

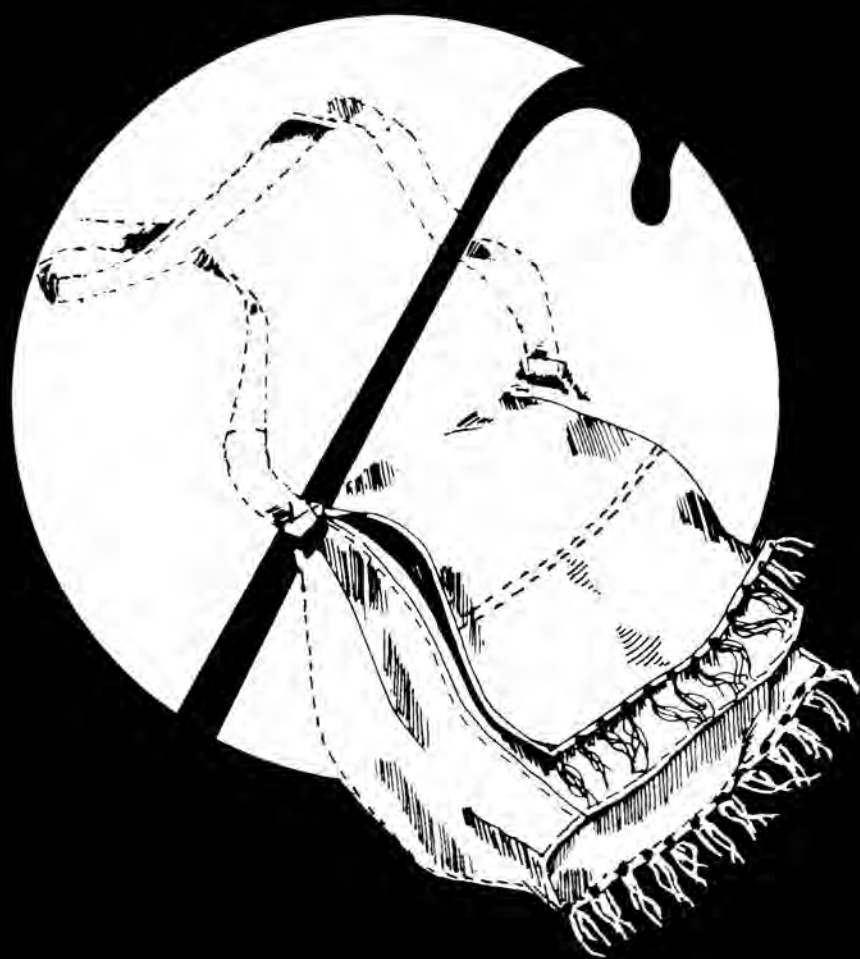

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Diskurzusok a vándorlásról

DISKURZUSOK A VÁNDORLÁSRÓL

Diskurzusok a vándorlásról

Budapest, 2000

Sorozatszerkesztő: Sik Endre

A kötetet szerkesztette: Sik Endre és Tóth Judit

A kötet megjelenését
a BM Bevándorlási és Állampolgársági Hivatala,
az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága Budapesti Irodája
önzetlen támogatása segítette.

A második és a harmadik részben foglalt tanulmányok
háttérében álló kutatások finanszírozásáért
köszönettel tartozunk
az Európai Kulturális Alapítványnak

és a Budapesti Nyílt Társadalom Alapítvány
Alkotmány- és Jogpolitikai Intézetének (COLPI).

Copyright © Bedő Ilona, Csigó Péter, Horváth Lajos, Juhász Veronika,
Kovács Éva, Marton Klára, Melegh Attila, Nyíri Pál,
Larry Olomoofe, Sik Endre és Tóth Judit, 2000

A kiadásért felel a Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont igazgatója
(MTA Politikai Tudományok Intézete), Budapest, 2000

ISBN 963 00 3869 2

Tartalom

Előszó	7
Első rész	9
<i>Bedő Ilona: Pszichológiai megfigyelések és vizsgálatok a határőrség szombathelyi közösségi szállásán</i>	11
<i>Horváth Lajos: Jöttek, mentek, maradtak (volna)</i>	23
<i>Marton Klára: Mitől mások az afgánok? – Ahogy magyarországi afgán kamaszok és szüleik látják</i>	38
<i>Larry Olomofe: Egy fekete közösség létrejötte Budapesten?</i>	50
<i>Juhász Veronika: Amerikaiak Budapesten az 1990-es évek végén</i>	60
<i>Nyíri Pál: Kivándorolni hazafias? – Peking szerepe a kínai diaszpóra identitásépítésében</i>	82
Második rész	91
<i>Kovács Éva–Meleg Attila: „Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikába is” – Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében</i>	93
Harmadik rész	155
<i>Sik Endre: Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról</i>	157
<i>Tóth Judit: A diaszpóra a jogszabályok tükrében</i>	185
<i>Tóth Judit: Az elmúlt évtized diaszpórapolitikája</i>	218
<i>Csigó Péter–Kovács Éva: Európai integráció vagy/és kisebbségpolitika? – A román–magyar alapszerződés sajtóvitája</i>	252

Előszó

A migrációval foglalkozó hazai kutatók immár tizedik kötetét tartja kezében az Olvasó. A Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont (korábban kutatócsoport az MTA Politikai Tudományok Intézetén belül) tevékenysége többnyire nem hivatásos, illetve „főállásban” nem migrációval foglalkozó hivatásos kutatók, szellemi vállalkozása. Az efféle vizsgálódásra ugyanis rendszeres támogatást – főleg hazai forrásokból – nehéz találni. A szerzők a lazán együttműködő, alkalmi kutatási társulásokban, tervezhető akadémiai finanszírozás nélkül sem boldogtalanok. Egy évtizede eddig még minden évben sikerült megteremteni – a „láthatatlan kollégium”, a foghíjas jogállam, a „láthatatlan alkotmány” mintájára működő – a „virtuális” kutatóintézet által összefogott kutatói hálózat beszámolóinak hátterét.

Persze ez a kötet – akárcsak a kollégium és az alkotmány is – valóságos, mint ahogy nagyon is valóságosak azok a jelenségek, amelyekről a diskurzusok folynak. Az első két részben olyan írások, tanulmányok sorakoznak, amelyekben a szerzők az előítélet, a sztereotípiát, az etnicitást, a projekciót, a bűnbakképzést, az identitást (és ennek váltása vagy megsokszorozása, illetve az ezzel kapcsolatos „magánpolitikák”), továbbá a multikulturalitás absztrakt fogalmait dolgozzák fel a vándorok szemszögéből. A harmadik részben viszont – felkínálva a lehetőséget a „migrációs érzékenység”, a döntés-előkészítés, illetve a döntések megalapozottságának megítélésére és a nézőpontok összevetésére – a hivatalos politikai szereplők diskurzusairól olvashatunk.

A kötet címét adó „diskurzusok” kifejezés – szaknyelvi jelentésén kívül – a „láthatatlan szöveggyűjtemény” módszertanára is utal. Már az ókori bölcselek is alkalmazták a párbeszédet, beszélgetve tanítást. Szerzőink nem csupán folyvást utalnak a diskurzusokra, de önmagukkal és egymással, továbbá a vizsgált etnikai csoportok tagjaival és közösségeivel, e csoportok tagjai pedig önmagukkal, környezetükkel vagy éppen a politikusokkal, ők pedig egymással folytatnak diskurzust. A diskurzus természetesen nem szükségképpen kedélyes beszélgetés vagy társalgás, sokszor kemény odamondás, vita, provokáció. Sokféle lehet a diskurzus nyelve is: lehet az egyén kimondatlan, sőt öntudatlan valóságértelmezése, de lehet a jogalkotók bürokratanyelven folytatott vitája vagy akár egy gyerekrajz, egy újságcikk is.

Az első részben „élménybeszámolókat” olvashatunk a mai Magyarországra be-, a Magyarországon át- vagy a Magyarországról elvándorlókról. Felbukkan benne albán és bangladesi gyermekek rajzait elemző írás, amelyből kiderül, hogy a menekült, kényszerből vándorló gyerekek nemcsak a közösségi szállás kosztja miatt, de szellemileg és érzelmileg is éheznek.

Találkozhatunk a horvátországi menekültekkel, akik vagy hazatértek, vagy a helyüket keresik a tengeren túl és Magyarországon. Az afgán menekültek az otthoni életvilág és az új környezet ellentmondásait villantják fel. A Magyarországon élő amerikaiaktól pedig megtudhatjuk, hogyan lehet közöttünk élni. Különös hangvételű a magyarországi afrikai fiatal menekültekről készített tanulmány, amely az érintettek (kényszer)közösséggé szerveződését, frusztrációját így összegzi: „Én ebben az országban nem vagyok ember.” Végül egy írás a hazafiság, a diaszpóralét és a diaszpórapolitika viszonyát mutatja be a magyarországi kínaiak szemszögéből.

A második részben az Európai Kulturális Alapítvány által finanszírozott ír–magyar összehasonlító kutatás magyar tanulmányát találjuk. A kutatás célja az volt, hogy megvizsgáljuk: milyen identitáspolitikák jellemzik a két hajdani birodalom (a brit és a Habsburg) periferiájáról (Írország, illetve Magyarország és Erdély) a központ (London, illetve Bécs és Budapest) felé vándorlókat.

A harmadik részben olvasható tanulmányok háttérében álló kutatásra a Budapesti Nyílt Társadalom Alapítvány Alkotmány- és Jogpolitikai Intézete (COLPI) adott megbízást. A munka célja a magyar, az orosz és az ukrán diaszpórapolitika összehasonlító vizsgálata volt. A kötetbe válogatott tanulmányok a magyar diaszpórapolitika diskurzusait mutatják be. Itt a diskurzus fogalma részben mást takar, mint az első részben. A diskurzus szereplői ugyanis nem egyének, nem a vándorlók, hanem a politikacsinálás „hivatalos” szereplői, azok, akik a magyar diaszpórapolitikát művelik. A diskurzus sem egyének közötti társalgást jelent, hanem jogi keretek megszabását, médiabeli szereplést, parlamenti felszólalást.

Budapest, 2000. június

Sik Endre és Tóth Judit

ELSŐ RÉSZ

Pszichológiai megfigyelések és vizsgálatok a határőrség szombathelyi közösségi szállásán

*„... az egyszerűség és egyedülállóság ... minden ember
sajátja. Minden egyes embernek ez a helyettesíthetetlen-
sége és pótolhatatlansága felragyogtatja azt a felelőssé-
get, melyet minden ember visel (saját és mások) életéért.”*

Viktor E. Frankl*

A vizsgálatokat a Helsinkí Bizottság kérésére végeztem albán gyermekek és bangladesi, kísérő nélküli, tizenennyolc éven aluli fiatalok körében. Mivel a rendelkezésemre álló rövid idő, továbbá a nyelvi korlátok a felhasználható pszichológiai vizsgálati módszerek körét leszűkítették, ezért inkább megfigyeléseimre, a bangladesi fiatalokkal folytatott kikérdezés (exploratív) jellegű beszélgetéseimre, valamint a gyerekek és a fiatalok által készített rajzok elemzésére támaszkodhattam. Vizsgálati módszerként elsősorban a rajzteszteket választottam, mivel ezek megkönnyítik a kommunikációt, s általában nem váltanak ki ellenállást a vizsgált személyekből. Különösen hasznos volt ez a választás egy olyan vizsgálatban, amelynek alanyai magyarul nem tudó menekültek voltak. Ugyanakkor e tesztek diagnosztikus értéke jelentős: alkalmasak az értelmi és érzelmi fejlődés megragadására, továbbá – bár nem jelenítik meg a személyiség teljes gazdagságát – a személyiség lényegét szemléletessé tehetik. A szakemberek beszámolnak arról is, hogy a rajz fejlődése kultúrától függetlenül azonos jegeket mutat.

ALBÁN GYERMEKEK

A közösségi szálláson hat – két és fél és nyolc év közötti – albán gyermekkel találkoztam, akik családjakkal, illetve anyjukkal tartózkodtak a táborban 2–4 hónapja. A gyermekek egészségesek voltak. Rajzaikból, viselkedésükből arra következtettem, hogy mentálisan intaktak. Halim (8 éves) esetében szomatikusan és mentálisan két-három éves elmaradást becsültem a korához képest. Mirela (5 éves) értelmi fejlődése szintén elmaradt a korától.

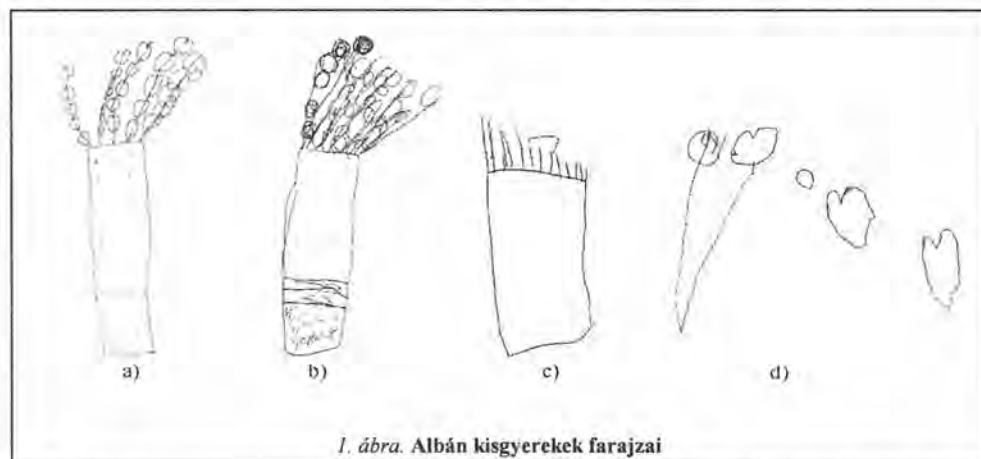
A játék nélkülözhetetlen testi, lelki és mentális szükséglete a gyerekeknek. A gyermekek a játékon keresztül ismerik meg a világot, és a játékon keresztül tanulnak meg alkalmazkodni hozzá. Lehetőséget nyújt az örömré, vigaszra – még a leghetetlenebb körülmények között is –, valamint a félelem, a fájdalom és a veszteség feldolgozására.

A táborban a gyermekekkel heti háromszor három órában foglalkoztak a számukra kialakított játszóhelyiségben. A pszichológiai szolgálat vezetője elmondta, hogy akadt olyan gyermek, aki a játékokat a ruhája alá dugta, csak ült, és őrizte őket. Jellegzetes táborlakó gyermeki viselkedés: azért nem játszott, mert nem tudott játszani.

* ... mégis mondj Igent az Életre! Pszichiátriai Mentálhigiénés Módszertani Központ, Budapest, 1988.

Tolmács nélkül is igen hamar sikerült kapcsolatot teremteni az albán gyerekekkel, kivéve a két és fél éves kislányt és a három és fél éves kislányt. Utóbbi igen félénk volt, mereven állt, a szemét lesütötte, mindenáron távozni akart. Kérésemre, hogy rajzoljon egy embert, csak egy karikat rajzolt, majd el is ment.

Lelelállapotukra a négy másik gyermek fa-, ember- és családrajzából következtethetünk.

1. ábra. Albán kisgyerekek farajzai

Ornela (7 éves), Halim (8 éves) és Scsipe (5 éves) olyan fát rajzolt, amelynek levelei is vannak, de legalábbis ágai (1a, b és c ábra). A legfurcsább, hogy a fák törzse, sőt a gyökere téglalap, illetve négyzetes formában körülhatárolt. A (leveles) faágakat, törzset, illetve a gyökeret mintha „leforrasztották” volna. A fa koronája a jövőt, a törzs a jelent, a gyökér pedig a múltat jelképezi a hagyományos rajzelemzés szabályai szerint. Tehát a gyerekek farajzai a bezártságot és a sivár jövőt jelenítették meg.

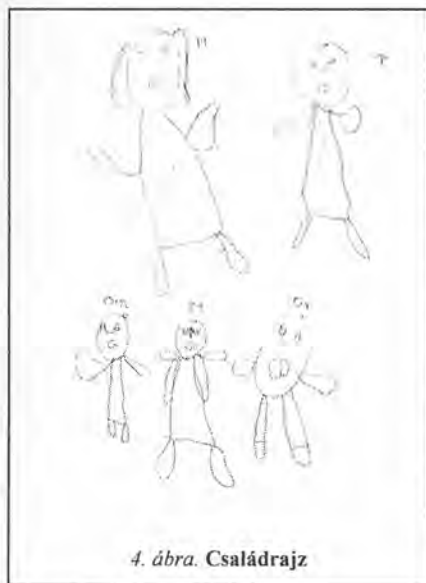
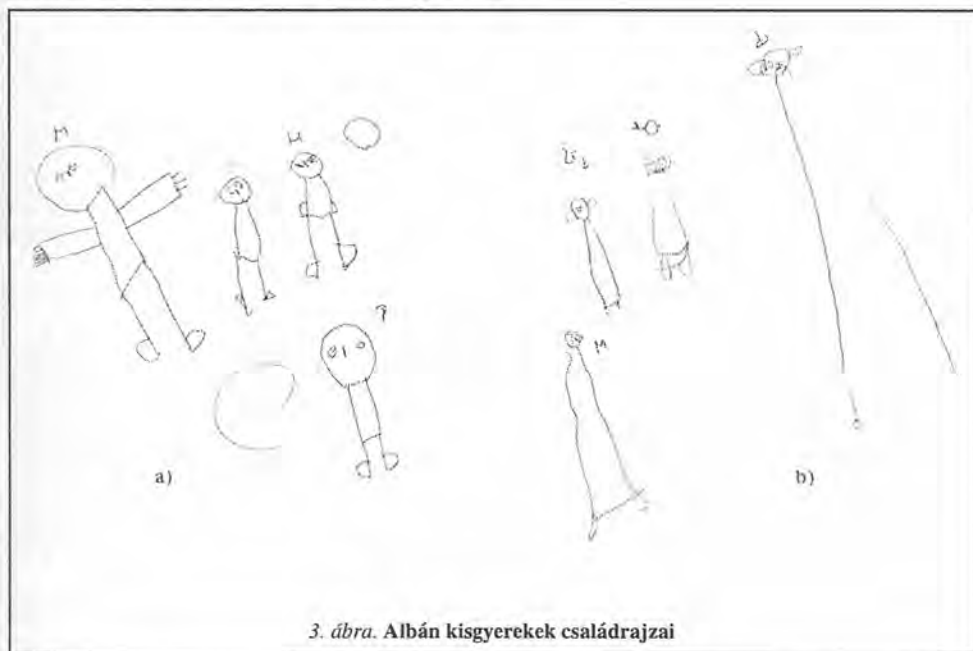
Mirela (5 éves) olyan fát rajzolt, amely úgy néz ki, mint egy fordított cseresznyepár, amelytől leesőben van három gyümölcsszerű valami, amit reszketeg vonalakkal és torzán (csonkán?) ábrázolt (1d ábra).

Kiderült, hogy szándéka szerint almát és almákat rajzolt. Egy laikusnak is kézenfekvő lenne a kép szimbolikája: a gyermek a családját jelenítette meg: az almapárosban a szülőket, a szülőktől sérülve lehulló termésekben önmagát és két testvérét. Érdekes összevetni Mirela rajzát egy (cseh vagy morva) deportált zsidó kislány rajzával. A rajz 1944-ben készült a terezinai lágerben (2. ábra).

2. ábra. Gyerekrajz, Terezína, 1944 (képeslap Molnár Magdától)

Halim (8 éves) rajzain nincs szeme a családtagoknak, s kettőnek hiányzik a szája is. Scsipe (5 éves) rajzán valamennyi szereplőnek hiányzik a füle és a szája, s az anyán kívül egyiküknek sincs karja (3a ábra). Mirela (5 éves) családraja ismét igen furcsa, egyiken az orr és a fül hiányzik, másikon a száj. Az apa alakját égbenyúló lábakon ülő fejként ábrázolta (3b ábra). Senkinek sincs karja a rajzon.

Ornela (7 éves), a legértettebbnek, legértelme-sebbnek tűnő kislány családraja a legmagasabb színvonalú, s mégis messze elmarad a magyar standard szintjétől (4. ábra). Alakjainak van karja, ujjai azonban hiányoznak, s a karok mintha a nyakukból nőnének ki. Füle itt sincs a családtagoknak. Saját magát túlméretezett fejként ábrázolja, s a fejből nőnek ki a karok (vagy a lábak, vagy a fülek?). A gyermek feje kb. akkora, mint szüleié, szemben a testvérei-vel. A száj mérete is óriási, de a fej méretéhez viszonyítva arányos. A kislány a legnagyobb a testvérek között, valószínűleg több teher nehe-zedik rá, mint a kisebbekre. Kényszerűségből, talán védekezéséppen, az intellektus túltengé- sére utal önmagáról készült rajza.

5. ábra: Szellemalakok albán kisgyerekek családrajzain

A gyerekrajzokon a családtagok egyáltalán nem kapcsolódnak egymáshoz. Az alakok kissé ferdén helyezkednek el a papíron, ahol a talajt nem jelölték, hasonlóan a farajokhoz. A rajzokon a fák és a családok azt a képzetet keltik, mintha a térben lebegnének, s szél sodorná őket. Halim (8 éves) rajza a legjellemzőbb példája ennek (5a ábra), amelyen még egy különös dolgot vehetünk észre. Alakjai mintha nem is emberek, hanem szellemek lennének. Emberalakja olyan, mint egy palackból szabadult dzsinné. Mirela (5 éves) ember-rajzán is mintha szellemalak repülne (5b ábra).

Mire következtethetünk ezekből a megfigyelésekből? A szem, a fül és a száj hiányára két magyarázat is kínálkozik. A gyerekek nem értik a körülöttük felfordult világot, nem képesek befogadni környezetük információit, s ezt az értetlenséget szóban nem tudják kifejezni, illetve így védekeznek a jelen valósága ellen. A kezek, ujjak, illetve a családtagok közötti kapcsolódások hiánya azt jelzi számunkra, hogy ezeknek a gyerekeknek nincs mibe és kibe kapaszkodniuk. A szakirodalomból ismeretes, hogy a biztonságot nélkülöző anyák nem tudnak biztonságot nyújtani gyermeküknek. A talajnélküliség is ugyanezen irányba mutat, a gyerekek alapvető biztonságérzete hiányzik. A család szétzilálódik, úgy sodródnak az életben, mint szélben a falevelek. Az ilyen család nem valóságos család, tagjai nem a valódi életben, hanem valamiféle szellemlétben élnek. Rajzaik tökéletes kivetítései ennek a világnak, családjukról és önmagukról alkotott képüknek. A szellemlét „reálisan” következik helyzetükből, hiszen az nem normális, nem emberi, nem gyermeknek való.

A legnagyobb veszélyt abban látom, hogy ezek a gyerekek koruknál fogva a valóságot és a képzeletet még nem tudják igazán elkülöníteni egymástól, ám a táborban egy „mintha-létben” élnek, ezért idősebb, illetve felnőtt korukban is gondot fog okozni számukra a valóság pontos megítélése, elfogadása és az ahhoz való alkalmazkodás.

KÍSÉRŐ NÉLKÜLI BANGLADESI FIATALOK

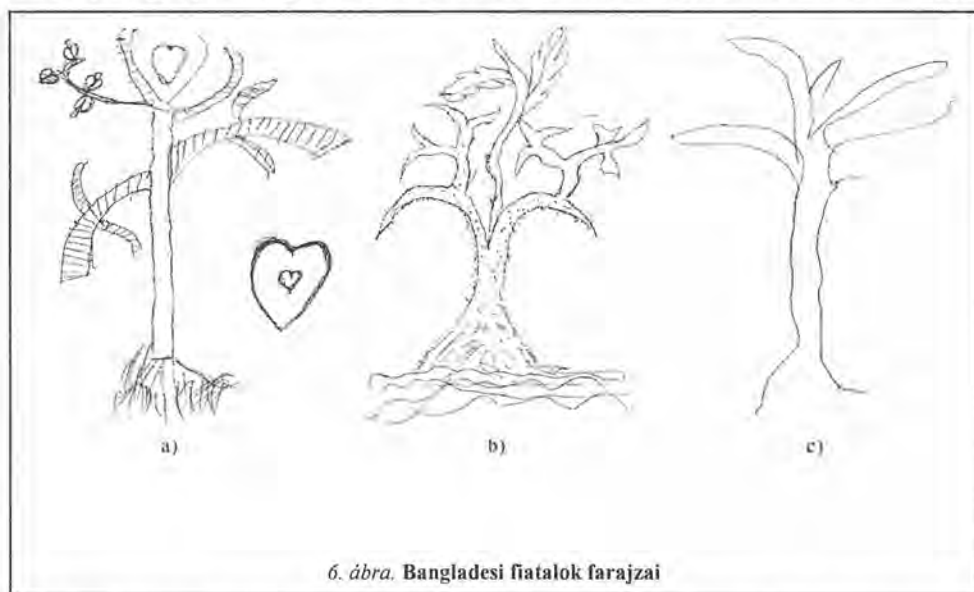
A vizsgálat alatt a mintegy százfőnyi bangladesi csoport körülöttünk nyüzsgött, így megfigyelhettem, hogy valamennyien meg voltak hűlve, folyton az orrukat fújták, köhögtek, tüsszögtek. Némelyiknek vastag sál volt a nyakában.

Mindegyik bangladesi fiú panaszkodott, hogy az étkezés nem kielégítő. Általában is kevés az ennivaló, különösen figyelembe véve serdülő korukat, de azt sem tudják megenni, amit kapnak, mivel muzulmán vallásúak, így sertéshúst nem ehetnek.

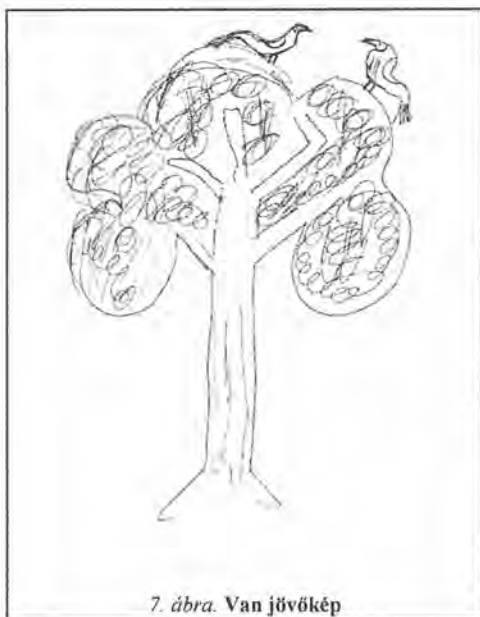
Beszámoltak arról, hogy nem tudnak aludni, mindig csak rövid időre szunnyadnak el, mivel igen sokan (15–16-an) vannak egy szobában összezsúfolva. Valamennyien feszült lelkiállapotra, fejfájásra, mellfájásra panaszkodtak. Volt, akinek hetek óta fáj a hasa. Néhányan szédültek. Volt közöttük egy depressziós fiú, az ő állapotát véltem a legsúlyosabbnak, ezért azonnali orvosi kivizsgálását javasoltam. Egyesek furcsán rezignáltak, lemondónak tündek fiatal koruk ellenére, két-három fiúnak pedig szinte a pánik határát súroló riadalom ült a szemében.

A bangladesi fiatalok fa- és családrajzai – az albán gyerekek rajzaihoz hasonlóan – igen differenciálatlanok.

Farajzaikon ábrázolódik a gyökér és a törzs is (vagyis a múlt és a jelen), de a jövőt jelképező korona kidolgozatlan: semmibe torkolló, nyitott, esetleg a végükön csonkolt faágakkal (6a ábra), vagy éppenséggel hiányzik, mintha lenyesték volna (6c ábra). Van olyan rajz,

amelyen a fa törzse mintha „kiütésekkel” vagy „tüskékkel” lenne borítva (6b ábra), a jelen állapot szimbólumaként. S van olyan is, amelyről egy fejfa juthat eszünkbe. A lenyestett ágak, a kiütések, tüskék mind-mind lelki sebeiket jelenítik meg. Céljaikat, vágyaikat, jövőképeket drasztikusan „amputálta” az élet.

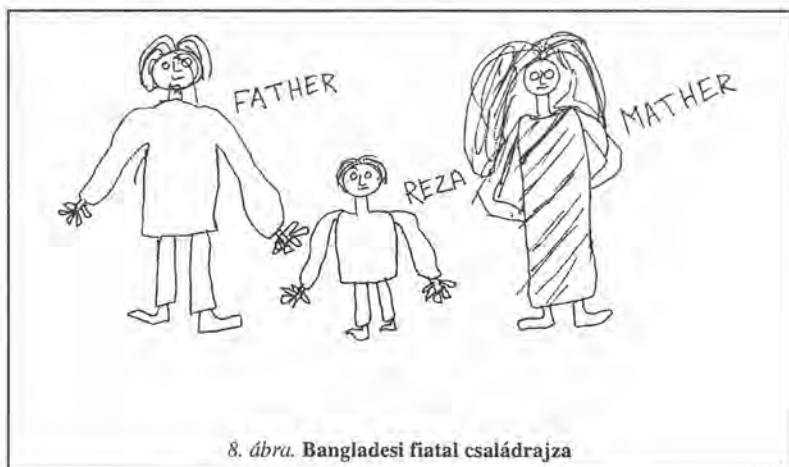

7. ábra. Van jövőkép

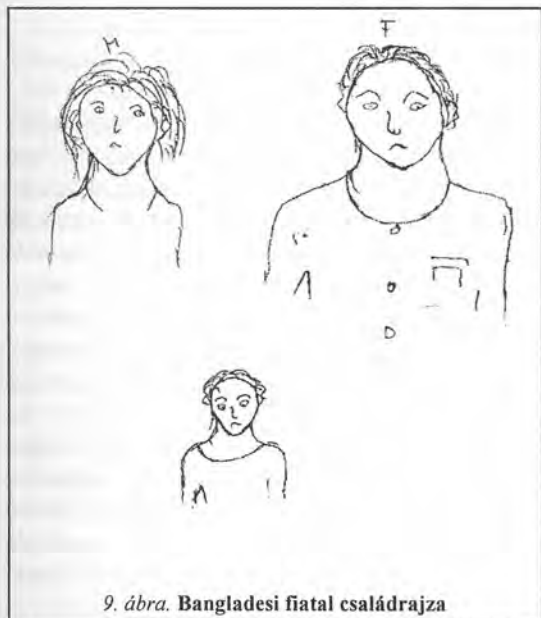
Két kivételt találtam. Az egyikben a kérdezőnek szóló pozitív érzelmek fejeződtek ki (lásd a szívecskét a 6a ábrán, bár a fák ágai itt is lefelé hajlók és csonkák), a legintelligensebb bangladesi fiú rajzán pedig a fa dús koronája s rajta a két madár önmagáért beszél (7. ábra). Ők még nem adták fel, nekik még van jövőképük.

Családrajzaik legérdekesebb jellemzője, hogy kicsi gyerekek ábrázolják önmagukat, amikor még szüleik védőszárnyai alatt éltek (8. ábra). A figurák kidolgozatlanok, csonkák, nincs szemgolyójuk vagy testük, csak fejük, arcuk. Arcukon mély szomorúság tükröződik (9. ábra). Hiányoznak a szereplők karjai, ujjai. Akadt egészen megdöbbentő rajz: az apafigura vagy tekintélyszemély alakja olyan, mint egy börtön (10. ábra).

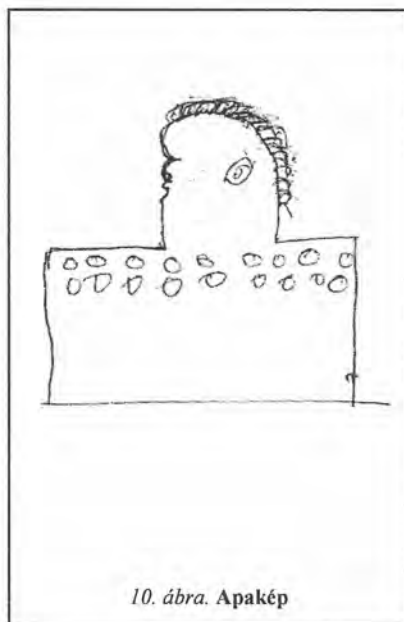
Négyük rajzán feltűnnek az albán gyerekek rajzáról már ismert szellemalakok (11a ábra). A családtagok között semmiféle kapcsolat nincs, négy rajzon a családok szintén az üres térben lebegnek, az egyik rajz megszólalásig hasonlít az albán gyerekek „szélfújta” családjaira (11b ábra).

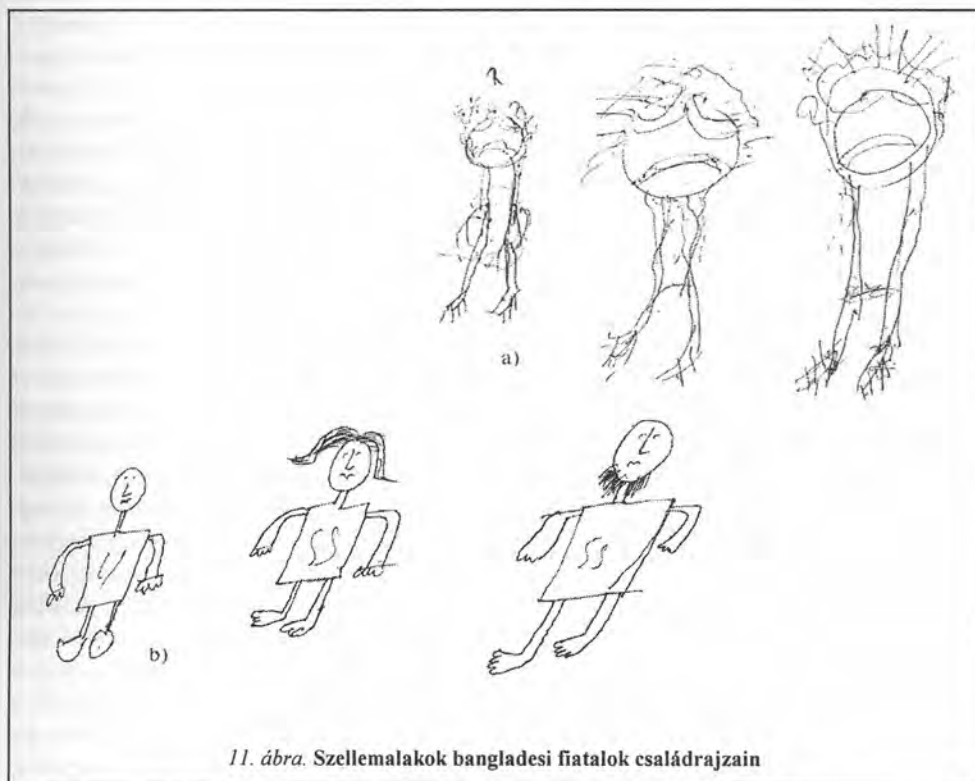
8. ábra. Bangladesi fiatal családrajza

9. ábra. Bangladesi fiatal családrajza

10. ábra. Apakép

11. ábra. Szellemalakok bangladesi fiatalok családrajzain

KÖVETKEZTETÉSEK

A *bezártság* rendkívül nagy testi, lelki teher, különösen a sokkal természetközelibb életet élő kultúrából érkezett menekültek számára. Legyengülnek, immunrendszerük megrendül. Levegőtlenység, mozgáshiány, az értelmes tevékenység hiánya, a világgal és környezetükkel való kapcsolat beszűkülése jellemzi ezt az állapotot. A pszichológiai kutatások szerint pusztán a bezártságnak, az izolációnak, az ingermegvonásnak súlyos pszichés következményei vannak. Akik ilyen helyzetbe kerülnek, elszakadnak a valóságtól, ingerlékennyé válnak, szélsőséges esetben hallucinációik lesznek, a pszichózis határára kerülhetnek. Az idegeket felőrli a többi emberrel való összezártság is, hiszen időszakos egyedüllétre, magányra minden normális embernek szüksége van, amelyre a táborban nincs lehetőség.

Az *éhezés* a kedélyállapotra igen rossz hatással van, pszichés következménye az ingerültség és az apátia váltakozása. Önző magatartáshoz vezet. Az általam vizsgált gyerekek és fiatalok étkezési kultúrája éghajlati, etnikai, vallási okokból eltér a miénktől. Kevés ennivalót kapnak, s abból még kevesebbet tudnak megenni. Az éhezés, a nem megfelelő táplálkozás, a vitaminhiány emésztőrendszeri problémákhoz, vérszegénységhez, hiánybetegségekhez stb. vezet. A test feléli önnön tartalékait.

A *hideg* pszichés következményei hasonlóak az éhezéséhez: feszültség, az életkedv csökkenése, a közösségi érzés eltompulása. Mint ismeretes, a menekültek közül elsősorban a bangladesiek szenvednek a kevésbé vagy egyáltalán nem fűtött, nyirkos helyiségekben.

A *szellemi éhség* még gyötrőbb lehet a fiziológiásnál. Szellemi táplálék híján a menekültek mentálisan eltompulhatnak, érdeklődésüket veszthetik önmaguk és a környezetük, egyáltalán az életük, jövőjük iránt. Napi elfoglaltságuk gyakorlatilag nincs, tévét néznek vagy fekszenek. Könyveik, újságjaik nincsenek. A bangladesiek szállásán a „klubszobában”, ahol a tévé van, nincsenek székek, csak két asztal és két pad. Ehhez képest populációjuk több mint száz főből áll. A koncentrációs és büntetőtáborok volt lakói emlékirataikban leírják, hogy szellemük frissessége volt az, ami átszűrte őket minden szenvedésen, aminek végső soron életben maradásukat köszönhatték.

Lelki, érzelmi szempontból a menekültek számára az *ideiglenesség érzése, sorsuk kiszámíthatatlansága* a legnyomasztóbb és legnagyobb teher. Nem tudják, mikor kapnak választ „menekültkérelmeikre”. Nem tudják, hogy meddig tartózkodnak, vagy kell tartózkodniuk ebben vagy más táborokban. Nem tudják, hogy mikor és mi fog történni velük. Nem ismerik ügyük megoldásának időpontját. Valós félelmek és arctalan szorongások között hanyódnak. Lágerlakók írásából tudjuk, hogy minden testi, lelki nyomorúság mellett ez a bizonytalanság az, amely a „belső széthullás jelenségeihez vezet”. Mivel nem képesek ideiglenes létformájuk végéig ellátni, arra sem lehetnek képesek, hogy egy célnak éljenek. Nem tudnak a jövő érdekében létezni. Ez fellazítja a táborlakók valósággal való kapcsolatát, ezért jelenhetnek meg rajzaikon az üres térben lebegő szellemfigurák. A kardiológiai kutatásokból ismert, hogy a „bejósolhatatlanság” testi, lelki erőzítőhöz, pszichoszomatikus betegségekhez vezet, a szívinfarktus egyik fő rizikófaktor. Mint láttuk, a bangladesi fiataloknál egytől egyig megjelent valamilyen pszichoszomatikus betegség, tünet. A koncentrációs táborokban az „ideiglenes lét” érzése súlyosabban nyomasztotta a foglyokat, mint a kínzások, verések vagy akár a halál közelsége.

Befejezésül hozzáteszem: egy rablásért, gyilkosságért elítélt fegyenc tisztában van elbocsátása idejével, ha akarja, ismerheti a törvényeket (sokszor jobban, mint a bűnözők), a jogait, ügyvédet fogadhat stb. A befogadottaknak fogalmuk sincs „szabadulásuk” idejéről, az őket érintő rendelkezésekről, jogaikról, a nyelvi akadályok miatt a közösségi szállás szabályairól is csak részleges információik vannak. Nyilvánvaló persze, hogy akkor is fennállna ez a helyzet, ha a magyar jogszabályokat, belső rendszabályokat a menekültek nyelvére szóról szóra lefordítva kifüggesztenék a szálláshelyen. Valószínűleg meg sem értenék vagy félreértenék, hiszen egészen másként értelmezik a számunkra egyértelmű szabályokat, kifejezéseket.

Amikor a bezártság, a jövő kilátástalansága elviselhetetlenné válik, a „befogadottak” *megszöknek*. Pszichés szempontból ez súlyos „acting-out” válasz egy olyan helyzetre, amelyet a menekült nem tud kontrollálni. A táborban passzivitásra ítélt foglyok végre aktívan tehetnek valamit. Többen közülük visszatérnek (elfogják őket, vagy visszajönnek mint bűnbánó gyermekek), majd megint nekimennek a „drótnak”.

A menedéket kérők nem bűnözők (bár bizonyára akadnak közöttük nem teljesen makulátlan személyek is) és a határőrök nem börtönőrök (sem kiképezve, sem felkészítve nincsenek erre a feladatra) – mégis, amikor embereket rács mögé zárnak és örök vigyázniuk rájuk, beindulnak azok a szociálpszichológiai folyamatok, amelyeknek azonos a végeredménye. A menekültek az örök szemében bűnözőkké válnak, és foglyoknak tekintik őket, a menekültek pedig smasszereknek tartják a határőröket. Szociálpszichológiai kísérletek bizonyítják, hogy amikor két differenciálatlan, egymást személyesen nem ismerő csoport szembekerül egymással, olyan tulajdonságokkal ruházzák fel a másik felet, amelyek a csoportot alkotó személyekre egyáltalán vagy alig jellemzőek. A menekülők esetében az örök testesítik meg az őket fogva tartó, ellenséges hatalmat, az örök pedig egy idő múlva úgy tekintenek a menekültekre, mint valamilyen bűnt elkövető elítéltekre. Természetesen ezeket a folyamatokat (pozitív vagy negatív irányban) befolyásolhatják a kulturális különbségek, a civilek és az egyenruhás szervezetek közötti eltérések, a személyiség érettsége stb. A csapdahelyzetet erősíti, hogy bizonyos viselkedések (például a szökés) büntetést vonnak maguk után, és az örök fegyvert, gumibotot hordanak. A két csoport előbb-utóbb ellenségessé válik egymással szemben, s megfelel annak a szerepnek, amelyet ez a helyzet rájuk kényszerít.

Jól példázza ezt a furcsa helyzetet a laktanya parancsnokával való találkozásunk. Egy alkalommal kifogásolta, hogy nem pontban nyolc órakor hagytuk el a laktanya területét előző nap, hanem nyolc óra után pár perccel. Nyomatékosan kérte, hogy ezután menjünk el pontosan nyolc óráig. Ennyi elég is lett volna. Ő azonban gúnyos hangon, szinte fenyegetően elkezdte ecsetelni annak a sorsát, akit a laktanyában találnak nyolc óra után egy perccel. Az illetőt bent tartják, őt (a parancsnokot) be kell hívni hozzá, ő viszont csak sokára ér majd a laktanyába, és azután majd jegyzőkönyvet vesznek fel, és az illető bizony a laktanyában éjszakázhat (éppen csak nem zárják a patkányok közé), és többet be nem teheti a lábát a határőrség területére. Tehát az emberi jogokat vizsgáló szervezet tagjaira is rávetült a parancsnok (a laktanya személyzetének) előítélete; bizonyos értelemben azonosítottak bennünket a foglyokkal.

A menekülőknek gyakorlatilag alig van kontrolljuk életük, sorsuk felett. Az imént leírtak rávilágítanak arra, hogy teljes mértékben ki vannak szolgáltatva öreiknek, a határőrség intézményének stb. Aki ebben a helyzetben van, az – a korától függetlenül – *gyermekkorba*

kényszerül. (Emlékezzünk csak vissza a bangladesi fiatalok családrajzaira, amelyen kicsi gyerekként ábrázolják önmagukat.) Kérhetnek, hízelelhetnek, dacolhatnak, fellázadhatnak, mint a gyerekek. A bangladesiek viselkedése „hospitalizált” (elhanyagolt) gyermekekéhez hasonlít: mindenkihez odamennek, mindenkitől segítséget remélnek, legyen az az intézmény személyzetéből valaki, vagy külső személy.

Az önálló, felnőtt léttől való megfosztottság hosszú távra szóló következménye az, hogy mindent mástól várnak, motivációjuk sorsuk elviselhetőbbé tételére, ügyeik intézésére, az önszerveződésre minimálisra csökken.

HÁROM TALÁLKOZÁS

Az orosz fiú

Verőfényes, tavaszi napsütésből érkezem a közösségi szállásra. Egy 19 éves orosz fiúhoz hívnak, hogy nézzem meg őt. A földszinti helyiségben sötétség, rendetlenség, a lepusztult épületben a friss levegő, a higiénia hiányából eredő jellegzetes szag fogad.

Leülünk a rozoga asztalok mellé, a rozoga hokedlikre. Míg az emberi jogi szervezet képviselője beszél a fiúval, figyelem őt. Kis termetű, vékony, arca feltűnően, betegesen fehér. A feltett kérdésekre görnyedt háttal, egykedvűen, mimika nélkül válaszolgat. Lemondónak, depressziósnek látom. Válaszaiból lassan kikerekedik eddigi nyomorúságos, fiatal élete. Moldáviából indult neki a világnak, amikor 12 évesen elbocsátották az állami gondozásból, ahová születésekor került. A világon senkije sincsen.

Hegesztést tanult, először Moldáviában dolgozott, majd Romániában. Romániából Jugoszlávián keresztül érkezett Magyarországra, érvényes útlevéllel. Ausztria felé szeretne volna folytatni útját, azonban Budapesten egy arab személy elkérte az útlevelét, hogy szerez bele osztrák vízumot, de eltűnt a papírjaival. Az orosz fiúra és társaira a hálöhelyükön tört rá a rendőrség, ezután került a szállásra. Az arab személyt természetesen nem találta meg a rendőrség (a közösségi szállásokon is keresték). A fiú négy hónapja várja, hogy történjen valami az ügyében. Még egyszer sem hagyhatta el a laktanyát.

Kérdésemre, hogy miben segíthetnénk neki, azt válaszolta, hogy legalább hetente egyszer szeretne kimenni a városba sétálni. Nézem ezt a koravén, rezignált emberkét, akinek 19 évesen annyi vágya maradt, hogy egyszer egy héten sétálhasson egy idegen ország idegen városában. Talán volt egy álma, amit országokon, határokon keresztül kergetett. Otthont, társat keresett, de nem talált sehol. Élete, akár egy tollpihe, minden légáramlatnak kiszolgáltatva lebeg egy légüres térben, ahol már nincsenek álmok, vágyak.

Magamban kérleltem, hogy legalább egyszer mosolyogjon, vagy legalább egyszer lássam felragyogni a szemét. Néma kérésem nem teljesült, nem teljesülhetett.

Börtön vagy Koszovó?

Társam egy olyan menekülőhöz kísér, akiről úgy gondolja, hogy jó lenne, ha pszichológus megnézné. Ahogy kattan mögöttünk a zár, Sándor, az egyetlen magyarul is beszélő „örök menekült” (nyolc éve van Magyarországon különböző táborokban, és rendszeresen

tolmácsol a rendőrségnek), nyomban egy magas termetű, fekete, loboncos hajú, csontos arcú cigányfiúhoz vezet bennünket, aki könnyörgőn függeszti ránk tekintetét.

A fiú 19 éves, Koszovóból menekült hozzánk, s most a segítségünket kéri. Rövidesen megtudjuk, hogy miért. Az elmúlt éjjel heten-nyolcan megszóktek, közöttük volt ő is (és az a menekülő is, akihez eredetileg jöttünk), azonban szökés közben a karját törte. Bal-esete után visszatért a táborba, ahol a jobb karját begipszelték. Kéri a segítségünket, hogy ne kelljen visszamennie Koszovóba, bár már aláírta a papírt arról, hogy hazatér. Láthatóan erősen szorong ettől a „hazatéréstől”. Arcán időről időre fájdalom suhan át. Illir, az albán tolmács kérdésére „bolí”, mondja a karjára, „fáj”. Szeretne maradni, menekültstátust kérni. Azt sem tudja, hogy egyáltalán hogyan juthatna vissza. Korábban azért írta alá a hazatérő nyilatkozatot, mert nem akart börtönbe kerülni a szökés miatt. Csak ámulok, érvényes útlevéllel, személyigazolvánnyal miért van valaki menekülttáborban, s ha elszökik (most ő fogoly?), akkor börtönbe kerül!?

Elmesélem a fiú történetét az emberi jogi szervezet tagjainak, akik azonnal indulnak, hogy utánanézzenek az esetnek. Már ebédidő van, mindenki enni szeretne, a „fő jogvédő” azonban inkább nem ebédel, helyette a fiúval akar beszélni. Többen követjük őt. A „gyerek” nem tud hova menni, Koszovóban nincs senkije és semmije. Fél attól, hogy elviszik katonának. Ott senki nem érezheti biztonságban magát, mert mint mondja, a határ mindkét oldalán összefogdossák a férfiakat, és viszik őket harcolni a háborúba. Hallgatom, ahogy a „helsinkisek” számba veszik a jogi lehetőségeket, és megpróbálják kigondolni a lehető legkevesbé rossz megoldást ebben a helyzetben. Jó nincs!

A fiú választhat: ha itt marad, akkor börtönbe kerül; ha menekültstátusért folyamodik, szintén bezárják, egyébként pedig haza kell mennie. De hát nincsen hazája! Rokonai, lánya Németországban él, nagybátyja családja Olaszországban. Németországba tartott, amikor Ausztriában elfogták, és visszatoloncolták Magyarországra. Szándéka szerint itt maradna, ezért felhatalmazta az egyik jogvédő szervezetet, hogy képviselje őt és járjon el az ügyében. Később megtudom, hogy a bal kézzel ügyel-bajjal készült aláírás eredetiségét a parancsnok kétségbe vonta. Hirtelen azt sem tudom, hol vagyok. Vajon tényleg Európában, tényleg Magyarországon? A huszadik század végén?

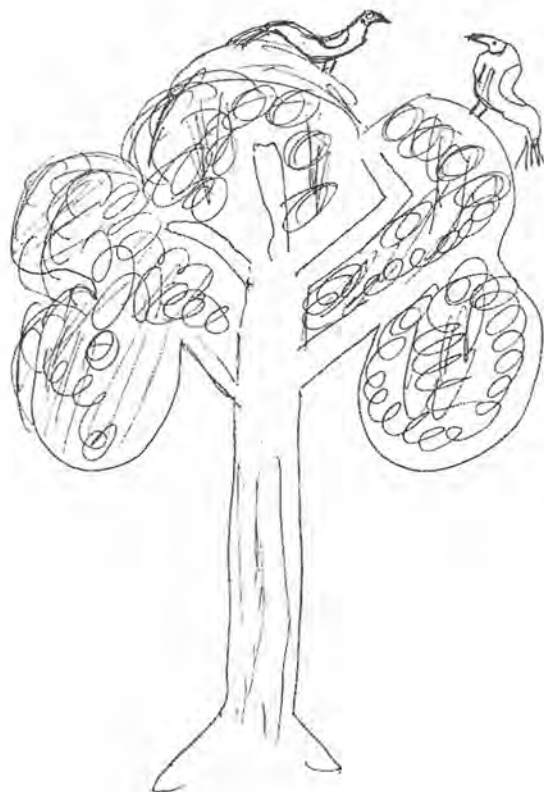
A jó szándék, a tárgyalás a parancsnokkal nem segített a fiún, egyik társunk hozta a hírt, hogy már csomagol, viszik Győrbe, onnan pedig haza kell mennie. Haza, de hová?

Reza

Rezával a bangladesiek között találkoztam. Szimpatikus, szép arcú, lebegő fürtű ifjú. Úgy pergett a nyelve angolul, hogy alig bírtam követni őt. Igen értelmesnek tűnt. Úgy láttam, nagy tekintélye van az öregebbek körében is, amikor nagy volt a zaj, egy pillanat alatt rendet csinált. Ő tolmácsolt a többieknek is beszélgetés közben. Mesélt a hazájáról, ahol 120 millió ember él. Nincs munka, nincs miből megélni. Egy jobb élet reményében vágtak neki, szülőket, otthont odahagyva – Reza még nincs 18 éves – a gazdag Nyugatnak. A Nyugat azonban nem kér belőlük. Eljutnak Magyarorszáig, s itt vége is az útnak, nincs tovább. Bajlódjanak csak a magyarok a menekültáradattal, van benne praxisuk: ahogyan megvédték a nyugati országokat a középkorban a török támadásától, úgy védik ma jólétüket a keletről és délről menekülő emberáradattal szemben.

Reza a magyar történelemről mit sem tud, egyre csak azt kérdezi, meddig kell itt maradnia, lesz-e hatása ennek a vizsgálatnak? Szégyellem, hogy ennek az ártatlan gyermeknek nem tudok válaszolni. Reza nem panaszkodik depresszióra, az ő szeme még fénylik, ő még reménykedik.

Megkérem, hogy rajzoljon egy fát. Rajzából megtudom, hogy még nem adta föl, és igen, tudja, mit akar. Álljon itt befejezésül Reza szívmengető rajza a dús lombú fáról és a fán fészkelő madárpárról. Reza talán mégis igent mond az életre.

Jöttek, mentek, maradtak (volna)

1991-ben Horvátországból tömegesen távoztak otthonukból a magyarok, akik legtöbben rokonoknál találtak szállást, míg a horvátok, illetve a szerbek zömmel tábori elhelyezésre szorultak. Ebben az időszakban sem a magyarországi letelepedés, sem az integrálódás nem szerepelt az érkezők és Magyarország tervei között. Mire a levelek lehullanak, véget ér a konfliktus? Sokan az éves szabadságukat vették ki, de sajnos az is elmúlt anélkül, hogy bármi megoldódott volna.

1992-re megváltozott a helyzet. A horvátországi menekültek többsége hazatérhetett, még ha nem is a saját házába, településére. Ugyanakkor megindult a boszniaiak menekülése. Kezdetben ők sem kívántak továbbutazni vagy itt letelepedni, noha helyzetüket a nyelvi nehézségek, kulturális különbségek súlyosbították. A hónapok múltával egyre többen változtatták meg az eredeti tervüket: a hazatérés helyett a letelepedést, a munkavállalást választották.

1993-ban a kanadai hatóságok bevándorlási programot indítottak, amelyre szinte minden táborlakó jelentkezett. Az előszűréseken sokan kiestek, az éves keretben kiutazó 200–300 fő csak töredéke volt a kérelmezők több ezres tömegének. A válogatás bázisa a bicskei befogadóállomás lett. Az írásos kérelmek kedvező elbírálásán túljutottak Bicskére kerültek, ahol a szóbeli meghallgatások jelentették a következő rostát. Végül az egészségügyi szűrés volt az utolsó akadály. Akik mindhárom fordulóban megfelelték, nyelvi képzésen és Kanadáról szóló továbbképzésen vettek részt.

Néhány hónappal később az Egyesült Államok és Ausztrália hatóságai is elindítottak hasonló bevándorlási programjukat, igaz, szigorúbb feltételekkel és kisebb létszámmal. Eközben a többi befogadóállomáson és ideiglenes szálláshelyen az integráció kérdése vált elsődlegessé.

A daytoni szerződést követően – részben a Nemzetközi Migrációs Szervezet (IOM) szervezésében, részben az ENSZ Menekültügyi Főbiztosság budapesti irodájának támogatásával, továbbá magánszervezetek bevonásával – több százan indultak haza. Tették ezt annak ellenére, hogy a menedékesek köréből választott küldöttség – amely bejárta Boszniát, videofelvételeket készített – mindent egybevetve nem javasolta senkinek az azonnali hazatérést.

Így fokozatosan kialakult a menekültek hazatérő, továbbutazó és Magyarországon letelepedni kívánó csoportja. Nem tekintettük külön csoportnak azokat, akik szerettek volna Magyarországon letelepedni, esetleg továbbutazni, de az különböző okok miatt nem sikerült. Sorsuk, kudarcaik mégis tanulságosak. Írásunkban a különböző csoportokkal az

1998–99-ben folytatott kérdőíves és kötetlenebb interjúk keretében gyűjtött adatokat használtuk fel.¹

A HAZATÉRŐK

A boszniai háború vége felé a táborlakók kilencven százaléka muzulmán volt. Mivel sem a magyar nyelvet nem beszélték, sem a vallási-kulturális közeg nem volt alkalmas arra, hogy a végleges letelepedés mellett határozzanak, az első alkalmat megragadva igyekeztek vissza szülőföldjükre. Ezt nehezítette a többéves etnikai tisztogatás miatti félelem. Az első lépést az IOM tette meg, amikor 93 személyt biztonságban hazaszállított.

Az IOM szervezte útnak a feltétele volt, hogy a jelentkezők igazolást szerezzenek lakóhelyük önkormányzatától: áll a házuk, vagy a rokonok befogadják őket (szándéknyilatkozatot bemutatva). Ez lelassította ugyan a visszatérést, ám biztonságossá is tette, hiszen aki elhagyta Magyarországot, már csak turistaként térhetett volna vissza. A türelmetlenebbek vállalták a kockázatot, és saját erőből kísérelték meg a hazatérést. Segítette őket egy osztrák–német szervezet, amely rövidebb várakozás után több száz személyt juttatott haza. Igaz, közülük sokaknak hamis igazolásuk volt, ezért csak „otthon” derült ki: nincs szállás, munka, támogatás. Másokat a váratlanul meglepett családtagok egyenesen elűldöztek.

„En Magyarországon nem foglalkoztam semmivel, de a feleségem pulóvereket kötött. Nem próbáltunk kimenni harmadik országba, mert haza akartunk térni. 1996 novemberében jöttünk vissza Boszniába, négy évet voltunk távol. Hallottuk, hogy a házunkat lerombolták, a falunkba nem térhettünk vissza, nincsen hová.

Visszatérésünkkor csak pár dolgot hoztunk magunkkal, főleg alsóneműket, arra volt szükségünk. Amikor visszatértünk, nem a saját házunkba költöztünk, mert azt felégették. Ez a ház a testvéremé. Két szobát kaptunk tőle, amelyek elfogadható állapotban voltak. Azok, akik itt maradtak, nem vetettek meg bennünket amiatt, hogy elmenekültünk. Nem bántuk meg, hogy visszajöttünk, de itt továbbra is menekültek vagyunk.

A nyugdíjamból és a humanitárius adományokból élünk. Az adomány lisztből, cukorból, rizsből, mosóporból és tisztálkodási szerekből áll. A nyugdíjam 133 német márka. Az államtól eddig még semmit sem kaptunk.

A jövőben szeretnék visszamenni a régi házunkba, és újjáépíteni, de ehhez nagy segítségre lenne szükségünk. A fizetések nagyon kicsik, mindössze 40 márka. Ez mindenhol így van, és még késnek is két-három hónapot a fizetésekkel. Nem érdemes dolgozni itt.”

„Itt, Tuzlán, főleg szerb menekültek élnek. Sarajevóból és a környékéről jöttek. Hogy miért Tuzlán telepedtek le, holott ez a hely távol esik a szerb területektől, nem tudjuk. Törvény szerint joguk van hozzá. Ilyen a törvény. A szerbek minden nehézség

¹ A magyarul nem tudókkal az interjúkat, illetve azok fordítását munkatársam, Rontó Róbert készítette. Mivel nem mindenki vállalta, hogy felhasználjuk adataikat, az írásban neveket nem közlünk, ám az utalások az illetők származására, nemzetiségére valódiak.

nélkül idetelepedhetnek. Mi hazatérni nem tudunk, mert a horvát hadsereg nem foglalta vissza a szerbektől azt a területet. Elég kevés menekült jött ide vissza. Főleg a 20–40 éves férfiak tartózkodnak a visszatéréstől, mivel ők azzal gyanúsíthatóak, hogy gerilla-szervezetek tagjai voltak. Nekem ilyen problémáim nincsenek, annak idején a horvát hadsereget szolgáltam. De attól függetlenül nem kapok sem munkát, sem pedig kölcsönt az újrakezdéshez.

A testvérem kivándorolt Ausztriába. Ő is bosnyák. Eddig még nem jöttek haza, mert nincsenek meg a szükséges papírok a vízumhoz. Amint teheti, hazajön a feleségével, akivel Nagyatádon, a táborban ismerkedett meg.”

„Nem tudom pontosan, hányan várnak arra, hogy hazamehessenek. Kb. 60 ezer ember, de lehet, hogy több is. Én voltam otthon megnézni a házamat, illetve ami megmaradt belőle. Beszéltem az ottani szerb szomszédokkal is, akik egyébként jó emberek. Nem haragszom rájuk a történetek miatt. Nem az ő hibájuk, hogy rossz embert választottak meg elnökek!

Addig a pillanatig, ameddig a csetnikek, illetve a szerbek ki nem zavartak a házamból, sohasem gondoltam volna, hogy egyszer elhagyom a házamat. Ez 1991-ben megtörtént. Az egész család együtt menekült. Más választás nem maradt számunkra. Mindenünket ott kellett hagynunk: a házat a berendezéssel, földet, állatokat, egyszóval mindent. Szerencsére a családból senki sem lett a háború áldozata.

Mielőtt átmentünk a magyarokhoz, 15 napot töltöttünk Szabadkán. Már nem emlékszem pontosan, mikor érkeztünk Nagyatádra. Ott voltunk az egész háború alatt, munkalehetőség nem volt. Mégis nagyon jó volt, mert legalább a család egy része együtt volt, és az emberek is nagyon kedvesek voltak. Három és fél évig tartózkodtunk ott.

Közülünk senki sem vándorolt ki harmadik országba. Mindannyian vissza akartunk jönni, hogy ismét együtt legyen az egész család.

Amikor visszajöttünk, még nem volt béke. A házunkban szinte semmit sem találtunk, de legalább a környezetünk barátsággal fogadott. Nem bántuk meg, hogy visszajöttünk. Sokunkat nem engedtek vissza a házaikba a szerbek, a törvény is a szerbek mellett áll.

Az újrakezdés nehéz, mert az államtól semmit sem kapunk. Egyelőre csak a talpra állás a lényeg. Munkanélküli vagyok. A kormánytól még munkát sem kapunk.”

„1995 januárjában mentem el, és 1996. júliusban jöttem vissza. Ausztráliába indultam, de csak Magyarorszáig jutottam el. Budapesten adtam be a kérelmet, Melbourne-be akartam menni a barátomhoz. Úgy gondoltam, hogy vagy Ausztrália, vagy vissza. Nem bántam meg, hogy visszajöttem.

Magyarországon én jól éreztem magam, a baj csak az volt, hogy egyedül voltam. A családom Boszniában maradt. 1992 áprilisától 1995 decemberéig, a daytoni szerződésig voltam távol. Tudtam, hogy nehéz lesz az újrakezdés, de bízam magamban. Egyedülálló anya vagyok. Az államtól nem kapok segítséget, mert a saját házamba tértem vissza.

Szarajevóból azért jöttem el, mert nagyon mostohák voltak a körülmények. 10–12 órát kellett sorba állni a vízért, néha lőttek, nem volt étel. A házamat jó állapotban találtam, a szomszédok is örültek a viszontlátásnak. A környéket viszont szétlőtték: a kórházat, az áramelosztó központokat.

Most 31 éves vagyok. Van munkám, az anyakönyvezési osztályon dolgozom. Ha nehezen is, de boldogulok. Sok időnek kell eltelnie még a béke megszületéséig. Most még nagy a felfordulás mindenütt, szerte a városban 24 ezer menekült van ideiglenes szállásokon. A kislányom, Armela most 18 hónapos, Szarajevóban született. Számára is csak a remény maradt, hogy egyszer talán még normális gyermekkorra lesz.”

„Sohasem gondoltuk, hogy egyszer el kell hagynunk a szülőföldünket, de mégis elzavartak bennünket. 1992. augusztus 14-én betörték, kiűzték a házainkból. Vertek, gránátokat dobáltak, felgyújtották a házakat, minden muzulmánnt elűzték. A család egy része Szarajevóban találkozott. A férjem rabságba került, én és a lányom együtt maradtunk, de akkoriban senkiről nem tudtunk semmit.

Itt maradt mindenünk, a ház, a föld, az állatok. Semmit sem tudtunk magunkkal vinni. A háborúban eltűnt a sógorom. Fogságba esett, és a mai napig nem tudunk róla semmit. Elveszítettem két nővéremet, három unokatestvéremet a közeli családtagok közül.

Amikor elmenekültünk, először Szerbiába mentünk Pazarba, majd onnan Sandiakhba, Törökországba és úgy jutottunk Magyarországra. Budapestre autóbuszokkal érkezünk. A család nem maradt együtt. Volt, aki Nagyatádra, volt, aki Csongrádra ment.

Magyarországon tudtam dolgozni. Pulóverekeket kötöttem egy vállalkozónál. Nem volt az nagy pénz, de nagyon sokat segített. Számomra az volt a fontos, hogy csinálhattam valamit.

Nem akartam Magyarországon maradni, de harmadik országba sem akartam kivándorolni. A rokonságom zöme Boszniában maradt. A Magyarországon töltött időszak jó volt, és jól is éreztük magunkat, amennyire ilyen helyzetben az ember jól érzi magát. Viszont a nagycsalád nagyon hiányzott, és a nyelvvél is komoly problémáink voltak.

Mielőtt visszaindultunk volna, azt hallottuk, hogy itt már minden jó, minden elfogadhatóan rendbe van téve. A házuk igen rossz állapotban volt, nem voltak ajtók, ablakok. A lányunktól, aki nem jött velünk, kaptunk néhány dolgot. Pillanatnyilag ez mindenünk, még okmányaink sincsenek.

A környezetünk fenntartás nélkül visszafogadott bennünket, örülünk, hogy itthon vagyunk. Igaz, hogy munkánk nincsen, mégis jól érezzük magunkat. Legalább nem lőnek, tető van a fejünk felett, és nem fázunk.”

„Régebben, a nyolcvanas évek második felében nem gondoltam volna, hogy egyszer majd el kell hagynom a házamat, sőt még azt sem, hogy háború lesz. 1992-ben mégis bekövetkezett. Egyszerűen elzavartak minket. Nem hagytak nekünk más választást, el kellett jönnünk.

Ameddig Magyarországon voltam, nem volt lehetőségem dolgozni. Nem próbálkoztunk kimenni harmadik országba, de nem is volt rá pénzünk. Öt évet töltöttünk ott. Ott nagyon szép volt. Mindenünk megvolt, amire szükségünk volt. Jobb volt, mint itthon. Magyarországon senki sem maradt a családból, mindenki visszajött. A fiam kivándorolt Ausztriába.

Amikor visszajöttünk, semmit sem találtunk abból, amit itt hagytunk. Most egy szerb házban élünk. Ez is üresen állt, amikor ideértünk. A környezetünk probléma nélkül befogadott bennünket. Mindennek ellenére nagyon sajnáljuk, hogy vissza kellett jönnünk.

Ha lenne rá mód, most azonnal visszamennénk Magyarországra! Itt nagyon rosszak a körülmények: munka nincs, a szociális segélyből és az adományokból élünk. Havi 12 kg lisztet, fél liter olajat és 1 kg borsót kapunk fejenként. A javulásra nem sok esélyt látok.

A jövőben szeretnék visszamenni a saját házámba, és újjáépíteni azt. Remélem lesz rá alkalmam.”

A TOVÁBBUTAZÓK

1992-ben híre ment Nagyatádon, hogy Svédország befogadja a bosnyák menekülteket. Akkor kb. 2500 lakója volt a menekülttábornak. Küldtek a táborba néhány formanyomtatványt, de másolni kellett belőlük. Mindenki ki akarta tölteni. Végül senki nem utazhatott.

1993-ban Kanada is meghirdette a programját, a tömegjelenetek megismétlődtek. Az első évben 100–120 fő kiutaztatására vállalkoztak, de több mint 200 fő szállhatott fel a repülőgépre. Kezdetben mindenki egyforma eséllyel pályázhatott, nem volt különbség bosnyák, horvát, szerb, magyar között. Azt sem lehetett mondani, hogy egyfajta „agyelszívásról” volt szó. Az iskolázatlan emberek ugyanúgy kijuthattak, mint a diplomások. Egyetlen komoly feltétel volt: az egészségügyi alkalmasság. Előfordult, hogy valaki a magas vérnyomás miatt került le az utazók listájáról. Később szigorodott az elbírálás: először a magyarok estek ki, mondván, miért nem maradnak az anyaországban, hiszen ismerik a nyelvet, rokonok is élnek Magyarországon. Végül csak a vegyes nemzetiségű családok reménykedhettek, mert ők a háború befejeztével egyik utódállamnak sem kellettek.

Időközben hasonló programot indított az USA és Ausztrália is. Ezekbe az országokba azonban jóval kevesebben jutottak el. Ausztrália eleve csak azokat kívánta fogadni, akiknek rokonuk élt a földrésznyi országban. Később oda is csak a vegyes nemzetiségű családok mehettek. Bár az USA kisebb létszámot fogadott, liberálisabb volt a kérelmek elbírálásában. Sokan, akik nem utazhattak Kanadába (például egészségügyi okokból), ma az Egyesült Államokban élnek.

Sokan úgy vélték: ha már kijutnak, akkor a jég hátán is megélnek. Ez persze nem egészen így történt. Bár jelentős támogatást kaptak (nyelvtanulás, lakáshoz jutás, kölcsönök), az ottani klímát, a társadalmi viszonyokat, az emberi kapcsolatok zordságát nehezen szokták meg. A befogadó országok nem mindig kérdezték meg, hogy ki hova akar menni, hanem népességpolitikai szempontok szerint „terítették” őket. Természetesen ez nem jelentett végleges letelepítést, hiszen az országban már szabadon lehet mozogni, viszont jelentősen megnehezítette és lelassította a beilleszkedést.

„Azt, hogy Kanada mely részére kerülünk, nem mi határoztuk meg, hanem az állam. Szerintem ők sincsenek egészen tisztában azzal, hogy mit miért csinálnak. Sok családot elég nehéz helyzetbe sodortak. Nekünk szerencsénk van, hogy ide tudtunk jönni, mert Új-Skóciában sokkal nehezebb a mi fajtánknak. Ha az ember ott nem tudott azonnal munkát találni, akkor nagyon nehéz sorsa volt.”

Szinte mindenki arról számolt be, hogy az angol nyelvtanfolyam gyenge színvonalú volt, nem volt érdemes egy évig iskolába járni. Helyette a legtöbben néhány hét, hónap múlva már munkába álltak.

Az odahaza megszokott bérekhez képest sokkal jobban kerestek, a kölcsönt is alacsony kamatra kapták. S bár a fizetésből jól meg lehet élni, egy-két kivételtől eltekintve mégis csapdahelyzetbe kerültek. Szemben a hazai gyakorlattal, ahol az kap kölcsönt, aki jól keres és van elég pénze a bankban, odaát az kap hitelt, akinek megfelelő munkahelye és megfelelő mértékű hiteltartozása van. Az egyik volt menekült például elmondta, hogy ő nem szeret tartozni, mindent a jó előre megtakarított pénzén szokott megvenni. Amikor azonban gépkocsit akart vásárolni – természetesen birtokában volt a teljes összeg (készpénzben) –, végig kellett gondolnia, hogy milyen következményei lehetnek. Később lakást akart venni magának, amihez viszont mindenképpen kölcsönt kell felvennie. Annak viszont feltétele, hogy igazolni tudja, ő igenis jó adós. A banknál vezetett hitel nélkül viszont ez nem ellenőrizhető. Ezért végül úgy döntött, hogy bár van elég pénze, mégis kölcsönt vesz fel az autóvásárláshoz, mert így a lakáshoz már biztosan kap támogatást.

Ez a fajta szemlélet viszont mindig a pénzhez köti az embereket. Bár jól keresnek, látszólag jól élnek, szinte minden idejük a pénzszerzésre megy el. Valamiből fedezni kell az állandó tartozásokat. Ezért Kanadát többen is „a pizsama és a munkaruha országaként” emlegetik. A heti 40 órás munkahét abból áll, hogy hétfőtől-péntekig a munkaidő leteltével nem hazamennek a családhoz, hanem legalább egy órával többet dolgoznak. Szombatonként legalább 6–8 órát munkával töltenek. Az első néhány évben, amikor a legtöbb munkahelyen csak egy hét szabadság jár, még azt is végigdolgozzák. Ezek a túlmunkák nem kötelezőek, ám tudják, hogy elég egyszer nemet mondani, legközelebb már nem kapnak lehetőséget. A túlóráat persze másfélszeresen, a ledolgozott szabadságot pedig duplán fizetik. Márpedig a pénzre szükség van. Legkésőbb az egy év türelmi idő leteltével meg kell kezdeni a bevándorláshoz nyújtott állami kölcsönök törlesztését, amelyek később már kamatoznak. Nem kell kapkodni, mindenki maga döntheti el, hogy mennyi törlesztést vállal havonta, de az állampolgárság alapfeltétele a kölcsönök visszafizetése. A kölcsön pedig elég sok. Vissza kell fizetni a repülőjegy árát, az IOM szervezési és az orvosi vizsgálat költségeit.

Ebben a nagy hajtásban elsikkad a nyelv. Ahhoz, hogy megértessék magukat, elég a „konyhanyelv” ismerete. Az állampolgárság megszerzéséhez sem előírás az irodalmi angol nyelv elsajátítása. A szabad idejük kevés, azt is az anyanyelvet beszélő családdal vagy a jó barátokkal töltik el. Ugyanakkor hátrányuk éppen a nyelvismeret hiányából fakad, különösen a munkaerőpiacon. Bármennyire is gyorsan tudnak elhelyezkedni, hiába keresnek a hazájukban megszokottnál jóval többet, akkor is csak a fizikai munkahelyek szabadok előttük.

„Sokan vannak nálam idősebbek, akik azért, hogy kijussanak, mindent megígértek: dolgozni fognak, megtanulnak angolul. Ma már eszük ágában nincs dolgozni, inkább letagadják, hogy értenek angolul, pedig ennyi idő után biztosan megértik, amit mondanak nekik. Ezeket persze már messze elhagytam, de vannak, akik nálam gyorsabban haladnak. A nejemet és engemet is mindig erősebb szintű osztályba helyeztek, mint ahol éppen tartottunk. Ez volt a szerencse, mert szerintem csak így lehet előbbre jutni.

Van egy csapdahelyzet, amit mindenképpen el akartam kerülni. Mindenki hamar találhat magának állást, ahol több pénzt keres, mint amennyi a segély. Az már elég arra, hogy kölcsönt felvéve lakást, autót vásároljon. Ez így jó is lenne, csak közben hajszolják a munkát, hogy minél több pénzük legyen. Ezért állandóan a munkahelyükön vannak, ahol viszont senkivel nem tudnak kommunikálni. Vagy a gép a partnerük, vagy olyanok, akik maguk sem tudnak angolul. Otthon, a családban megint nem angolul beszélnek. Ezek az emberek évek múlva sem fognak tökéletesen beszélni angolul, anélkül viszont nem kapnak jobban fizető állást. Ezért, bár előbb jutnak pénzhez, hosszabb távon mégis lemaradnak. Nekik csak az állandó túlórázás marad.

En ezt végiggondoltam, és megbeszéltem a feleségemmel is. Úgy döntöttünk, hogy nem kell autó, biciklivel is lehet közlekedni, vagy busszal. Lakást sem kell azonnal venni, bérelni is lehet. A segélyből, ha nem is úriasan, de megélünk. Rááldozunk néhány évet, ez alatt szakmát szerzek, tökéletesen megtanulok angolul, és akkor mindjárt olyan állást találhatok, ahol a többszörösét kereshetem annak, amit mások többéves munka után kapnak.

Az egyik barátom egy üzemben dolgozik fizikai munkásként. Nincs pontos munkaköri leírása, nincs pontosítva a munkaideje. Napi 12 órát dolgozik, szombaton is be kell mennie, ha nincs szerencséje, akkor vasárnap is. Ha egy munkát elvégez, azonnal találnia kell egy másikat. Ha ez nem sikerül, akkor a munkavezetőhöz kell mennie, hogy jelöljön ki új feladatot. A munkavezetője magyar, akinek elpanaszolhatja, hogy fáradt, amit az meg is ért. Ugyanakkor a menedzsernek már másként jelzi tovább az esetet, és azt mondja, hogy az illető nem dolgozik teljes odaadással. A menedzser már keményen lép fel, figyelmezteti egyszer, kétszer. A harmadik eset után már nem kell a munkavállaló, vannak helyette új jelentkezők. Most ugyan jó fizetése van, de azért nagyon sokat kell dolgozni, és ha nemet mond néhányszor, nem biztos, hogy ugyanaz a munkája megmarad. Ha nem is küldik el, de olyan feladatokkal bízzák meg, amiért már kevesebb fizetést kap.”

Bár itteni szemmel rendezett, tiszta, munkavédelmi szempontból kitűnő üzemekben dolgoznak, a „tösgyökeres” kanadaiak által megvetett, piszkos munkákat kapják meg, ráadásul minimálbérért vagy alig többért. Márpedig nem mindegy, hogy a kanadai/amerikai bért az közép-európai megélhetési lehetőségekhez vagy a helyi viszonyokhoz mérjük. Többen szeretnének továbblépni, művezetővé válni, vagy saját kis céget alapítani. Ehhez azonban már elengedhetetlen a tökéletes angoltudás. A zömmel vasiparban dolgozók szinte a teljes munkaidőben a gépekhez vannak kötve, a pár perces pihenőkben pedig olyan emberekkel találkoznak, akik legjobb esetben is csak annyit tudnak angolul, mint ők. Ezek az üzemek tele vannak vajdasági magyarokkal, a munkáért kivándorolt szerbekkel, horvátokkal, vietnamiakkal vagy mexikóiakkal. Mire hazaérnek a fizikai munka után, örülnek, ha a családdal lehetnek, a szabad időben pedig az óhazából származó barátokkal találkoznak. Így viszont soha nem tudnak előbbre lépni.

„Az első időben nagyon élveztük a fizetést, mert kéthetente fizetnek. Folyamatosan rendeztük be a lakást, megvettük kölcsönre az első autót, kezdtünk magunkhoz térni. Novemberben nyílt az új üzem, ahol hetven százalékban nők dolgoznak, ott kapott állást a feleségem is. Szerencsére azonnal felvették.

Úgy gondolom, alapvetően nem változtam, de azért megfontoltabb vagyok. A munkahelyen is jól meg kell gondolni, hogy mikor milyen választ adok. Egyrészt a pénz sokat számít. Ugyan 40 órás munkahét van, de azzal kevesebbet lehet keresni, mint ha 50–60 órát dolgozok. Másrészt nem tehetem meg, hogy nem megyek be hétvégén dolgozni, ha a főnököm megkér. Ez a hozzáállás az alapja, hogy a jövőben esetleg másképp alakuljon a helyzetem. Ha valamikor én is befejezem az iskolát és a nyelvet is jól beszélem, esetleg én lehetek a főnök. Ők hétvégén nem dolgoznak, vagy ha igen, akkor is csak bejönnek egy-két órát, kiadják a feladatot, és hazamennek. Egyelőre marad a korán kelés, ami viszont kihat a gyerekekre is, mert ő velünk kel.”

„A munkahelyemen kezdetben nehéz volt megérteni a feladatot, de a munkavezető az angol mellett a németet is beszélte. Amit nagyon fontosnak tartott, azt lefordította, de a többi addig magyarázta a rajzon, amíg meg nem értettem. Csak egy-két alkalommal fordult elő, hogy magyar munkatársakkal fordítottatott le valamit. Lassan én is megtanultam a munkához szükséges legfontosabb szavakat. Nem járok angolt tanulni. Megpróbáltam, de a munka után már nem tudok figyelni, benne lenni. Úgy tudok tanulni, hogy csend van, egyedül vagyok. Az iskolában nemcsak többen vagyunk egy teremben, de az ajtó is nyitva van, ezért a folyosóról minden behallatszik. A munkahelyen nagyon keveset lehet megtanulni, mert a kapcsolatom csak a géppel állandó. Ha kérdezni akarok valamit, akkor is csak abból tudok meríteni, ami már megvan. Ha nekem magyaráznak, akkor az ismeretlen szavakat vagy megértem, vagy nem. Ilyenkor a rajz mindig segít. Most már könnyebb, mert belejöttem a munkába, a rajzolvasásba. Nagyobb probléma nincs, de ha újságot kellene olvasnom, az nem menne.”

„A megérkezésem után 10–12 nappal már dolgoztam, azóta is ugyanaz a munkahelyem. Viszonylag jól megfizetnek. A kölcsönöket, amiket a repülőútra, az orvosi vizsgálatra és az IOM ügyintézésére kaptam, már régen visszafizettem, ezért nemsokára megkapom az állampolgárságot is. A jövőmet most már itt képzelem el. Úgy jöttem ki, hogy itt lehet dolgozni, keresni, normális életet kialakítani. Ha lesz annyim, akkor két-három év múlva nyitok egy műhelyt, vagy valami mást kezdek. Lehet kölcsönt is felvenni, de már hívtak is, hogy menjek be társnak, mert szükség lenne rám. Beszéltem erről a főnökömmel, és azt mondta, hogy ha kezdek valamit, én legyek a főnök, ne társuljak senkivel. Ha az életben nekilátok valaminek, ott egyedül legyek, én mondom meg, hogy mit hogyan.”

„Én feketén hamar találtam munkát. Megengedték, hogy hivatalosan dolgozzak, de csak havi két-háromszáz dollárért, amit nem adóztatnak. Én többet kerestem, de azt mondtam, hogy csak annyi a fizetésem. Nem is néztek utána, hogy mi az igazság. Egy magyarországi származásúnál kezdtem dolgozni, ahol fogászati berendezéseket szerelünk. Ott nem bejelentett dolgozó voltam, hanem kiváltottam valami kisipari engedélyt, és az alapján foglalkoztatott. Az olyan kötetlen munka volt, hogy ha kellett menni, mentem, ha nem volt kedvem, nem mentem. Végül keveselltem azt az összeget, és marós szakmában próbáltam elhelyezkedni. Gépeket szereltem, martam, csiszoltam. Nagyon elégedettek voltak velem, de nem akarták emelni a béremet. Mondtam, hogy én is pénzből élek. Találtam egy másik helyet, ahol most is vagyok. Mindjárt három dollárral

magasabb órabért kaptam. Nyugodt hely, rendes a tulajdonos is, itt jól érzem magam. Minden biztosítás is megvan. Ha beteg vagyok, vagy kórházba kerülök, nem kell fizetnem semmiért. Ez a biztosítás érvényes Európában is.”

„A pénz az egyetlen jó, amiből nem árt a sok. Az 1991-től 1996-ig tartó bizonytalanság után elégedett az ember, mert én még a Magyarországi időszakot is idesorolom, sőt a Kanadában töltött első év is az, mert amíg az ember nem kap munkát, hanem csak az állami támogatásból él, az nem biztonságos érzés.

Amikor munkát találsz, akkor azonnal tudsz venni autót, bebútorozod a lakásodat, miután megvan az anyagi biztonság, mindjárt jobb az ember közérzete. Itt is nulláról kell indulni, csak itt könnyebb, mint Magyarországon.

Hat hónapig iskolába jártam. Nem igazán tetszett, de nem volt más választásom. Munkát az ismerőseim ismerősei által találtam. Másfél éve már az autóalkatrészgyárban dolgozom. Nem kifejezetten felel meg a munka, de nincs más választásom. Itt már átképzést is vállaltam. Darukezelői tanfolyamot is végeztem, erre büszke vagyok, mert ez az első kanadai végzettségem.

Ha időm és pénzem engedi, mást is szeretnék tanulni. Így mindjárt magasabb a bérem, annak ellenére, hogy nem használom.”

„Nem is igazán magunk miatt jöttünk ki, inkább a gyerekek miatt. Legalább nekik legyen biztos jövőjük. A lányom iskolába jár, jól tanul. A fiam együtt él a barátnőjével, dolgozik. A férjem is dolgozik, lépésről lépésre boldogulunk. De itt nem minden van úgy, ahogyan te akarod. Ha van pénzed, mindened van, de ez egyik pillanatról a másikra megváltozhat. Elég, ha túl sok kölcsönt vállalsz, és azt nem tudod visszafizetni. Csak egyhavi törlesztés maradjon el, és kezdheted a nulláról, mert mindenedet elárvereznek. Itt mindent a pénzen keresztül néznek és mérnek. Akkor a legkönnyebb, ha valaki a maga gazdája, olyan vállalkozása van, amit a családjával együtt tud ellátni. Nem könnyű az élet itt sem.”

„Még angolul sem tudtam, mégis dolgoztam három-négy hétig. Iskolába is kezdtem járni, és a tanárnő egy hét múlva beszólt az irodába a főnökömnek, hogy menjek vissza az iskolába. Ezért elvesztettem a munkámat. Amit később az orruk alá is dörgöltem, mert egy év után, amikor lejárt az állami segítség, akkor átadtak a szociális segélynek. Ott mindjárt azt kérdezték, hogy itt vagytok egy éve, miért nem kerestetek már munkát. Akkor dühbe jöttem, behívtam azt a másik embert, és elmondattam vele, hogy hol a munkám. Elvesztettem a munkámat, valakit felvettek helyettem, és senkit nem fognak már miattam kirúgni, ha jól dolgozik. Ezután próbáltam munkát keresni, kurzusokon vettem részt, végül ők találtak munkát egy varrodában. Függönyöket varrtunk minimális munkabérért.”

„Ma már négyen vagyunk, így jelentősen nagyobb támogatást kapunk. Ottawából idejöttünk Londonba, annak reményében, hogy könnyebb lesz munkát találni. Az élet mindenesetre olcsóbb, mint Ottawában volt. Viszont keményen a munka után kell nézni. Ha valaki csak otthon ül, biztosan nem kap munkát. Én csak alkalmi munkákat végzek. Szeretnék továbbtanulni, és akkor könnyebb lesz elhelyezkedni. Rendőriskolába sze-

retnék járni. A nyelvvel gyorsan boldogultam, nem jelentett számomra gondot. Armin, a nagyobbik gyerek már tökéletesen beszél angolul, ő tízéves. A kisebbik már itt született Kanadában, ő igazi kanadai. A feleségemmel Nagyatádon ismerkedtem meg. Nem vagyunk még házasok, a közeljövőben tervezzük, hogy ezt bepótoljuk.”

„Én is maximum három hónapot tanultam. Az iskola rettentően gyenge. Akik valamennyire már beszélik a nyelvet, azoknak nem sokat ér. A harmadik osztályba kerültünk, ahol olyanok is voltak, akik még számolni sem tudtak angolul. Azért is hagytuk ott az iskolát, mert egyszerűen unatkoztunk. Semmi újat nem kaptunk. Én már otthon az iskolában is tanultam angolul, ezért megvoltak az alapjaim.”

„A nyelv nagy nehézségeket okoz, nem is gondoltam, hogy ekkorák a különbségek a brit angol és az amerikai angol között. Én mindig a brit angolt használtam, és csak azt ismertem, Európában nem is volt gondom. Itt a rengeteg bevándorlócsoporthoz egyike valamit hozzátett az itteni angolhoz. Szinte érthetetlen számomra ez az angol, amit a kínaiak vagy a japánok beszélnek. A spanyol nyelv hatása is egyre nagyobb. A hotelben, ahol dolgozom, ott inkább spanyolul beszélnek. Az emberek itt nagyon gyorsan is beszélnek, ráadásul nem is az irodalmi nyelvet használják.

Számomra feltétlenül fontos az angol tökéletes elsajátítása, hiszen különbözeti vizsgát kell letennem, és mintegy 130 kérdésre lehetőleg hibátlan angolsággal kellene válaszolnom. Egy-egy válaszra egy percet adnak. A korábbiakban magnetofonnal történt a vizsgakérdések feltevése, ma már viszont mindezt számítógéppel helyettesítik, tehát a számítógép kezelését is ismerni kell. Amerikában minden a számítógépek körül forog, szinte mindenhol az első kérdés, hogy milyen szinten tudja az ember használni. Aki már tökéletesen tudja használni a különböző számítógépes programokat, és nem csak elemi szinten, az nagyon gyorsan el is tud helyezkedni.

Ha el is helyezkedhetek, először csak asszisztensi munkakört tölthetek be. Amíg nem beszélek tökéletesen angolul, kicsi az esélye annak, hogy felsőoktatási intézményben alkalmazzanak. Persze oda kell figyelnem, mert megtörténhet, hogy a fizetésem kevesebb lenne, mint amennyit most a hotelben keresek. Különbözeti vizsgákat is le kell tennem, és magamat sem érzem felkészültnek arra, hogy a közeljövőben elkezdjek dolgozni valamelyik egyetemen. Másrészt gyakran megtörténik, hogy a munkaadó egyetem minden hibát felhoz, hogy minél kevesebb pénzt fizessen.”

LETELEPEDŐK

A menekülttáborokba kényszerültek között alig találni olyanokat, akik a Magyarországon való letelepedést jelölték meg célként. Ez még akkor is így volt, amikor magas volt a magyar nemzetiségűek aránya.

A többség célja a továbbutazás volt. Családok tucatjai éltek menekülttáborokban arra várva, hogy valamelyik kivándorlási programba bekerüljenek. Ezt a bizakodást erősítette, hogy a kérelmeket elbíráló nagykövetségek soha senkinek nem mondták ki, hogy az elutasítás végleges, egyes családokat négyszer-ötször is eltanácsoltak, évek múlva mégis befértek a kiutazók csoportjába.

1997-ben végleg befejeződtek a hivatalos kivándorlási programok, és a visszautasítottak a tábor alkalmazottait vádolták. A továbbutazás terveit végleg félre kellett tenni, sőt a tábort is belátható időn belül el kellett hagyniuk.

Évek óta Magyarországon éltek, és sokan feketemunkát vállaltak, hogy kiegészítsék a tábori ellátást. A gyerekek iskolába jártak, de végleg nem akartak letelepedni.

Az egyik család végső elkeseredésében úgy döntött, hogy inkább hazatér, pedig a család-fő attól tartott, hogy katonaszökevényként azonnal letartóztatják, börtönbe zárják. Mindent megmozgattak, hogy az útlevelük lejártá előtt átléphessék a magyar–jugoszláv határt. Ez egy nappal az érvényesség lejártá előtt sikerült is. Az életkezdéshez tartós élelmiszert, ágyneműt, edényeket, ruhát, kisebb bútorokat kaptak, amit a befogadóállomás gépjárműve szállított. A határátlépés zökkenőmentes volt. Féltek a lebukástól, nem vittek hivatalos papírt arról, hogy volt menekültstátusuk, amiről lemondtak a hazatérés előtt. Úgy lépték át a határt, mintha évekig menedékesként éltek volna Bicskén. Városról városra küldték őket, mindenhol pénzt követelve a felvilágosításért is. Két nap alatt minden megtakarított pénzüket „elfizették”, mire hazaértek volna, már nem volt miből élniük. Ráadásul az útlevelek is lejártak, és közölték velük, a budapesti Jugoszláv Nagykövetségről szerezzenek igazolást a Magyarországon töltött időről, hosszabbítsák meg az okmányait, és akkor vámmentesen vihetik haza holmijukat. Így nem véletlen, hogy három nappal később ismét a bicskei befogadóállomás lakói lettek. A nagykövetségen elutasították kérésüket, mert tudtak a menekültstátusukról, amely árulással ért fel. Ezután kénytelenek voltak a letelepedés mellett dönteni. Bár dolgos emberekről van szó, a gyerekek jól tanulnak, kérdés, hogy ilyen megpróbáltatások után hogyan érzik magukat Magyarországon, képesek lesznek-e magyarok maradni, mint ahogy magyarok voltak a Vajdaságban?

Néhányan a menekültstátus kérelmezésével vagy a menedékes jogállás fenntartásával egyidejűleg megújították horvát papírjaikat. 1992 májusáig, később szeptemberéig kaptak lehetőséget a Magyarországon tartózkodó horvátországi lakosok arra, hogy származásuk (nem szerb), lakóhelyük és állampolgárságuk igazolásával beszerezzék a Horvátország által kiállított új dokumentumokat. Ez a kettősség indokolta, miért halogatták a magyarországi letelepedés vagy a hazatérés eldöntését. Kivárták, mi történik, milyen lehetőségek közül tudnak választani. Az eredeti állampolgárság fenntartása alkalmas lehet egy későbbi háborús kártérítési igény benyújtására, a tulajdonukban lévő ingatlanok értékesítésére, amely a magyarországi újrakezdést is elősegítheti.

„Én nem mondom, hogy Magyarország végállomás. Nagyon szeretek itt lenni. Letelepedési engedéllyel élünk itt. A horvát állampolgárságunkat nem adtuk vissza, többek között azért sem, mert akkor semmit nem kaphatnánk háborús kártérítésként. Azt a városrészt, ahol mi laktunk, szinte teljesen lebombázták, és most folyik az újjáépítése. Azt tervezzük, hogy ha a házunk elkészül, akkor elcseréljük valakivel, aki nem szeretne a tengerparton maradni, és szívesen költözne Vukovára, mert az továbbra is soknemzetiségű város maradt. Ez a csere még mindig nem jelenti azt, hogy vissza akarunk költözni, csupán a nyaralás célját szolgálná. Lakni továbbra is Magyarországon szeretnénk.

Nagy feszültség van bennem. Imádom az embereket, de Vukováron már nem azok az emberek élnek, akik voltak. Akivel 25 évig voltunk barátságban, az most minden rosszat megtesz ellenünk.

Harmadik országba soha nem akartunk menni. A fizikai munkások közül azok jártak a legjobban, akik a tengeren túlra mentek, mert ők ugyanolyan munkát végeznek kint, mint itt, csak ott jó fizetést kapnak. A szorgalmas, jó szakemberek gyorsan találnak munkahelyet, megbecsülik őket, jól élnek. A diplomásokat azonban nem szeretik. A diploma honosítása viszonylag egyszerű, a gondot a nyelv okozza. Aki nem ismeri anyanyelvi szinten a befogadó ország nyelvét, az nem tud elhelyezkedni a szakmájában. Egy gyerek könnyen megtanulja a nyelvet, egy érett embernek viszont ez szinte megoldhatatlan feladat. Így ők járnak a legrosszabbul, mert csak segédmunkásként tudnak elhelyezkedni, pedig saját véleményük van, függetlenek, és ezért nem nagyon szeretik őket."

„1992 óta élek Magyarországon, a bosznia-hercegovinai háború miatt jöttem át. Akkor azt hittük, hogy csak rövid ideig fog tartani, de a háború egyre inkább elhúzódott. Először valamelyik nyugat-európai országba szerettünk volna kivándorolni, de sajnos sehova sem kaptuk meg a vízumot. Elmúlt egy év, két év, nyolc év. Ebből ötöt töltöttünk a táborban és most már három éve, hogy kint lakunk. A táborban ismertem meg a nagy szerelmemet, férjhez mentem, és megszületett a lányunk. Így nem volt más választásom: itt maradtam Magyarországon. A férjemnek is ez volt a döntése, hiszen ő vajdasági magyar. Szeretne valamit itt is megvalósítani, egyetlen célja, hogy mihamarabb magyar állampolgár legyen.

Ahol az édesanyám él, oda sajnos nem tudok elutazni. Ő a Szerb Köztársaságban lakik, csak szerbek élnek ott. Nem is veszik jó néven, ha egy bosnyák vissza szeretne települni, bár az ottani bosnyákokkal nincsenek problémáik. A Szerb Köztársaság keleti részein nagy harcok voltak, ott már sokkal szigorúbban vigyáznak az elkülönülésre. Talán ilyen szempontból a legtökéletesebb hely Sarajevó. Ott együtt élnek szerbek, bosnyákok és horvátok. A bátyámhoz viszont már gond nélkül tudok utazni, hiszen ő a Bosnyák Föderációban lakik, Sarajevóban."

„En úgy jöttem el otthonról, hogy senkinek nem szóltam, de tudtam, haza soha többet nem megyek. Abból indultam ki, hogy bárki vegye is át a hatalmat, mindenki ugyanazt akarja, csak egy kicsit másképp. Az amnesztia csak arra jó, hogy nem bántják az embert, de a kiközösítéstől nem véd meg. Munka nélkül, megélhetés nélkül nem ér semmit az egész.

Eredetileg menekültstátust akartam kérni, de az sokáig húzódott. Ám rögtön adódott munkalehetőség, ezért lementem a Balatonra. Többet kerestem nyolc évvel ezelőtt, mint most. Eredetileg autószerelő és kamionsofőr vagyok, ott kőművesként dolgoztam.

Majdnem három évig voltam a táborban, de a tábor nagy süllyesztőnek tartottam. Az embernek mindene megvan, az égvilágon semmire sincs gondolja. Ha tud kicsit dolgozni, akkor amit keres, az mind a zsebébe kerül. Ha letargiába esik, nem keres semmit, akkor is ugyanúgy eltelik a nap, megszokja ezt a helyzetet, és lehet, hogy soha nem tud belőle kijutni.

Távlati terveink vannak. Egy biztos: maradunk a városban. Lakást szeretnénk, nem építkezünk. Német ismerősektől van néhány ajánlat legális munkavégzésre Németországban. Szakácsként dolgozhatnék. Három hónap alatt 800 ezer forintot kereshetnék

tisztán. Abból már lehet lakást keresni. A gyerek két és fél éves, most óvodába jár. Nemrég jártunk M.-en, ahol az asszony utolsó lakcíme volt, ma boszniai szerb terület. A bosnyákoknál már megkezdődött a privatizáció, ott mindenki megveheti a saját lakását. Mindenki kárpótlási jegyet kap, amit fel tud használni a lakásvásárláshoz. Mi is beadtuk az igényt, hogy visszavennénk az asszony 60 négyzetméteres lakását. Ennek a megvásárlási ára állítólag ötezer német márka lesz, amelyet a kárpótlási jeggyel majd ki tudunk váltani. Az nem gond, hogy nem lakunk ott. A lakók kb. hatvan százaléka nem a saját lakásában lakik. A miénkben egy vámos lakik két gyerekkel. Normálisnak tűnnek, az erkélyt lefalazták, így még egy szobát nyertek, szép a lakás. A lakás piaci értéke 2500 márka négyzetméterenként. Ha fele árért adjuk el, akkor is mindketten jól járunk. Szinte biztos, hogy ez meglesz, de senki nem tudja, hogy mikor. M. egyébként többnemzetiségű város. Az ismerősök úgy fogadtak, mintha mi sem történt volna. A szüleimmel van kapcsolatom, de a határon nem akarok átmenni. A bombázások alatt elég türelemmel éltek, de az édesapám asztmás, neki az injekció beszerzése okozott gondot. Pénzért persze mindent lehetett kapni. Én innen segitettem őket. A nővérem a háború alatt is átjöhetett. A hatvannapos bombázás alatt nekem kétezer márkámba került a hat fő támogatása. Miattam egyiküket sem bántották, de amikor kenyérjegy volt, akkor az ősöknek »elfelejtettek« jegyet adni.”

„1992. június 7-én érkeztünk Bicskére, és 1993. májusig tartózkodtunk ott. Akkor lehetett menni harmadik országba, például Kanadába. Amikor mi átjöttünk, úgy döntöttünk, hogy Magyarországon maradunk. A Menekültügyi Hivataltól kaptunk 450 ezer forintot, és azt mondták, hogy az országban bárhol vehetünk házat. Elkezdtük nézegetni a hirdetéseket, és így kerültünk ide, Katymárra. Azért a pénzért csak itt lehet bármit is venni. Én is jobb szerettem volna arra fent vásárolni, de ott csak egy telket vehettem volna azért az összegért. Most már hatodik éve élünk itt. Nem bántam meg, hogy ide jöttem, nincs gondom vele. Ez egészen más falu, mint a többi, mert a lakók 80 százaléka menekült. Minden második házban lakónak rokona van lent Szabadkán.

Az állampolgársági kérelmet beadtam. Állítólag 2000-ben megkapom. Azért is szükségem van rá, mert le akartam menni Jugoszláviába, de azt mondták, hogy oda nem mehetek, oda nem tartozok. Akkor hova tartozok? Az osztrákokhoz nem mehetek, mert vízum kell. Nem tartozom se ide, se oda. Ha magyar állampolgár leszek, akkor majd valahogy másképp lesz.”

MARADTAK VOLNA

Bár a Magyarországon menedéket keresőknek csak töredéke maradt itt véglegesen, igen nagy számban voltak olyanok, akik megfelelő támogatás esetén hazánkban telepedtek volna le.

„Megpróbáltunk Magyarországon maradni, de sajnos nagyon nehéz volt, nem ismertük kellőképpen a lehetőségeket, az ottani törvényeket. Ha biztosították volna az újrakezdést, vagy legalább menekültstátust kaptunk volna, bizonyára ott maradunk.

A legidősebb fiam ott nősült meg, ha mást nem, általa tudtam volna valamilyen üzletet vagy vendéglátóhelyet nyitni. Elsősorban a gyermekeim miatt határoztam a kivándorlás mellett. Mindazt, amit '92 óta tettem, a gyerekeim miatt tettem."

Előfordult, hogy már minden adott volt a beilleszkedéshez: munkahely, iskola, lakás. Mégis mindent pénzzé tettek, csak azért, hogy az itteninél sokkal jobbnak vélt lehetőséget kihasználják.

Akadtak, akik úgy vélték, hogy bár nagyon el akartak jutni a tengeren túlra, a helyzetük nem végleges. Jól élnek, de nehezen tudják megszokni a környezetet, az egészen más gondolkodásmódot. Igyekeznek mielőbb megszerezni az állampolgárságot, majd hosszabb-rövidebb időre visszatérnének Magyarországra. Akad, aki kanadai állampolgárként nyugdíjas éveit töltené el nálunk, esetleg néhány hónapot töltené itt, az év többi részét pedig az új hazájában. Mások az anyagi talpra állás lehetőségét látják Kanadában vagy az USA-ban, hogy aztán végleg visszatelepüljenek Európába, Magyarországra. Ilyen terveket szönek magyarok, bosnyákok, horvátok.

„Minket nem vonzott annyira Kanada, csak azért vállaltuk, mert Magyarországon nem tudtuk elkezdni az életet. Ha már a testvéreink eljöttek ide, és nem volt más országba lehetőség, akkor így döntöttünk.

Nem hiszem, hogy Kanada végleges lesz, inkább csak ugródeszka. Nincs még konkrét tervünk, de Európához jobban kötődünk. Éltünk Svédországban is, Stockholmban és Kirunán. Sokat kirándultunk, bejártuk az egész országot. Ott nagyon szeretttünk lenni. Úgy éreztük, hogy olyan ország, mint Jugoszlávia, az emberek még rendesebbek, becsületesebbek a hivatalokban. Először meg akarjuk szerezni a kanadai állampolgárságot. Mielőtt kijöttünk, a menekültstátusról le kellett mondani. Ha lehetett volna, akkor megtartjuk. Így maradtunk jugoszláv állampolgárok. Kanadai állampolgárként már könnyebb lesz áttelepülni Európába. Nem biztos, hogy Svédországba, lehet, hogy máshova. Jugoszláviába látogatóként sem szeretnék visszamenni, mert a barátok, rokonok nagy része távozott. A szülők még ott vannak, ez az egyedüli kötődés Jugoszláviához. Svédországban még erős volt a honvágyunk, Magyarországon is többször előjött, de ma már egyáltalán nincsen. Csupán Európához kötődünk, mert ott másképp gondolkodnak az emberek, mint itt. Soha nem válok kanadaivá, mint ahogy Magyarországon sem váltam ottani magyarrá. Én az önazonosságomat őröm. Én részben azért jöttem el Jugoszláviából, mert nem akarok asszimilálódni. Azt megtehettem volna Szerbiában is."

„Amikor 1994-ben az első kanadai kivándorlócsoport Bicskére került, ki kellett költöznünk. Mehettünk volna Békéscsabára, de mi vettünk egy házat Tompán. Ott dolgoztam a szerelőműhelyben. Volt olyan elképzelésünk, hogy a ház mellett építünk egy saját szerelőműhelyt, meg valami bontót is csinálunk. Én ugyan épületbádogos vagyok, de az autókhoz is értek valamennyire. A ház közvetlen a főút mellett volt. Az ügyintéző, aki az engedélyekkel foglalkozott, csak félreeső, eldugott helyen engedélyezte volna az építést. Ezen kívül olyan követeléseik voltak, amiket nehéz volt teljesíteni. Olyan dolgokat írtak elő, amiket sehol nem látni autószerelő-műhelyben. Fizetni kellett volna

a kezdéshez, ha abba akartuk volna hagyni, megint meg kellett volna kenni valakit. Ekkor kezdtünk azon gondolkodni, hogy kimegyünk Kanadába. Olyasmi is történt, ami nem tetszett. Egyszer bejöttek az unokatestvérem műhelyébe, akiről tudták, hogy jugoszláv. Kérdik tőlem, hogy minek jött ez a jugó ide. Mondtam, hogy nem tudom. Engem nem ismertek, nem tudták, hogy én is az vagyok. Közben megjött az unokatestvérem, és becsmérelték. Amikor pedig megtudták, hogy én is jugoszláv vagyok, nem szóltak semmit, csak elmentek. Végül úgy döntöttünk, hogy megpróbáljuk a kivándorlást. Úgy éreztük, hogy magyar létünkre nincs helyünk Magyarországon. Jugoszláviában magyaroknak hívtak, Magyarországon jugóknak.”

Bár az újrakezdéshez nem kaptak elegendő támogatást, mégis ide tértének vissza, ahol nem kellett félniük. mert biztonságban voltak, ahol fedelet és teljes ellátást biztosítottak a számukra. Ráadásul ez az ország van legközelebb a szülőföldre, ahol talán már nem élnek rokonok, de ott nőttek fel, ott töltötték el az életük nagyobbik részét, oda kötődnek minden porcikájukkal. Oda, ahova nem akarnak vagy nem mernek visszamenni, de ahol a rokonaik élnek. Számukra Magyarország lehet az a hely, ahol a szeretteikkel bármikor, félelem nélkül találkozhatnak.

„Amikor Svédországba mentünk, olyan lendületbe voltam, hogy szerettem is, akartam is, tanultam is a svéd nyelvet. Be akartam illeszkedni, ott akartam letelepedni. Alkalmam is volt a nyelvtanulásra. De az egészből nem lett semmi, a lendületem elveszett. Kanada több szempontból nem is tetszik, nem olyan, amilyennek elképzeltem. Még a jövőmet nem látom, nem biztos, hogy itt leszek mindig. Idővel lehet, hogy visszamegyünk Magyarországra, nem tudom. A gyerekek most mennek iskolába, nem tudom, jó lesz-e, ha cserélgetjük az iskolákat. Nem tudom megmagyarázni, nem is a honvágyról van szó. Az európai országok közelebb vannak egymáshoz, itt az amerikai kontinensen másképp élnek az emberek. Eleinte a különbségeket nem vettük észre, de később láttuk, hogy bizonyos dolgokra másképp reagálnak, másképp viselkednek, mint Európában. Túlságosan a pénz uralja ezt a világot. Az itteni emberek csakis a pénzen hajlandóak gondolkodni, ami hajtja őket.”

Mitől mások az afgánok?

Ahogy magyarországi afgán kamaszok és szüleik látják

Írásom az afgán menekültek közösségéről szól, olyan családokról, akik már kiköltöztek a befogadóállomásokról, és menekültstátusuknak köszönhetően tartózkodási engedéllyel rendelkeznek. Az afgán menekült közösség jellemzője, hogy míg az afrikai menekültek legnagyobb része egyedülálló férfi, addig az afgán menekültek nagy része családjával együtt érkezik.

Az afgán közösség tagjai már megkezdtek a beilleszkedést, tehát járnak az állam által biztosított, térítésmentes magyar nyelvtanfolyamra, gyermekeik magyar iskolában tanulnak, a férfiak dolgoznak.

A felmérés során megkérdezett családok legnagyobb része 2–6 éve érkezett Magyarországra. Ez a rövid idő is elegendő volt ahhoz, hogy szembeűnő legyen a generációs különbségek „kulturális színezete”: amíg a gyermekek magyar iskolába járnak, magyar barátaik vannak, a magyar öltözködési és zenedívatot követik, addig a szülők és a nagyszülők próbálnak ragaszkodni az otthonról hozott szokásokhoz.

Az önmagukról kialakított kép vizsgálatakor fontos tényező a gyermekek szocializációja: hogyan keveredik az iskolában, illetve a magyar családokban látott normarendszer az otthon tanult afgán szabályokkal. Kettős életet élnek a gyermekek? Ha igen, akkor ez tudatos? A gyermekeknek meghatározó szerepe lesz abban, hogy az ő gyermekeiknek mit jelent majd afgánnak lenni, ha sosem láthatják Afganisztánt.

AZ INTERJÚ

12–25 év közötti fiatalokkal (15 fővel), valamint szüleikkel (10–12 fővel) készítettem interjút. Vegyesen vizsgáltam a több éve Magyarországon élő, és a csak egy-másfél éve itt tartózkodókat. Vizsgálatom nem terjedt ki a befogadóállomásokon és a közösségi szállásokon lakó afgánokra.

Abból a feltételezésből indultam ki, hogy az „afgán migráns identitástudat” egyik fontos eleme az afgán kultúra és hagyomány őrzése. Az interjúk célja az volt, hogy felmérjem: miben tekintik magukat az afgánok eltérőnek a magyaroktól, mit jelent az afgán kultúra a fiatalok és mit a szülők számára. Külön figyelmet fordítottam a vallásra: mennyire gyakorolják azt, hogyan ünnepelnek, beépítenek-e egyes elemeket a magyar ünnepekből.

A szülőktől arra is választ kerestem: milyen érzés számukra az, hogy a gyermekek az afgán kultúrától eltérő mintákat látnak az iskolában és a magyar családokban, illetve

hogyan melyek azok az otthonról hozott szokásoktól eltérő elemek, amelyeket veszélyesnek érznek a saját nevelési elveik szempontjából.

Az afgán kamaszok identitástudatának vizsgálata során számos probléma merül fel, hiszen akárcsak a többi tizenévesnek, nekik is kialakulatlan és bizonytalan az énképük. Ráadásul idegen, a megszokott kultúrájuktól eltérő környezetben kell megtalálni öntudatukat.

Mivel elég kisszámú közösségről van szó, általában – az azonosíthatóság elkerülésére – „egy asszony (anya, anyuka)”, „egy apa (apuka)” vagy „egy kamasz” megjelöléssel hivatkozom a beszélőre.

AMI FURCSA ÉS SZOKATLAN (VOLT)

Hogyan képzeltek el Magyarországot, mielőtt idejöttek? A legtöbben azt mondták, hogy bár nem tudtak sokat az országról (voltak olyan családok, akik nem is Magyarországot jelölték meg úti célként), de azért az iskolában már hallottak róla, és szinte mindenki ismerte a főváros nevét. Akik ide készültek, azokban egy békés ország képe élt, ahol nincs háború, és nyugodtan lehet élni.

Két kamasz fiú elmesélte, hogy mennyire meglepődtek, amikor először körülnéztek. Egyikőjük azt hitte, hogy sokkal fejlettebb az ország, itt olyan felhőkarcolók vannak, mint amilyeneket a filmekben látott. Azt hitte, hogy Európa ugyanolyan, mint az Egyesült Államok. Úgy gondolta, hogy itt minden utca tiszta és rendes. Most viszont látja, hogy sok a szegény ember, sok a hajléktalan. A másik fiú szerint is sok Budapesten a szegény, és feltűnt neki, hogy milyen csendes a város.

A felnőtteknek a nyelv volt a legfurcsább, és többen bevallották, hogy az még most is nagyon szokatlan. Feltűnt, hogy Magyarországon nagyon szabadok az emberek, itt szabadon lehet csókolózni az utcán, és kézen fogva járnak a párok. „Azóta”, mondta az egyik feleség, „most már mi is kézen fogva járunk... néha...” Ma már olyan, mintha otthon lennének, mondta szinte mindenki.

Az idősebbeknek azért tetszik Budapest, mert béke van. Sok családnak azonban eszébe jut, hogy milyen sok mindent kellett maguk mögött hagyni, amit talán sosem látnak viszont.

Három huszonéves lánynak még most is szokatlan, hogy itt az emberek orrot fújnak mások előtt. „Nálunk ez nagyon nagy illetlenség, főleg evés közben.” Afganisztánban áll az illető, és kimegy orrot fújni. Továbbá Afganisztánban az utcán nem illik enni, bár, bevallották, itt néha velük is előfordul.

Ugyanezek a lányok arról panaszkodtak, hogy a magyarok nem elég vendégszeretők. Náluk az a szabály, hogy azzal a vendéggel kell a legtöbbet foglalkozni, aki a legidegenebb a társaságban, hiszen ő érezheti magát a legkényelmetlenebbül. Rá kell a legtöbb figyelmet fordítani. „Azért kell a vendéggel nagyon figyelmesen foglalkozni”, mondták a lányok, „nehogy azt mondja, hogy a vendéglátók csak magukkal törődnek. Az nagy szégyen lenne.” Itt viszont voltak már kellemetlen tapasztalataik, és többször is feszélyezve érezték magukat.

Többeket meglepett, hogy nálunk „a nő az úr”. Az egyik anyuka elmesélte, hogy ha Afganisztánban egy másik férfi meglátta volna, hogy az egyik férj segít a feleségének a háztartásban, biztosan megdöbben. „Mit csinálsz? Hát te nem vagy nő! Arra van a feleséged.” Mi több, itt sok családban a nő dolgozik és tartja el a családot. Az egyik anyuka

ezzel magyarázza elsősorban, hogy miért nem működik afgán–magyar vegyes házasság. Az afgán nő, tette hozzá, „arra van”, hogy kiszolgálja az urát, hogy otthon maradjon és a házi teendőket végezze, ám egy magyar feleségnek nem lehet csak úgy odamondani, hogy „pucold ki a vécét!” Ez itt már elegendő egy váláshoz – fűzte hozzá.

Szokatlan a magyar életfelfogásban, hogy bár gyermekkorunkban a szülők tartanak el minket, addig felnőtt korunkban ezt nem viszonzzuk, és csak magunknak dolgozunk. Afganisztánban a gyermekek feladata, hogy viszonzásképpen eltartsák az idős szülőket. Erre utal a csupán tízéves kisfiú ígérete: gyorsan munkát talál, hogy eltarthassa édesanyját, és így neki ne kelljen majd dolgoznia.

A fiú kötelessége, hogy együtt maradjon a szüleivel. Az egyik kamasz fiú szerint pont ezért sokkal erősebben kötődnek a családhoz a fiúk, mint a lányok, hiszen a lány elmehet, sőt el kell mennie otthonról. A fiú már fiatalon készül arra, hogy bele fog szólni: a húgai kívül házasodhatnak össze, és kikkel barátkozhatnak; ő lesz a felelős az egész családjáért.

A kamasz fiúknak már most azon kell gondolkodniuk, hogyan fogják majd a családjukat eltartani (az új családjuk mellett). Afgán szokások szerint az anya „nem érzi jól magát a lányánál”, miután az férjhez ment. Azt viszont szégyennek érzi, ha más tartaná el őt. Ezért mindig a fiára támaszkodik. Egy fiú nem vonulhat külön a feleségével egy külön házba, ha nincs, aki eltartsa az édesanyját vagy a nővéreit. Ők nem lakhatnak és maradhatnak egyedül. Velük addig marad, amíg férjhez nem mennek. A báty sokszor olyan, mintha „apa” is lenne.

Egy afgán fiú tudja, hogy a szüleinek szüksége van rá (már csak azért is, mert sok családban a szülők nem beszélnek magyarul). Így ő sokkal többet segít otthon, mint a magyar fiúk. A család szent dolog, és ezért az afgánoknál sokkal erősebb az összetartás és a felelősségtudat érzése.

ELTÉRŐ SZOKÁSOK ÉS HAGYOMÁNYOK

Miben térnek el leginkább az afgánok a magyaroktól? Szinte kivétel nélkül mindenki azt válaszolta, hogy a szokásokban és a gondolkodásban. Az egyik anyuka hozzá is fűzte, hogy nem a haj- vagy bőrszín számít, hanem az eltérő kultúra. Az eltérés a vallási különbségekben gyökerezik.

Az afgánok szerint a magyar gyermekek nagyon szabadok. „Túl sok mindent engednek meg nekik a szüleik és a társadalom is.” A magyar fiatalok, elsősorban a szülők szerint, nagyon csúnyán beszélnek, amit a szüleiktől vagy a tévéből tanulnak. Az afgán szülő jobban odafigyel arra, hogy gyermeke illedelmesen és tisztelettudóan beszéljen. Ráadásul a magyar fiatal visszabeszél, elköltözik a szüleitől, elhagyja őket. Az egyik anyuka szerint a magyar fiatalok el vannak kényeztetve, és „ha a legkisebb akadályba ütköznek, már fel is adják. Az afgánok sosem adják fel”. Az egyik anyuka, bár bevallotta, nem sok mindent tud erről, a kereszténységet a szabadsággal azonosítja, mármint abban az értelemben, hogy túlzott a szabadság és az engedékenység.

Azt rossznak tartják, hogy a magyarok között sok a válás. Az egyik anyuka nem érti, hogy lehet az, hogy a magyar szülők feltűnően szeretik gyermekeiket, de aztán egyik napról a másikra elválnak, nem törődve azzal, mi lesz a gyermekkel. Ezzel szemben szinte minden család azt vallotta, hogy nem ismer senkit Afganisztánban, aki elvált. Ma-

gyarországon azonban ez a sors vár azokra az afgán férfiakra is, akik magyar feleséget választanak.

Az afgán kamaszok „gondolkodásukban” térnek el lényegesen magyar társaiktól. Nekik már ilyen idős korukban is arra kell gondolniuk, hogy az ő kötelességük lesz ellátni az egész családot. Két kamasz fiú szerint a magyar fiataloknak csak a pénz, a pénz és a pénz számít. Csak azon jár az eszük, hogyan lehetnek gazdagok. Az afgánoknál ez nincs így, állították.

A fiúk is megerősítették szüleik véleményét, hogy a magyarok nem tisztelik sem a szüleiket, sem a tanáraikat. Az egyik fiú elmesélte, hogy a tanárai azért szeretik őt a legjobban, mert szinte ő az egyetlen, aki tiszteli őket. Afganisztánban a tanár el is verheti a gyermekeket, ezért ott nagyon félnek tőlük.

Szörnyű a szülők, de a legtöbb kamasz szerint is, hogy itt nagyon fiatalon kezdenek cigarettázni a fiúk. Afganisztánban csak akkor kezd valaki dohányozni, ha – 40 év körül – elég tiszteletre méltóvá válik ahhoz, hogy mások előtt cigarettázzon. Ha otthon megtudnák egy serdülőről, hogy dohányzik, akkor a szülei „agyonvernék”. Ebben semmiképp sem szeretnének a magyarokhoz hasonlítani. Az pedig különösen szokatlan, hogy a lányok is rágyújtanak?! „Ha egy lány Afganisztánban cigarettára gyújt, akkor az egyértelműen azt jelenti, hogy kurva” – mondták a fiúk.

Az iszlám előírások szerint tartózkodni kell a szeszes italok fogyasztásától és a cigarettától is. Több anyuka is elmesélte, hogy amikor a férjük már elég idős és tiszteletre méltó volt ahhoz, hogy rágyújthasson, akkor is iszonyatosan szégyellte ezt saját szülei előtt. Többször megtörtént, hogy amikor a szülők váratlanul megérkeztek, inkább a markába szorította az égő cigarettát, minthogy a szülei meglássák őt dohányozni. Magyarországon azonban több férfi is cigarettázik, és előfordul az is, főleg a közös ünnepeken, hogy megisznak egy-egy sört (persze van, aki többet is). Arról azonban még senki sem hallott, hogy egy nő rágyújtott volna, vagy kipróbált volna bármilyen szeszes italt.

A huszonéves lányok szerint „otthon sokkal nehezebben érik el az emberek az álmaikat”. Ezzel ellentétben itt szinte mindent valóra lehet váltani, mindenre van lehetőség. A fiúknak otthon el kell menni a háborúba, akár tetszik, akár nem, és semmi biztató sincs a jövőre nézve. „Itt mindenki jól érzi magát, sokat szórakoznak az emberek, míg otthon szinte semmit sem tehet” – fűzték hozzá.

És milyen furák a magyar házak! Afganisztánban mindig van legalább három-négy szoba, hiszen több a gyermek, és a felnőttek gyakran együtt maradnak a szülőkkel vagy nőtlen rokonaikkal. Itt az emberek albérletben laknak, még a lányok is. Otthon elképzelhetetlen, hogy egy lány egyedül éljen a családja vagy a férje nélkül. A hajdon lány bátyja nem hagyhatja magára a húgát, amíg az férjhez nem ment.

Mind a szülők, mind a kamaszok azt mondják, hogy Hollandiában és Németországban az afgánok már nagyon megváltoztak. Például ott már a lányok is járhatnak táncos szórakozóhelyre. Mivel a gyermekek viselkedése csak a családon múlik, azon, hogyan nevelik őket, a szülők mennyire vallásosak, illetve szabadgondolkozásúak, Nyugat-Európa elrontja az afgánokat. „Túl szabadok lesznek, ott a gyermekek már nem is mindig köszönnek a szüleiknek, és eltanulták azt, hogy nem kell őket tisztelni.” Az apuka elmondása szerint a lányok és a fiúk ugyanúgy öltözködnek és viselkednek, mint a többi nyugat-európai. Magyarországon, szerinte, „még nem ilyen rossz a helyzet”.

A magyar párok kevés gyermeket vállalnak. Afganisztánban azonban falun akár tíz gyermek is van egy családban. A városokban már kevesebb a gyermekek száma, itt átlá-

gosan 3–5 gyermeket nevel fel egy család. A Magyarországon tartózkodó szülők pedig legalább 3–4 gyermeket szeretnének. És vajon az itt felnövők hány gyermeket vállalnak? Az egyik anyuka szerint az afgán szülők tudják, hogy milyen jó érzés a nagycsalád, ezért sok gyermeket akarnak. Ahogy az afgán mondás tartja: legalább négy gyermek kell egy családban, hogy legyen, „aki továbbviszi a szülők családi ágát”. A kamaszok még nem tudtak határozott választ adni arra a kérdésre, hogy hány gyermeket szeretnének, de a legtöbben örülnek annak, hogy nagycsaládban élnek.

Mi a jó Magyarországon? Mindenki a karácsonyt említette. Persze rögtön hozzátették, hogy ez csak a gyermekeknek szól, hiszen ők kapnak ajándékot és lehet karácsonyfájuk, „ha már egyszer itt élnek a szegény gyermekek, legalább ez az örömük meglegyen”. Persze az egyik család fényképet küldött a Pakisztánban élő rokonaiknak a karácsonyfáról. „Kinevettek minket! Azt mondták: Mi ez? Hát ez nem is a mi ünnepünk!” Arra azonban most még nem lehet választ kapni, hogy amikor ezek a gyermekek felnőnek, mit fog jelenteni a karácsony, azaz hogy továbbra is csak a gyermekek „ünnepe” marad-e.

ÜNNEPEK

A felnőttek számára az afgán ünnepek a fontosak. A közösség minden nemzeti ünnepet megtart; kibérelnek valahol egy éttermet, ahová mindenkit meghívnak. Bár a gyermekek, kortól függetlenül, mindig ott vannak, legtöbbször nem tudják pontosan, hogy mit ünnepelnek. Csak a szülők követik az afgán naptárat, a gyermekek csak az itteni időszámítást ismerik. Ha a szülők nem szólnának nekik, akkor sok mindenről elfeledkeznének, vallották a kamaszok. A kicsit idősebbek persze büszkén vállalják, hogy nekik olyan naptáruk van, amely az iszlám időszámítást is jelzi.

Amikor megkérdeztem a szülőket, hogyan fogják ünnepelni az új évezredet, csak annyit mondtak: a gyermekek kedvéért talán ők is kimennek majd a többi afgán családdal együtt az utcára, de ez nem nagyon jelent nekik semmit sem. „Afganisztán még nagyon messze van a 2000-től” – vallotta az egyik kamasz fiú. (Az afgán időszámítás szerint most 1378 van.) Az egyik lány hozzáfűzte: jópofa dolog, amikor sok ember kint van az utcán, és együtt ünnepel, és talán ő is csatlakozik majd hozzájuk, bár a család nem osztja a lelkesedését. A gyermekes családok talán még egy kis ünnepet is rendeznek, de mindannyian a saját újévüket várják, márciusban.

A legfontosabb ünnepnek a ramadánt nevezték meg. A gyermekeknek elvileg 12–14 éves kortól kellene böjtölniük, de csak félig-meddig követik ezt az előírást. Az egyik idősebb kamasz lány büszkén mesélte, hogy ő tavaly is „végigcsinálta a böjtöt”, és biztos benne, hogy az idén is kibírja. Hozzátette, hogy az iskolában a böjt alatt semmiben sem kért felmentést, még testnevelésórán sem. (A családja nagyon vallásos.) Egy másik kamasz lány csak annyit mondott, hogy az iskolai szünetben majd talán ő is megpróbálja, mondván: „fogynom kellene egy kicsit”.

A felnőtt férfiak és nők szinte mind betartják a böjtöt az egyik anyuka szerint, ám a napi ötszöri imádkozást már elég kevesen. Ezt azzal magyarázta, hogy sok a munka, és mind nagyon fáradtak. Afganisztánban úgy szervezik az embereket az életüket, hogy az imádkozások előírt idejét be lehessen tartani. Magyarországon főleg az idősebbek imádkoznak az előírásnak megfelelően, és az egyik kamasz fiú szerint „pont ezért tisztelik őket”.

AFGÁN GYOMOR?

Az afgán menekültek identitásának része lehet, hogy muszlimként nem esznek sertéshúst. Megvizsgáltam, hogy a sertéshús tilalma és ebből is fakadó másságuk a magyarokhoz képest mennyire fontos. Többen is bevallották, hogy már ettek sertéshúst, sőt az egyik család azt mondta, hogy ők nem képmutatóak, vállalják ezt nyíltan is. Az apuka szerint a legtöbb afgán család eszik sertéshúst, de csak otthon, amikor senki sem látja őket, mert „ezt nyíltan kevesen vállalják”. Magyarországon a legtöbb gyermek az iskolai menzán étkezik. Több gyermektől is hallottam, hogy ő már igenis evett sertéshúst, és „nem halt bele”. Találkoztam persze olyan gyermekkel is, aki – bevallása szerint – még sosem evett. Így a többieket is megszólta, hogy a „Jelkük meghal”. A legtöbben elismerik, hogy az iskolában néha nincs alternatíva, bár az egyik kamasz lány szerint teljesen elképzelhetetlen, hogy ő sertést egyen, és megszegje az egyik legalapvetőbb muzulmán szabályt. A menzán neki külön készítenek ebédet. Ő az egyik legvallásosabb családból származik, nemrég érkezett Magyarországra. Arra is akad példa, hogy a szülő nem ragaszkodik szigorúan a szabályhoz, de a legidősebb fiú ennek ellenére nem hajlandó sertéshúst enni, és a családja viselkedését rosszallja. Szerinte igenis fontos, hogy ezt a szokást megtartsa az ember. A befogadóállomáson lakó muzulmán családok még erősebben ragaszkodnak étkezési szokásaikhoz, és sokszor tiltakoznak, ha úgy érzik, hogy sertést akarnak velük „megetetni”. Ám ahogy kikerülnek a hétköznapi életbe, és a gyermekek az iskolában együtt esznek magyar társaikkal, sokan feladják korábbi elveiket.

A legtöbb család panaszlik, hogy a gyermekek jobban szeretik a magyar ételeket, mint az afgánt. Sok szülőnek okoz gondot, hogy hiába főz afgán ételeket, a gyermekek inkább „bekapnak egy zsömlét és néhány szelet párizsit”. Az egyik anyuka elismerte, hogy a magyar konyha sokkal változatosabb. „Nálunk vacsorára mindig csak rizs és hús van.” A szülők és az idősebb korban Magyarországra érkezett lányok jobban ragaszkodnak az afgán ételekhez. A legtöbb gyermek kedvenc helye a McDonald's.

Afganisztánban a családok nagy része a földön eszik. Ezért nagyon fontos szabály, hogy csak mezítláb vagy zokniban lehet bemenni a szobába. Étkezéskor fehér abroszt terítenek le a szőnyegre, és körbeülnek. Ezt a szokást főleg vidéken őrizték meg, de Magyarországon is vannak olyan afgán családok, ahol ragaszkodnak ehhez.

NEVELÉSI SZOKÁSOK

Afganisztánban a szülők és a nagyszülők mellett a nagynénik és nagybácsik is beleszólnak a gyermekek nevelésébe.

A legnagyobb befolyással az apa nővére, illetve húga bír. Az egyik kamasz lány, akinek az anyai nagybátyja is itt él, elmesélte, hogy neki is megpróbál parancsolgatni, de ő „mindig visszafelel neki”. Megteheti, mondta, mert mindig azzal tud érvelni, hogy neki itt vannak a szülei is, tehát van, aki figyeljen rá és nevelje. Afganisztánban ezt nem tehetné meg. Ahol viszont nincs apa, és az apa fivére is Magyarországon van, a családban az anyai nagybácsi veszi át az apa szerepét, az ő feladata felnevelni a gyermeket. Sokkal nagyobb beleszólása van a gyermeknevelésbe, mint az édesanyának; a későbbiekben őt hibáztatnák, ha a gyermek nem lenne jól nevelt.

Az egyik idősebb nő elmesélte, hogy Afganisztánban a lányok sehová sem mehetnek el, legfeljebb a testvérükkel. A fiútestvér feladata, hogy vigyázzon a lányokra. Az egyik huszoneves lány hozzáfűzte, hogy akkor kell igazából megfogni és megfékezni a lányokat, amikor kezdenek „nagylánnyá” válni, mert ha ekkor nem tanulják meg a szabályokat, később már nem lehet nekik nemet mondani. Ebben a korban még éretlenek, bár úgy hiszik, hogy már nagylányok, és „még nem fogják fel, hogy mi jó nekik”. Tizennyolc éves koruk után, tette hozzá, egyetemistaként már tudni fogják, hogy „mi a helyes”. Az idősebb lányokról a rokonok tudják: csak olyan buliba fognak elmenni, ahová illik, és olyanokkal, akikkel szabad.

Elmesélték a kamaszok, hogy a kislányokra nem vonatkoznak szigorú szabályok, ők még miniszoknyában is járhatnak. Az egyik anyuka, akinek még csak kisebb lányai vannak, már előre fél, hogy mi is lesz később, hogyan fogja majd ellenőrizni a lányait. Az egyik család elmesélte, hogy amikor a lány menstruálni kezd, már „nagylány”, és attól kezdve sokkal szigorúbban kell ellenőrizni. Az egyik lány hozzáfűzte, hogy az unokahúgának is csak egyszer kellett elmondani, hogy most már nem járhat mini ruhákban. Az afgán lányok ezt hamar megértik, és utána már szégyellenék is, ha rájuk kellene szólni, hogy nem megfelelően öltöztek fel. Ez is azt bizonyítja, hogy nagyon fontos a többiek ítélete és véleménye.

Ha valaki helytelenül cselekszik, akkor nem őt, hanem a családját szólják meg. „Annál pedig nincs nagyobb szégyen, mint amikor azt mondják, hogy valaki nem tudta illedelemre nevelni a gyermeket.” Ezért vigyáznak nagyon a nagybácsik és az idősebb testvérek is a gyermekekre. A kamasz lányok azt vallják: tulajdonképpen azért olyan szigorúak a családok, mert félnek a többiek véleményétől és ítéletétől. Például: „Mi lenne, ha – mondjuk – egy másik afgán kislány meglátná, amint valami helytelen dolgot teszel, és elmondaná az anyukájának, ő pedig a többi afgánnak?”

A lányok szerint Magyarországon szigorúbbá váltak a családok. A huszoneves lányok otthon sokkal kivágottabb ruhákban mertek járni, mint itt, félve az itt lakó családok nyelvével. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy a szabad erkölcsű Európában épp azzal tudják kifejezni másságukat, hogy megmutatják: körükben szigorú előírások érvényesülnek. Ez a hangsúlyozott szokás elsősorban akkor figyelhető meg, ha együtt ünnepel a közösség. Ilyenkor a nők és a férfiak külön ülnek, és elképzelhetetlen lenne, hogy egy nő táncoljon, hacsak a férje vagy a bátyja fel nem kéri, bár az asszonyok akkor is inkább csoportban táncolnak. „Otthon ez nem volt így. Sokkal fesztelenebbül viselkedtünk egymással. Csak itt van ez a szigor, mert itt ilyenekké lettek a családok” – összegezte az egyik lány.

Nehéz összeegyeztetni afgán hagyományait a magyar tinik kultúrájával. Rosszulesik nekik az, amikor minden osztálytársuk megy a diszkóba, ők pedig nem mehetnek. Ha egy fiú járni szeretne velük, akkor kategorikusan azt kell mondaniuk: „nekünk nem lehet”. Az egyetemista lányok is csak ritkán keverednek hosszabb beszélgetésbe fiúkkal. Nem a magyar fiúkat hibáztatják az esetleges célzásokért vagy közeledésért, hiszen ők nem tudhatják, mondták, hogy „iszlám lányoknak nem lehet barátjuk”. Előre „meg kell fékezni mind-egyiket”. „Ha egyszer megengednénk, akkor utána nem tudnánk tőlük megszabadulni” – fűzték hozzá. Egy lány mesélte, hogy egyszer az iskolában az egyik fiú végigmért, és utána-fütyentett. Ezt teljesen megbotránkoztatónak tartotta, majd hozzáfűzte: „szerintem nem tudta, hogy én afgán vagyok”. Az egyik kamasz elmondta, hogy ha ő ránézne egy afgán lányra, akkor „megölné a lány apja, és a lányt is”. Akármennyi magyar barátja is legyen egy afgánnak itt Európában, tette hozzá, az afgán lányok még az ő szemében is tabuk.

A gyermekek iskolatársait nem nagyon ismerik a szülők, és nem is mehetnek fel hozzájuk, de legtöbbször az afgán gyermekeket sem engedik el idegen családokhoz. Csak olyannal engedik el a lányokat, akit már nagyon jól ismernek, és akiben megbíznak: vagyis aki tudja, hogy egy afgán lánynak mit szabad és mit nem. Legtöbbször az iskolai rendezvényekre is csak úgy engedik el a lányokat, ha a tanárok jelen vannak. Diszkóról vagy egyéb szórakozóhelyről szó sem lehet. Általában a fiúkat sem engedik el ilyen helyekre. Többnapos kirándulásoknak sem örülnek igazán, csak ha egy afgán anyuka is elmehet a gyermekekkel. Sok családban a fiúkat is féltik. „Mi lesz, ha valami történik vele? Én nem ismerek itt senkit, hogyan tudnék neki segíteni?” – fogalmazta meg félelmeit az egyik anyuka. Így a kamaszok még soha nem voltak moziban, nem is említve a szórakozóhelyeket, ahová a magyar fiatalok járnak hétvégeken. Ezt a tiltást persze nagyon nehezen fogadják el az afgán kamasz lányok: „De jó a többieknek! Nekik mindent szabad, és nekünk semmit sem, mert mi afgánok vagyunk!” – sírtak többen is.

Az afgán családok nagyon ritkán, vagy egyáltalán nem hívnak meg magyarokat az otthonukba, és a gyermekek barátai sem szoktak felmenni hozzájuk. A legtöbb anyuka azonban hangsúlyozta, hogy vannak magyar barátaik is. Legtöbbször a szomszédokat nevezték meg.

Amikor egy kamasz fiútól megkérdeztem, hogy engedni fogja-e a lánytestvérének, hogy magyar barátja legyen, egyértelműen azt válaszolta, hogy soha. „Meg is ölném mindkettőjüket” – mondta. Diszkóba sem engedi, mert akkor már nem lehet biztos abban, hogy „ártatlan” marad. Egy afgán férfi pedig soha nem vesz el olyan lányt, aki nem szűz. Ezt a szégyent ő nem szeretné a családjának. Az egyik anyuka azt mesélte, hogy az egyik kamasz lány kisöccsei már most elkezdtek ellenőrizni a nővérüket. Figyelik, és szólnak az anyjuknak, ha valami rosszat csinál. Már a hároméves kisfiú is rászól a nővérére, ha valami illetlent tesz – mesélte az anyuka.

A serdülőkor elérése fontos változásokat hoz az afgán lányok életében. A serdülőkorban válik legmarkánsabbá a magyarok és az afgánok közti különbség. Akik felnőttként érkeztek ide, azokban szilárd az „afgán identitástudat”. A Magyarországon született, az Afganisztánt nem ismerő fiatalok már mások. A szülőknek erősen kell óvni őket a magyar tinédzserektől könnyen eltanulható „káros hatásoktól”. Ugyanakkor a lányok sajnálják, hogy nem lehet a szüleikkel sok témáról nyíltan beszélni. Azt nagyon jónak tartják, hogy itt a lányokat hamarabb felvilágosítják. „Nálunk »azokról a dolgokról« senki sem beszél” – mondta az egyik lány szomorúan, és ezt a szülők is megerősítették. A lányok szerint fontos lenne, hogy az anyuka előre felkészítse őket „bizonyos dolgokra”, mert „sokkal jobb lenne ezekről előre tudni, mint akkor megijedni”.

Vajon az anyák tudnak-e arról, hogy miket tanulnak a gyermekek az iskolában? Azt felelték, persze, hiszen otthon mindent elmesélnek. Örülnek, hogy az iskola készíti fel a gyerekeket, és nem nekik kell a kényes dolgokról beszélni. Az egyik anyuka mesélte, hogy kislánya már most nagyon érdeklődve nézi a tévét, és kérdezet egyes reklámok után, ám ő ezektől zavarba jön. Otthon a menstruációról senki sem beszélt nekik, itt viszont már a kisebb lányok is tudnak róla. Afganisztánban a lányok csak a nászéjszakán tudták meg, hogy mi fog történni. Az iskolában sem tanultak a szeretkezésről vagy a gyermek születéséről. „Ezeket a részeket mindig átugrották a tanárok, hiszen szégyelltek ilyenekről beszélni.”

A társadalomba való beilleszkedés fontos eleme a magyar nyelv elsajátítása. A férfiak legnagyobb része hamar megtanulja a magyart a nyelviskola segítségével, valamint ők

dolgozni járnak, tehát elég sokszor érintkeznek magyarokkal. A nők nagy része azonban otthon marad a gyermekekkel, és sokkal később sajátítja el a nyelvet. Több helyen előfordult, főleg kezdetben, hogy a gyermekek válnak a szüleik tolmácsává. A gyermekek otthon is legszívesebben csak magyarul beszélnének egymással. A szülők, ha tudnak is magyarul, az anyanyelvüket használják egymás között, és ha a gyermek magyarul próbálkozik, „nem értenek magyarul”. Nem szeretnék ugyanis, hogy a gyermekek elfelejtsék anyanyelvüket.

A megkérdezett családok egyikében sem dolgozik a feleség. Ahol nincs férj, ott az ismerősök és az állami támogatás segít. Az anyukák többsége elmondta, hogy amikor a gyermekek felnőnek, mindegyik iskolába megy, akkor szeretnének ők is dolgozni, angolt és számítógép-ismeretet tanulni. Ezt a tudást majd otthon is tudnák használni. (Még nem adták fel a reményt, hogy egy nap hazatérnek, és jó előre kell gondolkodni, hogy minek látják majd hasznát.) Az ide érkezett családok egy részében a feleség dolgozott Afganisztánban, ahogy a magyar feleségek. A legtöbben tanárok vagy titkárnők voltak, tehát nekik is új, hogy otthon vannak. Az utóbbi években változott meg úgy a helyzet Afganisztánban, hogy a nők nemhogy nem dolgozhatnak, de szinte ki sem mozdulhatnak otthonról. A nők elsősorban a városokban dolgoztak (a Magyarországon élő családok 90 százaléka kabuli), hiszen a falusiak nemigen jártak egyetemre, sőt még alsóbb iskolákba sem. Így inkább a ház körüli munkák tartoztak a feladataik közé. Amikor megkérdeztem a kamaszokat, hogy mik szeretnének lenni, azt mondták, még a lányok is, hogy tanárok, ügyvédek, orvosok vagy bankárok. Otthon legnagyobb presztízse az orvosoknak van, mesélte több család is.

HÁZASSÁGI SZOKÁSOK

A vallási különbségek miatt jelentős különbség van a párválasztás terén a magyar és az afgán házasságkötési szokások között. Bár a Korán szerint egy muzulmán férfi választhat nem muzulmán nőt is, fordítva ez nem igaz. Vajon a szülők mit szólnának ahhoz, ha az itt élő afgán férfiak magyar feleséget választanának? Legtöbbször az volt a válasz, hogy nem örülnének neki, de nagyon is elképzelhető, hogy ez fog történni. Bár sokak szerint a magyar házastárs választásával „a házasság úgyis váláshoz fog vezetni, hiszen a magyaroknál annyi a válás”. Márpedig ez az afgánoknál „nem szokás”.

Ahol magyar a feleség, ott a férfi elég gyorsan eltávolodik a közösségtől, hiszen a vegyes házasságoknál már most megfigyelhető, hogy a feleség nem jár el az afgán ünnepekre. Ráadásul a magyar feleség máshogy fogja majd nevelni a gyermekeket, és „azok már nem is lesznek igazi afgánok”. „A feleség majd saját szokásait és normáit fogja szem előtt tartani, tehát azok a gyermekek inkább magyarok lesznek, mint afgánok” – mondta az egyik apa. Az egyik anya hozzáfűzte, hogy ő már most mondogatja a 6–7 éves fiainak, hogy afgán feleséget válasszanak. A kamasz fiúk azt mondták, hogy ők feltétlenül afgán feleséget szeretnének, de lehet, hogy lesznek magyar barátnők is.

Azt egyetlen család sem fogadná el, hogy egy afgán lány ne afgán férjet válasszon. Ha ez mégis bekövetkezne, akkor „az a lány hibája és szégyene lesz” (és a rokonaié is). „A család belehalna szégyenébe” – mondták. Az egyik báty nem aggódott a húga miatt, hiszen ismeri annyira, hogy jól fog dönteni, és eszébe sem jut majd a Korán ellen vétkezni.

Afganisztánban a férj kiválasztása a szülők feladata, ők beszélnek meg a házasságot és a nászajándékot. A fiú szülei kérik meg a kiválasztott lány kezét a lány szüleitől. Régen

előfordult, hogy a fiatalok nem is látták egymást az esküvő előtt. Az itt lakó családok szerint természetesen a lányoknak is lesz beleszólása abba, hogy melyik kért is válassza a család, tehát az ő véleményüket is szem előtt fogják tartani. A magyarországi családok egy részében a lányok apja már nem él. Ilyenkor a legidősebb fivér vagy férfi rokon segít az anyának a megfelelő férj megtalálásában.

Amikor a kamasz lányokat kérdeztem a házasságról, többen azonnal azt felelték rá, hogy nekik nem kell se házasság, se gyermek. Ilyenkor valamelyikük mindig azonnal visszavágott: „hiába minden, úgyis férjhez fognak adni minket”. Az ugyanis nem elfogadott, hogy egy afgán lány ne menjen férjhez. „Jaj, csak nehogy a szüleim válasszanak nekem férjet...”

Két lány azt is fontosnak tartotta megjegyezni, hogy ha gyermeke lesz, akkor mindent megenged majd neki, amit ő nem tehetett. Bár az anyák mindig mondogatják nekik, hogy ez az élet rendje, és nekik sem volt szabad nagyon sok minden, ők sem nézhettek sosem fiúkra, sőt a lányokat kell nevelni arra, hogy mi lesz a feladatuk a házasságban.

„Az afgán lányoknak muszáj a férjükhöz költözni.” Többen is mesélték, hogy ha itt nincs „megfelelő partner”, akkor majd találnak Németországban vagy Hollandiában. Amikor megkérdeztem az egyik anyukát, hogy akkor ez azt jelenti-e, hogy a lányának esetleg még Magyarországot is el kell majd hagynia, csak annyit felelt: „Hát igen, mindenféleképpen el kell majd mennie a férjével.”

Az egyik, vegyes házasságban élő afgán férfi szerint a családok hiába ragaszkodnak majd ahhoz, hogy gyermekük afgán párt válasszon, hiszen ha egyszer valaki bekerül az egyetemre, akkor „már úgysem lehet őt befolyásolni”. „Mit tud majd akkor mondani a szülő?” Különbösen is, „az afgán olyan nép”, amelyik nagyon könnyen tud alkalmazkodni új környezetéhez.

ISKOLA VAGY NEVELÉS?

Az afgán iskolákban a Korán oktatása és olvasása szerves részét képezi a gyermekek nevelésének. A gyermekeknek hétéves koruktól kezdve tartanak vallási oktatást, és az iskola mellett fontos szerepet kap a „mullah”, az afgán egyházi személy is. Meglepő a szülők számára, hogy itt nem fektetnek hangsúlyt a gyermekek vallási nevelésére. A legfontosabb iszlám törvényekkel és szokásokkal Magyarországon a szülők ismertetik meg a gyermekeket. Alig van olyan gyermek, aki tud az anyanyelvén írni és olvasni. A Koránt sem tudják olvasni. Az egyik anyuka szerint Afganisztánban sokan analfabéták, és mégis ismerik a Koránt. Egy anyuka kijelentette, hogy nem fog kihalni az „afgán szokás”. „Az nem lehet, hogy megszűnik”, és a gyermekek feladata lesz annak továbbadása. Már a kisfiúk is sok mindent eltanultak a szüleiktől, és titokban ők is azt csinálják, amit a szüleiktől láttak.

Az összes felnőtt és kamasz azt mondta, hogy Afganisztánban sokkal könnyebb az iskola. Mivel itt sokan késve csatlakoztak az iskolához, nagyon nehéz volt nekik utolérni a többieket. Az egyik kamasz fiú szerint a fiatalabb testvéreinek már sokkal könnyebb a helyzete. Amit itt az általános iskolában tanulnak kémiából és fizikából, azt otthon csak a gimnáziumban tanulnák. Ráadásul itt a szülők sem tudnak segíteni a gyerekeknek.

Akik már tízéves koruk után érkeztek, sokkal nehezebben tudnak beleszokni a magyar iskolarendszerbe. Pár évig tartott, amíg annyira elsajátították a magyar nyelvet, hogy fel tudtak zárközni osztálytársaikhoz. Az évkimaradások miatt a különböző életkorú testvérek egy osztályba kerülnek, ami néha megnehezíti az idősebbik testvér önbecsülésének vissza-

szerzését. Nagy pszichikai teherrel jár ez, hiszen amellet, hogy a korosztályuknak megfelelő csoportoknál jóval fiatalabbakkal vannak együtt, még a kistestvérrel is „egy szintre” kerülnek az iskolában. Az elmúlt években egyre több olyan család érkezik a befogadó-állomásokra, amelyekben a háború miatt a gyermekeknek nem volt lehetősége a rendszeres tanulásra, tehát nekik is szembe kell majd nézniük azzal, hogy akár 5–7 évvel fiatalabbakkal kell majd kezdeniük az iskolát.

A kamaszok hogyan érzik magukat az iskolában és magyar társaik között? A magyar fiatalok szinte mindenki szerint kedvesek. Ugyanakkor gyakran nézik őket cigánynak mind a magyarok, de még sokszor maguk a cigányok is. Az egyik fiú azt mesélte, hogy a kishúgát egy időben cigánykának csúfolták az iskolában. Az egyik újonnan érkezett afgán lány szerint csak kedvesnek és nyitottnak kell lenni, és akkor az osztálytársak is hamar elfogadják őt. Egy fiú arról számolt be, hogy őt még most is piszkálják a kiejtése miatt. „Pedig ők is milyen buták! A legtöbbjük nem is tudja, hogy hol van Afganisztán.” Az egyik osztálytársának anyukája egyszer azt mondta neki, hogy „miért is engedik be az »ilyeneket« a határon?” Ő azonnal visszavágott, hogy „ők nem olyanok, ők nem menekültek”, mivel ők igenis legálisan, útlevéllel jöttek. Egy másik magyar anyuka azzal gúnyolódott, hogy „milyen ország már az, ahol az asszonyok csadorban járnak”. Erre ő azt válaszolta, hogy az az ő hagyományuk, amit nem lehet kigúnyolni. „Mi lenne – kérdezte –, ha én is nevetnék a magyar népviseleten?” „Én nem nevetem ki ezeket a szokásokat, akkor más se nevéssen a miénken” – tette hozzá.

Az afgán kamaszok ugyanúgy öltözködnek, mint a magyar fiatalok, követik a legújabb divatot. Az afgán népviseletet saját ünnepeikre sem veszik fel, sokuknak nincs is. Persze legfőbb érvük az, hogy „az olyan ciki”. Egyik afgánnál sem láttam, hogy a magyaroktól különböző öltözködésre törekedne. Csak az idősek szeretnek afgán ruhában és fátyolban járni, de azt is inkább otthon viselik.

A kamaszok többsége nagyon szereti az új európai zenei slágereket, mind a magyarokat, mind a külföldieket. Ha diszkóba nem is járhatnak, szívesen táncolnak együtt a lányok, és írnak koreográfiákat (ha szüleik nem látják őket). A legtöbbjük azt mondja, hogy ők már el is felejtették, hogyan kell táncolni az afgán zenére, meg „az is olyan ciki”. Az afgán ünnepeken és lakodalmakon persze csak afgán zene van (többnyire egy híres afgán énekest hívnak meg). Ilyenkor azonban nemigen táncolnak, inkább csak maguk közt beszélgetnek. A fiúk egyenesen elszaladnak, ha azt kérdezik tőlük, hogy miért nem táncolnak. A felnőttek és a huszoneves lányok viszont azt mondták, hogy ők sem az európai zenét, sem a táncot nem szeretik. Ha az idősebb lányok egyszer-egyszer el is mennek valamilyen rendezvényre, akkor sem táncolnak – ők az itteni zenére nem is tudnak táncolni, és nem is szeretnék. A felnőttek visszasírnák az otthoni koncerteket és zenés estéket. Náluk nemigen ismertek az olyan rendezvényeket, ahol mindenki mindenkivel táncolhat és ihat.

HA MOST OTTHON LENNÉNEK...

Hogyan képzelnék el mostani életüket Afganisztánban? A családok elkeseredetten utaltak az évek óta dúló háborúra, a talibánok szigorú szabályaira és kegyetlenkedéseire.

Az egyik asszony, aki itt ment férjhez egy afgán férfihoz, ezt így fogalmazta meg: „Biztos vagyok benne, hogy nagyon rossz férjem lenne Afganisztánban, még vásárolni

sem engedne ki.” Otthon semmi esélye sem lenne a tanulásra, itt viszont még akkor is van rá mód, ha gyerekek születtek. Egy másik anya úgy vélekedett, hogy ha otthon maradtak volna, akkor a gyermekei analfabéták lennének, nem lenne elég élelmük, és az sem biztos, hogy még élnének, hiszen a háború mellett sok betegség és vírus fenyegetné őket.

Szeretnének-e visszatérni Afganisztánba? Az összes felnőtt azt a választ adta, hogy igen. „Ha béke és biztonság lesz egyszer, akkor igen.” Az már nehezebb kérdés, hogy mi lesz a gyermekekkel. Van olyan szülő, aki azt felelte erre, hogy szeretné, ha a gyermekei itt be tudnák fejezni az iskolát, hogy otthon ne kelljen mindent újrakezdeniük. De akkor hogy fognak egymással kommunikálni? „Magyarul fognak írni? Mi azt nehezen olvassuk. A gyermekek pedig nem ismerik az afgán betűket. Az is nagyon szomorú, hogy az unokák nem tudnak a nagyszülőknek írni.”

A már említett vegyes házasságban élő férfi szerint a gyermeknek ez a hazája. „Ha most abbamaradna a háború, még akkor is kellene vagy tíz évet várni, amíg az összes aknát felszedik, és olyan körülmények lesznek, ahová már vissza lehetne menni.” Hozzátette, hogy már ő maga sem egészen biztos abban, hogy hová is tartozik tulajdonképpen.

Egy másik apa azt válaszolta, hogy ő feltétlenül magával vinné a gyermekeket is. Szerinte azonban nem mindenki menne haza, még akkor sem, ha most azt mondja. „A Nyugat-Európában élők nyolcvan százaléka nem menne vissza, hiszen ha meghallják, hogy milyen körülmények között kellene otthon élni, biztos, hogy elriadnak, és inkább a nyugati kényelemben maradnak.”

A gyermekek már nemigen emlékeznek szülőhazájukra, és az események sem érdeklik őket. Sokszor találkoztam azzal a válasszal, hogy: „nem tudom”, „már nem emlékszem”. Sok szülő sem biztos abban, hogy itt született gyermekei valaha is látni fogják Afganisztánt. Az egyik férfi, aki még egyetemistaként jött ide és itt maradt, elmesélte, hogy ő már se nem afgán, se nem magyar. „Magyarország a második hazám, de így vannak ezzel a többiek is, akik itt tanultak, és itt maradtak.”

Egy csoport kamasszal beszélgetve, felmerült a kérdés: mitől is afgán vagy magyar valaki. „Én teljesen afgán vagyok.” Mire az egyik kisfiú megkérdezte anyját, hogy ő miért nem magyar, ha ő itt született. „Afgánok vagyunk, hiszen ott születtünk.” „És a kisöcsém, aki Pakisztánban született... akkor ő pakisztáni, ugye?” „Dehogy! Ő is afgán!” „Ja?!... Biztos?!” „És aki itt született?” „Az is afgán.” „És akkor mikor lennének magyarok?” „Nem is tudom...” „Soha, mondom, hogy soha.” Az egyik anya meséli: ötéves kisfia folyton azt kérdegeti, hogy ő tulajdonképpen miért nem magyar, hiszen „ugyanúgy itt született, mint a magyarok!” Amikor megkérdeztem a kamászokat, hogy szeretnének-e magyarok lenni, akkor először azt vágták rá: „soha”. Majd egy kicsit elgondolkozva hozzáfűzték, hogy „azaz... is-is”. Az egyik fiúnál sokkal nagyobb gondot okozott ez a kérdés: „Én afgán-magyar, azaz magyar-afgán vagyok... vagy tudom is én!?”

Egy fekete közösség létrejötte Budapesten?

„Tudod, az a helyzet az összes európai nővel, hogy nem akarnak veszíteni. Azt akarják tőled, hogy gondoskodj róluk, és tedd boldoggá őket. Ha jól bánsz az itteni lányokkal, egy idő után megbabonázod őket, és mindent megtesznek neked – még a saját testüket is neked árulják.”

Ken Pryce¹

„Egyszer összejövök az egyik lánnyal, és együtt fogunk élni. A nő semmit se fog tudni a dolgaimról, szóval ebből nem lesz gond. És ha kinyitná a száját, hát megmondom, hogy kereshetek mást, és akkor majd elhallgat.”

Részlet egy Budapesten,
1999 novemberében készített interjúból

Ebben az írásban napjaink azon kulturális trendjeinek elemzésére teszek kísérletet, amelyek a budapesti fekete „közösséggel” összefüggésben merülnek fel. Az elemzés a „különbözés” (*difference*) és „másság” (*otherness*) olyan elméleteit és érzékelési formáit (*perceptions*) használja fel, amelyek a látható, noha nem feltétlenül nagy lélekszámú kisebbséggel rendelkező társadalmakban alakultak ki. Ennek kapcsán összehasonlítást végzek különböző „küzdőterek” – elsősorban az Egyesült Államok és Nagy-Britannia, valamint Magyarország – között. Úgy érzem, hogy az ezekben az országokban folyó faji-etnikai diskurzus jelenlegi menete fontos tanulsággal szolgál mindannyiunknak. Magyarországgal kapcsolatban pedig lehetővé teszi számunkra, hogy kritikai nézőpontból tekintsünk az itteni állapotokra.

Az előbbiekből nem következik az, hogy az egyesült államokbeli vagy a brit helyzetet a magyarral azonosnak tekinteném. A külföldi kulturális diskurzusok elméleti szempontból társadalmilag sokszorosan beágyazottak, minthogy egyéb dimenziók (osztályhelyzet, nem, szexualitás) is gazdagítják azokat.² Magyarország mai helyzete emlékeztet azokra az 1970–80-as évekre, amikor Nagy-Britanniában a rasszizmusról szóló, megalapozó jellegű viták voltak napirenden. Akkoriban a különbségeket (például fekete-fehér, mi és ők stb.) vagy kétségbe vonták, vagy erősen védelmezték. Tanulmányomat ezért indítottam egy faji témájú elemzésből vett idézettel. A kutatást Bristolban, 1979-ben végezték. Azok a stratégiák, amelyeket az ottani, marginalizált jamaikai közösség néhány tagja alkalmazott, nagyon hasonlóak a mai budapesti fekete közösség tagjainak szokásaihoz. Az akkori diskurzusban

¹ Ken Pryce: *Endless Pressure*. Classical Press, Bristol, 1979.

² A rasszizmus mindkét angolszász társadalomban évszázadok óta jelen van. Az a kapcsolat, amely a rabszolgaság és az Egyesült Államok, illetve a gyarmatok és Nagy-Britannia között máig fennáll, újabb réteggel gazdagítja a feketék és fehérek közti viszonyt.

szerepet kaptak olyan tényezők, mint az egzotizmus³, a fetisizmus⁴, a miszticizmus⁵, a nativizmus⁶ és általában a faji sztereotípiák, amelyek főleg a feketék vélt kriminalitásán és szexualitásán alapultak. Meggyőződésem szerint itt, Magyarországon ugyanez a helyzet. Abból a szempontból legalábbis, ahogyan a magyar közvélemény látja a feketéket, illetve amilyen módon az itteni feketék látják és láttatják magukat. A következőkben ezt igyekszem bemutatni.

Létezik-e Budapesten egységes, fekete „közösség”? Nem, mert hiányzik a közös „tenni-valók rendje” (*agenda*) és a nézetek konszenzusa, melyek egy közösség létezését jelezhetnék a számunkra. Meggyőződésem, hogy a közösségi érzés utalhat ugyan a közösség lehetőségére, ám elrejtje a közösség tagjai közötti hasadásokat és feszültségeket.⁷ Ha mindezt szem előtt tartjuk, akkor el kell döntenünk, hogy célravezető-e vagy sem fenntartanunk a „közösség” szó használatát olyan emberekkel kapcsolatban, akik sokban különböznek egymástól, és akik között az egyetlen kapocs a magyarországi menedékkérelem. Érdemes így megvizsgálnunk a „közösség” összetételét. Nem holmi apró részletről van szó. Az a célom, hogy feltárjam a sokszínűségekből fakadó hatást, amely befolyásolja a fekete bőrűek választásait és túlélési stratégiáit egy kedvezőtlen és gyakran ellenséges környezetben.

Három intézmény szerepét kell figyelembe vennünk a „közösség” vizsgálatakor: a BM Bevándorlási és Állampolgári Hivatalát⁸; a Magyar Emberjogi Központot (MEJOK) és a Mahatma Gandhi Emberi Jogi Egyesületet. A fekete „közösséget” alkotók közül sokan a befogadóállomások valamelyikében élnek, várva menedékjogi kérelmük elbírálására. A debreceni befogadóállomáson él a magyarországi „közösség” legtöbb tagja, és itt lép először kapcsolatba a többiekkel. A MEJOK vezetőjének, dr. Ill Mártonnak szokatlanul jó kapcsolata van a befogadóállomásokkal. Ez lehetővé teszi számára, hogy klienseit, akiket a táborokon kívül képvisel, önkéntesekként alkalmazza a szervezet budapesti irodájában.

Nézetem szerint az említett intézmények, más budapesti intézményekkel együtt (templo-m a Golgota utcában, a Maszk nevű éjszakai klub), bár eltérő mértékben, de elősegítik a bajtársiasság (*camaraderie*) érzésének létrejöttét azok között, akiknek erre a menedéjogi eljárásban és egyéb szociális támogatási formák felkutatásában szükségük van.

A dolgozatban közölt információk nagy része interjúkból származik, amelyeket itt élő fekete bőrűekkel készítettem. A négy szemközti beszélgetésre a témák egy részének érzé-

³ Az emberek egzotikus különlegességet látnak a „másikban”. Tekintve, hogy ez a nézőpont a „másik” eltárgyasításából fakad, az egzotizmus messze van attól, hogy a „másik” iránti szimpátiaként lehessen felfogni.

⁴ Az emberek a fekete bőrűeket mint megszállott rajongásuk vagy érdeklődésük tárgyát érzékelik.

⁵ Ez a gyakorlat közel áll az egzotizmuséhoz. A kiindulópont a „másik” mitologizálása. A jelenség legismertebb példái a „fekete szexualitásnak”, valamint a feketék atletikus adottságainak észlelete, vagyis a futás, a távol- és magasugrás és a táncbeli képességek mitizálása.

⁶ Ez a nézőpont az összes, korábban említett „izmus” kikristályosodása. A sztereotipizálás eme formája a vélelmezett örökös tulajdonságok fontosságát hangsúlyozza. Ezáltal – más környezeti tényezőkkel, például a hellyel és kultúrával stb. szemben – az emberi tevékenység és viselkedés biológiai vonásait helyezi előtérbe.

⁷ A budapesti fekete csoport számos tagja Nyugat-Afrikából érkezett, és ha futó pillantást vetünk Afrika történetére, máris feltáru-lnak az itt élők közötti helyi feszültségek. A nigériaiak és a ghánaiak közti viszony is ezt példázza. A gyűlölködés hosszú történetével átitatott szemléletmód, mellyel egymásra tekintenek, kiegészülve a rosszindulat által össze-zavart diskurzussal, napjainkban is élő jelenség. Az etnikai feszültségek – még Nigéria határain belül is – a mai napig tovább élnek.

⁸ Korábban: BM Migrációs és Menekültügyi Hivatal (MMH).

kenysége miatt volt szükség. A kérdezettek anonimitását úgy biztosítottam, hogy nem rögzítettem az interjúkat (sem magnószalagon, sem írásban), így csak az emlékezetemre hagyatkozhatok, s az elhangzottakat inkább illusztrációképpen használom fel. A megkérdezettek csoportja nem reprezentálja a feltételezett fekete közösség egészének véleményét.

Teljes mértékben tisztában vagyok a közölt információk buja, érzéki jellegével, s tudom, hogy sok részlet így alkalmas lehet a feketék elleni faji sztereotípiák megerősítésére. Írásom bevallott célja az, hogy rávilágítsak egy lehetséges kultúrateremtési folyamatra Budapesten, ám ezt az effajta negatív olvasat igencsak aláaknázhatja. Szándékaim szerint a helyzetet annak teljességében ábrázolom. Az emberek véleménye sokféle, de ha részt akarnak venni egy vitában, úgy csomagjukat – mint a vámon – akár egészében is ellenőrizni kell.

KÖZÖSSÉG: MÍTOSZ VAGY VALÓSÁG?

A kérdéssel kapcsolatban sok a félreértés, hiszen a „közösség” kifejezés használata már önmagában számos nehézséget vet fel. Az egyik a közösség meghatározásában rejlő kettősségből fakad. Ha a „közösség” szót a budapesti feketék összességére alkalmazzuk, a szó deskriptív jelentését használjuk. Ezalatt azt értem, hogy a fekete bőrű emberek befogadóiától eltérő kulturális jegyeket és értékeket jelenítenek meg. Szignifikáns arányuk, pusztán létük automatikusan egyfajta közösség létének látszatát kelti. Figyelmen kívül marad viszont az a tény, hogy ez az összesség mennyire nem koherens.⁹

A közösség léte kérdéses, mert hiányzik a tennivalók bármifajta leírható rendje, nincs egyetértés arról, hogy mit *jelent* vagy mit *tesz* a közösség. Így minden olyan cselekvés vagy tevékenység, amely egy közösség jelenlétére utal, teljesen esetleges, a közösség képzelete a „kivülállók” konstrukciója.

Egy ilyen diskurzus létét valószínűsíti az is, hogy hasonló működik a (budapesti) roma „közösség” kirekesztéséről. A lényeg az, hogy az új jövevények megértésében szerepet játszó tudati folyamatok kialakulása a meglévő kognitív sémákban gyökerezik.¹⁰ Magyarországon tehát egy „készen kapott” kirekesztési diskurzusról beszélhetünk. A helybeliek a fekete bőrűeket (a diákokat, a legális menekülteket és a menedékkérőket) ebben helyezik el. A helybeliek ebben a diskurzusban önmagukat felsőbbrendűként szemlélik, a diskurzus kifejezőmódja pedig a nyers, rasszista gesztusok nyelve. Mindez látható hasonlóságot mutat azzal a viselkedéssel, ahogy a magyarok a (budapesti) roma „közösséget” szemlélik

⁹ Ezzel egy időben arra is felhívnom a figyelmet, hogy a magyar társadalom tagjai számára riasztóan kevés információ áll rendelkezésre a fekete bőrűekről. Az a gyakorlat, mely bizonyos embereket – pusztán a bőrük színe alapján – önkényesen együvé sorol, rendkívül primitív felfogásról és tudatlanságról árulkodik. Mindez hasonló az angliai etnikai kisebbségek „közösségeinek” 1970-es évekbeli helyzetéhez.

¹⁰ A magyarországi fekete „közösségről” szóló diskurzust már átjárják a „más” fogalmának Amerikából érkező, készen kapott képzetei is. A feketeség ilyen társadalmakból eredő médiamázsát bizonyos – többnyire negatív – értékek már korábban átírták, és adott esetben olyan társadalmakba „exportálják” őket, ahol a faji probléma relatíve ismeretlen. Itt a fogadó társadalom „újrakonstruálja” ezeket az imázsokat azért, hogy jól illeszkedjenek a helyi kontextushoz. Magyarország esetében a feketeség diskurzusának struktúrái a magyarok és a romák közösségeinek viszonyaihoz igazodnak.

és kezelik. A rasszista kifejezésmód szemmel láthatóan jelen van a „hivatalos” magyar közbeszédben is. A fekete bőrű ember hivatalos elnevezése a „néger”. Szembeszökő a hasonlóság e szó és a pejoratív „nigger” kifejezés között. Ez erősíti azt a negatív szemléletet, amivel a feketék Magyarországon szembesülnek, egyszerűen azért, mert a hivatalos diskurzus hajlamos elmosni a határt a másságról szóló szabályszerű, törvényes, valamint az „illetim”, rasszista szóbeszéd között.

A rasszizmus¹¹ összekovácsolja azokat, akiket sújt, és szolidaritást alakít ki a rasszista bánásmód érintettjei között. A feketék „közösségének” kialakulásában a legfontosabb közeg a befogadóállomás. Összes interjúalanyomat a debreceni befogadóállomás tartotta nyilván. A ma Budapesten élők közül sokan ott kerültek kapcsolatba egymással, és tartják fenn a kapcsolatot. A fekete bőrű menekültek közötti szolidaritás kötelékeinek létrehozásában az elsődleges tényező az a hatósági gyakorlat, hogy az azonos bőrszínű embereket azonos épületben szállásolják el. Így az összes fekete bőrű ember ugyanabban, a táborlakók szerint, az „afrikai épületben” lakik. A fekete lakók megosztják egymással élményeiket, mesélnek egymásnak származási országuk gondjairól, az okokról, amelyek menekülésre késztették őket. Az országok közötti különbségek, valamint a törzsi-etnikai – gyakran országon belüli – konfliktusok jelentősége a mindennapi érintkezés során elhalványul. A lakóközösség tagjai az Afrika iránt táplált, meghitt érzelmeiket anekdoták mesélésével erősítik, alakítják egy olyan „küzdőtérre”, ahol közös jellegzetességeik miatt (bőrszín, afrikai eredet, elnyomatás, a pidgin-angol nyelv ismerete stb.) láthatóan „mások”.

A civil szervezetek szerepe is jelentős a budapesti fekete bőrű közösség megkonstruálásában. A fő szereplő a MEJOK, amely – tudomásom szerint már jó ideje – elég szokatlan gyakorlatot követ: kezességet vállal a hozzájuk forduló, nyilvántartott menedékkérőkért, és lehetőséget ad nekik arra, hogy a fővárosba érkezve a szervezetnél dolgozzanak. Azoknak a radikális és militáns módszereknek köszönhetően, ahogyan klienseiket képviselik, a MEJOK népszerű intézmény a feketék körében, sok ember fordul hozzájuk pártfogásért. A MEJOK – más emberjogi szervezetekhez képest – jóval nagyobb mértékben képvisel fekete bőrűeket.¹² A MEJOK fontosságának oka az is, hogy a szervezet vezetője, dr. Ill Márton beszéli a pidgin-angolt. Ez a tény tovább csökkenti a közte és a kliensei között lévő távolságot, és olyan kötelék felépítéséhez járul hozzá, amely kívül esik a hagyományos érdekképviselő–pártfogott viszonyon. Mindebből eredően sok afrikai „kliens” és „érdekképviselő” találkozik és gyülekezik a MEJOK irodáiban. A szervezet Budapesten központi találkozóhelyként működik a feketék számára.

A Mahatma Gandhi Emberi Jogi Egyesület is hasonló szolgálatot teljesít. A szervezet afrikai vezetője, Gibril Deen gaboni származású, és több mint 25 éve él Magyarországon. Az általános „szolgáltatásokon” kívül Deen úr rendszeresen szervez a városban afrikai témájú vagy afrikaiaknak szóló kulturális eseményeket, összejöveteleket és más, a fekete öntudatot növelő elfoglaltságokat.

¹¹ Hangsúlyoznunk kell, hogy az interjúalanyok közül sokan sohasem találtak nyílt rasszista viselkedéssel. Burkolt rasszizmusról viszont, melyet az üzletekben, a villamoson, az utcán vagy más nyilvános helyen tapasztalnak, mindannyian beszámoltak. Az ilyen rasszista magatartás tipikus formája az, „ahogy néznek”, vagyis az ellenséges tekintet.

¹² Minden fekete bőrű, akivel kapcsolatba kerültem, a MEJOK pártfogoltja volt. Miután útjaik elváltak, a szervezet iránt táplált érzelmüknek egyre inkább a maró gúny felelt meg, jelenleg pedig már nehezteléssel és megvetéssel emlékeznek vissza.

Interjúalanyaim többsége tagja volt a Magasabb Kegyelem Temploma gyülekezetének. Nemcsak az istentiszteletek miatt látogatták a templomot, hanem azért is, hogy találkozzanak a gyülekezet többi – többnyire fehér bőrű – tagjaival. Ily módon beépülhettek mind az egyház társadalmi kapcsolatrendszerébe, mind a hívők közötti segítségnyújtási rendbe. Ennek köszönhetően például ideiglenes szállást kaphatnak.¹³ A templom széles körben ismert a fekete „közösség” tagjai között annak ellenére, hogy viszonylag kevés fekete bőrű látogatja, mert az értesülések szájról szájra terjednek.

A gyülekezet minden fekete tagja kapcsolatban állt a MEJOK-kal is, ami alátámasztja e szervezet fontosságáról korábban írtakat. A gyülekezet fekete tagjai között mindössze egy akadt, aki nem volt menekült, és ezért nem is tartozott a MEJOK pártfogoltjai közé. Amikor jogi segítségre volt szüksége, mégis ehhez a szervezethez fordult, és a gyülekezet egyik tagja – akit abban az időben a szervezet képviselt – bemutatta őt dr. Ill Mártonnak. Ez olyan informális kapcsolatokról tudósít bennünket, melyek két, autonóm és egymástól függetlenül működő magyar intézmény között léteznek. Az egyik jogi tanácsadást és képviselést, a másik pedig lelki támogatást és útmutatást kínál. A szervezetek közötti átfedések erősítik e csoportok tagjait egymáshoz fűző kötelékeket, és hozzájárulnak a „közösség” mítoszának létrejöttéhez.

A Maszk nevű éjszakai klub a budapesti fekete bőrűek társas szükségleteit elégíti ki. Meglehetősen furcsa hely, és törzsvendégei hűen képviselik a klub által odavonzott látogatók különös elegyét. Nem csak fekete bőrűek látogatják, a vendégek nagyobbik része magyar. Sőt, a helyzet valójában az, hogy a fekete „közösség” számos tagja azért látogatja a helyet, mert könnyű „vadászterületnek” számít. Ezzel a vendégkör erkölcsi hozzáállására célok. A klubot ugyanis mindenki azért keresi fel, hogy találkozzon a másik nem képviselőivel; feketékkel, fehérrel egyaránt.

Egyik beszélgetőtársam így számol be erről:

„Huhú, az ám a klassz hely. Ott lehet inni, rázni és lányokkal találkozni. Ha szomorkodsz is, ott elfelejted minden búdat-bánatodat. A [fehér] lányok azért járnak oda, hogy „brothert” találjanak [fekete bőrű ember, az angol/pidgin anyanyelvű fekete férfiak testvérnek szólítják egymást]. Jó páran összejövünk ott a nőekkel, és együtt szórakozunk. Néha azt akarják, hogy járjunk velük, de túl sokan vannak. Szeretek ott lenni. Egy csomó fekete jár oda. Jó oda járni, mert találkozhatunk a többi feketével.”

Az idézetben egy közösség kiépülő mintáinak embrionális állapotát figyelhetjük meg, ami érv lehet amellett, hogy valóban létezik egy budapesti fekete közösség. Ám e feltételezett „közösség” összetétele gyengíti a közösség léte melletti érvelést. Interjúalanyaim többsége Nyugat-Afrikából származott, pontosabban Nigériából, Libériából és Sierra Leonéból. Az itteni feketéknek tehát igen különböző a kulturális hátterük, jóllehet mindannyian Afrikából jöttek. Azt mondani, hogy hasonló nézeteket vallanak, hasonló a kultúrájuk, rendkívül leegyszerűsítő megközelítés; az abszurditás határát súrolja.

¹³ Beszélgetőtársaim közül hárman élvezték e támogatás előnyeit: egy egyházi tulajdonú ingatlanban laktak Budapesten. Az interjúkészítés idején két embernek összetűzése támadt az egyházi hatóságokkal: közeledett a lakásbérlet lejártának ideje, a templom pedig megtagadta, hogy azt meghosszabbítsa – így más lakhatás után kellett nézniük.

Hasonlóan túlzó vélekedés él a közép- és kelet-európai emigránsokról Nagy-Britanniában és Amerikában, ahol ezeket az embereket egyazon „kelet-európai közösség” tagjainak tekintik. Pedig ők is a régió más-más országaiból jönnek, például Lengyelországból, Romániából, Magyarországról, a Cseh Köztársaságból és Horvátországból. Azt feltételezni, hogy ezek az emberek a befogadó országokban egy képzeletbeli „kelet-európai” közösséget alkotnak, a regionális identitás lerombolásához vezet, mindent egybemos, az embereket homogenizálja.

A sokszínűség ténye tehát gyengíti a magyarországi feketék közösségének tételezését, hiszen a csoport szinte minden tagjának egészen eltérő tervei és aspirációi vannak, és saját magukat is másképp érzékeli/jelenítik meg itt, Budapesten. A mai helyzetet inkább úgy jellemezném, hogy a budapesti fekete bőrűek között különböző laza szövetségek informális fejlődésének lehetünk tanúi. A csoport iránti elkötelezettség az átélt viszontagságokból és a kirekesztettségéből ered. Ez persze önmagában nem érv a közösség mint olyan létezése ellen. Rámutat viszont a helyzet reflexív természetére, egyszersmind minden elvárás, jóslatot megbízhatatlanná tesz, amely arra vonatkozik, hogy ezek az emberek mit fognak vagy mit akarnak tenni. Az, hogy a helyzet teljesen megjósolhatatlan, számunkra azt jelenti, hogy finomabb és érzékenyebb diskurzusra van szükség, ha értelmezni akarjuk a feketék soraiban megindult mozgást, fejlődést.

Ha meg akarjuk magyarázni a feketékkel kapcsolatosan Budapesten lezajlott (kulturális, demográfiai, politikai stb.) legutóbbi fejleményeket, akkor fel kell adnunk a „közösségről” szóló jelenlegi, leegyszerűsítő diskurzust, hogy az abban rejtőző különbségek napvilágra kerüljenek.

A faji kérdésről szóló rosszindulatú diskurzus folyamatossága egyszersmind keretet ad a „mások” közösségeiről szóló közbeszédnek is, ám homályban hagyja azokat a valóban létező tényezőket, amelyek a csoport tagjaira hatást gyakorolnak. Ha feladjuk a fajról és a közösségről szóló diskurzust, akkor megvitathatjuk a csoport tagjainak identitását, lehetőségeiket, életesélyeiket és stratégiáikat, valamint elvárásait alakító körülményeket. Hogyan befolyásolja a laza fekete bőrű közösség a tagjai számára elérhető identitásválasztási lehetőségeket? A marginalizált fekete közösség létét feltételezők e közösséget egyúttal a „deviáns” tevékenységekre (csekély mennyiségű kábítószer-kereskedelem és -használat, prostitúció, szexualitás, illegális munka) épülő „szubkultúra” létével kapcsolják össze.

A magyarországi roma közösségekkel való hasonlóság itt is nyilvánvaló, hiszen a magyar társadalom romákkal szembeni elutasítása egy olyan deviáns kultúra képzetéből ered, amely önmagát az uralkodó hiedelmekkel szemben álló „ellenkultúraként” teremti meg, s így módon a két kultúrát összeférhetetlenekként tünteti fel.

SZUBKULTÚRA, ALÁRENDELTSÉG, KIBÚVÓK

Vajon igaz-e, hogy a budapesti fekete „közösség” által megjelenített szokások, értékek és erkölcsök egy szubkultúra létezését közvetítik?

Kétségtelen tény, hogy a feketék csoportján belül találunk bizonyos „nem konvencionális” vonásokat, de határozott meggyőződése, hogy a fekete „közösség” ebben nem tér el lényegesen a magyar társadalomtól.

Amikor egy kulturális elméletet – jelesen a szegénységet – hívjuk segítségül, el kellene fogadnunk, hogy a helyi fekete közösség bizonyos tagjainak „illegális” tevékenysége nem átmeneti jellegű, hanem bensőleg rögzült, tehát az említett embercsoport tulajdonságainak lényegi összetevői közé tartoznak. Másként, mivel „kulturális” vonásokról van szó, a változásra nincs nagy esély, hiszen a kultúrát az egymást követő nemzedékek újraterezték és megerősítették. Így módon a kultúra, mivel tárgyiasult és változhatatlan természetű, egy-szersmind hermetikusan zárt és áttörhetetlen lesz (Olomoofe, 1998¹⁴). E folyamat tovább erősíti a marginalizált csoportokkal (feketék, romák, melegek) kapcsolatos általános, negatív többségi sztereotípiákat.

A szubkultúra ilyen modelljét a budapesti fekete „közösség” számos tagjának szokásaival lehet alátámasztani. E tevékenységek némelyikét a hazai közvélemény távolról behurcolt kulturális jellemzőnek tekinti. Ilyen többek között a fekete férfiak szexuális szabadossága, a férfi és a női prostitúció, az illegális munkavégzés, a kábítószer-árusítás és az üzleti átverés. Ez vezet ahhoz a vélekedéshez, hogy a feketék eleve hajlamosak a „nem tiszta” ügyletekre, másfelől ugyanez kényelmes ürügyként is szolgál a csoport tagjainak folyamatos kirekesztéséhez.

Minden interjúalanyom aktívan részt vett az informális gazdaságban. S bár a kisebb mértékű kriminalitás körén belül maradtak, sokuk ismert olyanokat, vagy legalábbis volt kapcsolata olyanokkal, akik súlyosabb ügyletekkel, például kábítószer-kereskedelemmel foglalkoztak. Az e tevékenységektől magukat távol tartók lehetőleg nem foglaltak állást a droggal üzletelő fekete ismerőseikkel kapcsolatban, bár bizonyos fokú ambivalenciát mutattak irányukban. Ebből arra következtethetünk, hogy értik: a megélhetés kényszere késztet sokakat a kábítószer kereskedelemben való részvételre. Ugyanakkor a moralitás hiányával magyarázzák a résztvevők választását a fizikai munka ellenében, és tudják, hogy tevékenységük káros hatást gyakorol a közösség egészének megítélésére. Erre utal egy vélemény, amit Franklintól, egy templomba járó nigériaitól kaptunk:

„Azok a fiúk rosszak! Ajjaj! Kábiszert adnak-vesznek, és rossz hírért keltik az összes feketének. Mindnek van mobiltelefonja, és szép ruhákban járnak. És még ők a menekültek! [...] Hogy honnan szerzik a pénzt? Na honnan? Nem dolgoznak. Látom én, hogy nem csinálnak semmit. Semmit! De pénzük az van. Mindenki tudja, hogy drogot árulnak. A rendőrök is. Meg a MEJOK, a Helsinki Bizottság... Rossz ez így. Borzalmas. [...] Magyarország rasszista ország. Itt nem szeretik a feketéket. Nem dolgozhatnak semmit. Mit tennél te, ha az ő helyükben lennél? Azért árulnak drogot, mert mást nem tehetnek. Nekik is enniük kell! Ó, istenem! Én nem vagyok rá képes, de aki igen... és akkor a magyarok, főleg a rendőrök, azt mondják, hogy mi mind bűnözők vagyunk...”

Ez a beszámoló olyan kettősséget tár elénk, amivel a Magyarországon élő fekete közösség sok tagja szembesül. Franklin egyfelől igazat ad azoknak, akik kábítószer-kereskedelemben fognak. Ugyanakkor pontosan tisztában van azzal a negatív hatással is, amit mindez a magyar társadalomra gyakorol. A drogkereskedelem nyilvános és szembeszökő szubkulturális tevékenység, olyan gyakorlat, amelyik az egyén (hiányzó) moralitásán áll vagy bukik.

¹⁴ Larry Olomoofe: *Culture of Poverty: Cycle of Pathology?* Kézirat. London, 1998.

A feketék közötti „magánjellegű” üzleteléseket mindazonáltal át- meg átjárják a morális megfontolások. Példaként a fehér nőkkel fenntartott szexuális viszonyt hozhatjuk fel. A fekete férfiak és a magyar nők közti szexuális viszonyt sok nehézség terheli. A „lojalitás”, a „hűség” és a „szerelem” itt meglehetősen idegen fogalmak.¹⁵ Számos kapcsolatot a haszonelvűség vezérel, másképpen szólva: nemcsak az egymás iránti mély vonzalom és tetszés a viszonyok tárgya, hanem anyagi céljuk is van. Ritka kivétellel ugyan, de minden interjúalanyomnak legalább két szeretője volt, néhánynak nem kevesebb, mint hat. Ezt a magyar társadalomban tapasztalt problémáikkal igazolták, valamint azzal, hogy amúgy is minden kapcsolatban jelen van az anyagi javak kérdése (az öltözködésben, az evésben, a lakástügyben is).

Az ilyen kapcsolatokban érvényesülő minták erős hasonlóságot mutatnak azokkal, amelyek a férfitprostituáció esetében vagy a hivatásos kitarítottak életében természetes módon vannak jelen. Egy lényeges különbséget mégis megállapíthatunk: a kitarított szerető vagy a férfi prostituált esetében a „partner” tisztában van a viszony üzleti voltával, és a kapcsolat természetét illetően egyértelmű, kölcsönös megértés uralkodik. Az általam megkérdezett fekete férfiak és partnereik viszonya azonban egy „megfelelő”, „hagyományos” kapcsolat színlelésével járt együtt, mely állapot kiegészült annak hallgatólagos elismerésével, hogy a különböző anyagi szükségletekről a nő hivatott gondoskodni. Tudja ugyanis, hogy férfitpartnerének kevés vagy semmi esélye sincs arra, hogy hivatalos, fizetett munkát kapjon és képes legyen önmagát ellátni. Ez az alábbiakból is kitűnik:

„Figyelj csak! A lány idejön, és látja, hogy üres a frigóm, de idecsücsül mellém. Hogy miért? Ha nem jön rá, hogy milyen lepattant vagyok, és nincs pénzem kajára, de azt akarja, hogy feküdjünk le, hát innen elmehet. Nem akarok tudni róla. Minden csajom tudja, hogy le vagyok égve, és nincs egy vasam se.”

„Ember, hát mit tennél? Öregem, ez elképesztő. Ezek a nők imádják a fekete pasit. Látod, ha a szemükbe nézel. Ember! Nyáron, a Pepsi Szigeten csak a fekete pasikkal lógtak a sátorban. A fekete fütty után kajtattak. A srácok meg adták magukat, és az összes csaj azt akarta, hogy kúrják meg őket. A padló tele volt óvszerrel. Ennyi lányt! Tulajdonképpen, túl sok is. Éjszaka, a bokrok közt, ezek a lányok elmentek veled...”

Minden válaszdólm átlátta tetteinek morális vonzatát. Tudták, hogy mire készülnek, de arra a következtetésre jutottak, hogy túlélésük érdekében ki kell lépniük a szexuális erkölcs uralkodó formáiból, mert ez biztosítja számukra, hogy továbbra is a társadalom legitim szféráin belül maradhassanak. Az ő számukra ez volt a drogkereskedelem alternatívája, és úgy tekintettek rá, mint a kettő közül a kisebbik rosszra. Mindannyiuk magyarázata közös volt: szerintük a lányok tisztában voltak a kapcsolat említett dinamikájával, és csak egyetlen

¹⁵ Ezzel nem azt akarom állítani, hogy a többségi társadalom szexuális viszonyai ebből a szempontból különböznek az iteniektől, hiszen a hűtlenség stb. ott is felmerül. Pusztán arra utalok, hogy annak a kellemetlen állapotnak köszönhetően, melyben sok itt élő fekete férfi találja magát, minden cselekvésük életükkel kapcsolatos választási stratégiává válik. A „hűtlenség” ezért nem töltődik fel mindazzal a morális tartalommal, ami a többségi társadalom kapcsolataiban jelen van, és a több szexpartner keresése ezért tekinthető egyszerre az anyagi és a szexuális kielégülés egyik módjának. Egészen egyszerűen: a fekete férfiaknak annál jobb a túlélési esélyeik, minél több szexuális partnerük van.

dolgot akartak: szexet egy *fekete* férfival. Tehát racionálisan jártak el akkor, midőn fekete mivoltukat mint „szolgáltatást” a lehető legmagasabb áron bocsátották áruba. Ez a szempont persze átváltoztatja a szórakozóhelyek – mint a korábban említett Maszk éjszakai klub – szerepét azáltal, hogy olyan „piacokká” teszi azokat, ahova az emberek azért járnak, mert „szolgáltatásokat” akarnak „adni-venni”.

Hogyan értelmeződik mindez a magyar társadalomban? Bizonyosan állíthatjuk, hogy a leírt jelenségek zöme a magyar társadalom részéről rosszállást váltanak ki. E „deviáns” viselkedésmódokat a magyar társadalom arra használja fel, hogy megerősítse a feketékkel szemben tanúsított előítéleteit. Következésképp: a moralitás szembeszökő hiányosságait a magyar társadalom olyan szubkulturális elemeknek tartja, amelyek miatt az integrálódás lehetetlen. A folyamat egyáltalán nem új. Azelőtt, hogy a fekete közösség szemmel látható mértékben megjelent volna a nyilvánosság előtt, az illegális gazdaság meghatározó szereplői jobbára a roma népességből kerültek ki, kiegészülve más, a szegénység által sújtott emberekkel. Ami új, csupán az: új jövevények – fekete bőrűek – érkeztek.

ÖSSZEFOGLALÁS

„Neked mázlid van. Te Angliából jöttél, nagyobb főrral indulsz, mint mi. Igen, te is fekete vagy, de te nem menekültként jöttél ide. Én dolgozni akarok, de nem tudok. Én ebben az országban nem vagyok ember. Ha dolgozni akarok, el kell vállalnom az összes szar melót, amit a magyarok nem akarnak csinálni. Kiforgatnak, de nincs más esélyem. Ha lesz, elhagyom ezt az országot. Sok rosszat láttam itt. De haza nem mehetek. Nagy bajban lennék, ha hazamennék. Nem, erről szó se lehet. Itt kell maradnom, és remélnem, hogy a dolgok jobbra fordulnak.”

A bevezetőben említettem, hogy a jelenlegi magyarországi helyzet emlékeztet azokra a vitákra, amelyeket a hetvenes években az Egyesült Királyságban folytattak a fajról, az identitásról és hasonló kérdésekről. Munkám során arra törekedtem, hogy az ottani diskurzusokra alapított elméleti fogalmak alapján készítsek számadást úgy, hogy azokat a mostani magyarországi tények elrendeződéséhez igazítom. Ugyanazok a perspektívák és interakciós minták, amelyeket a feketék magukévá tettek Nagy-Britanniában, tisztán észlelhetőek itt is. Meggyőződésem, hogy semmiképp sem becsülhető alá az informális, „föld alatti” gazdaságban való részvételhez vezető strukturális folyamatok szerepe, mert fontos elemei vannak annak a folyamatnak, mely egy létrejövő fekete közösség tagjait ebbe a szerepkörbe zárja be. Tény, hogy az említett tevékenységek némelyike kimeríti az „illegalitás” fogalmát. Olyan is akad, amely alternatív morál alapján szemléli a többségi társadalom életét. Azt a méltatlankodást, amelyet a fekete „közösség” tagjai tanúsítanak a magyar társadalommal szemben, mégsem szabad a felforgatásra, a fennálló rend elleni hajlamuknak hinni. Tekintsünk arra úgy, mint egy többkomponensű elegy egyik összetevőjére, amelynek elemei nagyrészt kívül esnek egyéneink irányításán.

Az írás alapjául szolgáló kutatást 1999 októberében kezdtem meg. Interjúalanyaim közül sokan ma is ugyanolyan bizonytalan helyzetben vannak, mint első találkozásunkkor. Néhányukat már majdnem egy éve ismerem. Kevesen vannak, akikhez különösen közel kerültem, de az a feneketlen kétségbeesés, amivel nap mint nap szembesülnek, engem is

megérintett. Ez minden, amit a civil szervezetek szociális hálója képes kezdeni velük? A civil szervezetek célja dicséretes – reményt önteni egy elcsüggedt embercsoportba –, ám munkájuk nem irigylésre méltó. Úgy tűnik, minden olyan esetben, amikor az egész magyar társadalom együttműködésére számítanak, kemény falakba ütköznek. A magyar társadalom azt gondolja: nincsenek kötelezettségeik a bevándorlókkal, menekültekkel szemben, a civil szervezetek emberséges erőfeszítéseit kéretlen kotnyeleskedésnek és elhibázott viselkedésnek tartják. Végül is miért kéne aggódniuk egy csapat morálisan felelőtlen, bűnöző alkatú betolakodóért? Olyan csúsztatás ez, amely napjaink fajról, közösségről, kultúráról folytatott diskurzusából ered. Vannak közöttünk, akik törődnek vele: mirajtunk múlik, hogy bíráljunk, és kérdéseinkkel megingassunk minden ilyen szemléletet, diskurzust és sztereotípiát. A gyakorlat és megértés olyan új formáit kell felépítenünk, melyek képesek versenyezni az összes, a mai magyar társadalmat uraló leegyszerűsítő és ellenséges diskurzussal. Jó lenne, ha ezzel az elemzéssel én is hozzájárulhatnék a téma – fájóan hiányos – megtárgyalásához.

Amerikaiak Budapesten az 1990-es évek végén¹

1980-as évek végén megnyíltak Magyarország nyugati határai, és ezzel megindult a külföldi tőke beáramlása az országba. Természetesen a nyugati cégekkel együtt rengeteg nyugati állampolgár is Magyarországra költözött. Jelen tanulmány a Budapesten élő amerikaiakkal foglalkozik. A magyarországi amerikai közösség a második legnagyobb nyugati populáció, számuk mintegy 15–20 ezer, s 75–80 százalékuk Budapesten él. A célcsoportba azok az Egyesült Államokból érkező állampolgárok tartoznak, akik több mint egy éve élnek Magyarországon és nem magyar származásúak.

A következő kérdésekre keresem a választ: Hogyan birkóznak meg az idegenség – más nyelv, kultúra stb. – jelentette nehézségekkel? Mi az elsődleges stratégiájuk: integráció vagy elszigetelődés? Milyen tényezők befolyásolják ezt a választást? Sikeresen megbirkóznak-e az itteni élet nehézségeivel, és mik a siker vagy sikertelenség okai?

A SZEREPLŐK ÉS „ELŐÉLETÜK”

Hat mélyinterjút készítettem. Az interjúalanyok kiválasztásában a legfontosabb szempont az volt, hogy különböző típusokat képviseljenek: foglalkozás, életkor, nem, családi állapot, az itt-tartózkodás oka szerint. Az interjúalanyok egy részét korábban személyesen is ismertem, másokhoz barátokon keresztül jutottam el. Valamennyi interjúalany már több mint egy éve Magyarországon tartózkodik.

Alice kilenc éve él itt háziasszonyként. Férje Magyarországon született, majd 1970 körül Amerikába költözött. Alice ideje jelentős részét a háztartás vezetésével, két lánya iskolába fuvarozásával tölti. Aktív tagja az Amerikai Nők Egyesületének, melynek egyben elnökhelyettese is. Egy fiatal teniszező nő edzését is elvállalta.

Chris kettős céllal érkezett Magyarországra öt évvel ezelőtt: egyrészt hogy angolt taníthasson, másrészt meg akart tanulni magyarul. Amerikai felesége szintén angoltanár. *Chris* korábban szakközépiskolában tanított, most nyelviskolai tanár és egyben óvó bácsi az egyik budapesti óvodában. Feleségével Budakeszin, saját házukban élnek.

David öt éve mint tanácsadó érkezett Magyarországra, munkatársai java része külföldi volt. Aztán munkája miatt Londonba költözött, majd tavaly visszatért Magyarországra, és most „korengedményes nyugdíjasként” kedvtelésének, a könyvírásnak él.

¹ Az ELTE amerikanisztika szakán készített szakdolgozat rövidített változata.

Ron alig egy éve él itt, az angol nyelvű Danube International Church (Duna Nemzetközi Egyház) lelkésze. Munkájánál fogva szinte kizárólag külföldiekkel, elsősorban egyesült államokbeli és kanadai állampolgárokkal érintkezik. Magyarországra a feleségével együtt érkezett. Az interjú, kívánságuknak megfelelően, kettejük együttes részvételével készült, de a továbbiakban nem tesztek különbséget aközött, mit mondott egyikük, illetve másikuk: Ronként utalok rájuk.

Steve kilenc éve jött hazánkba mint újságíró. Azóta létrehozta saját építkezési vállalatát. Munkatársai valamennyien magyarok. Kíváloan beszél a nyelvet.

Tom tanácsadóként érkezett Magyarországra kb. öt évvel ezelőtt. Egy-másfél évre tervezte itteni tartózkodását, aztán mégis maradt. Három gyereke van, ők, valamint Tom elvált felesége Amerikában élnek.

A rendszerváltozás fontos szerepet játszott abban, hogy sok a nyugati úgy döntött: Magyarországra jön dolgozni. A megkérdezett interjúalanyok mindegyikét befolyásolták a változások: egyeseket a kíváncsiság hozott ide, hogy nézői, részesei legyenek egy addig soha nem tapasztalt folyamatnak: „Úgy gondoltam, hogy a fal leomlása lesz életem legizgalmasabb eseménye, ezért mindenképpen részt akartam benne venni valahogy” – mondja David. Másokat az új körülmények teremtette lehetőségek, például új üzleti lehetőségek vonzottak.

Általában több tényező is szerepet játszik abban a döntésben, hogy valaki Magyarországra jöjjön. Tom például öt okot is felsorolt: „Jó állást kínáltak, tetszett az ország, nemzetközi tapasztalatot akartam szerezni, kellett a pénz is. Az is vonzott, hogy egy történelmi »pillanat« szemtanúja lehessenek.” Az is lehetséges, hogy az interjúalany által említett okok nem feltétlenül a valódi okok, és ezzel esetleg még maga a megkérdezett sincs tisztában. Chris esete példázza ezt: „Két okból akartam Magyarországra jönni: egyrészt mert ki akartam magam próbálni angoltanárként, másrészt mert meg akartam tanulni magyarul, amennyire csak lehet.” De az interjú egy másik részéből úgy tűnik, hogy döntésében érzelmi okok – elégedetlensége az amerikai kultúrával – is közrejátszottak:

„Sosem éreztem magam jól az amerikai kultúrában, és ez csak egyre rosszabb lesz... Az emberek úgy irányítják az életüket, mint egy vállalkozást. És a személyes kapcsolataikat is üzletnek tekintik. Szerintem ez hiba. A magyarok az üzleti kapcsolataikat intézik úgy, mintha személyes kapcsolatok volnának. És ez sokkal jobb. Legalábbis nekem rokonszenvesebb. Ez a kultúra sokkal inkább az érzelmekről szól, azt hiszem. Sokkal kevésbé racionális, sokkal kevésbé logikus. Inkább a különböző embercsoportok érzelmeire épül.”

Valamennyi interjúalany azzal az elképzeléssel érkezett, hogy csupán egy-két évig marad. Nem tudhatjuk, vajon Ron tovább marad-e a tervezettnél, hiszen alig egy évvel ezelőtt érkezett, de a többiek mind itt ragadtak. Mi motiválta döntésüket, hogy Budapesten maradjanak? Steve és Tom hasonló okokból maradt: egzisztenciát teremtettek maguknak Magyarországon. Budapest az otthonuk. Főfajta tehetetlenség tartja őket itt: semmi sem indokolja, hogy hazatérjenek, sőt Amerika talán kevésbé vonzó már. „Egzisztenciát teremtettem magamnak. Van sok barátom, saját cégem, lakásom... Semmi nem indokolja, hogy elmenjek” – állítja Steve. „Az igazi ok az, hogy szeretek itt élni. Nem tudom, jól érezném-e magam, ha újra az USA-ban élnék” – mondja Tom.

Alice családja is hasonló okokból marad: „... amikor az üzlet beindul, nem lehet ki szállni.” De Alice esete más. Az ő szempontjából Magyarországon maradni nem érzelmi, hanem csupán gyakorlati kérdés; ő nem érzi Budapestet az otthonának. Chris is felépítette új életét itt Magyarországon, de ő nem azért nem megy vissza Amerikába, mert nincs semmi, ami megadná a „kezdőlökést”, hanem mert: „Nagyon jól érzem magam, ahol vagyok. Tudatosan döntöttem, minden érzelmi energiámat és az összes pénzem ebbe fektettem, és egyáltalán nem bántam meg, hogy így döntöttem.” David az egyetlen, aki nem azért van még mindig (illetve megint) Magyarországon, mert ide köti az élete, hanem mert jól érzi itt magát, hiszen itt vannak a barátai, a barátnője. Ha a barátai elköltöznének, ő se akarna itt élni.

A tény, hogy a hat interjúalany közül öt tovább maradt Budapesten a tervezettnél, lehetőséget adhat arra, hogy jobban megértsük a motiváció és az adaptáció közti kapcsolatot. Ha összevetjük a hazautazást későbbre halasztást eredményező döntés előtti és utáni viselkedést, három esetben találunk különbségeket. A motiváció négy esetben változott. Vizsgáljuk meg az egyes eseteket külön-külön (Chrisről itt nem esik szó, mivel se az adaptációs viselkedés, se a motiváció terén nem figyelhető meg változás nála).

Alice családja, mint említettem, elsősorban praktikus okok miatt maradt Magyarországon. A hazautazás ideje egyre későbbre halasztódik. Alice férje és lányai ezer szállal kapcsolódnak az országhoz és a kultúrához, de ő maga elszigeteltnek érzi magát. Talán emiatt van, hogy a közelmúltban visszatért az amerikai közösség menedékébe. Ez megadja neki az otthon érzetét, azt, hogy valahová tartozhat: „Egy idő után úgy éreztem, klassz lenne más amerikaiakkal csevegni, ahol nem kell odafigyelni, hogy lassan, tagoltan, szleng nélkül beszéljek. Tényleg nagyszerű emberek. Együtt csinálunk mindenfélét.”

David adaptációs viselkedése megváltozott, miután visszatért Magyarországra: sokkal inkább részt vesz a magyar hétköznapiakban, vásárol, villamossal-busszal jár, iskolában tanít. A tanítás kivételével, melyet „saját örömemre és szórakozásomra csinálok”, minden változást anyagi okokkal magyaráz. Ha megengedhetné magának, továbbra is úgy élne, mint korábban.

Steve adaptációs viselkedése nem változott az idők folyamán, habár itt-tartózkodásának okai igen. Amikor 1991-ben Budapestre érkezett, újságíróként az egész térséget bejárta, és azt tervezte, hamarosan hazatér Amerikába. Fél évvel később úgy döntött, határozatlan időre marad. A külföldön élő átlagos nyugatival ellentétben ő nem úgy készült, hogy „most itt vagyok x időre, ezt meg ezt az erőfeszítést érdemes megtennem”. Abban az időben egyébként még kevés amerikai vagy nyugat-európai élt Magyarországon, az amerikai közösség intézményrendszere sem létezett. Nem valamely multinacionális cégnél dolgozott, mely segítséget nyújthatott volna neki az idegen környezetben. Ha itt akart élni, meg kellett tanulnia a nyelvet, és egyáltalán: be kellett illeszkednie a közéletbe, úgy élni, mint a magyarok.

Tom egy bizonyos állás érdekében egy-másfél évre jött Budapestre. Elkezdett magyarul tanulni, de azt gondolta, ennyi időre nem érdemes nagy energiákat fektetni a nyelvtanulásba. Aztán maradt. Most, öt évvel később ráébredt, hogy Budapest az otthona és a nyelv ismeretének hiánya nagy probléma. Szociális viselkedése változott azzal, hogy úgy döntött, itt marad; manapság a golfklub és a teniszklub jelenti a társadalmi élet fő színterét számára, talán mert így érezheti, hogy tartozik valahová.

A hat interjúalany közül hárman – Tom, David és Alice – állították, hogy nem voltak bennük előzetes várakozások, vagy csak nagyon kevés. Az adatok elemzése rácsfol erre, és nemcsak az derül ki, hogy igenis voltak bennük várakozások, hanem az is, hogy ezek egy része irreális volt.

Alice férje sokat mesélt neki Magyarországról. Ideköltözésük előtt három évvel már jártak is itt, tehát Alice joggal hihette, hogy tudja, mire kell felkészülni. Azt gondolta, hogy az egész egy jó kaland lesz. Amikor először itt jártak, látta, hogy Budapest „robbanásra kész”. Három évvel később még izgalmasabbnak tűnt minden:

„Ami igazán érdekes volt, az a teljes... nem anarchia, de azt csinált az ember, amihez kedve volt, senkit nem érdekelt... Nagyon izgalmas volt... olyasmi, mint annak idején Casablanca. Mivel a törvények is változóban voltak, azt érezte az ember, hogy most és itt minden lehetséges.”

Ha az ember azt hiszi, hogy Budapest csupán izgalmakat rejt, és aztán kiderül, hogy az itteni élet rengeteg nehézséget is magával hoz, a felismerés nagyon fájdalmas lehet.

David Magyarországot szürkének képzelte, és valóban, megérkezésekor ugyanez a benyomása támadt, és csak később derült ki számára, hogy Budapest tulajdonképpen egy sokszínű, kozmopolita nagyváros. Az emberekkel kapcsolatban ellenkező irányú csalódás érte:

„Azt hittem, az emberek nyitottabbak lesznek... talán túlzás volt azt várni, hogy majd azt mondják: »Igen, meg kell tanulnunk, hogy lehet ezt máshogy csinálni, hiszen itt a rengeteg lehetőség, csak meg kell találnunk a megfelelő megoldásokat« – szinte amerikai módra – »lehetőség, lehetőség, lehetőség, rajta, ragadjuk meg a lehetőségeket!« Azt hiszem, az első évben az volt a legnehezebb, hogy állandóan olyan emberekbe botlottam, akik nem örültek a változásoknak, és ráadásul meg is volt rá az okuk, hogy miért ne legyenek elégedettek az új helyzettel.”

Tom ellentmondásba keveredik saját egykori várakozásaival kapcsolatban:

„Nem igazán voltak elképzeléseim. Talán ezért nem is kellett csalódnom. Nem tudtam, mit várjak, csak azt tudtam, hogy nagy és fontos embernek kell látszanom, aki minden kérdésre tudja a választ... Az, hogy többször is jártam itt rövidebb munkák kapcsán, mielőtt végül ideköltöztem, egyfajta tréning volt. Többé-kevésbé tudtam, mit várjak.”

Az a tény, hogy Tom már korábban járt Magyarországon azt a téves képzetet keltette Tomban, hogy tudja, mire készüljön, de „nem kellett hozzá sok idő, hogy rájöjjen, hogy itt máshogy történnek a dolgok, az emberek egyszerűen másként látnak mindent, így hát másképp is csinálnak mindent, és nincs mese, ezt meg kell tanulni”. Tom hamar rádöb-bent, hogy a magyarok nem hajlandóak leborulni a „szakértők” nagysága előtt: „Egy prostituált több tiszteletet kap, mint egy tanácsadó. A legtöbb ember azt gondolja, hogy a prostituáltak becsületesebbek.”

A másik három interjúalanyuk – Chris, Ron és Steve – kevesebb csalódásban volt (eddig) része, és ennek három különböző okát látom. Chris várakozásai alacsonyok voltak vagy indifferensek (például iparosodottság, építészet), esetleg igaznak bizonyultak.

„Az embereket tekintve pontosan azt tapasztaltam, amit vártam. Azt hiszem, a magyar mentalitás pontosan tükröződött azokban a dolgokban, amikkel korábban találkoztam. Ami a kultúrát illeti, nem számítottam arra, hogy az oktatás színvonala ilyen magas. Nem gondoltam, hogy az emberek ennyire nyitnak, mert mindenki tényleg annyira... Azt hiszem, hogy ez a kultúra inkább befogadja az embereket, mintsem kizárná.”

Ron az egyedüli, aki már korábban is élt hosszabb ideig külföldön: „Már ezelőtt is dolgoztunk a tengerentúlon, szóval ez nem volt újdonság a számunkra. Éltünk a harmadik világban, Haitin, tudtuk, milyen egy idegen kultúrában élni.” Ron életében a magyar társadalom szerepe minimális. Az egyik angol nyelvű egyház lelkészeként a munkája lényegéhez tartozik, hogy híveinek (akik szinte valamennyien külföldiek) szociális, érzelmi és lelki támaszt nyújtson, és a közösség is hasonló támaszt tud nyújtani neki. Valószínűleg emiatt könnyebb számára a magyarokat úgy elfogadni, ahogy vannak, hiszen nem kell szinte semmiben sem rájuk támaszkodni.

Steve sok mindent tudott Magyarországról, mielőtt idejött: az országot bejárt barátjától, egy magyar egyetemi tanártól sokat hallott rólunk, történelem szakos tanulmányai során rengeteg tudást szerzett a magyar történelemről. Talán ez könnyítette meg számára az adaptációt, de az a tény, hogy újságíróként csak átmenetileg akart itt tartózkodni, és egy Budapesten eltöltött fél év tapasztalatai – tehát tényleges ismeretek – alapján döntött úgy végül, hogy marad, minden bizonnyal többet nyomott a latban.

A megkérdezettek közül ketten (Alice, Steve) több mint kilenc éve élnek Budapesten, hárman (Chris, David, Tom) körülbelül öt évvel ezelőtt érkeztek, és egy valaki (Ron) alig egy éve van itt. Ron kivételével valamennyien tovább maradtak a tervezettnél. Egyesek jobban integrálódtak a magyar társadalomba az évek folyamán, másoknál nem sok változás figyelhető meg ebből a szempontból.

Az idő kétség kívül szerepet játszik az alkalmazkodás folyamatában, különösen az első hat-nyolc hónap során figyelhető meg jelentős változás, amíg az egyén az adaptáció legnehezebb szakaszában van (hárman említették, hogy ennyi időre volt szükség ahhoz, hogy beleszokjanak az új életbe): mindenféle negatív érzelmekkel – zavar, önbizalomvesztés stb. – küzd, és igyekszik elsajátítani az új „játékszabályokat”. Az interjúkból nyert információkat elemezve úgy tűnik azonban, hogy az idő és a beilleszkedés kapcsolata nem feltétlenül felel meg az eredeti feltételezésnek: gyakran megfigyelhetők stagnáló időszakok, vagy ellenkező irányú folyamatok.

Az itt-tartózkodás okának változása szintén jelentősen befolyásolhatja a folyamat irányát és sebességét. Alice esetében például, aki kezdetben gyorsan haladt az integráció röögös útján, a felismerés, hogy bizonyos kulturális különbségek egyszerűen elfogadhatatlanok számára – ami rendkívül frusztrálóan hatott és az elszigeteltség érzését keltette benne – oda vezetett, hogy a folyamat ellenkező irányba fordult: Alice visszamenekült az amerikai közösség menedékebe. Egy másik példa Tom esete, aki eredetileg egy-másfél évre jött, némileg érdekelte az ország, munkája során alkalma nyílt találkozni magyarokkal is, így hát lassan kezdett beilleszkedni a magyar hétköznapiakba. Amikor felesége Magyarországra

jött lakni, a folyamat hirtelen megfordult, amit az is jelez, hogy Tomék a Belvárosból Buda egyik előkelő negyedébe költöztek. Miután kiderült, hogy a felesége nem érzi itt jól magát, és hazatért Amerikába, Tom visszaköltözött Pestre, és megint bekapcsolódott a város életébe (mozi, koncert stb.). Döntése, mely szerint a másfél év letelte után is marad, megint nagy változást hozott: Tom szociális kapcsolatai kiszélesedtek (golfklub).

Az interjúalanyok nagy jelentőséget tulajdonítottak korábbi, alkalmazkodást igénylő élményeiknek az adaptáció szempontjából.

„... apám a hadseregnél szolgált, így hát gyakran költöztünk... Azért gondolom, hogy ez fontos, mert már kora gyerekkoromtól hozzászoktam a gyökértelenséghez... Az a jó a gyökértelenségben, hogy akárhová megyek, találok barátokat, olyan dolgokat, amit szívesen csinálok, mindenhol jól érzem magam.” (David)

„Már ezelőtt is dolgoztunk a tengerentúlon, szóval ez nem újdonság a számunkra... tudtuk, milyen egy idegen kultúrában élni.” (Ron)

„Azt hiszem, elég jól tudok alkalmazkodni az új helyzetekhez. Sokat utaztam. Megszoktam, hogy idegen országban, más emberek között legyek.” (Steve)

MI A SIKER?

A kutatás fő célja meghatározni, mely tényezők befolyásolják és hogyan a hazánkban élő amerikaiak idegen környezethez – Magyarországhoz, illetve Budapesthez – való alkalmazkodását. Az adaptáció két elemét veszem górcső alá: az adaptáció „mikéntjét” és „mértékét”, más szóval: mi módon alkalmazkodnak a helyi környezethez és milyen sikerrel. Az első elem az egyén által – tudatosan vagy tudattalanul – választott stratégia: integráció vagy elzárkózás, a második az eredmény: mennyire sikeresek.

Elsőként az adaptáció „mértékét” vagyis a sikerességet elemzem, mert a stratégiát is könnyebb megérteni, ha tudjuk, mi a cél. Először is meg kell határozni, mit értünk az „adaptációs siker” kifejezésen. Ezután megvizsgáljuk, hogyan értékelik az interjúalanyok saját sikerességüket. Majd a siker objektívabb mércéit vizsgáljuk meg. A következő három tényező utalhat arra, mennyire érzik jól magukat Magyarországon: 1. véleményük a magyarokról és az országról, 2. frusztrációs szint, 3. mit hiányolnak itteni életükből.

Mi az adaptációs siker?

A szakirodalomban két szerző foglalkozik ezzel a kérdéssel. Cohen arról ír, miben fejeződhet ki a sikertelenség: unalom, depresszió, szorongás, regresszió, pszichoszomatikus tünetek, fokozott aggodalom az élelmiszerekkel, az egészségi problémákkal, higiéniával kapcsolatban, valamint a túlzott alkoholfogyasztás. Adler adaptációs elmélete szerint az alkalmazkodási folyamatot akkor tekinthetjük befejezettnek, ha a kulturális különbségeket az egyén elfogadja és azokat élvezni tudja, valamint ha a külföldi tartózkodást úgy tekinti, mint lehetőséget az egyéni fejlődésre. Ha az egyén viselkedésében az alkalmazkodási folyamat kezdeti és középső szakaszára jellemző mintákat figyelünk meg, ez arra utal, hogy az alkalmazkodás még nem teljes, illetve nem sikeres.

Az interjúalanyok némelyike szóban is megfogalmazta, mit tekint sikernek.

Ron például ezt mondja: „Nem érezzük magunkat frusztráltnak vagy szerencsétlennek, elégedettek vagyunk. Gondolom, ezt jelenti a siker.”

Az előbbieket alapján ebben a munkában azt tekintjük sikeres alkalmazkodásnak, ha

- a külföldi elégedettnek érzi magát, és nem bánta meg, hogy Budapestre jött;
- a kulturális különbségeket elfogadta, pozitívan értékeli és élvezzi;
- új környezete nem okoz számára jelentős frusztrációt.

Valamennyi interjúalany *sikeresnek és elégedettnek* érzi magát. Csupán egy ember ismerte el, hogy nem százszázalékos a siker: „Magyar nyelvből megbuktam. De egyébként elég jól beilleszkedtem. Budapest az otthonom” – mondja Tom. A többiek abszolút elégedettnek érzik magukat. Chris például így vall:

„Nagyon jól érzem magam Magyarországon. Tudatosan döntés eredményeként vagyok itt, és egyáltalán nem bántam meg, hogy így döntöttem. Jó lépés volt. Igazam volt. Akár tévedhettem is volna, de nem így történt... százszázalékosan elégedett vagyok. Nem is reméltem, hogy ilyen jól fog sikerülni.”

A magyarokat általában véve meleg szívé, barátságos, jó kedélyű embereknek tartják. Értelmesek, tudnak tanulni és továbbfejlődni, úgy érzik, ha valamit nagyon akarnak, azt sikerül is elérniük. Rugalmasak és igényesek. Becsületeseek is: „... eleinte gyakran elkövettük azt a hibát, hogy tízezrest adtuk ezres helyett, ilyenkor ellenkeztek »nem, nem, nem«” – mondja Ron. Hárman állították, hogy a magyarok a mediterrán/olasz embertípushoz állnak közelebb, főleg a férfiak. Egyéb vélemények: komolyak, elég szkeptikusak, sokat gondolkodnak. Szociális és érzelmi lények, érzelmeiket ki is mutatják.

Öten említették, hogy a magyar nők mások. Milyenek a magyar nők? Szépek/vonzóak/szexisek, szeretnek flörtölni, de veszélyesek is lehetnek: „egyes magyar nők arra is képesek, hogy házasságokat döntsenek romba” (Ron). Alice szerint a magyar nők kevésbé függetlenek, mint amerikai társaik, habár jól haladnak az egyenjogúság felé. Steve ezzel egyáltalán nem értett egyet:

„Igen, a nőket haza kell kísérni, kinyitni nekik az ajtót, virágot vinni, ezt én is mind végigjátszottam. A legtöbb amerikai szerint ez meglehetősen furcsa. De ez nem jó a magyar nőknek. Ezt ők még nem tudják. Mert a végén túlságosan is függeni fogsz a hapsitól. Aztán nem törődik veled, és kinevet. Mikor aztán elválsz, és ott állsz 35 évesen karrier nélkül, azt se tudod, mihez kezdjél. Nagyon nehéz aztán talpra állni. Senki nem veszi őket komolyan.”

Chris szerint a magyarok befogadják az idegeneket. Talán ennek a véleménynek a kialakulásában az is szerepet játszott, hogy nagyon jól megtanult magyarul. Így vall ő maga a nyelv fontosságáról:

„Nem tudtam, mit is gondoljak a magyarokról. Nem nagyon tudtam velük kommunikálni egészen addig, amíg meg nem tanultam kicsit magyarul. Igaz, sokan beszélnek angolul, de az nem ugyanaz. Nem vehetsz igazán részt a dolgokban, ha nem beszéled

a nyelvet... Nem is tudtam igazán véleményt alkotni az emberekről, amíg el nem értem azt a szintet, amikor már gond nélkül szóba merem állni az emberekkel, akármennyire is jól vagy rosszul beszéltem akkoriban.”

Az egész országot, illetve a fővárost érintő vélemények is megfogalmazódtak. A pozitívumok között említették az oktatás magas színvonalát, az olcsóságot, a jó tömegközlekedést, a negatívumok között pedig a korrupciót, a környezetszennyezést, a bürokráciát és a lassú tempót. Ron a közép-európai etnikai kérdést tartja a nyugatiak számára teljesen érthetetlennek. A „híres magyar pesszimizmust” ketten említették. Steve szerint:

„A legtöbb ember, akit ismerek, nem akarom a pesszimizmus szót használni, de olyan problémáktól is retteg, amik nem is léteznek. E nem létező akadályoktól aztán aggódni kezdenek, elkeserednek... Túl sok az öngyilkosság, az ivászat. Az ivászat nem zavar, de az öngyilkosság egy kicsit már túlzás.”

Tom szerint a szabályoknak valami nagyon különös szerepük van a magyar kultúrában, de hogy mi, az nem túl világos:

„A szabályok nagyon fontosak. Hacsak az embereknek máshogy jó... Ha kérek valamit, amit nem akarnak megcsinálni, azt mondják, valamilyen szabály miatt egyszerűen lehetetlen, amit akarok. De ha nem akarnak adót fizetni, vagy be akarnak hajtani valahová, ahová tilos, vagy parkolni ott, ahol nem szabad, vagy a megengedettnél gyorsabban hajtani, akkor bezzeg nem zavartatják magukat. Szóval még nem teljesen értem, milyen szerepet töltenek be a szabályok a magyar kultúrában. Amikor idejöttem, azt hittem, minden bizonyos szabályok szerint történik. De nem. Az embereknek sok önálló kezdeményezése van, és a szabályokat csak felhasználják ezekhez. »Ő, ez lehetetlen, ellentmond a szabályoknak« – az jelenti: »semmi kedvem hozzá«. Talán udvariasság az egész: ahelyett, hogy azt mondanák: »Meg vagy örülve, erről szó sem lehet«, inkább azt mondják: »nem engedik a szabályok«.”

Chris egy olyan jelenségről beszélt, ami az egész régiót jellemzi, és ami fontos része a magyar kultúrának is:

„Ha akarok valamit, Közép-Kelet-Európában a problémamegoldás négy lépésben történik. Először az illető, akinek a hivatalban, vagy a pályaudvaron, vagy valahol máshol előadod a kérésedet, azt mondja, hogy amit akarsz, az lehetetlen. Ekkor elkezdsz vitatkozni vele. Aztán azt mondja, hogy talán mégis lehetséges, de nem biztos, valakit még meg kell kérdeznie. Általában ennél a pontnál húzzák össze a függönyöket. A harmadik lépés, mikor azt mondják, hogy van ez a lehetőség meg az a lehetőség, választhatsz. Az utolsó lépés, mikor úgy tesznek, mintha soha senki nem vonta volna kétségbe, hogy meg lehet csinálni, amit akarsz, a világ legertermészetesebb dolga az egész. Ügyfélközpontú kultúrákban, mint az USA, az embernek minden elérhető információt a rendelkezésére bocsátanak, hogy maga választhasson az alternatívák közül. És közben mosolyognak. Gyakran hallom: »Ne hagyd magad, mondd nekik, hogy ha törik, ha szakad, el kell utaznod, mondd meg nekik, hogy tényleg fontos, mondd nekik, hogy nincs

olyan sok pénz» és amikor tényleg követed a tanácsait, akkor rájössz, hogy mindenki, aki a sorban mögötted áll, pontosan ugyanazt fogja csinálni. A szabályok hajlíthatók, mindenkire személyre szabottan... Ha Amerikában azt mondják, »nem«, akkor az azt jelenti, hogy »nem«. Itt a hivatalnokokkal vitába lehet szállni, még akkor is, ha az a hivatalnok egy 65 éves néni, aki előbb be akarja fejezni a kötését, akkor is meg kell puhítanod őt, alkalmazva mindezeket a stratégiákat és taktikákat.”

A legtöbb *frusztrációt* interjúalanyaim számára a magyar kultúrának a viselkedés szintjén megnyilvánuló különbségei okozzák. Az interjúkban a következőket említették: a bürokrácia, korrupció, lassú élettempó, politikai korrektség (kisebbségekre, fogyatékosokra sértő kifejezések használatának elkerülése) hiánya, durva viselkedés, pocsek kiszolgálás, szeméttelés, a turisták átvágása. További két dologra panaszkodtak: a helyiek nem hajlandók magyarul beszélni a külföldiekkel, és munkahelyi körülmények között nem hallgatnak külföldi munkatársaikra. Az objektív, tehát nem kultúrspecifikus frusztrációgerjesztő tényezők között a leggyakrabban említették a nyelvet (megtanulhatatlan; azt se lehet tudni, mi van a táblákra írva stb.), de szerepelt még a környezetszennyezés, valamint a dolgok ismeretlen mivolta (például a közérthetetlen nem lehet megállapítani, mi micsoda).

Amíg az ember úgy tekint a kulturális és egyéb különbségekre mint akadályokra, melyeket le lehet küzdeni (például nyelvet megtanulni), vagy furcsaságokra, melyekhez hozzá lehet szokni (például pocsek kiszolgálás), addig talán nincs nagy baj. De ha az adott viselkedést úgy fogjuk fel, mint valamely alapvető kulturális érték megnyilvánulását, mely esetleg teljes ellentétben áll saját értékeinkkel, akkor úgy érezhetjük, veszély fenyegeti azokat az értékeket, talán még identitásunkat is. Alice számára a szeméttelés ilyen probléma:

„... az egyik dolog, amit a magyar kultúrában nem nagyon bírok elfogadni, az az apátia: »Hát igen, ez Magyarország, ez van.« [...] Ez a hozzáállás számomra elfogadhatatlan. Talán mert amerikai vagyok, mert minket nem úgy neveltek, hogy valamit nem lehet megcsinálni. A szabadsághoz ez is hozzátartozik... Jó példa a szeméttelés. Néha megpróbálom mondani az embereknek, hogy ne szemétteljenek, de eszük ágában sincs lehajolni és felszedni a szeméttet, nem csinálnak semmit. Megőrülök tőle. Tényleg próbáltam elmagyarázni nekik: »Össze kell fognunk, ez a mi falunk, ez az otthonod, ez a te erőd, vigyáznod kell rá, nem igaz, hogy neked nem fontos kell hogy legyen.« Időnként előjön ez a kérdés, de mindig csak ezt hallom: »Mit akarsz, ez itt Magyarország, csak Magyarország.« Ezt egyszerűen utálom. Ez valahol egész mélyen gyökerezik... Amerikában, ahol az ember beleszületik a teljes szabadságba, ahol ilyen megengedő a hozzáállás... ha énekelni akarsz, énekelj, ha a tanuláshoz jobban érdekel a művészet, művészkedj. Egész más. Nagyon nehéz elfogadnom, hogy ezen a téren ennyire mások vagyunk... Ez az ő kultúrájuk, és nem lesz minden úgy, ahogy te akarod. Úgy fog történni, ahogy ők akarják, és az is lehet, hogy nem fog semmi változni. Ez nagyon nehéz.

Ebben az esetben a szeméttelés jelenségében megjelenő apátia az interjúalany szerint teljes ellentétben áll az amerikaiak egyik alapértékével, a szabadsággal. Ugyanez vonatkozhat az idő fogalmára. A hat interjúalany közül négy panaszkodott arra, hogy itt minden sokkal több időt vesz igénybe, mint Amerikában. Itt az amerikai vélekedés, mely szerint az „idő véges”, élesen szemben áll a magyar felfogással, mely szerint „van idő bőven”.

Habár a helyi szokások, szabályok alapvetően tanulhatók, sok külföldi érezheti, hogy minden logikát nélkülöz, ami körülöttük történik. Ez feszültséget kelthet, szorongáshoz vezethet, mert elbizonytalanítja az embert: sose tudhatja, mi fog történni a következő pillanatban. Tomnak nyilvánvalóan fontos ez kérdés:

„Valószínűleg mindennek megvan a maga oka, még akkor is, ha fogalmad sincs róla, mi az, vagy ha nem értesz egyet vele, mikor végre rájössz, mi az az ok, de legalább nem véletlenszerűen történnek veled a dolgok. Néha van magyarázat.”

A frusztráció ellen mindenkinek megvannak a maga eszközei, „fegyverei”. Az interjúkat elemezve láthatjuk, hogy elég széles az arzenál. Ezek az eszközök nagyon fontosak, mert segítenek abban, hogy az idegen környezet másságával meg tudjunk küzdeni. Például logikus magyarázatot adnak olyan jelenségekre, amelyek egyébként érthetetlennek ezért fenyegetőnek tűnnek, vagy egyszerűen elfogadhatatlanok számunkra.

Ezek az eszközök két kategóriába oszthatók (zárójelben egy-egy példa):

A kognitív disszonancia csökkentése/racionalizálás/elkerülés:

- máshol is ugyanez történik (tömegben az emberek durvák);
- majd valaki más elintézi helyettem (tartózkodási engedély beszerzése);
- gondoldj arra, mennyi jó van benne (gazdagabb lett az életem, de azért nehéz);
- talán a magyarok csinálják jól (political correctness);
- humor (ne vess te is magadon);
- tagadás (nem vagyunk frusztráltak);
- oszd meg a problémáidat egy-két magyarral;
- ne is foglalkozz vele (magyarul írt postai küldemény);
- nem nagy dolog (túlszámlázás);
- keress rá mentséget (miért nem működnek a dolgok úgy, ahogy kellene).

Elfogadás/alkalmazkodás:

- csak túl kell tennie rajta az embernek magát (elszigeteltség érzése);
- tebenned van a hiba, keresd meg, mi az (irreális elképzelések);
- ez az élet (korrupció);
- meg kell fizetni az árát annak, ha az ember ragaszkodik a saját elveihez (korrupció);
- keress rá magyarázatot (korrupció);
- keress valami alternatív megoldást (mutogatás beszéd helyett);
- te vagy a felelős, senki más (a nyelvtanulás sikertelensége);
- fontos odafigyelni a másik érzéseire (státusbeli különbségek);
- tanuld meg a helyi szabályokat, szokásokat (kiskapuk);
- oldd meg a problémát (teremtsd meg magadnak, ha valami hiányzik).

HOGYAN LEGYÜNK SIKERESEK?

Ebben a részben azt vizsgálom, milyen „stratégiákat” alkalmaznak interjúalanyaim az idegen környezethez való alkalmazkodás érdekében. Stratégián azt értem, alapvetően hogyan próbálnak megbirkózni az idegen környezet jelentette nehézségekkel: a beilleszkedést vagy az elzárkózást „választják-e”.

Valamennyi interjúalany szívesen nyilatkozott arról, mi a sikeres adaptáció titka. Erre a kérdésre kaptam a legösszesszedettebb, legizgalmasabb válaszokat. Éppen ezért talán az a legjobb, ha a legszükségesebb módosítások kivételével szó szerint idézem valamennyi „receptet”.

1. recept

„Szedjél Prozacot. Sokat... Nyitottnak kell lenni, türelmesnek, vedd tekintetbe azt a tényt, hogy ez egy másik ország, másik kultúra... értsd meg, hogy a dolgokat nem csak egy bizonyos szögblől lehet megközelíteni... El kell fogadnod a tényt, hogy ez egy más kultúra, és ahogy ők látják vagy csinálják a dolgokat, az ugyanannyira normális és jogos, még ha te értelmetlennek is látod. Menj és nézz körül, ne félj új dolgokat kipróbálni... próbáld elsajátítani a nyelvet. Fontos, hogy legalább egy kicsit tudjon magyarul az ember, mert rengeteget számít, mert akkor legalább tudsz egy pár szót váltani a szomszéddal vagy akárkivel. Ez mindig beválk, mert mutatja, hogy te is fektetsz a dologba energiát. Próbáld jól érezni magad, és hagyd a Prozacot.” (Alice)

2. recept

„Egyszerre kell hinni abban, hogy az emberek ugyanolyanok és egyben mások, mint te. Az emberek hihetetlenül bonyolultak... Ha Amerikából jön az ember, jobb ha felkészül arra, hogy itt nem kap annyi felületes pozitív visszajelzést, mint az USA-ban. Fel kell készülni arra, hogy a magyarok inkább a negatívumokat hangsúlyozzák. Ez nem jelenti azt, hogy csak a rosszat látnák... Ne akarj túlságosan alkalmazkodni. Azt hiszem, az emberek hajlamosak ezt túlzásba vinni. Ne akarj más lenni, mint aki vagy. Ne akard, hogy a partnered legyen egyedüli érzelmi támaszod. Ki kell lépni ebből, és ez az, ami végül is új barátságok alapja lesz: egymás segítése a bajban. Az emberek iránti bizalom.” (Chris)

3. recept

„Az én receptem az, hogy az ember legyen nagyon nyitott. Amikor ítélsz, vagy valami miatt el vagy keseredve, el kell fogadni, hogy ez van, mások a szabályok, és rendben is van így, nem szabad ítélni, inkább ismerd meg a szabályokat, amilyen gyorsan csak lehet... A másik dolog, hogy amennyire és amilyen gyorsan csak lehet, próbáld megismerni a helyi kultúrát. És megint csak: ne ítélsz, csak érts meg mindent. Minél nagyobb a rálátásod a dolgokra, annál jobb. Ha úgy érzem, valamit nem látok elég tisztán, befogom a számat és megpróbálok figyelni. Nem ítélni, nem úgy viselkedni, mint az amerikaiak. Minél inkább próbálok nem amerikai módra viselkedni,

és odafigyelni arra, amit a helyiek mondanak, akármerre is járok a világban, az emberek pozitívan reagálnak és tovább mesélnek... Nem idegeskedem, figyelek, megpróbálok közös nyelvet találni velük. Időnként még a viselkedésemet is az övékéhez igazítom, lobbanékony leszek, vagy éppen ellenkezőleg, a helyi kultúrától függően.” (David)

4. recept

„Rugalmasnak kell lenni. És ne zavarjon, ha kinevetnek. Ha felhúzod magad azon, hogy valaki kinevet... Fő a nyugalom. A külföldieknek látniuk kell a befogadó ország kultúrájának és a helyi lakosságnak az értékeit. Ha nem tudod értékelni a magyarokat, és mégis itt akarsz élni, nagyon pocskul fogod érezni magad. Keresztények lévén mi látjuk más emberek értékeit, tudjuk, mennyire fontosak ők Istennek. Ez megkönnyíti számunkra a dolgot.” (Ron)

5. recept

„Gondolkodj, mielőtt kinyitod a szád. Ne siess, figyeld meg, mi zajlik körülötted. Ez nagyon fontos, akárhol van is az ember. Ne higgy a sztereotípiáknak. Ne higgy az általánosításoknak. Ha mégis hiszel nekik, azzal hamis akadályokat állítasz magad köré, amelyek nem is léteznek. Ezek egynémelyike talán pozitív, de mégiscsak hamis. Ha ilyesmit mondogatsz magadnak: »ó, a magyarok rendes, vidám, barátságos emberek«, akkor nagyot csalódsz, mikor szembetalálkozol egy seggfejjel. Ha azt mondd, ezek mind ilyenek, az sosem igaz. Ezt sose felejtsd el. Akárhová mész.» (Steve)

6. recept

„Kutasd föl az előítéleteidet, és égesd el őket, és hagyd, hogy alakuljanak a dolgok. Ne hidd, hogy bármi is evidens... Valószínűleg mindennek megvan a maga oka, még akkor is, ha fogalmad sincs róla, mi az, vagy ha nem értesz egyet vele, mikor végre rájössz, mi az az ok, de legalább nem véletlenszerűen történnek veled a dolgok. Néha van magyarázat. Próbálj meg nyitott lenni, és élvezni az életet. Tanuld meg a nyelvet... Nem hagyom, hogy felidegesítsen minden apró bosszúság.” (Tom)

Úgy tűnik, mindenki ismeri a siker receptjét, annak rengeteg alkotóelemét. A legtöbb jó tanács, amit egy képzeletbeli külföldinek adnának, aki épp most akar Magyarországra költözni, általános jellegű, bármilyen környezetben hasznukat venné az idegen. A hat interjúalany összesen 28 „hozzávalót” említett, ezek öt csoportba oszthatók: attitűd (például a kulturális különbségek tisztelete); mentalitás (például rugalmasság); konkrét tennivalók (például közös nyelv keresése); eszközök (például nyelv, gyógyszer); ismeret (például a szabályok, a kultúra megismerése).

Az általános recept leginkább egy kézikönyvre emlékeztet. Ha összegyűjtjük, amit a különböző interjúalanyok mondtak, egy tanulási folyamat leírását kapjuk. A tanulást megkönnyítő hozzáállás elemeit szintén megtaláljuk a tanácsok között, úgyszintén a siker előfeltételeit. Kapunk ízelítőt is az elsajátítandó tananyagból, továbbá a kiegészítő anyagok és segédeszközök listája is rendelkezésünkre áll.

A tanulási folyamat lépései:

- Felejts el mindent, amit eddig tanultál: „Kutasd föl az előítéleteidet, és égesd el őket”, „Ne higgy a sztereotípiáknak. Ne higgy az általánosításoknak.”
- Tárd ki az elméd és figyelj: „Ne siess, figyeld meg, mi zajlik körülötted”, „befogom a számat, és megpróbálok figyelni”.
- Tanuld meg a tanulnivalókat: „Ismerd meg a szabályokat, amilyen gyorsan csak lehet... amennyire és amilyen gyorsan csak lehet, próbáld megismerni a helyi kultúrát.”
- Gyakorolj: „Ne félj új dolgokat kipróbálni.”
- Alkalmazd a megszerzett tudást: „Próbáld jól érezni magad.”

Előfeltételek – hit:

- Egyszerre kell hinni abban, hogy az emberek ugyanolyanok és egyben mások, mint te.
- Ne hidd, hogy bármi is evidens.
- [Hinned kell abban, hogy] valószínűleg mindennek megvan a maga oka, még akkor is, ha fogalmad sincs róla, mi az, vagy ha nem értesz egyet vele, mikor végre rájössz, mi az az ok, de legalább nem véletlenszerűen történnek veled a dolgok.

Megfelelő attitűd: legyél nyitott, toleráns, higgadt, rugalmas. Tiszteld a helyieket, bízd bennük, de sohase ítéld fölöttük.

Kivonatok a tananyagból: „Itt [az ember] nem kap annyi felületes pozitív visszajelzést, mint az USA-ban... a magyarok inkább a negatívumokat hangsúlyozzák.”

Kiegészítő tananyag: a magyar nyelv.

Segédeszközök: Prozac, más gyógyszerek, feleség – nem szabad túladagolni.

Figyelmeztetés! Ne vidd túlzásba: „Ne akarj túlságosan alkalmazkodni!”

INTEGRÁCIÓ VAGY BEILLESZKEDÉS?

A Magyarországon tartózkodó legtöbb külföldi siet rámutatni, hogy ő maga nem tartozik az „elzárkózó külföldi” típusába. Négy interjúalany írta le ezt a típust, és jelentette ki, hogy ő bizony nem olyan. Úgy tűnik egyébként, hogy az „elzárkózó külföldi” testesíti meg a Magyarországon élő nyugati állampolgár sztereotípusát. Alice így jellemzi a típust:

„A tipikus amerikai... elszigetelt. Elégedett, jól érzi magát, de a [helyi] közösségtől elzártnak él. Néhányuk, akivel találkoztam, túlságosan igényes, képtelen toleránsan viszonyni az országhoz, ahová a munkája hozta... Életük az iskolai élet körül forog. Ez a saját döntésük. Így jó nekik, de mégiscsak elzárt világban, az adott város életétől elkülönülten élnek, amíg csak egy másik városba nem költöznek.

Steve és Alice nem ítélik meg felettük, David és Tom azonban meglehetősen negatív véleménnyel van róluk. „Beképzelt majmok – mondja Tom – és még kényelmetlenül is érzem magam miattuk.” David hasonlóan vélekedik: „Nem akarom, hogy ezzel a negatív képpel azonosítsanak... Gyakran azt is letagadom, hogy amerikai vagyok.”

Valamennyi beszélgetőpartnerem más és más módon közelíti meg az integráció-izoláció kérdését. Semelyikük sem akar teljesen kívül helyezkedni a helyi társadalmon és kultúrán, de azt se akarja egyikük sem, hogy valaha is teljesen beilleszkedjen, szinte igazi magyarként, az itteni életbe. Mégis, ha értékelni kellene, melyikük mennyire választja

egyik vagy másik stratégiát, azt mondhatnánk, hogy Chris a leginkább beilleszkedő, Ron pedig a leginkább kívül maradó. A többiek e két „véglet” között helyezkednek el.

Ron szeretne megismerkedni az országgal, a magyarokkal, de csak látogatónak tekinti magát: „Csak vendégek vagyunk, ezt tudjuk... Azt szeretnénk, ha szívesen látnának minket.” Chris ezzel szemben szeretne beilleszkedni, de tudja, hogy örökre idegen marad:

„Mindig külföldi maradok. De nem baj. Olyan külföldi akarok lenni, akit elfogadnak. Azt hiszem, ez már sikerült is. Azt akarom, hogy természetesnek vegyék, hogy itt élek. Ahogyan én is magától értetődőnek veszem a bevándorlók jelenlétét Amerikában. Tudom, hogy ez sose lesz igazából így, mert ez egy másfajta ország. Ebből a szempontból teljesen különbözünk... Mindig külföldi maradok itt, de a nehezen, azt hiszem, már túl vagyok.”

Davidnak élvezet a különböző kultúrák megismerése, de nincs otthon sehol se, illetve mindenhol otthon van, ahol barátokra lel. Ezért nem is akar elzárkózni, és nem is próbál beilleszkedni. Alice viszont úgy érzi, választani kell: „Az ember vagy teljesen elszigeteli magát, vagy megpróbál beilleszkedni, de ebben az esetben is többé-kevésbé rászorul a nemzetközi közösség támogatására.” Tom kicsit hasonlóan vélekedik, mint Chris: szeretné itthon érezni magát. Tisztában van helyzetének paradox voltával: „... furcsa, hogy az ember otthonának tekinthet egy olyan helyet, ahol nem is beszéli a nyelvet, de én akkor is úgy érzem, hogy Budapest az otthonom.” Mindenestre: „Nem lenne semmi értelme elszigetelni magam az emberektől és az eseményektől ott, ahol otthon érzem magam.”

Steve esete talán a legérdekesebb: láthatóan úgy sikerült teljesen beilleszkednie a magyar mindennapokba, hogy közben egy pillanatig sem vált kérdésessé amerikai identitása. Nem próbál elszigetelődni, se beilleszkedni, hagyja, hogy természetes módon alakuljon itteni élete, baráti köre. Talán ez az erőlködésmentes hozzáállás az oka, hogy a magyarországi élethez való adaptációját tekintve ő tűnik valamennyi interjúalany közül a legsikeresebbnek.

Az egyetlen konkrét *erőfeszítés*, melyről az interjúalanyok számot adtak, a nyelvtanulás. Mind a hatan próbálkoztak (próbálkoznak) vele, de csak ketten sikerrel. Egyikük Chris, akinek a legfontosabb vonzerő, ami Magyarországra csábította, pontosan a nyelv volt. Nem csoda, hogy négyévnyi megfeszített munka (nyelviskola, magántanár, önálló tanulás) eredményekén remekül beszél magyarul.

Steve, aki szintén kiválóan beszél magyarul, egészen más módon közelítette meg a nyelvtanulás kérdését:

„Csak egyszerűen megtörtént. Nem volt nyelvkönyvem, nem jártam órákra. Nem is a barátnőmtől tanultam... Mikor kilenc-tíz évvel ezelőtt ideérkeztem, kevesebben beszéltek még angolul. Ha bármit is csinálni akartál: vagy beszéltél magyarul, vagy nem csináltad. Ha sajtot akartál venni a boltban, tudnod kellett, hogy mondják magyarul, hogy sajt.”

A család, illetve a házastárs/partner két szempontból is befolyásolhatja az adaptációs magatartást és az adaptáció sikerét. A biztos családi háttér érzelmi támaszt nyújt, ezzel megkönnyíti az idegen környezet jelentette nehézségek legyűrését. Ugyanakkor a társ, illetve a gyerekek alkalmazkodási problémái plusz terhet jelenthetnek az egyén számára.

Ha például a gyerekek képtelenek beleszokni az itteni életbe, ez válaszüti elé állíthatja a szülőt, még akkor is, ha ő maga esetleg teljesen elégedett: menjen-e haza a család a gyerekek érdekében, vagy maradjanak Magyarországon?

Egy másik fontos aspektus: miként befolyásolja a magyar (származású) partner az adaptációt. Az eredeti feltételezés szerint az ilyen magyar „kapcsolat” megkönnyíti a helyi kultúrához való közeledést, egyrészt azért, hogy egyszerűen több lehetőség adódik a helyiekkel való kapcsolatteremtésre, hiszen a magyar partner kapcsolatai adottak, másrészt arra ösztönzi az egyént, hogy jobban megismerje társa kulturális örökségét.

Először nézzük, mit tudunk meg interjúalanyainktól azzal kapcsolatban, vajon a család/partner megkönnyíti-e, vagy ellenkezőleg, megnehezíti az itteni élethez való alkalmazkodást. A hat interjúalany közül öt nyilatkozott úgy, hogy a család/partner nagyban befolyásolja az alkalmazkodás sikerességét. Ron általánosságban fogalmazta meg ezzel kapcsolatos gondolatait:

„Szerintünk a család a legfontosabb. Nem is tudom, hogy lehet meglenni biztos családi háttér nélkül... Amerikában néhány évig foglalkoztam azzal, hogy segítettem embereknek külföldön munkát találni és kiutazni. Azt szoktuk mondani, ha nem állnak jól a dolgok otthon, jobb ha az ember nem megy sehová: külföldön semmi nem lesz jobb, csak rosszabb.”

Chris és Tom arról beszélt, hogy a házastársak egymásban keresnek és találnak szociális és érzelmi támaszt, és ez sajnos nem veszélytelen.

„Gyakran kérdezik tőlem: »Nem hiányzik néha, hogy angolul beszélhess?« »Nem – szoktam mondani – mert otthon beszélhetek angolul a feleségemmel, hazamegyek és csak beszélünk, beszélünk vég nélkül.« Bizonyos értelemben ő az én menedémem. De óvatosnak kell lenni. Nem szabad túlságosan egymásra támaszkodnunk... Azt hiszem, hogy a humoros megjegyzéseim gyakran kultúrafüggők, tehát nem választhatók el attól, hogy Amerikában nőttek fel. Csak a feleségem tudja igazán értékelni a humoromat, nemcsak a nyelv, hanem inkább a közös kulturális háttér miatt. Ha valaki bejön és azt mondja: »Na, mi újság a Futrinka utcában?«, nem nevetek, mert nem értem a viccet, hacsak nem tudom, mire vonatkozik az utalás. Az emberi társalgás nagy része ilyen, nem is tudjuk, mennyire fontos ez. Ilyen értelemben nagyon is egymásra támaszkodunk.” (Chris)

„Hazajövök, mint egy hulla, mert reggel hattól az irodában ültem, és most este hét van, alig várom, hogy végre leüljek és kifűjjam magam, de ez nem ilyen egyszerű, mert Jane egész nap egyedül volt, és csak arra vár, hogy végre beszélhessen valakivel. Abszolút jogos, én meg is értem, mégis feszültséget okozott. Nem hiszem, hogy ez lett volna a legnagyobb probléma közöttünk, de azért számított.” (Tom)

Tom a saját bőrén tanulta meg, mit jelenthet a külföldi munka a család számára:

„Aztán úgy döntöttem, maradok. A család kissé szkeptikusan, jobban mondva meglehetősen szkeptikusan fogadta elhatározásomat. A nagyobbik lányom úgy érzi, cserben-

hagytam őt azzal, hogy maradtam. Akkoriban fejezte be az egyetemet. A fiatalabbik lányom nem ennyire dühös, de azért úgy érzi, gyerekkora nagyobbik feléből egyszerűen kimaradtam. Próbáltam azt is, hogy részben itt élek, részben Amerikában, de ez csak tovább rontotta a helyzetet. Most folyik a válási procedúra. Talán hiba. Nem tudom.”

Feltételezésemet, miszerint a magyar partner segíti az idegen környezethez és kultúrához való alkalmazkodást, nem igazolták az eredmények. David és Steve (mindkettőjüknek volt/van magyar partnere) egyértelműen elutasították ezt a feltételezést. Alice hiszi, hogy férjének magyar kapcsolatai könnyebbséget jelentettek számára: „Valószínűleg nekünk könnyebb volt beleszokni a magyarországi életbe, hiszen a férjem itt nőtt fel, és ez remélhetőleg nyitottabbá, toleránsabbá tett.” Úgy tűnik, hogy kezdetben, az első néhány évben férje kapcsolatai, helyismerete valóban megkönnyítette Alice életét. De ahogy az évek teltek, és a hazaköltözés időpontja egyre tolódott, Alice élete ketté vált: két lakása-otthona van, a két gyerek más-más kulturális közegben mozog: egyik magyar, a másik nemzetközi iskolába jár, és Alice maga úgy érzi, egyik táborhoz sem tartozik igazán. Másnak érzi magát, akár a magyar nőkkel, akár az itteni amerikai közösség tagjaival, akár otthon hagyott barátaival hasonlítja is össze magát. A „nem vagyok/vagyunk tipikus ...” és a „más(ok) vagyok/vagyunk” típusú mondatok, valamint az identitásvesztésről és elszigeteltségről ejtett szavai arra utalnak, hogy ez a kettős élet korántsem könnyű.

A külföldiek számára az *otthonnal való kapcsolattartás* nagyon fontos lehet. A hátrahagyott családtagokkal, barátokkal folytatott intenzív kommunikáció azt jelezheti, hogy az illető számára fontos a tudat, hogy oda tartozik, és/vagy hogy onnan kapja meg a szükséges érzelmi támaszt. A kapcsolattartás lanyhasága ezzel szemben arra utalhat, hogy az egyén esetleg itt érzi magát otthon, tehát inkább beilleszkedő típus.

Azon külföldiek számára, akik csupán egy-két évre jönnek Magyarországra, és akkor is inkább az amerikai közösség védőburkában léteznek, valószínűleg nem merül fel a kérdés: „hová is tartozom?” De azok számára, akik hosszú éveken át egy idegen országban élnek és integrálódtak is bizonyos fokig a helyi társadalomba – felépítették itteni életüket –, a hovatarozás kérdése nagyon is fontos lehet. Cohen szerint a helyi társadalomba való integrálódás veszélyt, az identitás elvesztésének veszélyét jelentheti az egyén számára.

Chris, David és Tom különböző okoknál fogva nem tartanak szoros kapcsolatot az otthoniakkal. Mindenesetre abban megegyeznek, hogy egyikük sem tartja (már) igazán az otthonának az Egyesült Államokat.

David gyökértelennek vallja magát. Nem is vágyik haza: „Miért nem akarok Amerikában élni? Mert unom Amerikát, azt hiszem. Nem eléggé multikulturális. Gyakran úgy érzem, szinte megfulladok otthon.” Szülei, testvérei ott élnek, barátai is vannak az USA-ban, mégis úgy találja:

„Nem nagyon fektetek energiát abba, hogy fenntartsam a kapcsolatot a régi barátaimmal... két-három havonta hazatelefonálok a családnak, főleg a szüleimnek... én szeretek elvegyülni abban a környezetben, amiben vagyok. Nem vágyom ezek után a régi barátságok után. Sosem érzem magam magányosnak, elhagyatottnak. Ha elkezdek ilyesmi érezni, kitalálok valamit... Az a jó a gyökértelenségben, hogy akárhová megyek, találok magamnak barátokat, vagy olyan dolgokat, amelyeket élvezettel csinálok.”

Chris számára fontos, hogy tartozzon valahová, de úgy tűnik, kész arra, hogy szakítson régi hazájával (de azért nem a családjával), és új gyökereket erresszen Magyarországon.

„Nem érzem magam otthon Amerikában. Néha olyan, mintha szerepet játszanék. Tudom, mit hogyan kell csinálni, de nem érdekel. Az »érdekel« nem igazán a megfelelő szó. Amikor hazamegyek, minden idegesít. Idegesít, ahogy az emberek a boltban viselkednek. Idegesít a tévé. Idegesítenek az emberek, a viselkedésük, mert őszintének tűnik... A családom már volt nálam látogatóban, és majd jönnek is. Annak sokkal több értelme van, amikor ők jönnek ide. Mert nem értik, milyen itt az életem.”

Tom esete megint más. Alig jár haza, bár a családja Amerikában maradt.

„Jól érzem itt magam. Nem tudom, jól érezném-e magam, ha visszaköltöznék Amerikába. Voltam otthon párszor. Mindig kicsit megkönnyebbülök, amikor visszajövök Magyarországra. Érdekes. Az igazat megvallva, magam sem értem hogy van ez.”

Két beszélgetőtársam – Alice és Steve – tart igen szoros kapcsolatot az otthoniakkal (egyikük minden évben pár hónapot otthon tölt, másikuk szinte naponta ír levelet vagy e-mailt), habár mindketten több mint kilenc éve laknak Budapesten. Talán a „habár” szót használni itt nem is helyes, mivel lehet, hogy a kapcsolat éppen ellentétes irányú: elképzelhető, hogy éppen azért olyan fontos számukra az otthon, mert már régóta itt élnek, és ezért szoros szálak fűzik őket Magyarországhoz, ami veszélyeztetheti identitásukat. Talán ezért fontos Steve-nek hangsúlyoznia, hogy ő, attól hogy itt él, még amerikai marad: „Én egy külföldön élő amerikai vagyok. Nem szakítottam a hazámmal, továbbra is amerikai-ként nézem a világot... Mindig is amerikai maradok.”

Csupán ketten (Alice és Ron) aktív tagjai valamilyen *budapesti amerikai/nemzetközi szervezetnek*. Alice tagja az Amerikai Nők Egyesületének és az Amerikai Klubnak, Ron pedig egy nemzetközi egyház vezetője. A többi interjúalany vagy egyáltalán nem tud ezekről a szervezetekről, vagy csak egyet-kettőt ismer, de azokat is inkább csak távolról, és nem is vágyik arra, hogy közelebbi kapcsolatba kerüljön velük.

Alice nagyon jól ismeri az *amerikai közösség* intézményeit, és nagy jelentőséget is tulajdonít nekik a közösség, sőt az egész budapesti népesség szempontjából.

„... az amerikai közösség az egyik legnagyobb, üzleti szempontból is, de egyébként is. Modellként fontos szerepet tölt be. Van az Amerikai Nők Egyesülete, a Nők Nemzetközi Egyesülete, az Amerikai Klub, amely főleg szabadidős tevékenységeket szervez... sok külföldi [nem amerikai] tagja is van... Van még az AmCham (Amerikai Kereskedelmi Kamara) és néhány magánklub, például a Lion's Club. Sok új klub is alakult, és ez fontos a közösségnek. Ez az egyik dolog, ami Budapesten és Magyarországon hiányzik, pedig szükség lenne rá, a közösség. A magánklubok – akár történelmi, művészeti vagy akármilyen profilt is választanak – segítenek ezt megteremteni. Mert a közösségek segítenek megőrizni az igazi, virágzó város pozitívumait. Ezeknek a kluboknak az egyik legfontosabb szerepe, azon túl, hogy a társadalmi élet színterei, hogy példát mutassanak. Az amerikaiak rengeteget tettek ezen a téren, a képzőművészetek, az árvaházak támogatásával. Szerintem ez nagyszerű dolog.”

Tomnak egész más véleménye van ezekről a szervezetekről:

„Időnként megjelenek valamilyen AmCham vagy hasonló rendezvényen, az Amerikai Klubban csak egyszer-kétszer voltam. Olyan emberek járnak ide... nem tetszik, ahogy a magyarokhoz viszonyulnak. Nem kéne általánosításokba bocsátkoznom, de sokan, akikkel az Amerikai Klubban összefutok, azzal a céllal jöttek ide, hogy – úgymond – megmentsek a vadakat saját maguktól, hogy elhozzák a világhírességet a tömegekhez.”

Ron szerint az egyháznak nagyon fontos szerepe van a külföldi élet nehézségeivel küzdők támogatásában:

„Sokan vannak, akik úgy érkeznek ide, talán a cégükkel, hogy nagyon kevés fogalmuk van arról, milyen más kultúrában élni, ezért valószínűleg sok problémával küzdenek, és szükségük van a közösségre, hogy támaszt nyújtson nekik... És ha a gyerekeik is itt vannak, mit csinálsz a gyerekekkel? A gyerekeknek nagyon nehéz más kultúrában élni. Mert mikor hazamennek, kilógnak a többiek közül. Tényleg különböznek tőlük. Az angol nyelvű egyház egyfajta közösséget jelent, a gyerekek számára is: »Hé, ez a mi kultúránk része!«”

Fontos megemlíteni, hogy vannak Budapesten úgynevezett „amerikai” vagy „külföldi” helyek – kocsmák, éttermek stb. Interjúalanyaim a következőket említették: Becket’s, Iguana, Fat Moe’s.

A nyugatról érkező külföldiek általában *magas státust foglalnak el a helyi társadalomban*. A külföldiek és a magyarok közötti státusbeli különbségek – akár maguk a külföldiek érzik ezt, akár a magyarok – elősegíti a két csoport egymástól való elkülönülését. A státus megszab egyfajta szerepet, viselkedést, de az már az egyén döntése, felvállalja-e az adott szerepet. Másrészt viszont a helyiek által érzékelt társadalmi különbségek befolyásolják hozzáállásukat külföldi társaikhoz, ezáltal megnehezítve, illetve megkönnyítve azok beilleszkedését.

Valamennyi interjúalany érzékeli a magyarok és az amerikaiak között létező státuskülönbségeket. Alice az egyetlen, aki az amerikaiak itteni szerepének csak pozitív oldalát látja. „Az amerikaiak segítőkészek, sok jót tesznek Magyarországotért. Jótékonykodnak, árvaházakat támogatnak, ilyesmi... egyfajta szerepmintát testesítenek meg, szóval azt hiszem ez tényleg pozitív...” A többi interjúalany azt is látja, hogy az amerikaiak magyarországi szerepe nem csak pozitív érzelmeket ébreszt a magyarokban. David ellentétes érzelmekről beszél:

„A helyiek általában egyfajta szeretem-gyűlölet kapcsolatban vannak a nyugatiakkal... Valamiért vonzóak találják ezeket az országokat, és szívesebben élnének ott, mint Magyarországon. Az egyik legérdekesebb dolog, amit megfigyeltem a magyaroknál, különösen a fiatalabbaknál: szinte mindannyian inkább élnének külföldön, mint Magyarországon. Ugyanakkor mindenféle negatív képzetek is vannak, mindenkit szeretnek kigúnyolni, aki nem magyar... tele vannak mindenféle történetekkel, melyek azt bizonyítják, milyen hülyék mások.”

Sok nyugati felsőbbrendűnek érzi magát:

„Ismerek olyan külföldieket, akik meg vannak győződve arról, hogy ők többet érnek, mint a magyarok, és ez meghatározza, hogyan kezelik a magyarokat, ez viszont meghatározza, hogyan kezelik őket a magyarok. Sok amerikai azt hiszi, Amerika a legklasszabb, legnagyobb, legerősebb ország, és élvezni akarják ennek gyümölcsét, akár megérdemlik, akár nem.” (David)

Steve is valahol úgy érzi: „az amerikaiak jobban tudják”, de ő nem csinál ebből érzelmi kérdést:

„Ami a leginkább elválasztja a nyugatiakat a magyaroktól, az a mentalitás, hogy mit lehet kezdeni az élettel. Ez nem intelligencia vagy ilyesmi kérdése... Én véletlenül egy olyan országban születtem, amely gazdaságilag fantasztikusan sikeres. És látom, hogyan működnek a dolgok gazdasági értelemben a lehető leghatékonyabban. Nem mondhatom, hogy humánus módon, mert túl sok munkát követel az embertől, túlságosan is a pénz és az anyagiak körül forog minden. De látom, milyen, mikor a dolgok jól működnek... mert ott mindenki megszállottja a takarékoságnak, annak, hogyan lehet valamit a leghatékonyabb és legolcsóbb módon megcsinálni, mert mindennek tökéletesnek kell lennie... És ezt látom, mikor idejövök. Talán egy magyar, aki sose lépte át az országhatárt, nem ugyanúgy látja a dolgokat. Szóval ezek a külföldiek, akik idejönnek, gyorsabban észreveszik az ilyesmit, mert nekik ez a természetes, és látják, hogy itt nem úgy van... Azt hiszem, ez az, ami tényleg megkülönbözteti a külföldieket a társadalomban, mert van akinek sok pénze van, van, akinek nincs; van, akinek fontos Magyarország, van, akinek nem; van, aki meg akarja ismerni az országot és be akar illeszkedni, és van, aki nem. Tehát nincs semmi más, ami igazán megkülönböztetné őket. És sokan közülük nem gazdagok. Nem keresnek többet, mint frissen diplomázott magyar társaik. Talán ha húsz százalékkal több a fizetésük, nem nagy ügy. Szóval ez nem pénzkérdés.”

Nem mindenki érzi kényelmesen magát abban a szerepben, amelyet nyugati, amerikai státusa megszab neki:

„A helyiek másként kezelnek, mert idegen vagyok, és attól függően, hogy mit gondolnak általánosságban az amerikaiakról, vagy kedvesen, vagy durván bánnak velem. Nem hiszem, hogy ez tőlem függene. Az emberek aszerint ítélnék, hogy mit látnak. Ha látják, hogy állandóan taxival járok és drága öltönyt hordok, azt gondolják: »ez biztos valami gazdag üzletember«. Manapság, a hosszú hajamat, farmeromat látva azt mondják: »ez csak valami csodabogár lehet.«” (David)

Egyeseket zavar, másokat hidegen hagy az, hogy jómódúbbak a magyaroknál.

„A magyarokhoz képest sokat keresünk, és ezt jobban kéne tudatosítani magunkban. Sok amerikai fel sem fogja, hogy az átlag magyar kereset hatvanezer forint havonta. A zsebemben több pénzt hordok! Ez a gondolat nagyon is kijózanít... jobban oda kell figyelni erre... Néhány barátommal tudatosan odafigyelünk ezekre a dolgokra, mert

rosszul érezzük magunkat miatta. Van néhány magyar barátom, ha velük vagyok, egyszerűen nem beszélek ákról, pénzről vagy bármi ilyesmiről, mert tudom, hogy azt gondolják, hogy vannak dolgok, amik egyszerűen megfizethetetlenül drágák. Próbálok odafigyelni, hogy ne szórjam a pénzt ész nélkül, mert ezzel megbánthatok másokat.” (Tom)

„Sosem éreztem, hogy »ó, én ezt nem érdemlem meg, ez igazságtalanság«. A világ nincs igazságosan berendezve... Sosem éreztem büntudatot azért, mert túl sok pénzem, hatalmam vagy presztízsem van. Részben azért is, mert nagyon odafigyelek, hogy ezekkel a dolgokkal sese éljek vissza.” (David)

Természetesen a gazdag amerikai sztereotípiájának megvannak a negatív következményei. Sokan ugyanis megpróbálják alaposan megkopasztani őket:

„... amikor ez a fiatalasszony telefonált a ház miatt, megkérdezték tőle: »Külföldieknek lesz vagy magyaroknak?« Ő azt válaszolta: »Miért fontos ez?« – »Hát ha külföldi, akkor 700 dollár egy hónapban, ha magyar, akkor 250.« De bizonyos mértékig ez rendben is van így. Nem bánjuk, ha többet kell fizetnünk, de az ésszerűség határain belül. De figyelembe véve a helyzetünket, hogy az egyháznak dolgozunk, nem pedig üzletemberek vagyunk... nekik a pénz nem számít.”

Amelyik közösséggel – *amerikaiak vagy magyarok* – az ember jobban szimpatizál, azal fog kapcsolatot keresni. Persze a helyzet nem ilyen egyszerű, sok egyéb tényező is befolyásolja a választást. De talán az érzelmi kötődés a legfontosabb közülük. Az is megeshet, hogy az ember egyik csoporttal sem nagyon akar vegyülni, vagy mert egyik sem rokonszenves, vagy mert ő afféle független típus: nem fontos számára, hogy valamilyen csoporthoz tartozzon.

Interjúalanyaim közül egyesek határozottan rossz véleménnyel vannak amerikai társaikról, míg mások vagy nem táplálnak semmilyen érzelmet irányukban, vagy érzelmeik ellentmondásosak. Tom és David képviseli az ellenszenvezőket, Chris abszolút tudatlan velük kapcsolatban („ha most hirtelen találnom kéne egy amerikait a városban, fogalmam se lenne, hol keressem”), Alice inkább a pozitívumaikat látja, míg Steve és Ron objektív megfigyelőknek tűnnek.

Lássunk egyet a negatív és egyet a pozitív vélemények közül.

„Sok negatív típus létezik: van a csúnya amerikai, aki állandóan hangoskodik: »azt akarom, amit akarok és akkor, amikor akarom! Miért ilyen csapnivaló a kiszolgálás, miért nem kapható az a márka, amit otthon megszoktam?« és egyéb marhaságok, érzéketlenség más kultúrákkal szemben, arrogancia. A másik típus a »mi jobbak vagyunk, mint a helyiek«. A harmadik a »nem akarok vegyülni, csináljunk magunknak egy saját kis Amerikát«. Nekem mind a három értelmetlennek tűnik. Nem találok bennük semmi vonzót, van, amelyik egyenesen visszataszító. Biztos vannak olyan amerikaiak is, mint én, de ha tényleg olyanok, akkor ők is a magyarokkal akarnak elvegyülni, tehát nem feltétlenül fogok beléjük botlani.” (David)

„Az amerikaiak általában nagyon pozitívan viszonyulnak Magyarországhoz... habár sokan elszigetelten élnek, azért nagyon segítőkészek, sok jót tesznek Magyarorszáért. Jótékonykodás, árvaházak támogatása stb.” (Alice)

Steve és Ron, talán mert munkájuk révén (Steve újságíróként, Ron lelkészként) mindketten sok amerikaival érintkeznek, megfigyeltek bizonyos típusokat az itt élő nyugatiak körében, és ezekről igyekeznek mindenfajta ítékezés nélkül beszélni.

„Különböző típusok vannak... az első típusba tartoznak, akik csakis azért jönnek, hogy dolgozzanak egy bizonyos cégnél. Vagy egyedül, vagy a családjukkal együtt érkeznek, és nincs semmilyen kapcsolatuk a magyarokkal, a magyar valósággal. Besétálnak a céghez, ami aztán betölti az agyukat... Ha a cég ideküld, el is várja, hogy dolgozzál. Naponta tíz órát, így hát ezeknek az embereknek, legyünk velük igazságosak, nincs is idejük semmire. Azért jöttek, hogy dolgozzanak, talán egy kis ideig többet keresnek. Munka után hazamennek, szabad idejüket a családdal töltik, vagy elmennek egy bárba, a többi külföldivel, mert nincs rá lehetőségük, hogy kapcsolatot létesítsenek a helyi kultúrával. De ugyanez történik, ha egy magyar dolgozik külföldön... A másik típus az egyetemista. Diploma után idejönnek egy-két évre angolt tanítani, mert nem tudják, mihez kezdjenek, valószínűleg arra várnak, hogy megszülessen első regényük, esetleg nagy művészek, akiket még nem fedezett fel a világ. Szóval elköltöznak valahová, ahol olcsóbb az élet. Általában nem tanulnak meg magyarul, bár nem értem, miért nem. Nekik meg kéne tanulniuk magyarul, mert idejük lenne rá... Általában együtt járnak szórakozni, talán magyar tanártársaikkal... Ez a két fő típus létezik. A legtöbb ilyen embernek [aki nem tartozik egyik említett típusba sem] megvan a maga világa, saját baráti köre, azokkal találkoznak, akiket ismernek, ott, ahol laknak. Nem járnak össze olyan sokat másokkal, mert élük a saját életüket, akárhol is vannak.” (Steve)

„Egyházunk legtöbb tagja jól beleszokott az itteni életbe. Sokan közülük már sok-sok évet éltek Európában, akár 25–30 évet is. Egyesek már 1989 előtt is éltek Kelet-Európában. Sok tapasztalattal rendelkeznek arról, milyen más kultúrában élni, ez már nem jelent számukra nehézséget. Több nyelven beszélnek. Aztán sokan vannak, akik csak egy-két évre jönnek, talán nekik a legnehezebb. Az első év nem nehéz, de a második talán egy kicsit igen. Ez attól is függ, mi történik az USA-ban... problémák a szülőkkel vagy valakivel, aki fontos számukra, és akkor egyfolytában ide-oda kell utazgatniuk... Azt hiszem, ez a legnehezebb a külföldi létben, hogy el vannak szakítva a családjuktól, és ha bármi történik, úgy érzik, otthon a helyük. Ez az egyik oka annak, miért mennek vissza olyan sokan... Akadnak olyanok, akik eldöntötték, hogy életük végéig itt élnek. Az egyházból sokan saját otthonát vásárolták. Ez mutatja elkötelezettségüket.” (Ron)

A helyiek véleménye az (itt élő) nyugatiakról általában, és konkrétan a szóban forgó nemzetről meghatározza, de legalábbis befolyásolja, hogy viszonyulnak az illető csoport tagjaihoz. Ha nyitottak, barátságosak a külföldiekkel/amerikaiakkal szemben, akkor a helyi kultúrához vonzódó külföldi esélyei a sikeres beilleszkedésre jobbak; ha viszont a helyiek barátságtalanok, esetleg egyenesen ellenségesek, akkor ezek az esélyek meglehetősen hal-

ványak. Nemcsak a tényleges esélyeket csökkenti az efféle hozzáállás, hanem a külföldi hajlandóságát is arra, hogy egyáltalán megpróbáljon közelebb kerülni a helyiekhez. Ezért fontos megvizsgálni, hogy az amerikaiak szerint a magyarok hogyan viszonyulnak hozzájuk.

A hat interjúalany közül kettőnek fogalma sincs arról, miként vélekedhetnek az itt élő amerikaiakról a magyarok. A többiek véleménye szerint a magyarok rossz véleménnyel vannak róluk, csupán egy pozitív vonást említettek – szeretnivaló –, de azt is az egyből az „ostoba” szó mellett. A következő jellemzőket, vonásokat említették: gazdag, tapintatlan, harsány, túltúl optimista, a valóságtól elrugaszkodott, naiv, gyerekes, ostoba, alulképzett, bárgyú, de szeretnivaló, prüd. Nézzünk három véleményt.

„A magyarok általában azt hiszik, hogy az amerikaiak egy kicsit ostobák, alulképzettek, kissé bárgyú, de szeretnivaló emberek. Ez az általános benyomásom az európaiak, de a magyarok vélekedésével kapcsolatban. Úgy kezelnek minket, mintha mi képtelenek lennénk magunkról gondoskodni. Már négy éve élek itt, de egyesek még most képesek nekiállni, hogy elmagyarázzák nekem, hogy három metróvonal van, és hogy hol vehetek jegyet... [másrészről] az emberek hajlamosak túlzásba esni, milyen nagyszerű hely is Amerika, mert ezt látják a tévében és a moziban... Nem érzem, hogy az emberek beskatulyáznak, kivéve, hogy mindig megdöbbennek azon, hogy én jól érzem magam itt.” (Chris)

„Valószínűleg a magyarok tisztában vannak azzal, milyen karikatúrát rajzolnak mások az amerikaiakról és az amerikaiak is önmagukról. Tehát az amerikai: tapintatlan (túl agresszív, túl öntudatos), arrogáns és harsány. Mások és az amerikaiak is nevetnek túlzott optimizmusukon. A magyarok nagyon viccesnek találják, hogy az amerikaiak számára nem létezik probléma, csak lehetőségek és kihívások. A valóságtól elrugaszkodottnak tartanak minket. Bizonyos amerikai erkölcsöket naivnak, gyerekesnek ítélnék, a »ne fogadj el kenőpénzt«-tól a prüderiáig.... Azt gondolom, hogy mivel mindenki ismeri ezeket a sztereotípiákat, ezek színezik a rólam és más amerikaiakról alkotott képüket, és ez egész addig tart, míg jobban meg nem ismernek.” (David)

„Azt hiszik, mindannyian gazdagok vagyunk. Általában egy kissé arrogánsnak tartanak minket. De nem minden amerikai rossz. Egyesek rosszabbak, mint mások, és senki közülünk nem értheti meg igazán Magyarországot, mert mi egy annyira más, nagy és gazdag országból jöttünk. Nem hiszem, hogy létezne valamiféle általános Amerika-ellenesség. Gyakran nem vesznek minket komolyan, mert annyira más a hátterük.” (Tom)

Kivándorolni hazafias?

Peking szerepe a kínai diaszpóra identitásépítésében¹

A Kínai–Magyar Barátságot Előmozdító Egyesület 1995. június elején „Kollokvium a Kínai–Magyar barátságról” néven jó légkörű rendezvényt szervezett magyar tisztviselők és emberjogi aktivisták részére. Wang Iván, egy magyarországi kínai publicista írta az „Új mérföldkő” című cikkében:

„Végre kijöttünk saját elzárt világunkból. [...] A kínaiak hangja eljutott az ENSZ, különböző európai szervezetek, a magyar Országgyűlés, a Belügyminisztérium, a rendőrfőkapitányság, a menekültügyi hivatal, a kultuszminisztérium, a budapesti és más önkormányzatok képviselőinek füléig. A magas rangú magyar hivatalnokok meglepve észlelték: lám, a kínaiak ilyenek, teljes mértékben képesek arra, hogy kulturált, értelmes, erényes embereket állítsanak ki soraikból. A kínaiak is meglepve észlelték: lám, ilyen sok magyar hivatalnok hajlandó barátkozni a kínaiakkal, de legalábbis hajlandó megérteni őket.”

A „kollokvium” sikerén felbátorodva, 1995. október 20–21-én a Magyarországi Kínai Szervezetek Együttműködési Konferenciája a Fővárosi Önkormányzat kisebbségi, emberi jogi és vallásügyi bizottságával, valamint a Menedék Egyesülettel közösen konferenciát szervezett a Városházán, „A magyarországi kínaiak és Magyarország” címmel. A legbefolyásosabb magyarországi kínai szervezet, a Magyarországi Kínaiak Egyesülete (MKE) azonban bojkottálta a konferenciát, mert vezetői nem kívántak részt venni a rivális egyesület által szervezett rendezvényen.

„Nem hagyományos kisebbség” először szervezett Magyarországon ilyen jellegű, politikai érdeklődést kiváltó eseményt. A konferencián a kínai szónokok azt hangoztatták, hogy a kínai közösség pozitív szerepet játszik a magyar társadalomban és gazdaságban. A beszédek – amelyeket egy kivételével Wang Iván írt – hangsúlyozták, hogy Magyarország a kínai áruforgalom regionális központjává vált. „... a kínai boltok és a kínai áruk a magyar nép életének szerves részévé váltak”, az „olcsó, minőségileg is megbízható különféle árukat ... családok százezrei vásárolják”, és a kínai cégek több ezer magyarnak adnak munkát, mert „ha csak kínaiakat alkalmaznak, a társaságok nehezebben tudják megoldani

¹ Írásom a magyarországi kínaiak körében 1992 óta folytatott megfigyeléseimen és a Kínában 1999 nyarán – központi, tartományi és helyi szintű kormányzati tisztviselőkkel – készített interjúkon, valamint az új emigrációról két kínai szaklapban megjelent cikkek elemzésén alapul.

a lakáskérdést, a tartózkodási engedély meghosszabbítását és a nyelvtanulást”, Hu Yiren megemlítette a jótékony célú gyűjtéseket, amiért „a Mozgássérültek Szövetsége oklevelet adott nekem”. Állampolgárságon alapuló diszkriminációval vádolták az idegenrendészeti hatóságokat, mivel a kínaiaktól olyan iratokat követelnek a tartózkodási engedélyek meghosszabbításához, amelyeket senki mástól, és hiányolták a magyar kormány érdeklődését a kínai tőke által felkínált befektetési lehetőségek iránt. Hu Yiren és Sun Ping azt javasolta, hogy a magyar társadalomba való integrálódás első lépéseként az értelmiségiek és szakemberek kapjanak lehetőséget arra, hogy a kínai gazdaságot, politikát érintő tudásukat magyar kormányhivatalok és nagyvállalatok munkatársaiként vagy tanácsadóiként használják. Egy másik előadó arról beszélt, hogyan lehetne vonzóbbá tenni Magyarországot a külföldi tőke számára.

Wang, az egyik budapesti kínai nyelvű lap, az *Európába Vezető Újság* egyik szerkesztő-ségi cikkében arra figyelmeztetett:

„A hazaszeretet, a nagyszerű nemzeti hagyományok és a büszkeség megőrzése természetesen erény, de túlzott fölfűvése, annyira, hogy ezen az alapon lenézzünk másokat, kétségtelenül szűk látókörű, különösen most, amikor másoktól elvárjuk, hogy ne legyenek rasszisták [...]

Ha hosszú távon Magyarországon akarunk élni, először ennek a társadalomnak a részévé kell tennünk magunkat, és ekként kell látnunk és kezelnünk a problémákat. Nem követelhetjük csak mástól, hogy ugyanúgy kezeljenek, mint egy helyi lakost, míg mi magunkat más státusba soroljuk. [...]

A különbözőség nemcsak ellentét, hanem egyfajta szépség is lehet.”

Már ez a fölfogás is igencsak különbözött a Kínai Népköztársaság iránti „hazaszeretet” előtérbe helyező és a magyar társadalom iránt lényegében közömbös MKE véleményétől, de a Magyarországi Kínai Szervezetek Együttműködési Konferenciája sajtótájékoztatóján ennél is tovább mutató vélemények hangzottak el. Egyesek azt javasolták, hogy a kínaiaknak nemzeti kisebbségi státusra kell törekedniük Magyarországon.

Erre mind a magyarok, mind a kínaiak idegesen reagáltak. A magyar lapok rámutattak, hogy a törvény szerint ehhez legalább százéves magyarországi múlt és ezer magyar állampolgárságú személy ilyen kérelme kell. Ezzel szemben Wang a sajtótájékoztatón azt mondta: esélyt lát arra, hogy a kínaiak idővel meg tudnak felelni a törvény követelményeinek. A konferencia társszervezőjének, a fővárosi kisebbségi, emberi jogi és vallásügyi bizottság képviselőjének megtiltották a nyilatkozást, minisztériumi tisztviselők pedig kijelentették, hogy a kérdés jelenleg „nem időszerű”, és ha törvényben ismernék el kisebbségnek a kínaiakat, az „nemzetközi téren is feszültségeket okozna”. Ezt a kijelentést csak úgy lehet értelmezni, hogy a magyar hatóságok konzultáltak a Kínai Népköztársaság nagykövetségével, amely helytelenítette az MKE-nek és a követségnek a kínai közösség fölötti ellenőrzését gyengítő javaslatát.

A kínai közösség nagy részét – a Wang Iván által jegyzett szervezetet támogatókat is – fölháborította a javaslat. „A kínaiak sohasem válhatnak kisebbséggé!” – mondta Wang egyik egyesületi tagtársának felesége.

Ezt a reakciót egyrészt a „kisebbség” kifejezéshez fűződő negatív asszociációk okozhatták. A Kínai Népköztársaságban ugyanis a „kisebbség” fogalom – mint korábban a

„barbár”, az „elmaradott” – a tibetieket, az ujgurokat és más határ menti népeket jelöli. Másrészt a kisebbségi azonosságtudat elutasítása egy mozgékony, „globális többséghez” való tartozás vágyát is tükrözheti, ami fontosabb, mint egy idegen nép által lakott országban a kisebbségi pozíció megszerzésének esélye.

Li Yiyuan szerint a kínai diaszpóra különböző nyelvjárásokhoz tartozó közösségeinek azonosságtudata és a külvilággal való kapcsolatrendszere háromfajta modellre épül (Li Yiyuan, 1970):

- a „közvetlen modell” a csoport saját kulturális jellemzőire épül;
- a „belső szemlélő modell” a csoportot más kínai közösségektől különbözteti meg;
- az „ideológiai modell” a csoportot egy pánkini kulturális közösség részeként azonosítja.

Amikor a befogadó társadalom felől jövő hatás korlátozott, az ideológiai modell jelentősége csekély. Ám ha a külső hatás intenzív, akkor a különböző kínai közösségek az ideológiai modellt használják, hogy egyesítsék a kínaiakat, illetve vezető szerepet vívjanak ki maguknak a többi csoporttal szemben.

A magyarországi kínai közösség azonosságtudatát az ideológiai modell szabja meg. A hagyományos *qiaoxiang*-migráción (a szűkebb szülőföldre, egy régióhoz való kötődésen) alapuló közösségek esetében – ilyen például a nyugat-európai kínai diaszpóra – ez nincs így. Annak ellenére, hogy az ideológiai modell a XX. század során többször fontos szerepet játszott Kína és a diaszpóra kapcsolatában, a hagyományos *qiaoxiang*-migrációban a két másik modell legalább ugyanolyan fontos. Ugyanis a *qiaoxiang*on, a szűkebb szülőfölddel való kapcsolaton keresztül viszonyul az anyaországhoz, és ez egyben megkülönbözteti egymástól a különböző térségekből – Kantonból, Dél-Fujianból vagy Wenzhouból – származó migránsokat. Az új kínai transznacionális közösséghez tartozás alapja egy pánkini azonosságtudat, nem pedig a regionális vagy etnikai identitás, amely a kínai diaszpóra régebben keletkezett, Kína egészét és a hivatalos nyelvjárást gyakran gyengén ismerő közösségeket jellemzi.

A legtöbb magyarországi kínai vállalkozó számára a Kínai Népköztársaság állami vállalatait jelentik a gyors és olcsó hozzáférést áruhoz, tőkéhez és piaci információhoz, a *qiaoxiang*-migránsok hagyományos hálózatait kevésbé fontosak. A *qiaoxiang* politikai-gazdasági elitjével ápoltt kapcsolatok így módon ugyan gazdasági tőkévé átalakítható politikai tőkét jelentenek, de csak a nagyváros (például Wenzhou) vagy a tartomány (például Zhejiang) szintjén jelentősek. Nincs előnyük a *qiaoxiang*on kívüli más nagyvárosi és tartományi elitekhez fűződő kapcsolatokkal szemben, és nem versenyezhetnek a pekingi, országos elitekkel fönntartott jó viszonyal. Az új transznacionális kínai közösség szimbolikus magja tehát nem a *qiaoxiang*, hanem Peking. A Kínai Népköztársaság politikai intézményei és status quoja központi részét képezik a hovatarozás közös diskurzusának.

A magyarországi kínai szervezetek – különösen az MKE – az ideológiai modellt használják fel a közösség egészének képviseletére irányuló ambíciójukban, az erre irányuló legitimációs és hatalmi harcban. Fő tevékenységük abban áll, hogy a Kínából érkező küldötségek látogatásakor nyomást gyakorolnak a kínai értermekre: rendezzenek ebédeket, vagy járuljanak hozzá pénzrel a vendéglátáshoz.

De mit nyernek mindebből azok a kínaiak, akik fejtenként egy-két millióval hozzájárulnak mindehhez? A követséggel való jó viszonyt nyerhetik, *guanxi*t, vagyis nexusokat.

A azok, akik tejelnek, számíthatnak rá: ha segítségre van szükségük, a követség segítőkészebb lesz velük, mint egy közönséges kinaival. Emellett ha az MKE támogatói eljutnak Pekingbe, hogy részt vegyenek a világ minden tájáról jövő kínai diaszpóraszervezetek találkozóin, talán sikerül lefényképezkedniük a legmagasabb vezetőkkel, így közelebb érezhetik magukat a hatalomhoz. Ezt igazolja az MKE korábbi elnökének példája is, aki – amellett, hogy 1998–99-ben az Európai Kínai Szervezetek Szövetségét is vezette – viszonylag magas tisztségeket visel négy kínai tartomány állami szerveiben, és rendszeres vendége a legmagasabb kínai állami szervezeteknek, sőt maga Jiang Zemin, a Kínai Népköztársaság államfője is fogadta.

„ERŐSÍTENI AZ ÚJ KIVÁNDOROLTAK KÖRÉBEN FOLYTATOTT MUNKÁT”

Miután a Kínai–Magyar Barátságot Előmozdító Egyesület nem tudott látványos támogatást és sikert fölmutatni a konferenciával, újabb presztízsvesztést szenvedtek el a közösségben, és fenyegetve érezték magukat az MKE-től. A konferencia után Wangot fölmentették főtáskári tisztségéből, és ezt szokatlan módon a sajtóban – ráadásul nem is saját lapjukban – közzétették. Fölmentését azzal indokolták, hogy pazarló volt a konferencia előkészítése során.

A „nyitás” veresége azt tanúsítja, hogy – bár az erre való törekvés spontán jelentkezett a közösségben – a magyar intézmények és politika, valamint a civil társadalom értékei egyelőre nem játszanak fontos szerepet a magyarországi kínaiak közös identitásában, továbbá nem szolgálhatnak a szervezeti legitimáció forrásaként. Amikor 1996-ban egy piaci ör megvert egy kínai árust, az *Európa Hangja* (az MKE újságja) egész oldalon számolt be erről az esetről, csakúgy, mint később egy másik kínai elleni skinheadtámadásról, illetve egy harmadik kínai sérelmére elkövetett rablásról. Az újság minden alkalommal rámutatott, hogyan húzódozik a rendőrség az esetek érdemi földerítésétől. Azt sugallta, hogy a kínaiaknak az egyesület és a követség köré tömörülve kell megvédeniük magukat az ellenséges, előítéletekkel teli hatóságoktól körülvéve: „A tények azt mutatják, hogy a haza mindörökké a kínai diaszpóra erős támasza marad.”

Valóban ezt mutatnák a tények? Mennyire mozgathatják a magyarországi kínai elitet pusztán saját hatalmi és gazdasági érdekei, amikor az „ők” és a „mi” közötti, elmosódott határt igyekszik megszilárdítani (Prasenjit, 1997)? Mennyiben része ez az identitásformálás a Kínai Népköztársaság törekvéseinek?

Kína történelmének nagy részében az állami diskurzus vagy nem tudott mit kezdeni a kivándorlókkal, vagy egyenesen ellenségesen kezelte őket. A Ming- és a Qing-dinasztia alatt, azaz a tizennegyedik századtól a huszadik század elejéig (papíron) végig érvényben voltak a kivándorlást megtiltó és azt szankcionáló törvények, amelyek azonban nem akadályozták meg a múlt század közepétől, Kína erőszakos nyugati megnyitása után elkezdődött tömeges emigrációt. A Kínai Köztársaság kikiáltására irányuló nacionalista szervezkedésben nagy szerepet töltött be – és ennek megfelelő megbecsüléshez, sőt politikai szerephez jutott – a diaszpóra. A kommunista hatalomátvétel után azonban nemcsak a határok zárultak le (ha nem is teljesen hermetikusan), de a külföldön élők hazai rokonaira is rájárt a rúd mint gyanús, osztályidegen elemekre és potenciális kémekre.

1978, de főleg 1984 után a pekingi kormány visszaállította a „kulturális forradalom” előtt létezett diaszpórával foglalkozó szerveket, illetve újabbakat állított föl. A külföldön élő kínaiak tökéjének odavonzása érdekében a nyolcvanas évek végétől kezdve rendszeresen küldenek delegációkat a diaszpóra szervezeteihez, illetve vendégül látták őket Kínában. A külföldön élő rokonsággal rendelkező kínaiakat újból megbecsülték, sőt a kilencvenes évek eleje óta törvény védi a külföldről hazatért kínaiak, valamint a végleg külföldön letelepedett kínaiak családtagjai különleges előjogait. Ezek között ma a legfontosabb a felsőoktatási intézményekben számukra biztosított kvóta, amely a rendkívül kompetitív kínai felsőoktatásban komoly előnyt jelent. Ugyanakkor számottevővé vált az „új migráció”. Ez kezdetben a külföldön tanuló állami ösztöndíjas diákokra és a külföldön élőkhez kiutazó kínai rokonok egy részére vonatkozott. Az 1986-ban életbe lépett kiutazási könnyítések után munkavállalóként, önköltséges diákként, turistaként, vállalkozóként migránsok újabb hulláma indult meg.²

1989-ben egy diaszpórával foglalkozó országos konferencián az illetékes hatóságok kijelentették, hogy fejleszteni kell az „új kivándorlók körében folytatott munkát”. 1995-ben az Államtanács a külügyminisztériumon keresztül körlevelet intézett e tárgyban a kínai külképviseletekhez. Ezen belül a fő hangsúly az anyaországgal való kapcsolatok elősegítésén, a kínai–külföldi együttműködésben betöltött hídszerp erősítésén volt.

A Fujian tartományi diaszpóra ügyeivel foglalkozó hivatal lapja 1997-ben egy olyan megyéről (Mingxi) közölt cikket, amelyből korábban nem volt kivándorlás, de az utóbbi évtizedben – a helyi hatóságok adatai szerint – a száztizenötézer lakosságból több mint kétezren Európába, elsősorban Magyarországra és Olaszországba mentek. A cikk a kivándorlókat olyan emberekként írja le, akik modernné akarnak válni („a világ felé menetelnek”) és hozzájárulnak szülőföldjük fejlődéséhez.

„A Mingxi megye által biztosított befektetési kedvezmények hatására az Európába menő új migránsok napról napra növekvő serege fontos szerepet játszik a szülőföld építésében. [...]”

Minden évben több millió jüan [több százezer dollár – Ny. P.] értékű valutát küldenek haza; Mingxinek a ma Sanming város közigazgatásához tartozó tizenkét megye, város és körzet közül a legmagasabb a valutabevétele. A városi pártbizottság találkozókat szervez a magyarországi lakosokkal, amikor azok hazatérnek a holdujévre, meglátogatja őket, meghallgatja véleményeiket és javaslatukat.” (Zhang, 1997)

KEDVEZMÉNYEK ÉS DIASZPÓRAKÍNIAIK

Az üzletkötésért, befektetésért külföldről hazatérő kínaiak a hatályos jogszabályok értelmében csak akkor élveznek kedvezményes elbánást, ha állandó jelleggel telepedtek le külföldön. Ám a jelentős kibocsátó térségek zömében a kedvezmények nagy részét megkapják az a jogi követelménynek meg nem felelő „új kivándorlók” is. Fujian tartomány

² Az 1978 óta külföldön letelepedett kínaiak számáról nincs pontos adat, de a becslések néhány százezer és másfél millió között ingadoznak. Hivatalos becslések szerint egyedül a külföldön letelepedett diákok és hozzájuk csatlakozott rokonok száma meghaladja a négyszázezeret (Cheng, 1999).

Putian megyéjében – ahol egy Magyarországon élő kínainak ezer embert foglalkoztató cipőgyára van – a külkereskedelmi hivatal elnöke úgy tájékoztattott, hogy náluk minden külföldről érkező tőke megkapja a külföldiekkel szembeni befektetési kedvezményeket. Sanghaj kormányzata 1993-ban külön rendelkezett a külföldön újonnan, esetleg jogilag még nem, de ténylegesen már letelepedett kínaiakat illető befektetési kedvezményekről (Zhu, 1995).

Az „új kivándorlókat” – a diákként kiutazókat is ideértve – a hivatalos diskurzus hasznos erőforrásnak tekinti Kína gazdasági építése szempontjából, mert általuk külföldi befektetők és üzleti partnerek kerülnek az ország vonzásába. Továbbá segítségükkel a kínai diaszpóra Japánban, az Egyesült Államokban és Európában élő közösségei szorosabbra fűzhetik kapcsolatukat az anyaországgal, a kínai kultúrával. Zhao Hongying, a Hazatért Diaszpórakínaiak Országos Egyesületének és a diaszpóra történetét kutató intézet igazgatóhelyettese, valamint kutatótársa kiemeli az új migránsok „lelkesedését az anyaországuk, illetve származási országuk iránt”, tiszteletét és annak érdekei védelmét. „Közelbeli kapcsolataik vannak Kínával, és fontos szerepet játszanak Kína gazdasági, kulturális, tudományos-technikai fejlesztésében.”

Ugyanakkor úgy vélik:

„... integrálódtak a [bevándorlási ország] társadalmába, részt vesznek a helyi politikai, gazdasági és kulturális életben, miközben igyekeznek erősíteni szervezeti erejüket és védeni jogos érdekeiket. Ezt a gondolkodást tükrözi sok új kivándorló szervezet megalakulása. [...] Ezeknek egyedülálló szerepük van az anyaország egységének és a világban kialakuló, kedvező Kína-kép védelmében.”

Az Államtanácsnak „Az új kivándorlók körében folytatott munka erősítéséről” szóló álláspontjában a következők szerepelnek.

„A reform és nyitás óta, a kínai szárazföldet a külföldi letelepedés céljából elhagyott emberek (röviden „új kivándorlók”) száma szüntelenül növekszik. Jelenleg ők a kínai diaszpóra közösségeiben fontos erőt kezdenek képviselni. A jövőben, az irányunkban baráti erők gerincévé fognak válni Amerikában és néhány más fejlett nyugati országban. [...]”

Az új kivándorlók körében folytatott munka erősítésének fontos, valódi jelentése és mély, messzemenő jelentősége van hazánk modernizációs építésének elősegítése, az anyaország egyesítésének megvalósítása, hazánk befolyásának növelése és a bevándorlási országokkal való kapcsolatok fejlesztése szempontjából.” (Sanghaji ..., é. n.).

A második világháború előtt – elsősorban Délkelet-Ázsiába – kivándorló kínaiaktól a kínai kormány nem várta el ilyen magasröptű célok teljesítését. Pedig akkor is jelentős összegeket utaltak haza, sőt az utóbbi két évtizedben ők adták a Kínában befektetett tőke túlnyomó többségét. Az ő kivándorlásukat a hivatalos diskurzus semleges vagy elítélően fogadta, bár évtizedek – vagy akár egy nemzedék – elmúltával a szülőföldön elindított befektetésekkel, jótékonykodással kiérdemelhették a „hazafias diaszpórakínai” megjelölést. Ez érvényes azokra a hatvanas-hetvenes években Hongkongba, Amerikába vagy Európába kiutazott kínaiakra is, akik a kilencvenes évek elején tértek haza befektetőként, vagy adtak

pénzt iskolára, utépítésre, netán az árvízkarosultaknak. Az utóbbi évtizedben már inkább pozitív a hatóságok hozzáállása a külföldi letelepedéshez. Ez azonban azt is jelenti, hogy nagyobb nyomás nehezedik a távozókra: nem évtizedek, hanem évek múltán kell sikert elérniük külföldön, hogy segíthessenek szülőföldjüknek.

Ez egyre inkább érvényes azokra is, akik menekültként maradnak külföldön. Az 1989-es Tienanmen téri leszámolás után külföldön maradt diákokat Peking egy ideig gyanakvással szemlélte, a nekik menekültstátust vagy különleges védelmet biztosító Egyesült Államokat, Kanadát, Ausztráliát pedig kritizálta. A kilencvenes években Magyarországon élő, a pekingi kormánnyal szemben kritikus kínaiaktól azt hallottam, hogy menekültstátusért azért nem folyamodnak, mert nem akarják elvágni a hazautazás lehetőségét. Ezzel szemben az utóbbi években a fenti három országban, valamint Nyugat-Európában több mint százezer illegálisan belépő kínai folyamodott menekültstátusért.³

A kínai hatóságok rendszeresen kijelentik, hogy e kérelmeknek nincs semmiféle politikai vagy vallási oka, a befogadó országok engedékenységgel ösztönzik az embercsempészetet, amelyet egyébként Kína üldöz. Ugyanakkor a diaszpórával foglalkozó tisztviselők elismerték, hogy létezik egy „belső ajánlás” arra nézve, hogy ha egy kiutazó külföldön már tartózkodási engedélyt kapott, kiutazása körülményeit ne vizsgálják. Több kivándorló elmondása szerint, amennyiben megkapja a menekültstátust, nem számít retorziókra a Kínába való visszatérése esetén.

Mindenkinek világos ugyanis, hogy az üldöztetésre való hivatkozás csak a tartózkodási engedély megszerzésére szolgál; ám ha a kérelmét elutasítják, otthon valamiféle felelősségre vonás valószínű. A Hazatért Diaszpórákínaiak Országos Szövetségének kutatója szerint a migránsok – ezt ugyan a diákokról írta – gyakran többet tudnak segíteni az országnak külföldön, mint ha otthon maradtak volna.

Országos, területi (tartományi) és helyi szinten a diaszpórával legalább öt szerv: az Államtanács, a kormány diaszpóraügyi és külügyi hivatala, a párt „Egyesült Front” osztálya, a Népi Gyűlés és a Népi Politikai Tanácskozó Testület diaszpóraügyi bizottsága foglalkozik. Mindegyiknek van egy „társadalmi” megfelelője. A diaszpórával foglalkozó hivatalok tartományi szinttől lefelé igyekeznek nyomon követni a fennhatóságuk alá tartozó területről elszármazott migránsok egyesületeit, fontosabb személyiségeit; egyeseknek névleges hivatalos pozíciókat is adományoznak.

Magyarországon legalább két, itt élő kínai visel tartományi szintű politikai tisztséget, ami jutalomnak fogható föl a kínai befektetésekért vagy jótékonyágért.

A kapcsolatot azonban általában maguk a migránsok keresik, amikor hazalátogatnak Kínába, részben üzleti terveikkel kapcsolatos „kijárás”, részben egyszerűen megbízható üzleti partnerek felkutatása céljából.

³ Nagy-Britanniában például a BM Kutatási, Fejlesztési és Statisztikai Igazgatóságának adatai szerint 1995 és 1998 között 3880 kínai nyújtott be kérelmet.

Magyarországon a Menekültügyi és Migrációs Hivatal (ma Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal) szerint 1999 előtt szinte nem nyújtottak be menekültstátus iránti kérelmet kínaiak, ám 1999 első nyolc hónapjában már 107 volt a kérelmezők száma.

KIVÁNDOROLNI HAZAFIAS DOLOG?

A hivatalos kínai publikációk azt mutatják, hogy a migrációval foglalkozó szervek a migránsokat a kínai gazdaság és politika részének tekintik: erősítik a diaszpóra és Kína közötti kapcsolatokat, képzett szakemberekként, sikeres üzletemberekként javítják a kínaiak megítélését a letelepedés országában. Mivel e diskurzussal rendszeresen találkozunk az új kivándorlók elitje (és rajtuk, valamint egyesületeiken és sajtójukon keresztül a többi kivándorló is), ez kétségtelenül hatással van a kínai diaszpóra identitásszerkezetére, gazdasági-politikai viselkedésére. Ez elősegíti a „globális többség” diskurzusát, miközben természetesen alternatív hovatartozási diskurzusokkal kell versenyeznie.

A kivándorlóknak a Kínában megjelenő és a politikai elemzéseket átvevő kínai nyelvű sajtó azt üzeni, hogy ha sikerrel járnak külföldön, akkor nemcsak gazdasági kedvezményekre számíthatnak otthon, hanem hazafiként is elismerést nyernek. Az a tény, hogy a Kínát elhagyók úgy érezhetik: terveik nem sértik a kínai identitás hivatalosan elfogadott diskurzusát, mert az összhangban van vele, valószínűleg befolyásolja hovatartozási diskurzusukat és politikai viselkedésüket. Ugyanakkor mind a hivatalos szervek, mind társaik tovább fokozzák a kivándorlóval szemben a siker igényét éppúgy, mint azt, hogy sikerének gyümölcseit belátható időn belül ossza meg a szülőfölddel.

IRODALOM

- CHENG XI L. (1999): Liuxuesheng di dailiu yu Zhongguo zhengfu di duice [A külföldön tanuló diákok kinnmaradása és a kínai kormánypolitika válasza]. *Overseas Chinese History Studies*, 2, 63–76. o.
- LI YIYUAN (1970): *Yi ge Yizhi di shizhen: Malaiya huaren sizhen shenghuo di diaocha yanyiu* [Egy átültetett város: Kínai élet egy malájföldi városban]. Academia Sinica Néprajzi Intézete, Tajpej.
- PRASENJIT DUARA, L. (1997): Nationalists Among Transnationals: Overseas Chinese and the Idea of China, 1900–1911. In AIHWA ONG–DONALD NONINI (eds.): *Ungrounded Empires*. Routledge, New York–London, 1997, 39–60. o.
- Sanghaji Új Kivándorlók Kutatási Projekt Csoport: Shanghai shi xin yimin yanjiu [Kutatás Sanghaj új kivándorlóiról]. *Zhongguo renkou kexue*, é. n., 3, 36–41., 52. o.
- ZHANG ZHONGBIN (1997): Mingxi lü Ou xin yimin chengwei jiaxiang jianshe di xin sheng lilian [A mingxi új kivándorlók Európában a szülőföld építésének új hajtóerejévé válnak]. *Fujian Qiaobao*, 1997. december 21.
- ZHU HUILING (1995): Dangdai Zhongguo liu Ri xueren ji qi zuoyong [A Japánban tanuló kínai diákok és szerepük ma]. *Overseas Chinese History Studies*, 2, 22–31. o.

MÁSODIK RÉSZ

EUROPEAN
CULTURAL
FOUNDATION

FONDATION
EUROPÉENNE DE LA
CULTURE

„Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikába is”

Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében

BEVEZETÉS

Tanulmányunkban a narratív identitás és a migráció kapcsolatát tárjuk fel. Ezzel több szempontból is fordítani szeretnénk mind a migrációval foglalkozó, mind az interjú technikákat alkalmazó szakmai hagyományokon. Olyan módszertan bevezetésére tettünk kísérletet, mely az interjú szövegeket előre meghatározott interjúkészítési és -elemzési szabályok alapján, mások által megismételhető módon, a maguk struktúráiban értelmezi. Arra törekedtünk, hogy ne a tudomány vagy a politika uralkodó diskurzusai alá rendeljük a vándorlók szövegeit, hanem lehetőséget teremtsünk számukra, hogy élet- és vándorlástörténetüket szabadon adják elő. Meggyőződésünk szerint ugyanis az így létrejött narratíva felel meg leginkább azoknak a tudományos elvárásoknak, amelyeket az önbemutatóssal, a narratív identitással kapcsolatban lehet támasztani. Azt gondoljuk, hogy leginkább ezzel az interjú módszerrel lehet olyan szövegeket nyerni, melyekkel az interjúalanyok szabadon azonosulnak – még akkor is, ha nem osztjuk a posztmodern biográfia kutatóknak azt a nézetét, hogy „az életem az élettörténetem”, vagyis csak narratív identitásunk van. Továbbá – ismereteink szerint – elsőként fogjuk az Erdélyből Magyarországra és Ausztriába, továbbá Magyarországról Ausztriába vándorlók narratíváit összehasonlítani.¹

A hermeneutika Diltheytől Gadamerig és Ricoeurig terjedő irányzatai és egyes pszichanalitikus iskolák mára már széles körben kidolgozott és elfogadott állítása, hogy a megértés az élmények és a tapasztalatok elbeszélése útján jön létre. A megértés folyamata biográfiailag megtámogatott történetek sorozatának szerkesztéséből áll, mely történetek belső kohézióját az elbeszélés adott kontextusa és a neki tulajdonított jelentés adja, struktúrájuk pedig a történeteken túlmutató jelentéseket hordoz. Az elbeszélés olyan kommunikatív cselekvés, mely igazodik az érthetőség és a hitelesség társadalmilag előírt konvencióihoz, az adott elbeszélési sémákhoz: nem mondható „akárhogy”. Az elbeszélt élettörténetek identitásteremtő funkciója szintén közismert: társadalmi identitásunk egyik forrása a magunkról és rólunk elbeszélt történetek összessége. Más szóval: önazonosságunk egyik záloga az, hogy a szövegek segítségével a jelen perspektívájából konzisztens és mások által igaznak tartott történetet hozunk létre önmagunkról.²

A társadalmi identitás, így a narratív identitás kutatásáról is mindazonáltal csak bizonyos szkepticizmussal szólhatunk. Eddigi tapasztalataink alapján úgy véljük, hogy a szociológia

¹ A Magyarországra vándorlók statisztikai jellemzőiről lásd Juhász (1997), 17–31. o.

² A szakirodalomból itt csak a legfrissebb, magyarul is olvasható művekre hivatkozunk: Gergen és mások (1992), Ricoeur (1999).

és a pszicholingvisztika által kínált módszerek és értelmezések csak ritkán voltak képesek megközelíteni vizsgálatuk tárgyát. Mi sem gondoljuk azt, hogy interjúalanyaink társadalmi identitására megdönthetetlen hipotéziseket tudunk felállítani. Úgy véljük azonban, hogy a hagyományos eljárások (kérdőívek, tesztek, résztvevő megfigyelések, interakcionista módszer, szociológiai „mélyinterjú”, életútinterjú stb.) alkalmazásával szemben választott módszerünkkel a szokásosnál *közelebb* kerülünk a narratív identitás mibenlétéhez és keletkezésének mozgatórugóihoz.

Mi is ez a módszer? Ahogy már egy korábbi tanulmányunkban³, úgy most is kísérletet tettünk arra, hogy a módszert továbbfejlesszük. Az általunk alkalmazott interjú technikát és elemzési eljárást ugyanis éppen munkaigényessége és szinte kiaknázhatatlan elemzési lehetőségei miatt általában kisszámú interjú esetén szokták alkalmazni. Nekünk azonban megadatott az a lehetőség, hogy szokatlanul nagy anyaggal dolgozhattunk, több mint 60, átlagosan másfél órás interjút készíthettünk és elemezthettünk. Ez egyfelől – a kutatás pénzügyi keretei és a határidők miatt – lehetetlenné tette az egyes interjúk teljes, strukturális hermeneutikai elemzését, másfelől azonban azzal kecsegtetett, hogy az interjúk száma az összehasonlításra is lehetőséget nyújt.

Az interjúkat betanított kérdezőkkel készítettük,⁴ akiknek az volt a feladata, hogy miután elmondták, hogy Ausztriába, illetve Magyarországra vándoroltakkal foglalkozik a kutatásunk, arra kérjék az interjúalanyokat, hogy azok szabadon meséljék el élettörténetüket.⁵ Az interjúzás kulcsproblémája a be nem avatkozás szabályának betartása az első, ún. fő-narratíva elmondásakor. Így interjúalanyunk – jó esetben – az ismertetett kontextusban (vándorlás) szabadon építheti fel narratív identitását a jelen perspektívájából szemlélt élményei és a narratív konvenciók alapján. Ezáltal mi egy olyan szövegtestre teszünk szert, melyből annak belső felépítését és szerkezetét elemezhetjük. Az utánkérdező részben az interjúalany által már megemlített, illetve elmesélt vándorlási eseményekre kellett „vizszakérdező”, mégpedig úgy, hogy minél közelebb kerüljünk az egykori élmény felidézéséhez. (Ezek a kérdések tehát valójában nem is kérdések, hiszen nem konkrét adatokra kíváncsiak, hanem inkább bátorítások. Például: „Említette, hogy '56-ban jöttek ki. Mesélne erről részletesebben?”) Azokban az esetekben, amikor a fő-narratívában egyáltalán nem került szóba a vándorlás, vagy nehezen beszélt róla az interjúalany, a következő kérdéssel fordultunk hozzá: „Fel tudná-e idézni a vándorlás napját?” Ez szinte minden esetben működött, tehát interjúalanyaink mindegyike a narratív interjú módszernek megfelelő *vándorlástörténeteket* (is) mesélt nekünk.

Ebben a tanulmányban ezeket a vándorlástörténeteket és a hozzájuk tartozó biográfiákat elemezzük abból a szempontból, hogy *miként teremt a vándorlás narratív identitásokat és mik ezeknek a fő típusai, elbeszélésmódjai*.⁶ Annyit változtattunk tehát a hermeneutikai esetrekonstrukciós módszeren, hogy az interjúelemzés alapját képező szöveget a vándor-

³ Kovács–Melegh (1997).

⁴ Itt szeretnénk köszönetet mondani nekik: Bognár Ákos, Bokor Eszter, Gács Vera, Greiner Gábor, Kálmán Vera, Kovács Zsófi, Sik Dorka, Simonovics Bori, Ternér Anita.

⁵ A módszerről részletesen lásd Rosenthal (1993, 1996). Nemrégiben jelent meg a módszert tárgyaló első kézikönyv: Chamberlayne és mások (2000).

⁶ Hasonló kérdéseket vetett fel Freund–Quilici (1996), 19–43. o. Elemzésükben azonban a narratív identitást úgy értelmezték, mint egy „mitikus elemet”, melyet a „valóság kiigazít”. Magukat a narratív identitásokat mint szövegeket nem elemezték.

lástörténetekre szűkítettük, és ezeket vetettük szekvenciális elemzés alá (a vándorlás-szövegek szekvenciánkénti, az egymásutániséget megtartó szocio- és pszicholingvisztikai elemzése), míg a biográfiaelemzés módszerét és szempontjait (az interjúból kigyűjtött és kronológiai sorba rendezett „kemény” adatok hermeneutikai elemzése) teljességében megtartottuk. A szekvencia- és a biográfiaelemzés hipotéziseinek ütköztetéséből jöttek létre mint struktúrahypotézisek a *migránsnarratíva-típusok*, az általunk „*supernarratívának*” elnevezett kollektív elbeszélési sémák és ezek hozadékaként a feltárt narratív konvenciók, vagyis a szövegeket mozgató *bináris opozíciók*.

Nem titkolhatjuk el, hogy a jelenlegi kutatásba „módszertanosként” kapcsolódtunk be, nem vagyunk a migráció avatott kutatói. Társadalomtörténészként és szociológusként a kultúrák közötti cserék vizsgálatában,⁷ az eltérő kultúrák közötti szövegek elemzésében, narratív identitások feltárásában szereztünk jártasságot. Korábbi – egymástól függetlenül végzett – interjúk kutatásainkból azt a tapasztalatot szűrtük le, hogy egyrészt a módszer jól alkalmazható az identitással kapcsolatos társadalomtudományi kérdések megválaszolásához,⁸ másrészt a vándorlás mind ez idáig ismeretlen aspektusainak megvilágításához.⁹

Az „amerikás magyarok” körében végzett kutatásból világossá vált, hogy a migrációt is tartalmazó élettörténetek identitásnarratívák, azaz az interjúalanyok élettörténetük alapkereteit a migráció eseményéhez kötik. Ugyancsak kitűnt, hogy a vándorlók által előállított narratív struktúrák törést mutatnak: a migráció cezúrát jelent az élettörténetben, megtöri annak folytonosságát, és a vándorlást egyes esetekben traumaként mesélik el. Továbbá, az interjúk szövegéből feltárható narratív szerkezetek nem magyarázhatók a migrációval foglalkozó bevett tudományos diskurzusok következtetéseivel. Végül a vándorlásnak olyan momentumait találtuk meg az elbeszélésekben, amelyekkel e diskurzusok nem kívántak szembesülni, mert nem fértek bele azokba a kategóriákba, melyekben a vándorlókat el szokták képzelni. Az „amerikás magyarok” nemcsak politikai menekülteként, gazdasági migránsként mutatták be magukat, hanem előszeretettel nyúltak vallási, kulturális mintákhoz és értelmezési módokhoz.

Ezek a korábbi tapasztalatok és megválaszolatlan kérdések bátorítottak fel bennünket arra, hogy a vándorlókkal magunk is „elinduljunk az ismeretlenbe”.

TIPIKUS MIGRÁNSNARRATÍVÁK

Ebben a fejezetben a vándorlástörténetek és a biográfiák közös elemzéséből létrejött legjellemzőbb migránsnarratíva-típusokat mutatjuk be.¹⁰ Ehhez, mivel óriási szövegmenyiséget kellett megmozgatnunk, saját módszert dolgoztunk ki. Első lépésként minden egyes vándorlástörténetet szekvenciaelemzésnek vetettünk alá. Ennek a hermeneutikai megértésnek az a lényege, hogy az elbeszéléseket kisebb narratív egységekre bontjuk témájuk és megfogalmazási módjuk szerint. Minden témaváltás vagy stílusváltás új szekvenciát hoz

⁷ Melegh (1999a), 17–28. o., uő. (1994), Kovács (1999).

⁸ Kovács–Vajda (1994), Kovács (1996), Erős és mások (1998).

⁹ Melegh (1999b).

¹⁰ A migrációs irodalomban szokásosan az alábbiak alapján kategorizálnak: etnikai, gazdasági és politikai hovatartozás. Lásd Fassmann–Münz (1994), 520–538. o.

létre. (Például: 1. szekvencia: történet az apáról – *elbeszélés*; 2. szekvencia „hát ez nehéz volt” – *argumentáció*; 3. szekvencia: az interjúalany elhallgat – *törés* stb.). E szekvenciákat elhangzásuk sorrendjében elemeztük aztán aszerint, hogy milyen típusú és témájú „folytatásai” képzelhetők el. E hipotézissorból jött létre az ún. tematikusmező-elemzés, amelynek során megállapíthatóvá váltak a narratív típusoknak nevezett elbeszélési módok.

Második lépésként a biográfiákat elemeztük. A biográfia forrásául a teljes interjúból kigyűjtött és kronológiai sorrendbe állított életrajzi adatok szolgáltak. Hasonlóan a szekvenciaelemzéskor feltett kérdésünkhöz, itt is arra kerestük a választ, milyen alternatív életutakat tudunk elképzelni ezen adatok és saját szociológiai, társadalomtörténeti ismereteink alapján. A biográfiaelemzés végén arra tettünk kísérletet, hogy megmagyarázzuk: miért pont azt az életutat járta be interjúalanyunk, amiről tudósított.

Végül a szekvencia- és a biográfiaelemzés hipotéziseit esetről esetre ütköztettük. Ezekből jöttek létre „tipikus” migránsnarratíváink:

- *Életminőség-, illetve életszakasz-váltásról szóló migránsnarratívák*
- *Jóléti kényszmigráns*: olyan vándorlás- és élettörténet, amely jóléti döntésként mondja el a kivándorlást. Rendszerint gyermeki, illetve olyan családi relációt jelent, melyben az interjúalany a hozzátartozója „akaratából” (annak jóléti döntése miatt) vándorol.
- *Kényszmigráns* (gyerek, feleség): valaki kényszerű követése.
- *Magánéleti migráns*: a vándorlás magánéleti választás következménye.
- *A migráció mint életstratégia*: a vándorlás a válasz az élet legfontosabb kérdéseire, tudatos döntés racionális várakozásokkal és stratégiákkal.
- *Jóléti migráns*: a vándorlás oka a fogyasztás minőségének javítása.
- *Karriermigráns*: a vándorlás a szakmai előmenetel záloga.
- *A tradicionális szociális minta narratívái*: az interjúalany egy adott társadalmi csoport normái alapján strukturálja vándorlástörténetét (kispolgári, paraszti stb.).
- *Az etnicitás narratívái*
- *Etnocentrikus*: a vándorlás az elvesztett/megőrzött nemzeti identitás témáját hozza felszínre.
- *Integrálódó, asszimilálódó*: a beilleszkedésről szóló vándorlás- és élettörténet.
- *Multikulturális*: olyan vándorlás- és élettörténet, amely emberi jogi kérdések köré szerveződik, és többféle identitást mutat be.
- *A tolmács narratívája*: a hangsúly a két kultúra közötti közvetítésre, az interjúalany „globalizáló” szerepére kerül.
- *Politikai menekült narratíva*: az interjúalany az elhagyott rendszer üldözöttjeként mutatja be magát.
- *Szupernarratívák*
- *„Ütközben”*: irodalmilag is megformált, tipikus kelet-közép-európai narratíva. Lényege, hogy az élet mindig másutt van, mint ahol az interjúalany, aki lebeg a világok között, de soha nem érkezik meg.
- *Soá, posztsoá*: a vándorlást a soá következményeként ábrázolja.
- *Pajtás vagy góbé*: irodalmilag is megformált elbeszélés. Előbbiben a hangsúly az aktivitásra, a csapatmunkára, a felettesek közös „átverésére” kerül, míg utóbbi esetében a dolgok az interjúalannal „megesnek”, és ő igyekszik aztán az előnyére fordítani azokat.
- *’56-os szupernarratíva*: a forradalom kollektív emlékezetének toposzaira épít.
- *Archetipikus, szakrális szupernarratíva*: az interjúalany a vándorlástörténetét mitikus

vagy szakrális keretek szerint meséli el. (Odüsszeusz, Oidipusz, kiűzetés a Paradicsomból, megtéréstörténet stb.).

– *Arisztokrata szupernarratíva*: az arisztokrata származású interjúalany vándorlástörténetét társadalmi rétege megszilárdult sémái alapján meséli el.

– *Papír-szupernarratíva*: a vándorlást a papírok megszerzésének kálváriájaként eleve-níti fel.

▪ *Emocionális narratívák*

– *Túlkompenzálás, a megfelelés narratívája*: olyan vándorlás- és élettörténet, amelyet a vándorlásból fakadó hátrányok kényszeres behozása jellemez.

– *Paranoiás, szorongós narratíva*.

– *Honvág*: az elbeszélés alapmotívuma a honvág.

– *Bűn*: az elbeszélés a vándorlásból fakadó büntudattal való küzdelmet mutatja be.

Természetesen egy interjúban több narratív séma is megjelenhetett, mindazonáltal a narratív sémák száma véges, vagyis a vándorlás a kulturális normák és a politikai beszédmód által „előírt” és előzetesen „megkomponált”, korlátozott diskurzus. Az 1. táblázat a narratívák előfordulási gyakoriságát mutatja be a kutatás három almintájában:

1. táblázat

Migránsnarratívák előfordulási gyakorisága – összevont típusok almintáinként

Összevont típusok	Erdély-Magyaró.	Erdély-Ausztria	Magyaró.-Ausztria	Összesen
Életminőség-, ill. életszakasz-váltás (jóléti kényszmigráns, kényszmigráns, magánéleti migráns, életstratégia-migráns, jóléti migráns, karriermigráns)	27	21	22	70
Emocionális (túlkompenzáció, szorongás, honvág, bűn)* Ebből a büntudatos narratíva	18 (10)	13 (5)	1 (–)	32 (15)
Etnicitás (etnocentrikus, integrálódó, asszimilálódó, multikulturális)	8	12	9	29
Tradicionális szociális minta*	5	3	4	12
Tolmács	7	4	1	12
Politikai menekült	6	1	2	9
Soá, posztsoá	1	3	4	8
Papír	5	1	–	6
‘56-os forradalmár	–	2	2	4
„Ütközben”	1	–	3	4
Szakrális, archetipikus	1	3	–	4
Pajtás, góbé	1	1	1	3
Arisztokrata	1	1	1	3
Összesen (típus)	81	65	50	196
Összesen (interjú)	22	18	23	63

A *-gal jelölt típusok bizonyos szempontból alárendelődnek a többinek, ugyanis nem képesek kizárólagos szerkesztési mintául szolgálni az elbeszéléshez, ezért a következő alfejezetekben az egyes típusok bemutatásakor fogunk utalni rájuk.

Az életminőség-, illetve életszakasz-váltásról szóló migránsnarratívák

Ez a vándorló önbemutató azokat az altípusokat gyűjti egybe, amelyek szerkezetüket tekintve a vándorlási napot, időszakot, illetve az élettörténet biográfiai adatait az adott egyén vagy család életében való előrelépésként vagy együttes mozgásként mutatják be. Az együttes mozgást olykor közös döntések következményeként mesélik el, de ennél jóval gyakoribb, hogy az egyén elszenvedi közvetlen környezetének vándorlását – *kényszer-migráns* –, azaz másokat (általában házastársat, szülőket) követ. Ez gyakorta összekapcsolódik azzal a mesélési móddal is, hogy az ily módon „kikényszerített” vándorlás egyben egy életszakasz lezárását jelenti, e mozgás révén valaki felnőtté vált, szülői szerepekbe került, azaz életciklusának egy újabb szakaszát kezdte meg. A vándorlóként való önbemutató másik altípusa, hogy valaki a migrációt olyan *életstratégiaként* mutatja be, amely megold számára valamilyen anyagi, személyes, szakmai vagy politikai problémát.

A vándorlástörténetek és az élettörténetek ütköztetése során az általunk feltárt elbeszélésszerkezetek több mint egyharmada életminőség-, illetve életszakasz-migránsi elemeket tartalmazott. E narratíva elfogadottságát jelzi az is, hogy mindegyik vándorlási relációban használják, tehát mind a magyarországi, mind az erdélyi vándorlók szívesen élnek ezzel az önbemutatóval, függetlenül attól, hogy vándorlásuk során hova kerülnek. Az egyes narratíva-altípusok közötti egyensúly aszerint bomlik meg, hogy az interjúalany a szülői *jóléti* indíttatású vándorlása alapján építi-e fel történetét, vagy kiházásodóként (*magán-életi migráns*) mutatja be magát. Az előbbi esetben nem találunk Magyarországra vándorolt erdélyit, míg az utóbbiban épp ők a alkotják a többséget.¹¹

Az életminőség-váltás-szövegek egyik legfontosabb altípusát az olyan *kényszer-migráns-narratívák* alkotják, amelyek a gyerekként a szüleiket követő vándorlótól származnak. Ilyenkor az élményeket felidéző interjúalany általában szülei cselekedetei és elképzelései alapján meséli el a vándorlást és a kapcsolódó élettörténetét, és csak ritkán tesz kísérletet saját történet előállítására. De még az utóbbi esetben is a szülői verzió alternatívájaként fogalmazódik meg a történet, mint például M. esetében, aki gyerekként a Vajdaság, Bécs, Németország háromszögben követte szülei vendégmunkás karrierjét.

„Szinte szinte semmit nem tudok már róla, anyuék mesélnek róla mindig, de nem nagyon emlékszem már se a tájra, esetleg •• gyerekkori barátnőjeimre, azokra még úgy egy kicsit emlékszem, de •• viszont nem nagyon. A lakásunkra arra elég jól emlékszem, de hát ez szerintem azért van, mert rengeteg időt ott töltöttem, •• de amúgy nem nagyon. De vissza szeretnék menni egyszer, és szét szeretnék nézni, és meg szeretném nézni, hogy mégiscsak ismerős-e valami.” (MA 3)¹²

¹¹ A statisztikai adatok is azt mutatják, hogy Románia elhagyásának leggyakoribb módja a házasság volt. Lásd Juhász (1997), 4. o.

¹² Az interjúkat a személyes adatok védelmének érdekében bizonyos helyeken megváltoztattuk. Így a hasonlóságok csak a véletlen művei lehetnek. Az interjúkat elhangzásuknak megfelelően közöljük. Teli ponttal (•) jelöljük a szöveg megtörését, a dadogást, üres ponttal (°) a csendeket, szüneteket. Az elhangzás és a leírás harmóniáját azért kívántuk megtartani, mert ezáltal maga az olvasó is részt vehet a szövegek szekvenciáinak elemzésében. (Az interjúkat a vándorlási relációk szerint hivatkozzuk, például: MA = Magyarországról Ausztriába és sorszám.)

Az előbbi „önállósági” kísérlet tökéletes ellenpéldája az a szintén kényszmigráns-narratíva, amelyben interjúalanyunk, aki tízéves gyermek volt a kivándorlaskor, még ma is teljes egészében apja történeteként adja vissza a vándorlást megelőző időszakot és magát a napot is.

„Igen, igen, az egész úgy kezdődött, hogy édesapám 1900-ban született, én meg 1946-ban, és ő volt egy ilyen szóvivője a szabad foglalkozásoknak a Gewerkschaft, nem jut eszembe a magyar szó, de tetszik érteni? Igen, igen, és amikor a kommunizmus jött, akkor leválasztották, mert nem kooperált evvel a rendszerrel, és akkor elég rossz dolga volt neki, mert elvették, mert 48-ban, amikor az államosítás volt, az amije volt neki, és a saját testvérjével egy lakásba tették be őket, tehát egy kétszobás lakásba két család élt, én is ott éltem, mert más nem volt, és, és, és elég rossz helyzetbe volt, és '56-ban, amikor volt ez a háború? ez a felkelés, revolúció, igen, akkor ötet megválasztották megint, és akkor volt egy ilyen Eklat, mert az, aki a kommunizmus alatt volt, az is ott volt, és apám pofon vágta ott, az egész emberek előtt, nem tudom, mert én nem voltam ott, mert tízéves voltam, de ezt tudtam, és akkor az volt, hogy mondták, már jöttek neki másnap mondani, hogy azonnal menjen el, amikor a kommunizmus megint győzött valahogy, ez ilyen pár nap alatt ment összevissza. Akkor figyelmeztették, hogy hagyja el azonnal Budapestet, mert már keresik, és hogy baja lesz és akkor így kerültem el Magyarországra, és akkor hosszú ideig nem is mehetett vissza, és amikor visszament, nehézségei voltak neki, mert feketelistán volt, vagy mi, úgyhogy nem nagyon mehettünk be Magyarországra.” (MA 14)

A passzivitás, a saját narratíva megrázó felülírása másokéval nemcsak a kényszmigránsoknál figyelhető meg, hanem igen gyakori elem a kiházasodóknál is. Ők szintén szívesen mutatják be magukat inaktív bábuként vagy áldozatként. J. egy osztrák férfihöz ment feleségül, és ezt mégis '56-os migrációként adja elő.

„És én azt hittem, én is azt hittem, hogy egy hétvégére jövök, és azóta itt vagyok, szóval úgy jártam, mint '56-ban, mikor a magyar lement, hogy levigye a szemetet, és, és aztán Ausztriában kötött ki. Szóval én is úgy jártam, hogy eljöttem egy hétvégére ide Ausztriába, és meg azóta is itt vagyok. Szóval én így jöttem ki.” (EA 5, kiem. tőlünk)

A passzivitás még akkor is előjön, amikor a szövegből világos, hogy a külföldre házasodás szándékolt, az életstratégiába illő lépés volt. Az alábbi, magát amúgy világpolgárként bemutató nő a vándorlás „tudattalan” voltát hangsúlyozza:

„Ez egy nagy kérdés, hogy mit is nevezünk emigrációnak, mert az én távozásom Magyarországról nem az emigráció jegyében történt, illetve nem volt egy tudatos emigráció. Azért valószínűleg tudat alatt én kerestem az utat, hogy eljöhessek a számomra kissé szűkké vált világból vagy országból, de nem úgy hagytam el, és nem is olyan utat kerestem, hogy ne tudjak visszatérni, hiszen én egy nagyon kellemes módját választottam, mégpedig férjhez mentem egy osztrák állampolgárhoz.” (EA 18)

A magánéleti keretek között előadott történetekben megfigyelhető sodródás azokra a szövegekre is jellemző, amelyek a vándorlási és élettörténetet jóléti törekvésekkel, illetve karrierépítéssel is magyarázzák. A *jóléti és a karriermigráns* narratívák többsége azonban semmiképpen sem tekinthető passzív szenvedéstörténetnek. Ezekben az esetekben is előfordul ugyan a migráció esetlegessége, de interjúalanyaink mégis aktív szerepben tüntetik fel magukat, és ily módon a kategórián belül elkülönülnek a túlnyomó többségtől.

Ezen kivételek ellenére általában a tudatosság hiánya, az emlékezetkiesés, az egykori élmény felülírása, a nehezen verbalizálható trauma adja meg az életminőségváltás-narratívák dinamikáját. A sodródásos önbemutató egyik legfontosabb magyarázata lehet, hogy nehezen vállalhatóak a magánéleti, jóléti indokok az otthon maradás parancsával szemben, illetve kognitív szinten „sem elégségesek” a vándorlással járó traumák feloldásához.

Az életminőség-váltásos szövegekben két olyan altípust találtunk, melyek esetenként önmagukban is elégségesnek bizonyultak a vándorlóként való önbemutatáshoz.

Az egyik ilyen a *jóléti kényszermigráns* narratíva, például a már idézett M.-é, aki szülei vendégmunkás karrierjében mutatja be önmagát.

A másik altípus a *magánéleti migráns* önbemutató, amely Gy. esetében elégséges sémát jelentett: az interjúalany elbeszélése során minden vándorlási mozzanatot (az átköltözést, a beilleszkedést, az elszakadást, a Nyugattal kapcsolatos korábban kialakult vágyait, csalódásait) a férjére vonatkoztat, a vele való kapcsolatban helyez el. Csak ömiatta érdemes kimenni, a lakást felújítani, az idegennek bizonyuló magyarországi szülői családtól eltávolodni. A szöveg ritka szublimálási kísérlet, hiszen egy személy jelenít meg minden szorongást a vándorlással kapcsolatban.

„Mikor én most kijöttem, tehát amikor házasságot kötöttem, akkor ez egy tudatos elhatározás volt, és tudtam, hogy mi vár rám. Már olyan szempontból tudtam, hogy • hogy legalábbis a férjem szívesen fogad itt, és érte már érdemes eljönni. •• Nem a•• akkor már, akkor előttem nem a Nyugat, és nem a fenéig tejfől volt, hanem a férjem. Mert nekem, miután elvégeztem az egyetemem, igenis otthon is fenéig tejfől lett volna, már a saját kis szempontomból. Tehát én akkor magamtól azért, hogy én a Nyugatot •• Nyugatra szökjek, mint az emigránsok ugye, azért mert •• valami jobb vár engem, akkor ez bennem egyáltalán nem volt.” (MA 2)

Fontos megjegyezni, hogy a kizárólagosan magánéleti migránsként való önbemutató az erdélyiek esetében nem működik, mert ott a passzív elvándorlási szöveg szinte minden esetben összeépül konfliktusos elemekkel, így például a lelkiismeret-furdalással, a bűntudattal. Jóléti kényszermigráns narratívát pedig egyáltalán nem találtunk az erdélyi almintában.

Az etnicitás narratívái: etnocentrikus, integrációs, asszimilációs és multikulturális minták

A migrációs szakirodalom egyik klasszikus problémája évtizedek óta a bevándorlók beilleszkedése a befogadó ország társadalmába, a migrációnak az etnikai identitásra gya-

korolt hatása.¹³ Különböző, gyakran egymásnak felelő többgenerációs modellekben ábrázolták az integráció, illetve az asszimiláció lépcsőfokait. Ezek a szakmai törekvések maguk is leképezik azt a politikai és társadalmi diskurzust, amely a migránsoktól azt várja el, hogy mind hamarabb integrálódjanak, sőt asszimilálódjanak a többségi társadalomhoz. Ugyanakkor a kibocsátó országok politikai és társadalmi elvárásai – épp ellenkezőleg – arra irányulnak, hogy a kivándoroltak – ha már elhagyták szülőföldjüket – őrizték meg etnikai identitásukat, alakítsák ki a maguk diaszpóráit, és mindemellett sikeresen illeszkedjenek is be. Ebben az ellentmondásos diszkurzív térben a migránsok egyenesen rákényszerültek arra, hogy etnikai identitásukat időről időre megfogalmazzák, önmagukat az etnicitás fogalmai alapján mutassák be.

Interjúink szépen példázzák az elmondottakat. Az a közhelynek látszó megállapítás, hogy a térbeli mozgás növeli az önreflexiók kényszerét és igényét, egytől egyig megmutatkozik az interjúkban: míg annak az etnikai identitása, aki egy helyben, illetve egy országban éli le az életét, akár haláláig látens, tudattalan maradhat, addig a vándorlóknak ezzel az azonosságukkal mindenképpen szembesülniük kell.

És nemcsak a migrációt követő, hanem az azt megelőző időszakra nézve is: általában elmondhatjuk, hogy a migrációs folyamat gyakorta aktivizál (vagy hoz létre) retrospektíve is nyelvi, etnikai, lokális vagy regionális identitást.

„Hozzá kell tennem, hogy az Erdélyhez való kapcsolódásom tulajdonképpen akkor tudatosodott igazán, amikor már nem voltam Erdélyben.” (EA 10)

„... vannak helyzetek, amikben nagyon nagy különbségeket lehet érezni, tehát itt Pesten is és Pécsen is voltak ilyen helyzetek, de ez, azt hiszem, más városban is így van, tehát mit tudom én, Sepsiszentgyörgyről elmentem Kolozsvárra, ott is ugyanilyen nagy különbségeket éreztem, sőt még néha nagyobbakat, mint, mint, mint mit tudom én, Szegeden, tehát itt.” (EM 10)

„És azért olyan is, hogy nem voltam húsz év óta Romániában, mert félek odamenni, félek látni az egészet, hogy összeroppan, és hogy szegénység van. Vágyok, és nagyon félek, mert tudom, hogy fogok sírni, és nincs kedvem, nincs. Szeretek románul beszélni, van egy pár ember, akivel románul beszélek, °° de odamenni nem akarok.” (EA 1)

„És °° tulajdonképp anélkül, hogy komolyabban érezzem, hogy valahogy beintegrálódtam [Izraelbe], be, be, még ma is, hogyha valaki kérdi tőlem, tulajdonképp valamilyen módon egy ilyen °° erdélyi eredetű izraelinek tekintem magam, zsidó valaminek, mert tulajdonképp az állampolgárság °° annyit változtattam az idők folyamán, hogy az már tulajdonképp arra °° szűkült le, hogy °° milyen útlevelemmel a legkönnyebb elkerülni egy pont a pontból b pontba, úgyhogy az állampolgárság mint olyan, az nem egy mérvadó, vagy nem úgy érzem, hogy az rólam nagyon sokat mond.” (EA 8, kiem. tőlünk)

¹³ Lásd például: Tabori (1972), Glazer–Moynihan (1975), Barth (1969), Smith (1981), Gordon (1978), Elschenbroich (1988), Richmond (1988).

A retrospekció sajátos nyelvi példáját találhatjuk az alábbi idézetben:

„... és nagyon nehéz volt elmenni, elveszteni a a Heimatot, hogy mondják? ∞ a hazát.” (EA 1)

Ebben a félmondatban nemcsak az érzelmeknek megfelelő magyar szó keresése mutatja az identitásteremtés folyamatát. Első pillantásra megrendítőnek találhatnánk, hogy éppen a „haza” szó nem jut beszélgetőtársunk eszébe magyarul. Valójában azonban logikus, hogy így alakul a mondat. D. kiskamaszként hagyta el a szüleivel Erdélyt, ami addig számára az otthont, a szülőhelyet jelentette. Ezért is használja a Heimat szót (első és leggyakoribb jelentése „a hely, ahol az ember otthon van”, szülő-, illetve lakóhely, származási hely), amit aztán magyarul már hazaként (ami németül inkább a Vaterland lenne) nevez meg. „Fordítása” mindazonáltal tökéletesen ábrázolja a két szó érzelmi töltete közötti azonosságot: a formálisabb Vaterland, Geburtsort helyett a Heimatot használja (mellesleg a honvagy is Heimweh németül), s ezzel a szülőhely, a szűkebb szülőföld válik retrospektíve a hazájává, egy nagyobb, nemzeti keretté, melyet elvesztett.

A befogadó nemzethez, társadalomhoz képest érzékelt etnikai másság narratívái minden almintánkban nagyjából hasonló súllyal jelennek meg. Az egyes altípusok esetében azonban markáns különbségeket tapasztalhattunk: míg az *etnocentrikus* (kisebbségi, illetve érzelmi magyar) attitűdök szinte kizárólag csak az erdélyi vándorlók szövegeiben mutathatók ki, addig *integrációs* és *asszimilációs* önbemutatókkal főként a magyarországi migránsoknál találkozunk. Úgy tűnik tehát, hogy az etnikai identitás megfogalmazása a migráció kapcsán sokkal nagyobb kényszerként nehezedik a Romániát elhagyó magyarokra, akár Budapest, akár Bécs a célállomás, mint a Magyarországról Ausztriába vándorlókra. Két alternatív hipotézist fogalmazhatunk meg e jelenség magyarázatára. Egyrészt Románia elhagyása szükségszerűen tematizálja a kisebbségi magyar identitást, hiszen többnyire ekként és ebben a minőségben elnyomottként, diszkrimináltként vagy üldözöttként érkeztek Magyarországra. A fogadó társadalom és a politikai diskurzus jobb esetben egyaránt erdélyi magyarként egyenmősítette e vándorló sokaságot (ha nem románként bélyegezte meg őket). Ezzel mindkét irányból bezárták őket a kisebbségi magyar skatulyájába. Másfelől a narratívák azt is sugallják, hogy az erdélyi migránsok úgy élik meg, hogy nem, vagy csak nagyon nehezen engedi el őket a szülőföldjük: általában Erdélyt elhagyni szégyen, gyávaság, *bűn*.¹⁴ A szégyenérzet, a bűntudat csökkentésének, feloldásának egyik útja a kisebbségi magyar, erdélyi magyar identitás megtartása, illetve tudatos vállalása.

Jól mutatja a kizárólagos etnikai identitások stabil fennmaradását Közép-Európában, hogy mindössze egyetlen olyan interjút találtunk, melyet *multikulturális* önbemutatós jellemez, s az is elsősorban csak a biográfia szintjén és nem a narratívában mutatható ki, noha éppen a minta sajátosságaiból adódóan – sok kényszeremigráns gyermek és jóléti kivándorló rendszerváltás után – akár többre is számíthatunk volna. Maga az élettörténet-szerkesztési mód, amelyet M. (1959-ben született Marosvásárhelyen, nő) követ, nyilván honos a Nyugat-Európába és a tengerentúlra vándorlók között, azonban meglehetősen

¹⁴ Ez a norma természetesen nem olyan erős a tradicionálisan kibocsátó vidékeken, mint Erdélyben a Csíki-medence egyes falvaiban, Dél-Burgenlandban Rohonc/Rechnitz környékén és a példák tovább sorolhatók. Interjúalanyaik többnyire azonban erdélyi nagyvárosokból származó értelmiségiek.

ritka régiókban. M. emberi jogi okokból szökött el eredetileg már Romániából is 1988 nyarán, s noha számításait többé-kevésbé megtalálta Magyarországon, 1989-ben hasonló okokból szökött tovább Ausztriába, ahol végigjárva a láger, dolgozott feketemunkásként, megtanult németül, állampolgárságot szerzett és egy emberjogi szervezetnél helyezkedett el: saját jogainak kivívása után másokéért dolgozik. Identitása nem kérdéses számára, de nem is kizárólagos, s a hatalom (a román, a magyar, az osztrák) által előírt etnocentrikus diskurzust mindvégig eltávolítja magától, a hatalommal szemben válik multikulturális identitásúvá.

Az alfejezet elején már említettük, hogy mintánkban gyakrabban fordul elő az *integrációs, asszimilációs* mintákat követő narratíva, mint az *etnocentrikus* önbemutató – és elsősorban a Magyarországról Ausztriába vándoroltakra jellemző. A számok magyarországi perspektívából megrázóak: azt mutatják, hogy az erdélyi magyarok számára az integrálódás sokkal nehezebb a politikai diskurzus által kiterjesztőként, befogadóként propagált anyanemzetbe, mint a magyarországi migránsoknak az amúgy nyíltabban idegengyűlölő osztrák társadalomba.

Mindamellettt észre kell vennünk, hogy az erdélyi magyar migránsok számára a magyarországihoz hasonlóan nehéz a beilleszkedés Ausztriába is. Emögött a szokásosan Kelet–Nyugat ellentétpárban megfogalmazott kulturális különbségeket sejtjük. Értelmezésünkben romániai, erdélyi perspektívából – mint ahogy ezt több interjúban is megfogalmazzák – már Magyarország is Nyugatnak számít, nem beszélve Ausztriáról: a társadalmi, kulturális különbségek nagyobbak, mint az esetleges nyelvi azonosság, sőt az azonos nyelv inkább csak elfedi a tényleges másságokat, nehezebben értelmezhetővé, megemészthetlenebbé teszi azokat, ahogy az alábbi példa is mutatja:

„De hát így igazából nem éreztem túlságosan idegennek magam, *magyarul elég jól beszélek* és ^{az} jó hát vannak, vannak helyzetek, amikben nagyon nagy különbségeket lehet érezni.” (EM 10, kiem. tőlünk)

A tolmács narratívája

Gyakori migrációs narratívátípus a *tolmács önbemutató*. Tartalmi sajátossága, hogy az interjúalany élet-, illetve vándorlástörténetét kulturális váltások történeteként mutatja be, melyben valamilyen nemzetközi szervezet (multinacionális vállalat, nemzetközi szervezettségű kulturális intézmény, vallási rend stb.) révén, saját vállalkozásán, iskoláztatási stratégiákon, szakmai pályán keresztül kerül ismét kapcsolatba – a leggyakoribb esetben már a rendszerváltás után – azzal az országgal, településsel, amelyet a migrációkor elhagyott.

A tolmácsnarratívák általában erősen reflektált szövegek: az élmények felidézése a megtett „pálya” logikája szerint halad, és gyakran szövi át utólagos magyarázat, értékelés. Nem kínál passzív szerepeket, tolmáccsá nem válik az ember, hanem „csinálja” magát, még akkor is, ha a véletleneknek sajátos jelentőséget tulajdonítanak az interjúalanyok. Ez a szövegtípus a *self-made-man* ethosát sugallja, azokban az esetekben is, amikor kisebb-nagyobb intézmények „mozgatják” egyik helyről a másikra a vándorlót.

„De tulajdonképp rájöttem, és amit még ma is hiszek az az, hogy • nagyon erősen attól függ, hogy valaki hogy éli meg ezt az emigrációt, illetve az immigrációt és az integrációt, tehát hogy mennyire hajlandó önmaga legyen az aktív rész, a valamilyen módon udvarolni vagy érdekessé tenni magát, meg• meg• megcsinálni azt, amit • a • a • ami aztán a helyieket eléggé érdekli, vagy eléggé vonzza, hogy • hogy akarják be• beszívni közéjük, de egyértelműen az ő feladata, hogy kezdeményezze, és tehát a • ezt az érdeklődést • begyűjtsa meg táplálja, amíg aztán a dolgok kezdenek történni. • Na mostan gondolom, hogy az ember, amennyiben fiatalon kerül egy új országba, annál könnyebb be• beszívódni, én saját véleményem, szóval nem, nem mondanám valakinek, hogy csinálja, vagy ne csinálja, vagy hogy csinálja, vagy mikor csinálja, de szerintem ez általában egy jó alapfeltétel, hogy az ember korán csinálja. • És legyen hajlandó elfogadni minden olyat, ami nem • ne bírálja az új környezetét, fogadja el, hogy hülye, jó, rossz, először is fogadja el, aztán később van idő kezdeni ki• kiszitálni, ki• ki• kiválasztani azokat a dolgokat, amik tetszenek és • elutasítani azokat a dolgokat, amik nem tetszenek, de • alap és a • a • indulási attitűd az kell legyen, hogy ez az új hely, elfogadom, megismerem, szeretem, és aztán majd idők múltán megnézem, hogy mi az, ami jobban tetszik, vagy jobban felel meg, vagy vonzóbbnak tűnik, és • abba az irányba • próbálok irányulni, meg oda kerülni. És ez tulajdonképp igaz volt mindenhol, ahol éltem, minden országra.” (EA 8)

A tolmácsnarratívák mögött természetesen nem kell mindenütt sikeres globalizációs karriereket feltételeznünk. Az önbemutatóban a hangsúly arra kerül, hogy a migráció olyan kulturális tőkével (nyelv, tudás, készségek, kapcsolatok) ruházta fel a vándorlót, melyet a rendszerváltás pillanatában kamatoztatni, illetve mobilizálni tudott. A rendszerváltás szerepe a szövegekben azért sem elhanyagolható, mert olyan esetekben is ehhez az időponthoz kötik vándorlóink a „globalizációs fordulatot”, ha valójában e pályát már korábban megkezdtek. A multinacionális cégnél, nemzetközi szervezetnél való tevékenykedés önmagában nem vezet ilyen narratívához, ha hiányzik belőle az egykori, politikai értelemben megváltozott (felszabadult, demokratizálódott, kapitalizálódott stb.) szülőföldre való visszatérés, a kultúrák közötti közvetítés mozzanata.

A tolmácsnarratíva egyáltalán nem jellemző a Magyarországot elhagyókra, szinte kizárólag a Romániából származó interjúalanyaink – közülük is valamivel többen az Erdélyből Ausztriába települtek – használják. A magyar migránsok esetében ezt azzal magyarázhatjuk, hogy egy ilyen pálya befutásához Ausztria „túl közel van” és „túlágosan hasonlít” Magyarországra; ilyen ambíciókkal és attitűdökkel általában messzebbre jutnak. Magyar „tolmácsainkat” vélhetően Németországban, Nagy-Britanniában és az USA-ban találhatnánk meg. Erdély perspektívájából Ausztria szimbolikusan nem egy, hanem két lépés: mind fizikai, mind kulturális értelemben „távoli” ország, különösen a másik lehetőség, a Magyarországra település fényében. Az erdélyi menekültek, kivándorlók Ausztriában két alapvető kulturális azonosságukat is elvesztik, vagy legalábbis konfrontatív helyzetbe kerülnek vele: maguk mögött vélik hagyni erdélyi kollektív identitásukat, ugyanakkor az út során magyarságukon is túl kell lépniük.

E köztes állapotban sajátos emancipációs folyamatokról tanúsítanak a narratívák: az erdélyi magyarok Ausztriában válnak egyenrangúvá a magyarországiakkal, Ausztriából nézve a magyar származás egyneműsítő nyelvi jegyei felülírják a lokális, kulturális stb. mássá-

gokat. A korábbi kollektív identitások elhagyásának egyik következménye lehet a kényszerűen előálló tolmácsidentitás azokban az esetekben, amikor a hozott szociális minták nem segítenek az integrációban, illetve egyfajta „világpolgár-azonosság” kialakításában.

A politikai menekült narratíva

A politikai menekült narratívában megtestesülő vándorlásértelmezést a nemzetközi jogi konvenciók is legitimálják. Tulajdonképpen ez az egyetlen olyan önbemutató, amelyet minden befogadó országnak „hivatalosan” is meg kell vizsgálnia – ami interjúalanyaink számára is rendkívüli érvényességgel bírhat. Emellett feltételezhetjük, hogy e narratívában a legaktívabbak a vándorlók, hiszen a politikai okokból történő menekülés tudatos lépés. Az elemzés során természetesen mi nem a jogi normákat tartottuk szem előtt, hanem ide-soroltunk minden olyan önbemutatót, amelyben az interjúalany a politikai elnyomást, a szabadsághiány előli menekülést hozza kapcsolatba a vándorlással.

Az összes elbeszéléstípus közül mindössze kilenc esetben találtunk politikai menekült narratívát. Az erős legitimitás tehát nem jelenti azt, hogy interjúalanyaink kifejezetten törekednének erre az önbemutatóra.

Elsősorban az Erdélyből Magyarországra áttelepülők élnek ezzel az önreprezentációval. Meglepő, hogy az Erdélyből Ausztriába vándorlók nem jelennek meg a szövegekben politikai menekültként, miközben Magyarországra kerülő társaik (akik a minta szerint fiatalabbak és nagyon gyakran a kilencvenes években jöttek ide) sokkal inkább hajlanak erre az önbemutatóra.

A magyarázat többféle is lehet. Egyrészt, mint azt az etnicitás és a tolmács narratívái kapcsán már leírtuk, az Erdélyből Ausztriába vándorlás esetén a migránsok igen nagy kulturális szakadékokat észlelnek, ami elnyomhatja a politikai hányattatás élményeit. Más szavakkal: az etnikai közösség elhagyása jobban „fáj”, azt nem ellensúlyozhatja az elnyert szabadság. Másrészt már láttuk, hogy az etnicitás szerepe valamelyest felértékelődik az Ausztria–Magyarország almintában, illetve sok a túlkompensálásról tudósító narratíva. Ugyanezt az összefüggést úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az *eticitás narratívái* már magukban foglalják a politikai üldöztetést, hiszen utóbbi éppen az etnikai másság ellen irányult. A kisebbségi elnyomató hangszírozása Ausztriában, a nemzeti közösséget elhagyva, politikai szinten értelmét veszti, és átadja helyét az etnikai másságnak. A magyarországi erdélyieknél ezzel szemben a két narratíva jól megfér egymással, sőt igazából így értelmes: „én azért hagytam el a különben nekem sors szerint kijelölt szülőföldemet, mert erre kényszerített az ott uralkodó többségi etnikai csoport”. A politikai menekült narratíva tehát segíthet is kibújni az otthon maradás parancsa alól.

Az eddigiekből is látható, hogy a kisebbségi mivoltukban üldözötként Magyarországra vándorolt erdélyiek képezik a politikai menekült alaptípusát. Esetükben valós stratégia az etnikai identitás és „politikai menekült státusz” összekapcsolása, ami azonban az *emotionális narratívákkal* összekapcsolódva arra utalhat, hogy a kisebbségi menekült önbemutató nem éppen problémátlan, illetve nem éppen sikeres.

A következő interjút például végigkíséri az egzisztenciális félelem, illetve a csalódás a magyar kisebbségi identitás erejében. Interjúalanyunk a magyar állam intoleráns képviselői ellen fordul. Felháborodása annak a képtelen helyzetnek szól, hogy az anyaországi

hivatalnokok számára nem természetes, hogy a magyarok Erdélyből Magyarországra szeretnének vándorolni.

„Tehát az előzmény az volt, hogy **, amikor mi ∞ megkaptuk **** a befogadó papírt Magyarországon, mert ez ** ez így ment, hogy megkaptuk a befogadó papírt, persze ott is cirkuszosok voltak. ∞ A magyar konzulátuson majdnem nekimentem a konzulnak, ezt azért tudni kell. Egy Antal nevezetű figurának. Azt mondta, mit keresek itt, Magyarországon.” (EM 17)

A vándorlási nap elmesélésekor az orientációvesztés és az itteni magyar viszonyok közötti hányódás érzése válik általánossá:

„Tehát az a**, ez a** abszolút bizonytalanság érzése. És érdekes, hogy ez, ez veszített az intenzitásából, de mind a mai napig megvan. Ez a bizonytalanság, hogy sehol nem vagyunk. Legalábbis ez, ez engem nagyon zavar. És **** ez sajnos megmaradt. Hát ez volt az első nap.”

Szupernarratívák

Az interjúk elemzésekor olyan szövegszerkezetekre bukkantunk, melyek több esetben is nagyfokú hasonlóságot mutattak, és szigorúan kötődtek egy-egy, a kollektív emlékezet által őrzött történethez, irodalmi formához vagy egy tárgyhoz, jelesül a papírhoz. Ezeket a szövegeket szupernarratíváknak neveztük el azért, mert az általános tudáskészlet részének tekinthetők, és ezáltal bárki hozzájuk férhet, alkalmazásuknak nincs önmagukból fakadó korlátja, csak az adott személy megélt élettörténetétől függ, hogy használja-e őket az önbemutatáshoz, narratív identitása megformálásához, vagy sem. A szupernarratívák – formai jegyeik alapján mitológáknak is nevezhetnénk őket – általában kész identitásokat kínálnak, és pontosan kijelölik a szereplők helyét a „történetben”. Gyakran tartalmaznak gazdag szimbolikus eszköztárat, amely által emblematikus történetként mondható el az egész élet: egy-egy szó, fordulat, stílárius jegy sűrítve képes ábrázolni a vándorlással kapcsolatos alapélményeket, illetve az azokra való jelenbeli reflexiókat. Más esetekben inkább a történetészövés módja „írja elő” az elbeszélés szabályait: a megfelelően szelektált és ábrázolt történetek összességéből áll elő a szupernarratíva, és épül fel az önbemutató.

A soá-szupernarratíva

A *soá-szupernarratívának* két altípusa van aszerint, hogy ki mondja: soátúlélő vagy annak leszármazottja. Első esetben olyan – más kutatásokból már jól ismert¹⁵ – elbeszéléseket hallhatunk, melyek gyakran az egykori zsidótörvényekkel (1920. numerus clausus, 1938. első, 1939. második, majd sorra a harmadik és a negyedik zsidótörvény) kezdődnek,

¹⁵ Lásd Virág Teréz publikált eseteit, Claude Lanzmann *Soah* című fimjét, illetve a Spielberg-féle oral history gyűjtéseket Kelet-Közép-Európában.

és az 1944-es bujkálások, szökések, az 1945-ös felszabadulás, a kivándorlás, a DP- (displaced person) táborok stb. témáit ölelik fel, tehát az 1945 utáni kivándorlás a megmeneküléssel, a soá túlélésével kerül egy kontextusba. Ezekben a történetekben a vándorlás a soá következménye lesz. A túlélés kettős „parancs”: el kell hagyni azt az országot, amelyben e szörnyűségek megtörténtek, és élni kell tovább, ha megadatott. A tényleges traumát rendszerint nem idézi fel az elbeszélő – ezért szupernarratíva, hiszen a hívószavak által mögé kell értenünk a borzalmakat is –, ezek a szövegek nem katartikusak, épp ellenkezőleg, erősen racionalizáltak (és ezzel, ha a Barthes-i, Levi-Strauss-i mitológiafelfogásból indulunk ki, nem állítunk semmi meghökkentőt), és távol tartják a közvetlen érzelmeket és élményeket. Másfelől e szupernarratívák terapeutikus hatással bírhatnak: az így nyert narratív identitás nem szembesít állandóan a megélt tragédiákkal.

Egészen más a helyzet a soátúlélők gyermekeinek esetében. A traumák a második, sőt a harmadik generációra is átöröklődhetnek,¹⁶ s míg az első nemzedék még ismeri a traumát kiváltó történetet és a túlélés élményét is hordozza, addig gyermekeik számára a soá és szüleik egykori szenvedései testetlen szorongásokká válhatnak. Ezt csak elmélyítette Magyarországon a több évtizednyi hallgatás, a soá tabuvá válása.

A két nemzedéket köti össze az az interjú, amelyet egy, a soát hatéves gyermekként túlélt férfival készítettünk. Ő is a soához köti az 1956-os kivándorlásukat, szövege ebben tehát hasonlít a többi túlélőéhez. Ő azonban küszködik saját gyermekkori élményeinek felidézésével (az élmények drámaiságát stílusosan csökkenti: „csak röviden mondva”, „az egész nem volt kellemes” stb.) és anyjának a traumából fakadó szorongásaival, melyeket ő is belsővé tett.

„Miután zsidó származású vagyok, kezdődött az egész harc és •• menekültünk helyről helyre, de ez csak röviden mondva, és csak annyival úsztuk meg, a mamám húga a Wallenbergnek volt egy elég fontos munkatársa, és •• aztán mi a Wallenberg védelme alatt félíg-meddig megúsztuk, de aztán még '45 január elsején a falra állítottak minket, de aztán hál isten, valami közbejött, és nem lett belőle semmi...”

KÉRDEZŐ: „Azt említette, hogy január elsején még falhoz állították... erre emlékszik még?”

„Igen, ezek azok a dolgok, amikre az ember mindig emlékszik, bejöttek a nyilasok, betörték a kaput és •• kiabáltak, ez egy svéd ház volt, közben bombázták a házat, mi meg a pincében voltunk, mert már nem volt ház, persze még valamennyi élelmiszer volt, és a nyilasok gondolták, hogy itt ékszer, élelem van, mert akkor már mindenre szükség volt, ki akarták rabolni, és akkor a• apámat, apámék meg [néhány szót nem érteni] ilyen őrséget csináltak, és megtámadták az őrséget és fejbe verték, és az egész nem volt kellemes, és •• miután be voltak rúgva, persze a nyilasok, és, úgyhogy aztán valójában azt mondták, hogy egy jó hecc, nekik ez egy igazi hecc volt, és aztán odaállítottak minket a falra géppisztollyal és [egy szó érthetetlen] azt nem tudom, de a nagybátyám, akit szintén odaállítottak, az mondta, hogy a pincében van még ez meg az, és ékszer, és emez, amaz, és talán még valamit adtak nekik, és hát persze az a negyedóra, amíg az ember a falnál áll, az nem egy kellemes idő, ezt még egy hétéves is tudja... [...]

¹⁶ Lásd Yael Danieli (1998) közel 40 ilyen témájú tanulmányt közlő kézikönyvét, továbbá Inowlocki (1993).

'56 október végén már kezdődött a forradalom, ^{ooo} akkor már tizenkilenc éves voltam. '56-ban részt vettem a különböző akciókban mint fiatal egyetemista és ^{***} apám közbe az említett exportcég megbízásából Indiában volt, és ^{**} '56 októberben, mi aztán decemberig vártunk, és december hetedikén aztán rábeszéltem anyámat, aki nem szívesen, mert neki öt testvére volt, akik Budapesten élnek és ^{**} de aztán oké, nekem van egy húgom, aki tíz évvel fiatalabb, Izraelben él, és a nyolcéves húgommal és anyámmal kimenekültünk Bécsbe. [...]

Az már elég későn volt, és *nem volt valami kellemes*, anyám beteg volt, és a húgom, az csak nyolcéves volt, és ^{**} ez meg úgy történt, hogy először otthon megpróbált ^{**}, én, mert anyám beteg volt, a húgom még kicsi volt, éjjelenként, ebben a két hétben minden éjjel táskával próbáltam elcipelni a dolgokat otthonról, amik kicsit értékesebbek voltak különböző családtagokhoz, de az elején azt hittük, hogy elveszítjük, és el is vészett, és utána sikerült egy, egy ilyen teherautóval Mosonmagyaróvárig jönni, és onnan aztán, mivel voltak így csoportok, mentünk a határon, egész éjjel mentünk és cipeltünk, és én cipeltem, amit tudtam, a magam tizenkilenc éves korával, és nem egy jó kondícióm van, két nehéz táskát cipeltem, amit gondoltam, hogy kell, és *az anyámat cipeltem az egyik oldalon, a húgomat a másik oldalon*, és a probléma az volt, hogy akkor már az oroszok körbevették már az egész határt, és állandóan lövöldöztek ilyen rakétákat, és mindig, amikor egy rakéta feljött és világított, akkor hasra kellett feküdni, tehát ez december hetedikén volt, hatodikán volt, úgyhogy akkor már, bár már nem volt hó, de rettentő sokat esett, az egész föld vizes volt, úgyhogy teljesen sárral be voltunk vonva, és akkor megérkeztünk a határra nagy nehezen reggel, és akkor már rendesen fogadtak az osztrákok, *ja, és akkor autóstoppal behoztak*, és nem volt hely, és anyámat és húgomat tudták csak behozni, és *akkor anyám elkezdett sikoltozni, hogy nem fog soha többet engem látni*. Engem is valaki behozott, apám már közben Bécsben volt, mert ő Indiából ide jött és itt várt ránk, és ő se tudta, hogy mi van, jövünk, nem jövünk, sikerül, nem sikerül, és ^{**} akkor valaki behozott engem autóval, és kidobott a Mariahilferstrasse és a Neubaugasse sarkán. És akkor már karácsonyi világítás volt a Mariahilferstrassén, és én ott kiszálltam, sárosan, koszosan, az emberek megálltak, és elkezdtek sírni, amikor meglátták, hogy hogy nézek ki, és meg is beszéltem apámmal, hogy a pesti és a határi sötétség után ezt a karácsonyi világítást, *ilyen dolgokat az ember egy életben egy életen át nem felejt el.*" (MA 15, kiem. tőlünk)

Következő interjünk azt a – saját kutatásainkból is ismert – narratív mintát mutatja be, amelyben döntő szerepe van a szülők zsidó származásának, valamint a soá történelmi tényéből levonható konzekvenciák racionalizálásának és életstratégiává alakításának. Ezekben az esetekben a vándorlás a traumától való tudattalan eltávolítás eszköze, úgy is fogalmazhatnánk, hogy valójában nem a soá megisméltlődésének lehetősége űzi el ezeket az embereket szülőföldjükről, hanem saját és szüleik szorongásaitól szeretnének így megszabadulni, vagy legalábbis távolabbra kerülni.

Ezek a narratívák másképpen racionálisak, mint a szülőkéi: a bizonytalanság, az identitás kérdése állandóan felbukkan bennük. Közép-európai sajátosság (általában a zsidóknak az izraeli és az USA-beli migrációjára egyáltalán nem jellemző), hogy azokban az esetekben, amikor értelmiségekről van szó, gyakran épül össze a posztsoá-narratíva az útközbeniség szupertörténetével. Ezt egyfelől az archetipikus (illetve vallási szövegeken nyugvó) „bolygó

zsidó” toposza kínálja, másfelől maga a közép-európai (értelmiségi szub-)kultúra¹⁷, amelyben az útközben (unterwegs) állapot valójában pozitív önbemutató-minta. Ebben az értelemben egyfajta feloldási kísérlet a bizonytalanságból, az identitásproblémák súlya alól.

„Valahol az eljövételben •• biztos, hogy szerepet játszott az a trauma, amit a•, amit végül is a családnak sose tudott megemészteni, vagyis mindenestre az apám meg én nem, hogy a nagyszüleimet megölték a második világháborúban a náci, és, és tulajdonképpen elég gazdag emberek voltak, utolsó pillanatig elmehettek volna innen, amíg még el lehetett menni, és nem mentek el, és valahogy én azt szűrtem le magamnak, hogy ha majd egyszer ••, erre sokkal korábban, nem amikor eljöttem, én azt szűrtem le magamnak, hogy ha innét el lehet menni, akkor el kell menni, mert Közép-Európa veszélyes hely, hosszú távon történelmileg veszélyes hely, ahol, ahol minden megtörténhet. És ha az embernek van egy módja a családját átmenteni egy ••, egy ••, egy polgári civilizációjú helyre, akkor •• akkor ezt meg kell csinálnia. El kell menni. [...] Ha meg kéne határoznom magamat, hogy •• hogy mi a fene vagyok, akkor elég nagy bajban lennék, mert ••, mert ••, mert csak különböző gerezdeket tudnék egy nagy narancsból fölmutatni, de hogy az egész az micsoda? Mer•• mert magyarnak is érzem magam, közép-európainak is érzem magam, világpolgárnak is érzem magam, zsidónak is érzem magam, egyiknek sem százszázalékosan, de egyikről sem mondanék le semmi pénzért. Na most, az ember persze, ha ilyen heterogén •• azonosulásokat épít fel magának, akkor vállalja, hogy a magyarok nem tekintik esetleg teljesen magyarnak, a zsidók teljesen zsidónak, ∞ de •• de hihetetlenül rosszul esne, ha valamilyen irányba le kéne határolódnom, hogy ezt nem, mert. Na most, ha valaminek egyáltalán nem érzem magamat, akkor osztráknak [nevet] és nem tudom, hogy lehet-e az embernek egyáltalán osztráknak érezni magát, még •• még bécsinek ennyi év után egy kicsit, de mi közöm nekem a tiroli parasztokhoz, meg a •, meg mi közöm egy olyan néphez, ahol minden negyedik ember a Haidert választja?” (MA 4, kiem. tőlünk)

Szerencsés véletlen, hogy mintánkba egy olyan asszony is bekerült, aki illegális kommunista családban született, és zsidó származású szülei nem járták meg a koncentrációs táborokat: apja az orosz hadseregben harcolt, anyja Czernovitzban bujkált. Míg apja 1945 után is meggyőződéses kommunista maradt, anyja valószínűleg hosszú időre traumatizálódott a soától, és el akarta hagyni Romániát. Interjúalanyunk számára a vándorlás a szülőkhöz való eltérő viszonyában tematizálódik: ő apját választja, aki hallgat a zsidóságról, és nem akar kivándorolni. Elbeszéléséből nyomon követhető az anya traumájával való szembe-sülés lassú és megrázó folyamata, a soá, a túlélés „megértése”, megélése. Ez az eset azért is felkavaró számunkra, mert túlélő-bűntudattal eddig a posztsoá nemzedékek esetén nem találkoztunk.

„Hát a vita olyan volt, hogy hogy a két szisztéma vitázkodott, hogy ∞ hogy az anyám ki akart menni az •• családjához, ő egyedül érezte magát ott, igen, és mondjuk az

¹⁷ Lásd például Kundera (1991), Singer (1976), Busek-Wilflinger (1986).

anyám, az egy olyan, valahogy olyan Luxusbiene [luxusméh] volt mindig, egy nagyon szép nő volt és elegáns, és kártyázott, és nem csinált semmit az életében, és igen, és ∞ azért akart kimenni, mert ott, amikor ••, tudta, hogy a jobb élet van, a könnyebb élet. Az apám pedig nem akart elmenni, mert a munka neki fontos volt, jól érezte magát •• becsülték, •• és az apám szerényebb volt, mint mondjuk • más, más Wertje [értéke], más •••, value, más értékei voltak, úgyhogy ez egy értékvita volt. Én valahogy tudtam, hogy a ••, én tudtam, hogy anyu fog győzni, ... úgyhogy valahogy tudtam, hogy ez úgy fog végződni, hogy elmegyünk. S én féltem ettől, féltem, féltem, hogy •• egy olyan *vesztési félelem* volt, hogy féltem, hogy elvesztem a •• igen a kör•• a kör•• Umgebung [környezetemet]. Nekem volt, nekem mindig volt, mondjuk, egy olyan vágyam, ... külföldre, csak, de meglátogatni, nem ewig [örökre]. Emlékszem, amikor hallottam a Balatont, akkor egy olyan vágyérzésem volt. De csak látni. ∞ És mint egy • mint egy • vesztésekkel volt egybe, egy barátnőt, aztán még egy barátnőt vesztettem el, ∞ mind hamarabb mentek el [sóhajt] és nekem a •••, én a••, az apai értékeket örökölttem, és nem az anyaiakat, és azért. Mindig azt hittem, az anyám azért akar elmenni, mert ott jobban lehet kártyázni. Ami igaz is volt [nevet]. Úgyhogy az egy nagy, nagy ••, nagyon későn, nagyon későn értettem meg, és sok sok pszichoanalízis után értettem meg, hogy, hogy az anyám nem tudta kimutatni a szomorúságát, és azért, azért az apám és a nagyanyám az •• szomorúak voltak, ... és én mindig azt hittem, hogy, hogy az anyám oberflächlich, ∞ felszínes, és nagyon későn, nagyon későn, későn értett •• és akkor tudtam csak magamat vele kibékíteni, értettem meg, hogy •• minden forma ezt a •, ezt a •, evvel a tragédiával, ami történt, minden forma, még ha az ember kártyázik is, avval, avval elszalad a szomorúságtól, az is legitim. És ezt nagyon későn értettem meg. ∞ És anyám azt mondta például, hogy Isten engem szeretett, mert nem küldött el Auschwitzba, és én ezt olyan pietätlos [kegyeletsértő], olyan, olyan, olyan blasphemischnek [szentségtörőnek] tartottam, hogy *hogyan lehet így a halállal vagy a családdal bánni*, hogy ha téged szeretett Isten, akkor a többieket nem szeretted? Akiknek ••, akik elpusztultak, én nagyon nehéz konfliktusaim voltak, mert én a másik oldalon voltam, ahol, ahol a szomorúság van, és azért, mert nem is voltak testvéreim, azért végül is a•• az elgázolt unokatestvéreim••nek beszéltem, úgyhogy én mindig elképzeltem, azok voltak az én testvéreim, és elpusztultak.

S akkor sok, sok kellemetlen komplexus kijött ebből, ∞ ez a Verlustangst [félelem valaminek az elvesztésétől], ez mindig nagyon szomorított, valamit elveszíteni, ∞ én nagyon nosztalgikus vagyok, nagyon vissza• visszagondolok. ∞∞∞ Úgyhogy nem féltem attól, hogy elhagyják egymást, mert azt tudtam, hogy olyan nagy a szerelem köztük, hogy nem fogják elhagyni egymást ∞∞∞.” (EA I, kiem. tőlünk)

Papír-szupernarratíva

A második leggyakrabban előforduló szupernarratívánk a – hivatalos – papírról szól. Míg az előbbi esetben a soá és a vándorlás közötti oksági összefüggést hangsúlyoztuk, itt arról van szó, hogy a papír szimbolizál valamit.

Erdélyiekkel készült interjúinkban figyeltünk föl arra, hogy többen építették fel vándorlástörténetüket úgy, mint az ahhoz szükséges papírok beszerzése, megtartása körüli

procedúrát. Ezekben az elbeszélésekben sajátosan szelektálták egykori élményeiket a házassági engedélyek, kitelepedési engedélyek, vámlisták, egyéb személyes iratok témái szerint. Mindez azt jelenti, hogy a vándorlás körüli napok sűrű vagy ritka, ám mindenképpen személyes eseményei vagy a papírok apropóján, vagy egyáltalán nem kerültek be a történetekbe. Alapvető sajátossága e szövegeknek a papírok megszerzésével kapcsolatos kiszolgáltatottság, amely egyfelől jelenti az én mint teljesség lépésről lépésre való elvesztését, lecsupaszítását, személytelenné válását, másfelől ebben mondható el a ceaușescui hatalom összes borzalma. Több interjúban is előbukkan, hogy a házassági engedélyen magának Ceaușescunak az aláírása is szerepelt: a zsarnok tehát a legitimebb szféráig ellenőrizte és szabályozta a viszonyokat, legalábbis ebben a rettegésben tartotta interjúalanyainkat.

A papírnarratívák tudósítanak arról is, hogy az 1989 előtti Romániában a hatalomról valóban csak „képes beszéd” formájában lehetett megszólalni: a gyűlöletes papírok és a mindig rossz színben feltüntetett, elharapódzó bürokrácia testesítették meg a rendszert. Az eként megrajzolt Romániából valóban szökni kellett, mindenáron, hiszen nem volt tudható, hogy meddig érvényesek e papírok és lehet-e később újakat szerezni: a papírnarratívák tehát egyszerre legitimálták a vándorlást és enyhítettek az abból fakadó büntudaton.

„Ám tulajdonképpen a történet végül is nagyon is rövid, annyi, hogy egyetemista koromban összeházasodtam egy •. Temesváron voltam egyetemista, összeházasodtam egy úriemberrel, aki••, akivel aztán a kapcsolat az •• az mélyebbé •• alakult, és a•• amikor a ••, hát és akkor elterveztük, hogy akkor összeházasodunk. Tekintettel arra ••, hogy ő magyar állampolgár volt, •••• a házasságnak rögvest volt •• ezer darab akadálya [nevet], leginkább adminisztratív akadálya, minthogy •• azokban az időkben ahhoz, hogy ez a házasság létrejöhessen, ahhoz •• engedélyt kellett kérni, az engedélyt a magyar hatóságok kb. három hét alatt adták meg, a román hatóságoknál ez •••• ennél lényegesen bonyolultabb, sokrétebb folyamat volt [nevet], és •••• és sokkal hosszabb ideig is tartott, tehát tulajdonképpen •• •••• végül is ahhoz képest, hogy •• mi beadtuk az *engedélykérelmet*, ez több, hát olyan valamivel hosszabb időszak volt, mint egy év, mire megkaptuk a *Ceaușescu által is aláírt házassági engedélyt*, •• a házasság•••••on kívül az annak idején elképzelhetetlen volt, hogy más úton-módon eljönni Magyarországra, kivándorolni. Most úgy döntök, hogy itt fogok élni, tehát ez mint kérdés egyáltalán fel sem merült ••••, abból a rendszerből nem • nem adódott más lehetőség. •••• És tulajdonképpen miután a •• *ilyen magas szintű beleegyezéssel összeházasodtunk*, utána ezzel •• még mindig nem zárultak le a *különböző adminisztratív, bürokratikus •• és egyéb folyamatok*, tekintettel arra, hogy •• a *házassági engedély* önmagában csak alapot teremtett a kitelepedésre, de nem jelentett automatizmust arra, hogy ezt meg is adják, *ezt a fajta engedélyt, és akkor •• a házassági engedély után végül is, a •• kitelepedést is ugyanúgy kérelmezni kellett. [...]*

Az egy szörnyű nap volt, •• a szörnyű napnak az a története, több szempontból is szörnyű volt. •••• Mi konténerrel költöztünk, tehát gyakorlatilag •• az összes cuccomat, meg mit tudom én, az esküvőre kaptunk némi pénzt, abból vettünk egy szobabútort, hogy mégis, én tudtam, hogy itt albérletbe fogunk lakni, és gondoltuk, hogy olcsóbban találunk bútorozatlan albérletet, és ••••, na de ugyanakkor valamit be kell tenni, és akkor vettünk a esküvőn kapott pénzekből egy szobabútort, mert akkor az ott viszont olcsóbb volt. •• Meg hát az embernek a személyes holmi, meg a gyerekholmi, meg mit tudom

én, *ugye listázások és a többi*, na, amikor ezeken mind túl voltunk, akkor azért az indulás előtt úgy másfél héttel, •• a konténert útnak indítottuk, •• az összes cuccal és minden egyébbel benne, és •••• *utolsó napon elkezdtem keresgélni* •••• *azt a papírt, amit kifejezetten a •• m••, a magyar konzulátuson úgy adtak a kezembe, hogy na, ezzel kell majd a határon jelentkezni, és az útlevélén kívül ezt a papírt mutassa meg, és a papír sehol nem volt.* Na hát az, tudod, amikor ilyen, *az életed egy nagy fordulópontján állsz, és nincs meg az a rohadt papír, az eléggé tud nyűgöt••, eléggé tud idegesíteni, és hát végigkerestük az egész lakást, a szüleim ••, az elején apám kiabált, hogy hogy lehetek ilyen felelőtlen, aztán egy idő után én már sírtam, de hát csak keresni kellett, mert x idő volt, a vonat hatkor indul, és papír sehol.* Mígnem aztán egy idő után, de ez már tényleg szó szoros értelemben többórás keresés után •••• kiderült, hogy ••, valahogy beugrott nekem, hogy a bútornak egyik fiókjába *valószínűleg betettem a papírt*, mert annyira rám bízta, hogy gondosan őrizzem meg, és, és hát ott maradt a fiók•••, bepakoltuk a konténerbe, meg mit tudom aztán én, nem jutott eszembe kivenni, és *annyira vigyáztam rá, annyira gondosan félre volt téve, hogy benn maradt, és hát ez •• [nevet] ez, hogy na ez, én, hogy nekem eszembe jutott, hogy hol van a papír, az azért nem tette jobbá a helyzetet, maximum a keresést szüntettük be. •• de hát eléggé nyomasztott a dolog, •• főleg abból a hatósági megközelítésből, amit én mondtam, hogy hát itt a hatóságoktól leginkább az ember félt, semmint hogy olyan nagyvonal••, nagyvonalúan állt volna hozzá ehhez a dologhoz.* Úgyhogy ••••, hát egyszerűen el nem tudtam képzelni, hogy mi fog velem történni, *csak tényleg az emberben az merült fel, hogy akkor nem engednek be Magyarországra, és tulajdonképpen •••• hát először a határon mondtuk, hogy papír az, az volt az első, amit kértek az útlevél után, útlevél, odaadtuk, mikor látták, hogy ez kitelepedős útlevél, akkor az mondták, hogy papír?, papír nincs [nevet]. Azt •, komolyan olyan volt, minthogyha azt mondtad volna nekik, hogy meghalt az édesanyjuk, hát úgy néztek vissza rám, ilyen nincsen, nem is tudják, hogy mit beszél ez a nő, ott, és hát egy, egy, majdnem egy órát állt miattam a vonat akkor pluszban [nevet], ameddig végül is a • eldöntötték, hogy akkor most mégsem küldenek vissza, hanem beengednek Magyarországra, és hát borzasztóan megkönnyebbültem, miután beengedtek. Na mindegy, szóval ezt a papír részét félretéve a dolognak, hát ugye miután beszüntettük •••••• a keresést, akkor is ez valahogy ••••• úgy dukált, vagy olyan magától értetődő volt, hogy ••, hogy utolsó éjszaka, hát akkor nem feküdtünk már le, nem azért, mert nem tudtunk volna lefeküdni és másnap nem tudtunk volna felkelni, csak egy kicsit olyan volt, hogy ••, hogy ez az utolsó este, amit én a szüleimmel töltök, ez az utolsó este, mielőtt elmegyek a nagy idegenbe, a nagy • a másik országba, ••••• azt hiszem, hogy ••, hogy biztos, hogy a szüleimnek meg ez volt az az este, amikor • amikor nyilván úgy élhették meg, hogy *elvesztettek valahol engem.*” (EM 2, kiem. tölünk)*

Az '56-os szupernarratíva

Megint más a magja az '56-os szupernarratíváknak. A soához hasonlóan „erős” kollektív narratíva azáltal válik szupernarratívává, hogy felülírja az egyedi élményeket. Ehhez a folyamathoz hozzájárulhat az is, hogy az '56-osok a történeteiket egymás között többször

elmondták már, közösen alakítva ki a vezérfonalat és a főbb motívumokat, az '56-osság mibenlétét.¹⁸

Egy olyan interjúból idézünk, ahol sajátosan ötvöződik a gyerekkori élmény (az interjúalany kisgyermek volt a szökéskor) személyes szövege az apa '56-os narratívájával (utóbbiban mutatja meg magát a szupernarratíva). Interjúalanyunk a főnarratívában az emigrációt csak egy mondatnál említi: „56-ban kimenekültünk Bécsbe...”

KÉRDEZŐ: „És mesélne arról, hogy menekültek ki?”

„Hogyne, lementünk Budapestről, ezek jöttek, én nem is tudom, valamikor dél fele, mikor volt ez? december elsején, azt hiszem, hogy aput körözik és és, mert lakást változtattunk, szóval akkor ez, ebbe a lakásba, amelyikben a két testvér lakott, onnan kijöttünk, és volt egy másik lakásunk, kaptunk egy másik lakást valahol, és ezért, ez volt a szerencsénk, mert ott nem találtak bennünket, amikor jöttek ezek a ávók, vagy ávosok, vagy mik voltak, és akkor a másik lakásról nem volt nekik tudomásuk, és nem mondták meg, a testvére apámnak nem mondta meg, meg akik ismerték, meg a barátok nem mondták meg, hogy itt és itt lakunk. • A Mester utca 5.-ben lakunk, a • és akkor mondták, és el kellett jönni, december elsején jött• felültünk vonatra, és akkor ott az a határsáv, nem lehetett a határ közelébe menni, és akkor valahogy, nem tudom, felszálltak a vonatra katonák, és akkor valahogy nem szóltak, mert mutatták, hogy én Somorján születtem, hogy az anyám Somorján született, és hogy Somorjára megyünk, mert Somorja öt kilométerre van az osztrák határtól, szóval oda nem lehetett bemenni, és akkor valahogy be tudtunk oda menni, és akkor ott voltunk a nagyanyméknál, és a•, az anyukámnak a nagybátyja elvitt bennünket éjjel a határhoz, december másodikán, szóval egy nappal később, és akkor csak annyit tudott mutatni, hogy arra menjetek körülbelül, s akkor nagyon hideg volt, és akkor spár•, spárgával össze•, összekötöttük hárman magunkat, hogy • nehogy elveszünk egymástól éjjel ∞ teljes sötét volt, és meg volt minden fagyva, és akkor lövöldöztek ott állandóan, ott összevissza, és kiabálás volt, minekünk mindig le köllött • vetni magunkat a földre, és kiabáltak: »Mindent vegyetek el tőlük!«, és nem oroszok voltak, orosz hangot nem hallottam, csak magyarokat: »vegyetek, vegyetek el mindent tőlük« meg: »lőjjetek agyon őket«. Akkor lövések voltak, nem tudom, látni nem láttam, csak hallottam meszsziről néha hangokat, s akkor mentünk, mentünk s mivel nem volt se hold, semmi nem volt, annyira sötét volt az ég, nem tudtuk, hogy hol vagyunk, s már mentünk, mit tudom én, két-három órát, s akkor azt mondták már apámék is, hogy meg köllött állni. Nem tudom, hogy hány mínusz fok volt, össze voltunk fagyva, semmit magunkkal nem tudtunk vinni, csak a pici aranyt, ami a családi arany volt, vagy pénz, vagy valami ilyet tudtunk csak vinni, de • vagy valami ilyent, csak azt, ami rajtunk volt, és akkor mondtuk, hogy most már mindegy, amerre hangokat hallunk • három óra múlva, négy óra múlva, azt nem tudom pontosan, akkor odamegyünk, és ha magyarok, akkor pecünk volt, ha osztrákok, szerencsénk ∞ azt nem tudjuk. És ahogy így mentünk, mentünk, láttunk egy ilyen, ilyen sziluettet ilyen, ilyen árnyék valamit, hogy ott áll, na mondom ∞ a u •, az anyámat hallottam ott mondani, na mostan megtudjuk, hogy

¹⁸ Lásd például Ember Judit *Menedékjog 1956* című könyvét; ott is több esetben fény derült arra, hogy a történetek hasonlósága kollektív és utólagos konstrukció, közös élményekből létrejött legenda, „sztori”.

mi van. És a •• közeledtünk, közeledtünk, és láttuk, hogy egy öregebb asszony volt, és forró leves volt nála, és egy osztrák asszony volt, aki kint a határon állt ottan, és várta, hogy valaki jön, forró levessel, ez a mai na••, a•• majdnem a sírás rám jön, ha erre gondolok, mert egy olyan kép volt, hogy ••• És az, az adott ott•• ottan nekünk le•• levest é•• és mondta, hogy merre menjünk, mert egész közel van az osztrák falu, azt hiszem Lutzmannsdorf volt, de már nem is tudom pontosan, és akkor ottan, akkor ottan a •• egy éjjel voltunk, a rendőrség fölvette a papírokat, meg mit tudom én, micsoda, ottan aludtunk egy ilyen iskolában, és akkor a teherautóval másnap fölvittek, fölhoztak bennünket Lichtensteinbe. •• És akkor itt voltunk Lichtensteinba, és a•• akkor apám, mivelhogy perfekt németül beszélt, meg több nyelvet •• nagyon jól beszélt azért, a •••• a belügyminisztérium angaszálta őt, és akkor kapott egy helyet tolmácsnak, először, és akkor ő •••• velük dolgozott, ez volt körülbelül, ahogy kijöttünk.” (MA 4)

Az archetipikus, illetve szakrális szupernarratíva

Archetipikus, illetve szakrális szupernarratíváknak neveztük el azokat a szövegeket, amelyek – mint a mítoszok, legendák és mesék – a kollektív tudattalانبól származó egyetemes struktúrák nyomait viselik magukon. Ilyen lehetnek például az Ödipusz-konfliktuson alapuló vándorlástörténetek, melyekben a migráció az apával vagy az anyával való „leszámolás” történeteként mondódik el, a vándorlás ősi toposzait használó szövegek (például az odüsszeuszi „örült kaland” és „visszatérés”, vagy a „bolygó hollandi” örök vándorlása), de ilyenek azok a szakrális keretek is, amelyek nincsenek ugyan közvetlen kapcsolatban a fizikai elvándorlással, mégis értelmet adnak annak (üdvözléstörténetek, megtéréstörténetek, sorscsapások, utolsó vacsora stb.) Közös sajátosságuk, hogy a vándorlást ritualizált cselekvésként mutatják be.

A következő idézet a vándorláshoz fűződő lelki jelenségekhez, az átmenet rítusaihoz visz bennünket közelebb, a fájdalomban adja meg a vándorlás értelmét.

„••• és akkor hazamentem, és mondtam, hogy hát ez van, hogy én elvileg tanulhatnék kint is, és akkor •• román szóval román felvételre nem volt nehéz felkészülni, elkezdtem tanulni, abbahagytam a biológiatanulást pszichológiára, és akkor •• lementünk apámmal a kocsmába, megittunk egy-egy féldeci erőset, és akkor apám azt mondta, hogy neki megszakad a szíve, ha én elmegyek, ezt ugye én is tudom, és hogy így, így kurvára fáj mindenkinek, és hogy nagyon nehéz lesz, de csak az tanul meg úszni, aki mély vízbe ugrik, és hogy •• nekem kell eldöntennem, hogy el akarok-e menni, és hogy ezt vállalom-e, ők nem tudnak segíteni, ezzel tisztában kell lennem, mindig mellettem fognak állni, de anyagilag soha nem fognak tudni támogatni, •• gondoljam végig és •• ő azt mondja, hogy ha én úgy érzem, hogy el akarok menni, akkor tegyem meg, és ők nem fognak ebben semmiképpen megakadályozni. És hogy •• és hogy úgy gondolják, hogy •• hogy ha én ezt jó lépésnek érzem, akkor feltétlenül meg kell tennem. És ennyi volt a beszélgetés, apám nem egy bőbeszédű ember, ellentétben anyámmal, és akkor semmi, felvételiztem, felvettek, hazamentem, otthon töltöttem még a nyarat, majd szeptemberben átjöttem, amikor kezdődött az egyetem ••.”

KÉRDEZŐ: „Fel tudnád idézni azt a napot, amikor átjöttél Magyarországra?”

„Persze, hát az előző napot érdemes ○○○○○○ Hát **, tehát attól kezdve, hogy tudtam, hogy felvettek az egyetemre, mondjuk július elején kaptam meg az ért** a hivatalos értesítést, attól kezdve én tudtam, hogy, hogy **, mit tudom én, augusztus 29-én vagy szeptember másodikán, nem emlékszem a dátumra, össze fogok cso** csomagolni, és át fogok jönni. Azt is tudtam, hogy hol fogok lakni, ezt már elmeséltem, ** hát részben ezt, ezt izgalommal vártam, részben szorongtam és nagyon féltem tőle, és ** és hát a családommal ezt így az utolsó estéig nem nagyon vettük tudomásul, hogy most így külön fogunk válni. Hát gondolom, az is kiderült számodra, hogy nagyon szoros a kapcsolat a szüleimmel meg ** meg a húgommal, aki egyébként egy évre rá átjött szintén. Tehát egy évvel utánam ő is ○○ ** ő egy fiúhoz jött át, és aztán itt is maradt. ** Hát az előző este, az volt érdekes, az olyan ○○ valahogy úgy tartottuk magunkat a mindennapi rutinokhoz, úgyhogy leültünk együtt vacsorázni, amit úgy, egy kicsit úgy, ilyen búcsúvacsorának szántunk, de hát mindenki a maga könnyeit potyogtatta a maga tányérjába a kis szűk konyhánkban, ahova alig tudtunk leülni négyen, ** és ** s akkor utána így nem tudtunk mit kezdeni magunkkal, szóval hogy valahogy mindnyájan úgy éreztük, hogy most itt sok mindent kéne mondani, de hogy a mindennapi rutinokba menekültünk, úgyhogy beültünk tévét nézni, mint korábban nagyon sok este, asszem, hogy egy ilyen régi Elizabeth Taylor-film ment a tévében, és akkor úgy mindenki azzal kapcsolódott ki, hogy azt nézte, és akkor utána mindenki elment, és hajnalban indultunk.” (EM 5, kiem. tőlünk)

A pajtáskodó, illetve góbéskodó szupernarratíva

A legkevesebb lelki teherrel járó mintát a pajtáskodó, illetve góbéskodó szupernarratíva¹⁹ adja, bár csak kevesen képesek használni. Ennek legfőbb szerkezeti rugója vidám vagy gunyoros történetek egymásba fűzése, rendszerint sok párbeszéddel és sűrített történettel. Maga a vándorlás is egyfajta óriás sűrített történet, amely arra hivatott, hogy „fabulaként” állítsa be – és paradox módon el is távolítsa valamelyest – az egykori élményeket. Az első altípusnál meghatározó a „csapatmunka”, a kis társaság összefogása vagy kényszer-szövetsége a nagyokkal, a hatalmasokkal, a veszéllyel szemben. A vagányság jellemző attitűd. A második altípussal, a „góbéval” inkább magányos individuummént esnek meg a dolgok, melyekben aztán ügyesen találja fel magát. A pajtáskodó szupernarratíva által részben kibeszélhetővé válik az egykori félelem, míg a góbéskodók szemérmesen elrejtik azt. Előbbi típusunkról tudósít az idézet:

KÉRDEZŐ: „A menekülésről beszéltél, tehát ahogy átszöktetetek a román határon. Erről mesélnél még?”

„Hát az nagyon érdekes. Hát ** elmentünk, először is ott kezdődik, hogy a térképet sokat nézegettük a műhelyben, mindig rá voltunk hasalva. ○○ Úgyhogy már mi szépen megnéztük, hogy hát az az igazság, hogy nagyon sok ember megpróbálta, és nagyon sokan pórul jártak, akik, mit tudom én, erdőben, vagy kukoricásban, vagy ilyen helyen

¹⁹ Előbbi irodalmi előképét a *Pál utcai fiúk*, az *Iskola a határon*, a *Timur és csapata*, az *öreg banya titka* című könyvekben, utóbbiét Tamási Áron *Ábel* trilógiájában vagy a székely viccekben találhatjuk meg.

próbálták meg, hát azokat bizony sokat elkaptak, sokat le is löttek, meg félig agyonvertek, meg satöbbi. Mi nézegettük, hogy hogy lehetne átmenni val•• valami, ami biztos, mert hát nem vagyunk tengerészek, nem tudunk a csillagok után járkálni, és akkor kisütöttük, hogy a Berettyó, ugye, Romániából indul, s átmegy Magyarországra, ha tetszik, ha nem. Tehát a Berettyónak kell követni a •• a •• a folyását. És akkor ezt úgy csináltuk, hogy... elmentünk egészen Tamásifürdőig, ami elég közel van a határhoz, de persze ott már ellenőriztek a rendőrök, ∞ na de hát olyan hülyék a román rendőrök, hogy az•• azokkal csak kitolni lehet, úgyhogy ők álltak a vonatnál elől, és mi szépen hátul a túlsó oldalról leszálltunk, be a bokorba és uzsgyi, viszont látásra. Tehát nagyon egyszerű volt az egész. ∞ Akkor vártunk, hát megkerestük a Berettyót, mondjuk, az nem volt nagy dolog, mert olyan ötven méterre volt onnan, és oda behúzódtunk egy bokor alá, és megvártuk az estét, hát kb. este tíz órakor indultunk el, hogy teljesen besötétedjen. Akkor beereszkedtünk a Berettyóba, hát igazából nem volt nagy augusztusban a Berettyó, nem is egészen nyakig, és akkor megnéztük, hogy merre folyik [nevet], és mondtuk, hogy na, erre folyik, akkor mi erre kell menjünk, és addig kell menjünk, amíg Magyarországon vagyunk. Persze az ember ezt nem tudja, úgyhogy egész éjszaka mentünk, de hát nagyon lassan nyilván, mert aztán minden volt, amit akarsz, tehát szépen ki volt minden cifrázva, láttunk •• kutyás határőrt, meg azt csináltuk, ∞ hogy négyen mentünk libasorban, a két idősebb ment egyik elől, másik hátul ment és egy fiatal pár, hát azok nagyon fiatalok voltak, 19–20 évesek, mi voltunk a két idősebb, és akkor mindig valaki felment körülnézni... [itt megakadt a szalag és egy kb. háromperces szakasz hiányzik. Közben arról mesélt, hogy lassan haladtak tovább, míg reggel három óra felé jelzőrakétákat löttek fel a román katonák, mire ők azt hitték, hogy valaki felfedezte őket]. Na, tehát akkor ott tartottunk, hogy hogy mentünk •• elől-hátul, ők középen és •• hát •• mit tudom én, éjszaka kettőkor kisütött a nap, a románok fellöttek a gyönyörű szép rakétájukat, na, akkor irtózatosan megijedtünk, egy órát hallgattunk, aztán rájöttünk, hogy valószínűleg mégsem bennünket vettek észre. Tényleg borzasztó volt az a rakéta, olyan, olyan meglepetés még nem ért életemben azóta sem [nevet], hogy éjjel kettőkor nekem ott kivilágosodik az ég, és hát aztán •• miután rájöttünk, hogy mégse nekünk szól ez az irtózat, akkor szép lassan továbbmentünk, mindenféle, hát volt, kerítés volt meg •• ez a villamos szál, ez valószínűleg a vízben nem volt, ezzel nem találkoztunk, egyéb mindenfélével. Három kerítés volt a vízben benne, de hát azt azért csak ki tudtuk kerülni, mert itt is volt, egy jó román kerítés volt, itt is lyukas, ott is lyukas, hál Istennek [nevet], ennek nagyon örültünk, akkor mit tudom én, vezetőkek, meg csövek, meg mindenféle volt a vízben, de nem, nem mentünk ki a vízből, elsősorban a•• az irány miatt, hát másodsorban meg azért, mert hát például a kutyás katona nem vett bennünket észre. Fenn a parton járkált, jó, nem rögtön a parton, de ahogy így felnéztünk, láttuk a katonát a kutyával, és a kutya nem érez meg a vízben. Szóval fantasztikusan jó, jó megérzéssel csináltuk ezt a dolgot, na és hát mondom még, ami érdekes volt, hogy •• elképesztő az embernek a fantáziája, mert minden, minden bokornak azt hiszi, hogy katona, szóval minden, mit tudom én, megmozdul egy, egy vízisikló, akkor összeszarja magát az ember ijedtében, tehát minden zaj körülbelül százszorosára nő egy ilyen szituációban, mindenről azt hiszed, hogy most jönnek és lőnek, de hát persze nem, nem jöttek. •• Hát ez kb. hat órán keresztül tartott, ez a menet, összesen hat kilométer volt az egész [nevet], állítólag, legalábbis úgy tudom, és hát akkor, mit tudom én, reggel, hajnal, már olyan

négy óra, négy és öt között lehetett, hát már hajnalodott, nem volt mit csinálni, fogalmunk sem volt, hogy hol vagyunk. Lá•• láttunk egy hidat, és hát már jól szürkült, és elkezdünk tanakodni, hogy hát nincs mese, itt most muszáj fölmenni, mert •• tovább nem mehetünk, hát nappal észrevesznek. És akkor néztük azt a hidat, hát fiúk, ez már lehet, hogy Magyarország, mert úgy ki van világítva, azért ez már nem lesz Románia. És akkor föl•• hát nem volt mit csinálni, azt' fölmentünk a parton, és ahogy mentünk fel, a híd alól egyszer jön egy •• egy •• egy katona, gondolom, aludt szerencsétlen a híd alatt, egy kis magyar határőr, egy olyan tizennyolc éves gyerek. Persze mi azonnal lehasaltunk, na mondom, már fent voltunk ezen a széles részén, ami fent van a •• a •• a •• a partnak, ∞ azon mentünk, és akkor jött a kiskatona, és mondta nekünk, hogy »állj!« Persze mi hasaltunk, és elkezdünk röhögni... teljesen elhülyéskedtük, hát mikor már hallottuk, hogy magyar a, mert láttuk is, hogy hát ez nem román katona, hanem magyar, á, mondtuk, hát ez már csak nem esz meg ez a gyerek. Hát nem is evett meg, hanem nagyon rendesen viselkedett, hallotta, hogy magyarul beszélünk, akkor aztán azonnal mondta, hogy na gyertek, beviszlek titeket az őrre, meg mit tudom én, persze közbe mi szegénykét úgy megrángattuk örömünkbe, hogy majdnem összeszarta magát [nevet], feldobáltuk a levegőbe, meg mit tudom én, életébe így nem örültek neki, azt hiszem [nevet].” (EA 3)

Az útközbeniség szupernarratívája

Az „útközben” szupernarratíva tipikus közép-európai önbemutató, szintén jelentős irodalmi előképekkel. Ezek a példák – bár olykor az Osztrák–Magyar Monarchiáig nyúlnak vissza – elsősorban az 1989-et megelőző évtizedekből származnak, és erősen kötődnek a rendszerváltást megelőző kelet- és közép-európai politikai diskurzusokhoz, az akkori Kelet–Nyugat képekhez. Az útközbeniség éppen a köztes állapot, a keleti és a nyugati tömbök közötti ingadozás, melyet gyakran a komppal szimbolizálnak. Archetipikus előképe a „bolygó zsidó” – általában zsidó származású interjúalanyaink használják és a soánarratívákkal együtt –, mintegy a (meg)menekülés (vándorlás) következményeként elmondott történetek, folytatva az oksági láncolatot: soá–vándorlás–útközbeniség mint norma, illetve az archetipikusabb forma szerint: mint világerzés.

„Így aztán kijöttem ide Ausztriába két hónapra a Collegium Hungaricumba, ami valahogy máshogy nézett ki, és akkor itt rengeteg emberrel megismerkedtem. Valahol élni, és azt gondolom, ezt Ön is tapasztalhatta, valahol élni ∞ az nagyon sok mindent megváltoztathat az igényeken, elképzeléseken, szükségleteken, és akkor én úgy gondoltam, hogy nekem minden hónapban ide kell jönnöm egy hétre vagy egypár napra, szóval valamilyen módon ezt fenn kéne tartani, ezt a fajta erőteljes ••, ez egy erőteljes fellendülést, lendületet adott nekem, hogy mit akarok, mit is akarok kezdeni magammal, mivel kéne foglalkozni. Miután én a Szövetkezeti Kutatóintézetben voltam, nekem akkor volt egy olyan lehetőségem, hogy viszonylag könnyebben járok ∞ még nem volt nyitva a határ, ez most '86–'87, tehát én tudtam, hogyha meghívtak konferenciákra, akkor én el tudtam jönni, saját költségre ugyan, de a cég elengedett. Volt egy betétlaprendszer, és akkor azt megkapta az ember, és átengedték.” (MA 7, kiem. tőlünk)

„Elég nehezen viseltem itt megérkezésemkor, hogy nagyon egyedül voltam. Nem abban az értelemben, hogy engem itt nem fogadtak volna be, *csak még nem találtam az utamat*. Azt hiszem, hogy egy egész más társadalmi pozícióba is kerültem, más társadalmi lépcsőre, mint amin én otthon éltem Magyarországon, vagy úgy éreztem, hogy én ott egy sokkal elitebb társasággal lettem körülvéve. Persze aztán egy idő után láttam, hogy nem egészen az én társadalmi szintemnek a velejárója a középszerűség, hanem ennek az országnak, az egész közegnek a középszerű hangulata az, amit én érzek. Nem maradtam Ausztriában, hanem elmentem három évre Spanyolországba, onnan egy évre Németországba, és úgy kerültem vissza Ausztriába, *akkor már egy kissé kozmopolitább tapasztalattal*, és akkor már jobban láttam a lehetőségeimet, melyeket ez az ország kínál nekem. [...] Visszatérve az emigrációra: hogy mennyire gondoltam én a Magyarországról való eljövetelemkor arra, hogy én bármikor visszamennék-e abba az országba élni, biztos, hogy nem gondoltam rá! *Tehát én inkább úgy jöttem el, hogy én abba az országba csak látogatóként fogok visszajárni*, hiszen ott vannak a barátaim, szüleim, a 6-os villamos, a Katona József Színház, és valójában én mindig onnan építkeztem és tanultam fel magam, tehát tényleg nagyon sokat jártam vissza, de mint látogató. Lehet, hogy a korom miatt, vagy mert elértem azt, amit szerettem volna, de ma már biztosan tudom, hogy én ebben az országban [Ausztria] nem fogok megöregedni. Nem szeretném azért teljesen fölégetni magam mögött a lehetőségeket, hogy én a bécsi ünnepi játékokra át tudjak járni, *de azt hiszem, hogy én Magyarországra fogok emigrálni és valamilyen módon visszaköltözni!*” (MA 10, kiem. tőlünk)

„... én meg továbbra is pendlizek Bécs és Bukarest között, úgyhogy itt tartunk ma...” (EA 8)

Az arisztokrata-szupernarratíva

Ez az elbeszélésmód azokra a klasszikus regényekre rímel, amelyek az arisztokratáknak a forradalom előli menekülését mutatják be.²⁰ Legjellemzőbb sajátosságuk, hogy a vándorlás egy jól szervezett, régiókon és határokon átnyúló arisztokratahálózatra épített kollektív mozgás, melyben a vándorlás értelmét a származás miatti üldöztetés adja meg. A szereplőket a patriarchális minták szerint „mozgatja” az elbeszélésmód: a legidősebb, legmagasabb rangú férfi (férj, apa) dönt, a többiek pedig tradicionálisan követik. Erről a nyelvi megformálás is árulkodik (női interjúalanyokat találtunk ehhez a típushoz): az elbeszélések az abszurdításig többes szám első személyben hangzanak el (a szándékok is kollektív megfogalmazást kapnak: azt akartuk, úgy gondoltuk stb.), és az egykori személyes élmények nem vagy csak nagyon ritkán jelennek meg az elbeszélésben, akkor is alárendelve a közös tevékenységeknek – látszólag mindent tökéletesen működtet a tradíció.

„’43-ban éreztem, hogy megint állapotos voltam, és állok az ablakba egyik este, és hallom, hogy messziről dübörgő tankok jönnek: bevonultak a németek. A németek

²⁰ Lásd például: Dumas *Monte Christo grófja*, Lev Tolsztoj *Karenina Anna* vagy a *Háború és béke*, Mitchel *Elfújta a szél* című könyvét.

bevonultak, nemsokára jöttek faluhelyre, akkor *láttuk*, hogy már itt is baj van, elvitték a lovakat, elvitték a termést, szóval akkor *kezdtek* el már '43-ban érezni, hogy már *nálunk* is baj van... és miután már Budapesten is baj volt, lehetett látni, hogy nem tudok odamenni a gyerekeimet megszülni, a másodikat, *átköltöztünk* a másik birtokra Léva mellé, Szlovákiába, az '18-ban még Nagy-Magyarországhoz tartozott, ottan *akartunk* élni, szóval *vittük magunkkal, a személyzet volt magunkkal* °° és ottan először *ültünk* °° légvédelmi pincében, mert nálunk úgy volt, hogy fapince volt, mert fával volt fűtve az egész ház, és a fapincében *ültünk* reggeltől, tíz óra, délután egyig, mert az amerikai angol repülők bombázták a °° volt ott egy nagy löszergyár, és azt bombázták. °° Mi tizen-nyolc kilométerre voltunk onnan, úgyhogy én a kisfiammal a pincébe °° és °° de furcsa módon *nem gondolt senki arra*, hogy innen el kell menni, Magyarországról is úgy *mentünk* el, hogy majd *visszajövünk, nem pakoltunk* semmit el °° és úgy volt ez egészen '45 húsvét vasárnapig, amikor a Kis-Kárpátokon °° ugye Pozsonynál vonulnak a Kis-Kárpátok, és a Kis-Kárpátok másik oldalán jöttek föl az oroszok, és már *hallottuk* is a dübörgést, és az ablakok remegtek, és akkor *kezdünk* gyorsan pakolni, és gondolni, hogy mi is legyen, mert hát két kis gyerek °° ja, mert közben megszületett a lányom [nevet], 1944 októberében megszületett a Katalin lányom két légvéd°° két légvédelmi támadás közbe, mindig azért imádkoztam, hogy csak akkor ne dobják le a bombát, Léván megszülettem a gyereket, és még hat hónapig otthon voltam, és miután az ember otthon van, onnan már nem akar elmenni, két kis gyerekkel, a kisfiú két éves, a kislány hat hónapos, ho°° ho°° hova menjenek? Az utolsó pillanatig otthon *maradtunk*, és °° *elkezd- tünk* pakolni, és volt egypár ló, és akkor após, anyós és az én szüleim is megérkeztek, és *összeültek az idősebbek, és azt mondták*, hogy nem lehet, nem lehet a gyerekeket szekéren, nem lehet április elsején átmenni °° nekünk vonaton kell menni. És akkor *lementünk* az állomásra, ott állt még egy vonat, amelyik Linzbe ment, és azoktól *vettünk* egy marhavagont, és abba a marhavagonba a festett piros tojásokkal és a tortával, és a sülttortával, ami húsvétra készült, ennyire nem *készültünk* az elmenetelre °° a°°°° °° szóval oda *bementünk* abba a vagonba, és hát kívülről rá°° rá°° rátolták a reteszeket és a gyerekkocsi és *mi, szüleink és három magyar lány, aki nálunk volt alkalmazva* és féltek az oroszoktól, azokat vittük magunkkal, *mondtuk*, hogy nem *tudjuk*, hova *megyünk*, csak *megyünk*. °° Szóval így volt ez, akkor elindult a vonat, *mentünk* egypár órát, már estefeje volt, sötét volt és kinézni nem lehetett, és megállt a vonat. °° És akkor *hallottuk* messziről a gépfegyvereket, ratatata, rémes volt, *gondoltuk*, hogy hát itt a marhavagonban fognak megtalálni, talán nem tudják, hogy kik *vagyunk*, magyar útlevelünk volt, nem volt olyan nagyon jó az oroszoknak. °° És akkor nem *tudtuk*, hogy mi van [egy mondat érthetetlen] ... Akkor az oroszok egyenesen a Balatonon törtek át, egyenesen Bécsnek mentek, na mi Csehszlovákiába *megyünk*, Brünnebe ment tovább a vonat, és akkor *bennmaradtunk* a vonatban, s *mentünk* Brünnebe, és ott az állomáson óriási német katonai i°° izgalom volt, tele volt katonákkal, cseh, magyar meg német, cseh katonákkal, és valaki jött hozzám, és azt mondta: »Asszonyom, a gyerekekkel itt nem lehet maradni, mert a brünni állomást minden éjszaka bombázzák.« Akkor végül *elmentünk az apám- hoz, mert ő volt a csoportnak a vezetője, és ő adta mindig ki az utasítást, hogy mit kell csinálni*, és én voltam az, aki mentem, elmentem az állomásvezetőhöz, és mondtam, hogy mondjon egy vonatot, ami nyugat fele megy, mert mi nyugatra *akartunk* menni, mindig messzebbre, de hát a háborút°° a háborútól *menekültünk*, és akkor mondták,

igen, van itt, van itt egy vonat, fölmege északra, és abba lehet venni egy vagon megint, és akkor megint *vettünk* egy vagon, mindig volt nálunk slivovic és arany pénzek, az arany pénzzel és snapsszal *vettük* meg a vagon [nevet], és hozzákapcsoltak minket ehhez a tápvivő vonathoz, és azér' *akartunk* északra menni, mert a sógorném és a sógorom és a családja Mariesten lakott, és oda *akartunk* hozzájuk menni, és meg *akartuk* kérni, ők is **, nagyon sok erdejük volt és fájuk volt, és *gondoltuk*, hogy beépítenek a vagonba valami ágynak valót vagy egy asztalt. ∞ És *kiszálltunk* ott, és *megérkeztünk* hozzájuk, és ők ugyanúgy voltak, mint mi, még nem voltak elkészülve. ∞ Aztán miután *megcsináltuk* a vagon, *lementünk* az állomásra, és ott azt mondták, hogy innen már sehova se lehet menni, mert a viaduktot lebombázták. Akkor *bementünk* a faluba, *vettünk* egy traktort Anhängerkocsival [utánfutóval], s arra *rarakodtunk* mindent, gyerekkocsit, foteleket, rengeteget *cipekedtünk*, és akkor *beültünk* a traktorba, és egyik kastélyról a másikba *mentünk*, még Csehországba is tudták, hogy ki az a Széchenyi, nyolc fő voltunk, mindent odaadtak, a nagytermet kinyitották, matracokat letettek, hoztak meleg grizt a gyerekeknek, aztán meg *megérkeztünk* egy Blatna nevezetű helyre, ahol szintén *bekopogtunk*, és *bementünk* utána ∞, és azt mondták, hogy innen tovább nem lehet menni. ∞ Lövöldözték az országot, és éjszaka meg a szabadra engedett rendetlenségben ölnek, rabolnak, innen nem lehetett elmenni. És akkor ott *maradtunk*, ott éltem meg, láttam saját szememmel, hogy az egyik oldalról a fehér csillagos tankok, a másik oldalról meg a vörös csillagos tankok ott találkoztak, és mi akkor *toltuk* a ruhásszekrényeket, hogy nehozy valaki bejöjjön. ∞∞

Szóval aztán ∞, hosszú a sztori ∞, onnan aztán egy amerikai fő katonatiszt, akinek sikerült üzenetet küldeni valahogyan, az bevitt minket az általuk körülvígázott táborba, és azt mondták, hogy a Vöröskeresztrel átmennek Bajorországba. De mi Bajorországba nem *akartunk* menni, mi Németországba nem *akartunk*, mi Ausztriában *akartunk* maradni, de már Linzben voltak az oroszok, és az anyósoméék pedig kocsin lóval, lovas kocsival mentek el, ugyanakkor mint mi, ők elmentek az Attersee-ig, az Attersee-nél tudták, hogy van ott egy magyar úriember, aki kastélyban lakik, és tudja, hogy ők kicsodák, ők már ott voltak, mi pedig Bajorországban, hát Bajorországban két évig voltunk, mert magyar útlevéllel egy lépést sem lehetett mozdulni, enni nem volt mit, ugye." (MA 13, kiem. tőlünk)

EGYÜTTJÁRÁSOK ÉS ELKÜLÖNÜLÉSEK A TÍPUSOK KÖZÖTT

Ebben a fejezetben az előbbi vándorlász narratíva-típusok egymáshoz való kapcsolódásait elemezzük. Ezt módszertanilag az tette lehetővé, hogy minden vándorlástörténetet és a bennük felbukkanó narratívátípusokat egy közös kereszttáblába rendeztük, így az elemzés kör egyrészt mechanikusan össze tudtuk állítani a narratívátípusokból létrejött egyszerű „faktorokat”, másrészt e faktorokat közvetlenül vissza tudtuk csatolni az egyes interjúkhoz is.²¹

²¹ Egy ilyen kereszttáblát a tanulmány végén a *Függelékben* közlünk.

Együttjárások és elkülönülések az életminőségváltás-narratívák esetén

Az életminőségváltás-narratívák nagyon gyakran az *integrációs* narratív sémákkal keveredve jelennek meg. Az integrációs narratívával való egybeépülés azt mutathatja, hogy a gyakorta kényszerű „követésként” előadott „magánéleti” váltás nemcsak a vándorlásban jelent passzivitást, hanem a letelepedés során is, azaz interjúalanyaink „befogadóan” viselkednek a vándorlási célország kultúrájával szemben – a sodródás előkészíti a terepet a szociológiai értelemben vett „asszimiláns” viselkedés számára. Az integráció dilemmái jól láthatók például annál a fiúnál, aki szüleivel együtt vándorolt gyerekként Erdélyből Budapestre, majd pedig szülei álmai megvalósításán fáradozva Bécsbe került egyetemre. A *megfelelés*, a *túlkompenzálás* és a *beilleszkedés* olyan alapprobléma, amely minden előadott cselekedetét áthatja.

„Ez az egyetem nagyon olyan volt, hogy be a mélyvízbe, aztán csinálj, amit tudsz, végül is jó, mert önállóság meg felelősség, de hát akkor az nekem nagyon nem tetszett, és hát szenvedtem nagyon egy évig, mer’ a nyelvtudásom sem volt kielégítő, azóta is van egy kicsi fejlődnivaló **, de hát végül is ezt • azt tudtam, hogy mit szeretnék elérni, tehát hogy a közgázon tanulni, és ahhoz igazítottam, hát most egy évig tartott, amíg helyreálltam, és azóta már minden oké.” (EA 15)

Igen erős az életminőségváltás-narratívák egybeépülése az *etnocentrikus* önreprezentációval is. Úgy tűnik, hogy a passzív önbemutató, illetve a magánéleti és családi indokok normatív gyengesége az „elveszett” magyar identitás újrafelfedezéséhez is elvezethet. A kisebbségi magyar identitás kompenzálja a tévőlegesen nem vállalt migrációt, másrészt hídát jelent a „sodródva” elhagyott erdélyi vagy magyarországi környezettel. Ezek a szövegek a szülők elleni lázadást is szolgálhatják.

A vándorlás magánéleti eseményként való elmesélésének „normatív” bizonytalanságait mutatja az is, hogy gyakran jelenik meg bennük a *bűntudat*. A kapcsolatot tovább erősíti az a tény, hogy ez a szövegmozgató elem kizárólag csak az Erdélyből elvándorlóknál fordul elő. A „magánbűnök” közül a leggyakrabban a szülői ház elhagyása okoz feldolgozhatatlan konfliktusokat. Ezek a *szorongások* gyakran keretezik a vándorlási napról mondottakat:

[Indítás] „Hát az egy elég nehéz volt. Főleg, főleg a szüleimnek elmondani, hogy akkor most, most nem csak, nem egy hét vagy két hét, hanem, hanem örökre. És, hát azt hiszem, hogy ők, főleg édesanyám ezt még mindig nem fogadta el. Pedig már öt éve, hogy itt vagyok ∞ ’95 nyarán. És hát tulajdonképpen nem is én voltam az, aki elmondta nekik, hanem a férjem, hogy hát mi úgy döntöttünk, hogy együtt maradunk, és akkor ez másképp nem oldható meg, mivel bár volt szó arról, hogy ha adódik egy ilyen lehetőség, hogy, hogy ott céget tudunk alapítani vagy ilyesmi, tehát ha jó anyagi lehetőséget tudunk biztosítani a családnak, akkor visszamegyünk, még mindig ∞ mindig van egy ilyen lehetőség...”

[Zárás] „Akkor eljött a férjem, ketten mentünk haza, és úgy is jöttünk vissza, autóval, végig. Hát persze volt nagy sírás-rívás, meg hát azután is sírtam, hogy tehát akkor nem

csak egy napig tartott az, hogy, hogy nem tudtam dönteni, hogy most akkor itt vagy ott. De hát ő volt az, aki idekötött. Őmiatta vállaltam azt, hogy szakítsak az eddigi életemmel. [Elhallgat.]” (EM 21)

Bizonyos esetekben a büntudatos szövegek valódi titkokat, „magánbűnöket” rejtenek. Egy értelmiségi nő például hosszasan beszél szülei ellenkezéséről, a kitelepülés körüli nehézségekről, míg végül kiböki, hogy már a házasság előtt teherbe esett.

„Ez tulajdonképpen '85 szeptemberében volt, és hát decemberben aztán ki is telepedtünk. Azért mondom többes számban, mert közben született egy kislányom, és együtt telepedtünk már ki ketten...” (EM 2)

Eddig a pontig csak azt lehetett látni az interjúban, hogy a leendő férjjel való kapcsolatáról interjúalanyunk igazából hallgat, a gyermek megfogása és megszületése körüli időpontokat az élettörténetében átugorja, és csak a kitelepülés felidézésekor tudjuk meg, hogy időközben gyermeke született. A büntudat számos körülményből fakadhat, s mindegyik jól jellemzi a nyolcvanas évek közepi romániai közállapotokat. Egyrészt valamilyenük esetleg nem akarta ezt a gyereket, ennek ellenére az abortusztilalom miatt nem vetethették el. Ebben az esetben a szubjektív szándék és a formális törvényi tiltás feszült szembe egymással. Másrészt a házasságon kívüli, „törvénytelen” magzat egyúttal a tradicionális erkölcsökhöz ütközött, a konfliktus feloldása azonban törvényszegéssel járt volna. A vergődést az interjúalany egy elveszett papír és a szülői feddés utólag már feldolgozott történetében oldja fel. (Az interjúrészletet a „papírnarratívánál” közöltük.)

A magánéleti keretben előadott büntudatos történet nemcsak utólagos moralizálás, hanem a szöveg gyakran tényleges cserbenhagyást is rejt. Az alábbi értelmiségi vándorló alkalmi menekülő, aki a lehetőséget megragadva maradt kinn Bécsben. A családjának nem szólt, sőt ők csak négy év múlva, a rendszerváltás után kerültek ki hozzá. Az első kérdésre, hogy idézze fel a vándorlási napot, csak annyit válaszol: „undorító”.

„Nem, ennyi elég, elégedjen meg ezzel, hogy undorító. Összevissza szaladgál az ember, nem érti a nyelvet, nem tudja, hova kell menni, hogy mit kell csinálni. Az erkölcsi felelősség és a döntésnek a súlya szinte agyonnyomja, az otthoniakat felhívja, és a telefonba azok majdnem elájulnak, szóval. Ez egy pokoli. ∞ Mert ők nem tudták, persze, mert én úgy mentem el, hogy •• most van az esély kinnmaradni ∞ szeretne az ember valamit csinálni, önzés is van benne nyilván, magának valamit elképzelni, hogy majd milyen ügyes lesz, itt autóval fog furikázni és •• sikeres ember lesz, a családjának emberi körülményeket biztosít, az otthoniaknak segít, mert ez is egy komoly érv volt, hogy akkor majd az otthoniakat sokkal jobban fogom tudni majd segíteni satöbbi, satöbbi, satöbbi.” (EA 9)

Interjúalanyunk a szövegépítés során törekszik a normáktól mentes önbemutatóra is, és minduntalan lépéseket tesz arra, hogy magát *politikai menekültként* ábrázolja, mert így módon legitimálná cselekedeteit. Ezt a narratív identitást azonban, talán éppen a fel nem dolgozott erkölcsi teher miatt, maga semmisíti meg a szövege végén. Vándorlástörténete egyúttal jól példázza azt, hogy az erdélyiek a politikai menekültként való önbemutató

révén próbálnak kidolgozni egy érvényes szupernarratívát, amelyet minden esetben megpróbálnak hasznosítani. Ez azonban még nem annyira sikeres, hogy mentesítene a tényleges magánéleti felelősségek alól.

„Szabadság, nemzeti és politikai szabadság, látta az ember, hogy itt minden megvan, könyvek, nem az az örült bezártság, hogy semmihez nem lehet hozzájutni, semmit nem szabad olvasni, senkivel nem lehet kapcsolatot tartani, az a sok baromság, szóval ettől az ember úgy szívesen megszabadult volna. Tehát ezek csak olyan utólagos magyarázatok vagy •• vagy •• magyarázatási próbálgatások, amiket •• nem lehet elfogadni, el lehet mesélni, meg lehet hallgatni, de nem lehet •• ezekre alapozni, ez nekem utólagos véleményem...” (Uo.)

Elemzésünk természetesen nem azt akarja sugallni, hogy a személyes keretben előadott vándorlási narratívák „magánbűnöket” fednek el, hanem azt, hogy minduntalan felszínen tartják a magánéleti konfliktusokat, nehézségeket és szorongást. Mindazonáltal úgy véljük, hogy a büntudatos önbemutató igen gyakran kívülről és felülről konstituált, azaz a vándorlást a hatalom és az otthoni kisebbségi kulturális diskurzus minősíti bűnnek, és így vetődik rá a vándorlókra.

Másik interjúalanyunk, egy értelmiségi nő, aki férjével együtt a már korábban áttelepült fiát követi Magyarországra, a következőképpen számol be turistaútnak álcázott átjöveteleükről:

„És akkor a férjemnek a kis Citroën-jébe bepakoltuk a diplomáinkat, az összes születési, anyakönyvi, minden iratunkat, szóval, ami szükséges ahhoz, hogy az ember új életet kezdjen valahol, és meg a legkedvesebb dolgainkat, bepakoltuk, és hát elindultunk reggel a határ felé. És hát nagyon izgalmas volt, ugye, mert megérkeztünk a határhoz, és *bizony abban az időben úgy volt, hogy a••, ha valaki feljelentett volna minket, mondjuk a•• az ismerősök közül, vagy a házból, akik látták, hogy mi •••• hogy készülődünk, feljelentett volna a rendőrségen, hogy gyanús, ••* akkor lehet, hogy elveszték volna az útlevelünket a határnál, és nem engedtek volna be. Annyira jól sikerült ezt megszervezni és elintézni, hogy senki nem sejtette. Még a férjem édesanyja sem sejtette. *Hát az én szüleim sajnos meghaltak nagyon hamar. •• Az egy külön történet, és ••••* hát a határhoz érve, ugye a román vámos jött, mit viszünk? van festmény? van festmény, igen. Hát a szüleimnek a festménye, meg még egy másik. Van engedély rá? Igen, megmutattuk a múzeum engedélyét, hogy van. Adtam neki ajándékba egy üveg konyakot, albán konyakot, akkor az ment ott Romániában. És azt mondta, hogy jól van, mehetünk. Hát átjöttünk a határon, és olyan gyomoridegesség fogott el az örömtől, hogy jöttünk két kilométert, hogy jó messze legyünk a határtól, és akkor kiálltunk az út szélére, és beszélgettünk, hogy na, ez jól sikerült [nevet]. És hát akkor eljöttünk Budapestre, és *hát itt láttuk •••* [nagyon halkán mond valamit, majd elhallgat, később belekezd édesapja történetébe].” (EM 20, kiem. tőlünk)

A beszámoló tökéletesen egybeszövi a családi, a hatalmi és a kulturális szálakat. Megjelenik a román állam, amely információkat gyűjt állampolgáraitól és ellenőrzi őket. Fel tűnnek a politikailag konstituált személyes identitást jelző papírok (mindkét állam igényli

ezeket), illetve a személyes holmik, amelyek itt a hátrahagyott és a narratívában hosszasan dokumentált családi származást reprezentálják, az otthon hagyott családtagokkal együtt. A családi, a hatalmi és a kulturális szálak közötti kapocs szimbolikus értékű, hiszen éppen a szülők festményének áthozatala szimbolizálja az elszakadást, az otthon maradás parancsának megsértését és a román állammal való konfliktust. A feszültségeket megőrző narratív kapcsolás szintere pedig éppen a határ, amely után elkezdődik az „új élet”.

A normatív bizonytalanság és passzivitás mint strukturáló elem fontosságát mutatja az is, hogy a *túlkompenzálásról*, tehát a bizonyítási kényszerre épülő igazodásról szóló önbe-mutatások mindegyike az életminőségváltás-narratívák közül kerül ki. Úgy tűnik, a passzivitásra épülő identitás, azaz az országok magánéleti keretben megindokolt elhagyása egyfajta „identitáshátrányt” jelent a tudatos, aktív menekülőkhöz ('56-os önbemutatók, tolmács stb.) szemben, amely lemaradást az *asszimilációs* viselkedés kényszeres igazolá-sával próbálják szövegszerűen behozni.

A családi vagy a személyes indíttatás mintha megmentene a testetlen, mindenre kiterjedő szorongás, üldözési mánia narratívájától. Így indirekt módon talán éppen a „magányos” narratíva és a családdal kapcsolatos nem verbalizált, konfliktusos viszony hívja elő a dosz-tojevszkij szövegekből ismert szorongást, a világban való teljes eltévelyedést.²² Politikai indokkal érvelő interjúalanyunk kerek „konspirációs” történetet mesél el, amelyben hosz-szasan vívódik a „mennni vagy maradni” kérdésén, és titokban, valós szándékai feltárása nélkül köszön el szeretteitől.

„Hát •• hát tulajdonképpen amikor én átjöttem, akkor egyáltalán nem volt biztos az, hogy én Magyarországon maradok, tehát •• ••••. Végül is az, hogy én eljöttem, az •• az nem volt egy olyan egyszerű dolog •• ••••. Hát egyrészt, mondom, volt egy ilyen két-éves időszak, amikor latolgattam, hogy na most mit fogok csinálni, másrészt, mikor már az volt, hogy eljövök, akkor is •••• mindig találtam valami elintéznivalót, tehát halogattam a dolgot, és •• tulajdonképpen az útlevelem lejárt, tehát én •• nekem, nekem az útlevél az nyárig volt érvényes, talán augusztusig vagy meddig, és •• egyszerűen láttam, hogy képtelen vagyok addig elindulni, és •• akkor végül is kapóra jött, az, hogy •• az intézetnek volt egy szerződése, amit őszig le kellett adni, és •• akkor én azt mondtam, hogy megcsinálom azt a szerződést, de akkor írjon az intézet egy hivatalos papírt, amiben az útlevél meghosszabbítását kérik, és •••• megindokolják, hogy a szer-ződés miatt, amit meg kellett csinálni, az, amiatt nem mehetek, és akkor majd ősszel fogok elmenni. És ezt meg is csinálta az intézet, el is mentem a rendőrségre, ott végül is meghosszabbították, egy fél évvel talán vagy mennyivel, akkor megcsináltam a szerző-dést, eljött az ősz, szeptember, október, november, azt hiszem, novemberig volt érvé-nyes az útlevél, úgyhogy akkor novemberbe átjöttem, akkor is már •••• már nem volt egy hónapom, csak két hetem, amit •• hogy amit Magyarországon tölthetek. És •• a •• nyilván a szüleim teljesen kétségbe voltak esve, hogy megint le fog járni az útlevelem, és hát most •• most mit csinálsz, miért nem mész, •••• én nyilván, s nekik nem mondtam meg, szinte senkinek, két-három ember, ha tudta, hogy én mire készülök. Úgyhogy amikor már az utolsó hónap is elkezdődött a•• a•• az útlevél határidejéből, akkor én

²² Lásd például Dosztojevszkij *Ördögök* című regényét.

egyszerűen elbúcsúztam a szüleimtől, tehát jó, én holnap indulok, nem tudom mi, még maradtam két hetet [nevet]. Azalatt a két hét alatt még, nem tudom, összecsomagoltam, rendet raktam, asszem soha nem volt olyan rend a lakásban, mint akkor. Volt két doboz, a oooooo amik akkor leg••, oooooo legszükségesebb, nem is szükségesebb, hanem számomra fontos dolgokat összegyűjtöttem két ilyen dobozba, odatettem a szoba közepére, és ráírtam, hogy ezeket semmiképpen ne dobjátok ki. És •• két hétre rá, hogy a szüleimtől elbúcsúztam, akkor jöttem. oooooo És az egyik osztálytársam tudott err••, s neki mondtam, hogyha én azt telefonálom, hogy szerencsésen megérkeztem, akkor az azt jelenti, hogy többet nem megyek vissza.”

KERDEZŐ: „Fel tudja idézni azt a napot, amikor eljött?”

„ooooo Hát •• persze oooooo hát •• végül is mondtam, hosszabb készülődés előzte meg, és ••••• tulajdonképpen mindenkitől elbúcsúztam, nem is szó szerint, hanem egyszerűen elmentem hozzá, meglátogattam, beszélgettünk, és nyilván nem mondtam semmit, de hát •• például így látogattam meg a nagyapámat is. Tulajdonképpen ’89, talán októberében, két hónappal azelőtt, hogy a forradalom oooo tehát ••••• gyakorlatilag egy ilyen izé volt, amikor már mindenkit végiglátogattam, akkor na jól van, most már el lehet menni, és •• és arra is emlékszem, hogy mondjuk ez, ez nem csak arra az időpontra jellemző, tehát általában azért mindig rohanok, de majdnem lekéstem a vonatot [nevet]. Aztán ••, aztán mégsem oooooo hát •• oooooo na hát •• gyakorlatilag, végül is, van egy olyan, hogyha már elhatároztam magam, lehet hogy nehezen határozom el magam bizonyos dolgokban, de ha elhatároztam magam, akkor nem problémázok tovább [nevet]. Úgyhogy körülbelül így indultam el akkor is, és hát akkor átjöttem, és •• és akkor már az volt előttem, hogy hogyan tovább, tehát mit kell csinálni, hogy kell tovább lépni •• arra viszont nagyon emlékszem, hogy •• oooo nagyon oooo tehát bizonyos dolgok nagyon mélyen érintettek, tehát •• s asszem, nem csak én vagyok úgy, hogy az elején az ember nagyon vissza akar menni, tehát rettenetesen érzi, hogy ez nem az ő világa. Tehát ő inkább •• visszamenne abba a nyomorúságba, azokhoz az emberekhez, akikhez tartozik, abba a körbe, ahová tartozik, és •• ez nem csak nálam volt így, a• ezt láttam én • ezt másokon is, nagyon sok ember ezen így átmegy, asszem kivétel nélkül mindenki talán •••••.” (EM 3)

Az interjúrészletből is kisugárzó feszült lebegésnek azonban lehet egy másik magyarázata is, amely már rávilágít az életminőségváltás-narratívák és a *szorongásos* szövegekkel könnyen összeépülő *politikai menekült* önbemutatók közötti kapcsolatra. Felvethető ugyanis, hogy az értelmiségi családból származó, kutatói pályán lévő interjúalanyunk az aktív szerepet előíró politikaimenekült-minta követése miatt nem tudja, nem meri magát a passzivitást feltételező életminőségváltás-narratívába belehelyezni, annak ellenére, hogy öccse előzetes elvándorlása alkalmat adna erre. Úgy tűnik, az interjúalany mindenáron ragaszkodik a politikai üldözötti önbemutatáshoz, és ez vezet el az előbb közölt zavaros történethez. E példát általánosítva az életminőségváltás-narratíva és a *politikai menekült* önbemutató viszonylag nehezen fér össze. Mindössze két olyan kiházasodó vándorlástörténet van, amely – az előbbi elemzést erősítő kivételként – igen aktív önbemutatóságon alapul. Az első esetben a politikai ellenzékiességgel összefüggő családi származás írhatja felül a passzív önbemutatót, míg a másodikban a karrierszemponthoz előtérben tartó férj csak a politikai problémák előkerülése után dönt arról, hogy követi a feleségét

Bécsbe. Az Erdélyből Magyarországra vándorlás esetében valószínűleg a családi származás és a korábbi vándorlási minták segítik a kapcsolódást a kétféle – politikai menekült és életminőségváltás – önbemutató között. Összefoglalóan tehát az látszik, hogy a *tradicionális, családi minták* kézenfekvő hidak lehetnek a más narratívákat is maguk alá rendelő, de egymással részben konfliktusos önbemutatók között.

A *tolmács* és az „*útközben*” narratívák csak a jóléti elemeken keresztül kapcsolódnak az életminőség-váltás típusához, bár a kategóriára jellemző passzív önbemutatóval jól megfér az állandó úton levés érzése. Jól példázza ezt a passzív-aktív ingadozást G., aki apja munkavállalása miatt kerül Bécsbe:

„Aztán másodikban megkérdezte apám tőlem, hogy ki akarok-e jönni Bécsbe vele, mert ő akkor, '93 márciusában jött ki, és mondjuk fair volt tőle, hogy megkérdezte, de hát •• inkább költői volt a kérdés, mert hát nem hagyott volna engem otthon egyedül, nagyobbik bátyám akkor már éppen fejezte be az agrártudományt, és akkor már tíz éve együtt volt egy a német barátnőjével, aki, aki közbe itt élt Bécsben, úgyhogy elég valószínű volt, hogy ha befejezi ott az egyetemet, akkor ide jön, vagy akárhová, de együtt mennek. Másik bátyám pedig azon a nyáron, '93 nyarán házasodott meg, úgyhogy az is nyilvánvaló volt, hogy őt •• se fog otthon maradni, úgyhogy fogtam magam, és hát nem volt barátom per pillanat, úgyhogy mondtam apámnak, hogy milyen buli, meg ráadásul gimnáziumba egy nagyon-nagyon idióta osztályfőnököm volt, akivel nagyon rosszul jöttem ki, és akkor apám így próbált csalogatni, hogy 1. nem lesz Tütöné, 2. nem kell latint tanulni. ∞ Ez egy olyan csábítás volt, hogy mondtam, hogy hát végül is mért ne, vesztenivalóm nincs, de úgy igazán nem gondoltam át ezt a dolgot, ráadásul amikor azt mondtam, hogy igen, utána rá két hétre rá összejöttem első nagy szerelmemmel, ilyen gimnáziumi nagy láng volt, akit persze a család nem fogadott egész jó névvel. ∞ Aztán persze akkor már elkezdtem hisztériázni, hogy jaj, nem akarok, de addigra már be volt adva minden kérvény. Aztán mondta apám, hogy hát azért még a második gimnit, azt még Pesten fejezzem be, ∞ és itt egy nagy hibát követett el, mert hagyott a •• rám hagya a választás jogát és a döntést, hogy •• hogy én bizony nem fogok itt osztályt ismételni, ugyan egy büdös szót nem beszéltem németül, és azért mégis harmadik gimnázium elején kijönni, akkor egy éven belül érettségizni abból a nyelvből anyanyelvi szinten, de ezt nem igazán gondoltam úgy végig, hanem én megmondtam, hogy de, mer' a Tamás az itt van, két évet kibírunk, de én biztos, hogy három évet nem, és én érettségi után hazajövök. Az emocionális költözködés alapja. ∞ Úgyhogy, úgyhogy ez volt, tehát eleinte én nem is nagyon tudtam, hogy, hogy •• hogy mit válaszoljak, a bátyámék beszéltek igazán rá, mert mondták, hogy hát most gondolj bele, most *itt* nem fogsz tudni mar•• vagy nem fogja hagyni, hogy most tizenhat évesen egyedül lakjál a nagy lakásban itt egyedül, és nyomjad, úgyhogy most vagy a nagy, vagy Bécs, mi jobb?

Na most a nagyhoz kiköltözni, én nagyon szeretem a nagymamámat [nevet], de azért az egy kicsit heavy lett volna, ∞ úgyhogy azt azért nem akartam vállalni. Erről ennyit tudok mondani.” (MA 1, kiem. tőlünk)

Ezzel szemben a *soá-szupernarratívák* meglehetősen természetességgel épülnek egybe a magánéleti önbemutatókkal. Jó példa erre D., aki a vándorlás kapcsán vitatkozó szüleit (édessanyja egyedüli túlélője a soának, összes rokonát elpusztítják) követi Bécsbe:

„... úgy mikor tizenkét éves voltam, kezdődött egy nagyon nagy vita otthon, mert az apámnak volt egy Ausztriába egy unokatestvére, aki a** aki a szocialista pártban egy nagy Macher volt, és küldött, küldött nekünk egy osztrák vízumot, úgyhogy ** két évig vitatkoztak a szülők, mert anyu, anyu ki akart menni és apu nem, és anyu mindig fenyegette aput, nagyon szerette apa anyut, és **** mindig fenyegetett, hogy** hogyha nem *** nem *** nem megyünk **** nem vándorolunk ki, akkor elhagylak, és megyek a gyerekek egyedül és blabla-bla, és az is féltett, félelmet okozott bennem... Mindenesetre az anyám mindig bátorabb volt, mint az apám, és addig szekálta, amíg, ameddig a ** a papírokat beadta, és egy fél év után kaptunk egy • egy útlevelet, és kívánd**** és úgyhogy megvolt, hogy kivándorolunk Ausztriába.” (EA 1)

Ez a konfliktusos kitelepülés, majd a vándorlással is tetézett identitászavar vezet el D. hosszú „bolyongásához” férjek, országok és identitások között, amely vándorút végül a zsidóság mind tudatosabb vállalását eredményezi.

Az életminőség-váltás által előírt passzivitás és a „bűn” alóli kibújás egyik módozata a fanyar humor, a *góbéság*, amely ugyan morálisan nem tisztít meg, de segít az igazából nem vállalt konfliktusok „túlélésében”, azok szorongásoktól mentes elmesélésében.

„Hát... úgy kezdődött, hogy elmentünk a**, elmentem exmenyasszonyomhoz, hogy lehet vásárolni vonatjegyet, és hát pakoljon [nagyon halkan]. Hogy’ mondjam, hepciászkodott, nem is hogy hepciászkodott, szóval hogy úgy aggályoskodott, és ez a blézerem meg az a nemtudommi nincs kimosva... Hát a rokonai persze rászóltak, majd a patyolat, majd menjél csak a patyolatba, majd az kimossa. **** Hát ezeket az okmányokat, a diplomákat, ilyesmiket beraktuk a bőröndbe, kimentünk az állomásra, fölszálltunk a vonatra. Majd következett a vámvizsgálat. És valami lengyel pofa volt a kaller [kalauz], mer’ román vagon nem volt ezen. Tehát jegyet adtak a vonatra, de a ** a ** a vonaton csak, ez Biharpuspökibe volt, tehát Nagyváradon leszálltunk, Biharpuspökibe átszálltunk. Hát roppant izgalmas volt, mit ne mondjak, az egész. Merhogy én figyeltem, ugye, a híradásokat egyfolytába, és a szerkesztő ∞, meg hát sok mindenből kiderült az, hogy hát mégiscsak volt valami egyezés az aradi találkozó után, satöbbi. Mert ∞ de, de hát azért, azért szóval, ez a** ez az egész működésbe ez még nem ment át teljesen. Rádásul nem volt ilyen, csak alvófülke, tehát ilyen, ilyen vagonok voltak a vonaton. És valami lengyel kaller, ott jött a vonat a tengerről ugye, hát le akart tessékelni, mondván, hogy nekünk csak ülőhelyünk van, és nem alvó ∞ »Nem lehet, nem lehet« ∞ [nevet]. És akkor mit tehet ∞ persze a dugós kérvény, vagy ilyesmi, azért ebbe már van gyakorlata az embernek, hogyha normálisan nem lehet élni, **** csomag cigarettáért akkor eltekintett, ha megmagyaráztam neki, angolul vagy németül, valahogy értett kicsit. Elmagyaráztam neki, hogy csak nyóc kilométerig maradjon csöndbe, tegyen úgy, mintha nem látna ** nem látnánk egymást, aztán utána majd leszállunk. Ugye nyolc kilométer van a két határ-állomás között. És így aztán megúsztuk. Hát a határőrök meg jöttek, tettek-vettek, nézték, hogy mi nincs. »Akkor biztos visszajönnek? Biztos?« »Hát hogyne, hát persze.« Hát azért gondolom, ők is sejtettek sok mindent. És hát nagy nehezen így. Akkor Püspökkladányban szálltunk le azért mégis. Találkoztunk egy ismerőssel, egy nagyváradí ismerőssel. Nem tudom már honnan ismertem a hölgyet. ∞ Biológus, egy ** egy ** Martonvásáron dolgozott valami kutatóintézetben. Nincs ** egy ilyen mezőgazdasági

kutatóintézetben, és aztán elköszöntünk, Püspökladánynál. Másik vonat, másik szerelvény, Debrecen. És akkor Debrecenben, ahol végül is tudtam, hogy hova kell menni. És hogy abból [nagyon halkan] akkor ismerősök, jövés-menéses valami, a szüleim jelezték telefonon, hogy menjek, hogyha tudok, és hát itt hagytam csapot-papot, mindent, a munkahelyet, lakást, bezárva, mindent, hát nem lehetett menteni sok mindent, mert akkor rögtön feltűnő lett volna. Meg hát azelőtt még kerestek is, talán egyszer, de én nem voltam otthon. Nyaralni voltam, [érthetetlen félmondat], baj van, mert kerestek a rendőrök ∞ ilyesmi. Nem rázott meg a dolog, mert nem nem találkoztunk. »Valami baleset történt?« Szóval így, így volt. És akkor •• akkor megérkeztünk, és akkor este, kifejezetten csillagos ég, mittudomén utca•• utcában ki van világítva, és akkor félve becsöngettem, nem tudom, albrétbe laktak apámék, jó, én közbe elbújtam egy autó mögé, és csak a menyasszonyomat engedtem. És akkor, amikor úgy, úgy, na szóval látták, hogy jó erőbe van, meg minden, és egyáltalán, én akkor előmerészkedtem az autó mögül, hát persze nagyon örültek, hogy hazajöttünk [nagyon halkan], megmaradtunk [nagyon halkan], hát persze öröm, akkor pár napig ott maradtunk Debrecenbe, aztán jöttünk Budapestre, hát ez volt, röviden.» (EM 15)

A humor, a hatalommal való játék és az iróniában rejlő szomorúság a következő részletben is a kényszerű, szülőket követő migrációban rejlő szorongásokra adott megrendítő válasz. E. történetében nemcsak a testvére felett bábáskodik, hanem arról is tudósít, hogy testvére még elcsen a – valószínűleg korrupciós fizetségként begyűjtött – csokoládékból is. A gyerekek így állnak bosszút a román hivatalos személyeken és indirekt módon a „hűtlen” szülőkön, akik hosszabb ideig hátrahagyták őket „önző” érdekeik alapján, majd pedig elvetették tőlük otthoni világukat.

„Az utazásra emlékszek pontosan, azt is emlékszek, mikor beszálltunk, úgy volt, hogy nagytatám meg nagybátyám elkísérnek egészen a román–magyar határig a vonaton, •• ugye azelőtt már a sok csomagolás, édesanyám telefonált, hogy •• mivel itt ugye minden drága, és akkoriba nem volt munkahelyük, ∞ hogy •• nagyszüleim vásároljanak be mindenfélét, mármint ruhaneműfélét, ami szükséges lesz az eljövendő két évben nekünk, úgyhogy így rengeteg alsónemű meg mindenféle ott volt, és nem is tudom, talán valami öt vagy hat csomaggal utaztunk. Volt egy nagyon-nagyon nehéz koffer, arra öten kellett ráüljünk, hogy becsukódjon és •• igen, a vonatba ugye felszálltunk, és akkor felrakták a csomagokat, egy ilyen háromemeletes alvó ∞, ilyen hálóvagon volt, mi voltunk fenn a harmadikon, ∞ és ketten a testvéremmel egy ágyunk volt. Éjszaka szálltunk a vonatra ∞ testvérem, ugye, akkor nagyon sírt, ugye össze volt zavarodva, meg volt egy olyan tízcentis rés a fal meg az ágy mel•• között, és nagyon félt, hogy oda beesik, és ezért szörnyen rosszul aludott egész éjszaka. Igen, aztán kaptam még egy termoszkannát, amibe benne volt kakaós kávé, és nagytatám azt azelőtt szétszedte, és beletette édes szüleimnek a diplomáit meg amire még úgy szükség volt, születési bizonyítvány meg ilyen dolgok, ugyebár semmit nem volt szabad hivatalosan kivinni az országból, és az oda bele volt téve. És akkor utaztunk ugye a vonattal, nagytatám, nagybátyámék fönt voltak rajta, na de aztán a határ előtt nagyon sokkal valami nagy botrány tört ki, és le kellett szálljanak, úgyhogy az nagyon hektikus volt a búcsúzás, és akkor utána ugye magunkra utaztunk. ∞ Igen, akkor mielőtt megérkeztünk a vámhoz, a román–magyar

vámhoz, és ott bejöttek előbb a román vámosok, nagyon rikácsoltak, reggel korán lehetett, még sötétség volt és egész kiabálás volt a vagonba és nem lehetett tudni, hogy mi történt, és jöttek és belenéztek a termoszba, de hál' Istennek csak belenéztek, másutt nem néztek, és kinyitották a nagykoffert, amit öten tudtunk lecsukni, és azt utána többet be se tudtam csukni egészen Bécsig. ∞ Aztán utána a magyar vámos jött, sokkal kedvesebb volt, a testvéremnek ajándékozott egy darab csokoládét, és úgy utaztunk tovább egészen Budapestig... És akkor, miközben megálltunk, ugye a testvérem kért kakaós kávé és akkor fölmásztam a létrára és kitöltöttem neki egy keveset, és ahogy így lenyújtottam neki és ahogy a feje fölött megfogtam, pont abban a pillanatban moccant egyet a vonat, és az egészet a fejére öntöttem, és nem volt víz a vonatba, és nem tudtuk még csak le se mosni, és nem volt szabad kiszállnunk. Úgyhogy egészen ragadt, mikor Bécsbe érkeztünk, és össze volt tapadva a haja meg mindene, ilyen szalvétákkal töröltgettük. Aztán volt ott egy ilyen felügyelő a vagonban, nem is tudom minek ne•• ilyen kalauzféle, és aludt, pont a mellettünk lévő kabinba, egész végig feküdt ott, és volt egy ilyen kis asztala és azon ilyen piramisformába ilyen kicsi-kicsi csokoládék voltak feltéve, és a testvérem meg annak a nagymamának az unokája elmentek, és egyet alulról kihúztak, és még jó, hogy nem dőlt össze az a piramis, mert nagyon mérges lett volna a román kalauz, hogyha [nevet] észreveszi, hogy egy darab hiányzik belőle. Különben az út hát kicsit hosszú volt, de... sokat nem unatkoztunk. Bécsbe megérkeztünk, a vonat késett, habár mi nem is tudtuk, és akkor ott vártak a szüleim, és még hoztak barátokat, akik segítettek leszedni a csomagokat meg elvinni, és szegény testvérem nagyon meg volt ijedve, nem tudta, hogy hol van meg mi lesz, és végig nem engedte el a kezemet. És akkor megérkeztünk ebbe a panzióba, ahol laktak, a •• körülbelül egy kétágyas szobába voltak, és a testvérem ugyebár, hogy egész éjszaka nem aludt, hát lefeküdt, és én addig elmentem az édesanyámmal a közeli telefonfülkéhez, hogy telefonáljunk, és akkor közben a testvérem felébredt, és úgy kezdett sírni, és senki nem tudta megvigasztalni, úgyhogy édesapám beültette az autóba, és utánunk kellett hozza, mert csak akkor nyugodott meg, ha engem meglátott, és utána hetekig értem jöttek az iskolába a testvéremmel, és el is vittek, hogy ő lássa, hogy hova megyek és mikor jövök, és sehova nem tehettem ki a lábamat nélküle, egészen addig, amíg édesanyámmal egy kicsit megbarátkozott. Őneki a szüleim a telefonba voltak, ott •• ott léteztek, mindig csak telefonon beszélt velük, úgyhogy •• de aztán megbarátkozott, hát egy olyan jó hónap kellett azért, míg elfogadta, hogy ők is ugyanolyan jó személyek, mint én, viszont a ragaszkodása megmaradt a mai napig.” (EA 2)

Együttjárások és elkülönülések az etnicitás narratívái esetén

Az etnocentrikus önreprezentáció ugyan nem egyedüli szerkezeti eleme a vándorlástörténeteknek, hiszen gyakran ötvöződik más típusú szövegekkel, mégsem rendel maga alá tipikusan egyes elbeszélési módokat, szinte bármely történetből kialakítható ez a narratív identitás.

Ebből a szempontból szinte kivételnek tekinthetők azok a narratívátípusok, amelyek esetén nem jelenik meg ez az önbemutató: a *tradicionális szociális minták* alapján elmesélt, az '56-os élet- és vándorlástörténetek, valamint azok az interjúk, melyben az elbeszélők

pajtásként vagy *székely góbeként* ábrázolják magukat. A tradíciókra hangsúlyt helyező történeteknél ez arra enged következtetni, hogy a kisebbségi magyar identitás – narratív formájában legalábbis – külsődleges és modern konstrukció, amelyre „nincs szükség” az ön-bemutatáshoz, ha vannak más, tradicionális minták. A kisebbségi magyar – nemzeti és kulturális alapokon nyugvó – önazonosságról interjúinkon keresztül is megerősödött az a mítoszromboló megfigyelés, hogy az nem feltétlenül gyökerezik a tradícióban, sőt inkább ahelyett vagy annak ellenében jön létre.

Hasonlóképp szentségtörő értelmezéssel szolgálhatunk az '56-os és az etnocentrikus narratívák egymást kizáró létezéséről. Túl azon, amit az '56-os szupernarratíva ismertetésekor már elmondtunk, megállapítható, hogy a magyar forradalom a migránsoknál nem teremt szükségszerűen etnikai alapú identitást. Az '56-os narratívák sajátosan mutatnak rá az egykori jóléti döntésekre, melyek célja a boldogulás, egy másik jobb, szabadabb világba integrálódás volt.

Végül könnyen belátható, hogy sem a furfangos góbét, sem – mondjuk – Timurt nem etnikai identitása mozgatja: a kaland, a blazirtság, a „mindenki eszén túljárunk” attitűd kielégítő minta az élettörténet kerek és szorongásmentes megformálásához.

Az etnocentrikus ön-bemutatások leggyakrabban a *kényszermigránsi*, a *jóléti migránsi*, a *politikai menekülti*, kisebb mértékben a *tolmácsi* elbeszélésekben, valamint a *papír-szupernarratívával* ötvözve fordulnak elő.

A *kényszervándorlás* esetében a szülők elleni burkolt vagy nyílt lázadást formálják meg ekképpen azok az interjúalanyok, akik szüleik döntése következtében gyermekként vándoroltak ki. Például a kolozsvári születésű A. (1930) sportolói karrierjét adja fel a kivándorlás miatt (1950), és nem akar Ausztriában maradni, hanem továbbvándorolna Franciaországba, de anyja nem engedi el. Pályáját keresztbe töri a kényszerített migráció, és közel húsz évig nem találja a helyét Ausztriában. Végül egy magyar egyesületnél köt ki, és azóta is aktívan segíti az erdélyi magyarokat Bécsben.

„Semmi nehézség nélkül, a két kis bőrönddel elérkeztünk Bécsig, ahol már beteg édesapám várt. ∞ Továbbtanulni nem lehetett. ∞ Ez az az idő, amit szerettem volna mindig elfelejteni, mert ez egyetlen, tulajdonképpen az egyetlen kényes •• szituáció, amikor egy tizenkilenc éves embert, aki már ember, nem gyerek, akit nem megölték, de lecsónkítottak, mert •• lehet, hogy, hogy arra is visszagondoltam fájó szívvel sokszor, hogy ha otthon maradtam volna, akkor nem kellett volna végigcsinálni azt, hogy az édesapám meghal, hogy mi keservesen élünk, hogy amikor elkezdtem itt sportolni például, nem volt annyi pénz, hogy nemhogy ugrócipőt, egy tornacipőt vegyek, naponta, mikor bevásároltam, akkor egy-egy schillinget vagy filléreket elspóroltam ∞ és így lett az első tornacipőm. Az első ugrócipőm, amivel bajnokságot nyertem, a 37-es lábammal, az 40-es volt, amin alig volt már bőr. ∞ Ha otthon maradtam volna, mert ottan a• a legjobb cipők voltak a részemre, és minden sportoló részére, és hogy Moszkvába küldtek volna, lehet, hogy nem fájt volna semmit, semmi bajom nem lett volna, valamelyik német ajkú országba a követségen dolgoztam volna, fene tudja, lehet, hogy akkor hamarabb itt maradtam volna. ∞ De így pediglen azonkívül, hogy egy büszke mama és nagymama vagyok, az *életemből nem lett semmi. Az ott maradt, ott elvágódott, valahol Kolozsváron*. Nem akarom azt mondani, hogy nagyon elégedetlen vagyok a sorsommal, ∞ úgy adódott, hogy meg• megvárta, elvárta tőlem az akkori

helyzet és ^{oo} és az utána következő helyzet, akkor meg el voltam azzal foglaltva, *hogy ha én már nem, magamnak nem tudok segíteni, akkor tudtam másnak, és ez mai napig is.*” (EA 4, kiem. tőlünk)

A *jóléti* típusú és magyar identitást hangsúlyozó önbemutatók élesen elkülönülnek az erdélyi és a magyarországi vándorlók esetében. Az erdélyieknek az ismert etnocentrikus toposzok köszönnek vissza: a román hatalom azonosítása a román néppel, a „jó román”, a „mi románunk” sztereotípiái és ennek számtalan változata (a jó magyar vámosok/rossz román vámosok, a kulturáltabb magyarországi hivatalok/barbár román hivatalok, a román szomszéd, kolléga, aki biztosan feljelent stb.) A vándorlástörténetek alapmotívuma – persze más narratívákkal is találkozunk –, hogy a román hivatalokkal mindig volt valami konfliktus, vagy szorongást keltettek, míg a magyarok nem. A magyar–magyar vándorlás paradoxona, hogy csak kevesen idézik (idézhetik) fel vándorlástörténetükben a magyar hatóságok visszaéléseit, hiszen ők valamilyenformán „haza” jönnek, és a szokásosnál is lojálisabbnak mutatkoznak „befogadóikhoz”. Nem állítjuk ezzel azt, hogy a Ceaușescu-éra totalitárius világa nem írhatná önmagában is felül a magyar hatóságok esetleges visszaéléseit, de a vándorlás érzelmi töltete és diszkurzív „terhe” az átlagosnál is nehezebbé teszi a reflexiót. E lojalitás elvesztéséért meg kell küzdeni, vagy tovább vándorolva újabb perspektívából szemlélni a történeteket, mint a már idézett, emberjogi aktivistaként tevékenykedő M. mondja:

„Hát tudod, megérkezel oda, hát valamilyen módon valamilyen státuszt kell **, tehát kell egy tartózkodási engedély, munkavállalási engedély, ezt mindenhol el kell járni, itt is, ott is, mindenhol, természetesen itt [Ausztria], a hatóságok itt is hülyék, ott [Magyarországon], mindenhol hülyék a hatóságok, csak nem mindegy, hogy hogy hülyék. Tehát az, hogy, hogy én bemegyek, és engem a rendőr ** azt mondja, »na mi van, román kislány?«, szóval az ilyen. tudod, mintha, nem is tudom kivel beszél így az ember. Biztos az utcai kurvákkal, akiket behoznak éjszakánként. Majdnem mindenhol így beszéltek velünk. Tehát az a lenéző, az a cinikus hang, román kislány ide, román kislány oda, de szinte mindenhol. »Na mi van, kell tartózkodási engedély? Na jó, hát majd meglátjuk«, szóval így, ilyen haverkedő módon, itt azért ilyet nem engednek meg maguknak a hatóságok. Nem, nem közelednek, tehát távolságtartóan beszélnek veled, de aránylag normálisan. Hacsak nem követtél el valamit, akkor itt normálisan állnak veled szóba. Ott meg a• már az, hogy egyáltalán léteztem, az már egy bűn volt, legalábbis úgy nézett ki, úgy beszéltek velem, minthogyha én tényleg valamit elkövettem, nem túl nagyot, de tudod, szerintem a**** azokkal a kis kurvákkal beszélnek így, akiket éjszakánként bevisznek. És ez többszörösen előfordult, mindenféle ilyen engedélymegszerzés folyamán, egy idő után agyamra ment, az az igazság, és akkor meg • meg is mondtam nekik néhányszor ... de kicsit meglepődtek, de nem sokat foglalkoz• továbbra is ez• ez így volt.” (EA 3)

A következő idézet pedig egy olyan erdélyi menekült elbeszéléséből származik, aki valóban nem kívánta elhagyni Romániát, a politikai üldözés elől települt át Magyarországra, s erdélyi vezető ellenzékiként ezzel minden kapcsolatát, társadalmi háttérét és presztízsét is elvesztette, egyszerűen a polgári szakmájában tevékenykedett tovább:

„Úgyhogy amikor megérkeztünk Magyarországra, akkor gyakorlatilag a szagunkról megismerhettek minket [nagyon elhalkul, és néhány szót nem lehet érteni], és mondták, hogy *ezek a dögszagú erdélyiek*, emlékeztettek rá. [Ismét nagyon halk, és néhány szó érthetetlen] ez meglehetősen bosszantó volt, mert ez itt a kevésbé tapintatos magyarországi [halk és érthetetlen szavak]. Természetesen magát az áttelepülést maradandó lelki sérülések nélkül megúszni nem lehetett.” (EM 12, kiem. tőlünk)

A Magyarországról kivándoroltak esetében teljesen másképpen jelenik meg az etnikai identitás. A magyarságtudatot elsődlegesen nem az osztrákok mássága hívja elő. A jóléti és karrierépítési okokkal magyarázott vándorlási narratívákban az érzelmi magyar kötődések minden esetben a „befogadó országban” elért szakmai eredményekkel, életmódbeli pozitív változásokkal állnak szemben, mintegy csökkentik utóbbiak élettörténetbeli jelentőségét. Az ilyen önbemutatók legfőbb üzenete, hogy a kulturális azonosságok nem változhatók aprópénzre, a jólétet nyújtó új környezet még nem feltétlenül jelenít meg olyan kultúrát, mentalitást, amelyhez azonosulni lehetne és kellene. Ezek az identitásreprezentációk rendszerint nem a politikai nemzet vagy a térben is meghatározható szülőföld szimbólumain keresztül szerveződnek, így ezeket az interjúalanyainkat nem is találjuk meg a kisebbségi magyar szervezetekben, kötődésük tisztán individuális természetű. *„A kultúrához van lojalitásérzésem, de ez nem kiiratkozás vagy beiratkozás kérdése”* – fogalmazza meg egyetlen, Magyarországról Ausztriába költözött interjúalanyunk, akinél az érzelmi magyar kötődés (is) szervezi a narratívát. Az ő interjújából idézünk tovább:

„A kutatás szempontjából érdekes lehet a motiváció, hogy miért döntöttem mégis úgy, hogy eljövök: először is azzal áltattam magam, hogy hát, és azt mondtam a kollégáknak is, de ezt komolyan gondoltam, hogy most két évre eljövünk, majd mit tudom én, *anyagilag jól jön, a gyerekek megtanulnak egy kicsit németül, környezetváltozás, és aztán majd visszamegyek.* [...]

Valahol az eljövételben ••• biztos, hogy szerepet játszott az a trauma, amit a•• amit végül is a családnak sose tudott megemésztetni, vagyis mindenestre az apám meg én nem, hogy a nagyszüleimet megölték a második világháborúban a náciak, és• és tulajdonképpen elég gazdag emberek voltak, utolsó pillanatig elmehettek volna innen, amíg még el lehetett menni, és nem mentek el, és valahogy én azt szűrtem le magamnak, hogy ha majd egyszer erre, sokkal korábban, nem amikor eljöttem, én azt szűrtem le magamnak, hogy ha innét el lehet menni, akkor el kell menni, mert Közép-Európa veszélyes hely, hosszú távon történelmileg veszélyes hely, ahol • ahol minden megtörténhet. És ha az embernek van egy módja a családját átmenteni egy • egy • egy polgári civilizációjú helyre, akkor, akkor ezt meg kell csinálnia. El kell menni. ••• És abban a döntésben, hogy eljövök, énnekem ez személy szerint egy fontos • egy fontos • fontos motívum volt, hogy, hogy *hosszú távú biztonság szempontjából a családom itt biztonságosabban helyez van, és hogy a gyerekeim jövője szempontjából ez egy ••, innét könnyebben boldogulnak, akár anyagilag, akár ha továbbtanulni akarnak.* Nos, ugyanakkor közbe meg megszakadt a szívem, mert hogy érzelmileg, kulturálisan, anyanyelviben anyanyelvemben baráti és családi kapcsolatok mind •• mind •• oda kötnek, és hát borzasztó nehéz •• ennyi év után sem vagyok itt otthon, valahogy •• valahogy, valahogy úgy érzem, hogy örökké megrekedtem a két ország között, ott már nem vagyok, itt még nem vagyok

és, és nem tűnik úgy az elmúlt évben, hogy ez változna, tehát nem egy lassú közeledés van idefelé, hanem olyan se itt, se ott állapot.” (MA 4, kiem. tőlünk)

Az etnocentrikus önbemutató több esetben jelenik meg a *politikai menekült* narratívával kapcsolódva az Erdélyből Magyarországra vándoroltak között. Két pólusa az *integrálódó*, elfogadó, lojális attitűd, másfelől a kudarcos *honvágnarratíva*, mely a kisebbségi magyar identitásba zár vissza. Előbbiben a magyarországi nemzethez való emancipálódás törekvése testesül meg, utóbbiban pedig már ennek az emancipálódási folyamatnak a kudarca látszik.

„Nekünk határozottan kellemesek és szépek voltak, igen nagy szeretettel fogadtak, nemcsak a rokonok és ismerősök, barátok, hanem amikor a munkahelyi tárgyalásokra került a sor, sőt meglepő módon .. és számomra ez volt igazán meglepő, a KEOK-nál, hivatalos helyeken, .. tehát a papírok intézése során a tanácstól kezdve, a KEOK-kal kezdve, a tanács, a rendőrség, mindenütt gyorsan, meglepően operatíván és készséggel, ez nagyon-nagyon pozitív élmény volt, most már kérdés az, hogy az, amit mi pozitívnak érzünk, .. áttelepültek .. ügyintézése kapcsán, hogy ez mennyire volt .. a befogadó ország menekültet befogadó tisztviselő empátiája, vagy pedig a romániai rossz hivatali tapasztalatok után tűnt ez nekünk olyan kellemesnek, mert ez is elképzelhető. Hogy a sokkal rosszabb balkáni bürokrácia után a magyar ügyintézés európai jellege.” (EM 1)

„Arra viszont nagyon emlékszem, hogy nagyon tehát bizonyos dolgok nagyon mélyen érintettek, tehát .., s asszem, nem csak én vagyok úgy, hogy az elején az ember nagyon vissza akar menni, tehát rettenetesen érzi, hogy ez nem az ő világa. Tehát ő inkább .. visszamenne abba a nyomorúságba, azokhoz az emberekhez, akikhez tartozik, abba a körbe, ahová tartozik, és .. ez nem csak nálam volt így, a .. ezt láttam én ezt másokon is, nagyon sok ember ezen így átmegegy, asszem kivétel nélkül mindenki talán.” (EM 3)

Lássuk ezek után az *integrálódás* narratív sémáját! Ez a minta önmagában is képes strukturálni az elbeszélést. Esetünk „pikantériája”, hogy egy ’56-os interjúalanynál fedeztük fel ezt az elbeszélismódot. A vándorlástörténetében egyáltalán nem használja az ’56-os szupernarratíva toposzait, sem egykori forradalmárként, sem a kommunizmus áldozataként nem mutatja be magát. A jelen perspektívájából az ’56-oságnak semmi jelentősége nincs számára, és sikeres beilleszkedőként nincs is szüksége arra, hogy élettörténetét ezzel is „megtámogassa”. Az 1956-os menekülést még a visszakérdezésünk után is olyan színben tünteti fel, mintha az a világ legtermészetesebb dolga lett volna és egy tömeges, kollektív társadalmi cselekvés, melyhez egyéni szempontok hozzáfűzése szükségtelen. Szövegében valóban az egyszerű ’56-osokra ismerhetünk.

„Hogy hogy jöttem ki?”

KÉRDEZŐ: „Igen.”

„Egy .. egy .. tulajdonképpen probléma nélkül... A vonattal eljöttünk asszem majdnem Hegyeshalomig és onnan gyalog át a határon. Ahogy tízezrek jöttek. Minden különösebb probléma nélkül. Szóval semmi .. izgalom nem volt .. Az első idők nehe-

zebbek voltak, de itt Bécsben ∞ ∞ ∞ volt ∞ ∞ ∞ egy • egy úgynevezett Ungarnhilfe [magyarsegély]. Illetve több Ungarnhilfe volt, és volt egy olyan Hilfe, Ungarnhilfe für Bühnenkünstler [Magyarsegély Színművészeknek] és hasonló népség, katonaság, újságírók, a PEN-klub természetesen szintén segítette a ∞ ∞ ∞ magyar kollegákat, úgyhogy ezek ∞ indították el az embereket az első időben, az első lépésre, aztán mikor ötvenhét júniusában már a Wirtschaftshorizont című kéthetenként megjelenő lapnak voltam az egyik szerkesztője, ∞ aztán voltam a • az Österr• az Österreichische Neue Tageszeitung-nál, ami már nem létezik, az a Julius Raab•, Raab•, Julius Raabnak a lapja volt, az ő kívánságára alapították, és amikor meghalt, akkor már aztán, akkor azt be is szüntették, meg is szűnt ∞∞. Mikor halt meg Raab, asszem, hogy hatvankettőben vagy hatvanháromban ∞ hatvankettőben. Azután elkerültem az ∞ ∞ ∞ voltam a Donaulandnál, Buchgemeinschaft Donauland, és az Europaverlag ∞ az Europaverlag, az nem ugyanaz, ami most az Europaverlag címen működik, ez az Europaverlag ∞ az ÖGB-nek volt az Österreichischer Gewerkschaftsbundnak volt a vállalata. És onnan mentem ki aztán Németországba a SZER-hez. Ez a rövid ∞ életrajzom.” (MA 7)

Az integrációs, asszimilációs elbeszélésmód szinte soha nem jár együtt a *jóléti* és a *magánéleti* migráns, valamint a *tolmács*, a *soá* és a *bűntudatos* önbemutatókkal. Az első két esetben magától érthetődik az elbeszélésmódok alternatívitása, hiszen az integrálódás szándékát valójában már a vándorlási döntés megszületése feltételezi: aki az életét akarja újratekdeni, aki a jólétet keresi az „idegenben”, vagy házastársáért költözik másik országba, annak számára az integráció az élet, a jólét része és nem egy külön feladat, amivel csak a vándorlás után szembesül.

A tolmács és a soá típusú narratívák esetében másról lehet szó. Előbbinél arról, hogy a tolmács életforma, illetve önbemutató nem teszi lehetővé a feloldódást egyik „befogadó” társadalomban sem, csak úgy lehet valaki „híd”, „komp”, ha tart valamennyi távolságot a közvetített kultúrák és önmaga között. A soánarratívák esetében a traumák feldolgozhatatlansága adhat magyarázatot arra, hogy nem ötvöződnek integrációs elbeszélésekkel: a múlttól, a származástól való menekülés nem oldja a traumát, a „másságérzet” idegenben sem csökken, s nem válik otthonná az új hely.

Hangsúlyozzuk, hogy mindez nem jelenti azt, hogy a zsidó származásúak posztsoa migrációja mindenkor így néz ki, itt arról beszélünk, hogy amennyiben az interjúalany posztsoa vándorlásként mondja el a történetét és önmagát túlélőként, illetve túlélők leszármazottjaként ábrázolja, akkor – eseteink alapján – „bolygó zsidóvá” válik: a migráció nem képes orvosolni a korábbi traumát.

Az integrációs, asszimilációs elbeszélési minták rendszerint sikerekről, zökkenőmentes pályákról tudósító narratívákban működnek. Így aztán nincs mit csodálkoznunk azon, hogy ezekben az esetekben nem kerülhet felszínre a vándorlással kapcsolatos bűntudat. Míg etnocentrikus típusunknál a bűntudatra való szórványos utalás a feloldásra törekvést mutatja (a kisebbségi magyar egy „megszenvedett” identitás), addig itt, a beilleszkedés típusaiban a bűntudat, ha van is, rejtve marad.

A legerősebb kapcsolat az integrációs elbeszélésmód és az '56-os szupernarratíva között mutatkozik meg. Ezek azok az interjúk, amelyekben az egykori '56-osok sikeres beilleszkedésükről tudósítanak, több mint negyven év távlatából.

KÉRDEZŐ: „Őn azt említette, hogy '49-ben megpróbálták »lelépni«, erről tudna valamit mesélni?”

„De erről nincs mit mesélni, elindultunk és elkaptak...”

KÉRDEZŐ: „És hogy, hogy született a döntés, hogy »lelépjenek?“”

„Hát elégünk volt, ilyen egyszerű...”

KÉRDEZŐ: „És a határon kapták el?”

„Nem, Győrben, elkaptak a teherautóban, amibe be voltunk rakva...”

KÉRDEZŐ: „És amikor '56-ban átjöttek, arra emlékszik, fel tudná idézni az utolsó napot Pesten és az elsőt Bécsben?”

„Nagy különbség volt...”

KÉRDEZŐ: „De el tudná mesélni, hogy milyen volt?”

„Hát nem sokat tudok mesélni, mert fogtuk a gyereket, akkor már volt a fiam, és átszálltunk Budára, beültünk egy vonatba, akkor várt egy csempész bennünket, és másnap reggel már itt voltunk, és a különbség persze óriási volt. *De viszont az volt a szerencsénk, hogy három hét múlva már állásom volt.*” (MA 15, kiem. tőlünk)

„Tehát most ott tartunk, hogy itt volt a harmadik emigráció... '56 október 23., forradalom Budapesten, a helyzet, mint tudjuk, egyre nehezebb, majd úgy néz ki, hogy minden rendbe jön, Nagy Imre, és utána jön november negyedike, és vasárnap hajnalban az orosz tankokat halljuk berobogni a Budaörsi úton. Tudtuk, hogy vége a világnak. [...] Szóval nagyon civilizáltan mentek a dolgok, ahogy visszamegyünk, a Körtéren nyitva van a közért, aszongya a feleségem, te, én bemegyek, mert kenyérre, legalábbis kenyérre van szükségünk, és megnézem, hogy mit lehet még vásárolni. Én közben kint vártam, figyelmes leszek egy kis csoportra, egy hölgy, egy idősebb hölgy, egy fiatalabb ember és egy meglelt korú férfiú, akik tanácskoznak, hogy •• mégpedig hallhatóan németül, tájékozódnak, én pedig odamentem, és megkérdeztem, hogy talán a segítségükre lehetek valamivel. Kisül a következő: a hölgy és a fiatal ember, aki a fia volt, ezek óbudai svábok, akik hosszú, hosszú idők után először kaptak lehetőséget arra, a forradalom kitörése előtt, hogy a németországi, a karintiai rokonaikat meglátogassák, és amikor hallották, hogy Magyarországon kitört a forradalom, azonnal vonatra ültek, és visszamentek, Kelenföldre eljutottak, és most itt állnak, és azt nézik, hogy hogy jutnak tovább Óbudára. Na és ez az úr, hát ez aztán igazán rossz helyzetben van, mert ez egy bécsi üzletember, egy nagy osztrák vállalatnak a megbízottja, aki itt üzleti találkozásra jön, szállodáját keresi. [...]

Ezen a házaspáron keresztül jutottam én 1957. '57 január másodikán az első álláshoz Bécsben, miután '56 december 10-én jöttünk ki, nekem '57 január másodikán volt állásom. Mi volt az előnyöm? Nemcsak hogy beszélni tudtam németül, hanem le tudtam ülni egy íróasztalhoz dolgozni, tudtam írni, s megértettem, hogy mit kívánnak...”

KÉRDEZŐ: „És hogy született meg a döntés, hogy önök is kimennek?”

„A döntés úgy jött meg, hogy amikor a forradalom •• úgy látszott, hogy győzött ◯◯◯ Most be van kapcsolva? Aha! Én itt közben elmeséltem valamit, amit tulajdonképpen csak a jegyzeteknek szántam áthidalásnak, nem baj ◯◯ [...]

Szóval a Hruscsov-érában volt egy bizonyos enyhülés, hát Nagy Imre is így kerülhetett előtérbe, most ez mind semmi, Nagy Imréék a jugoszláv nagykövetségen, majdan elhurcolva, mi lesz velük. És akkor jött meg az információ, hogy a Varsóba indítandó küldött-

ség ugyan el fog utazni, de én nem leszek rajta. Amikor ezt otthon elmondom a feleségemnek, akkor azt mondja, édes fiam, megint ott tartunk, hogy te még Varsóba sem utazhatsz el, akkor jó lesz, hogyha előkészítjük azt, hogy hogy megyünk ki ebből az országból. Valóban nem akartuk azt, hogy újra kezdődjön minden, én végeredményben megjártam Sztálinvárost, megjártam megannyi munkahelyet, kellemes és kellemetlen emberekkel, és másik nagyon lényeges szempont az volt, hogy azt akartuk, hogy a gyerekeink, kisfiam akkor negyedik elemista volt, a kislányom ötödikes volt, ami itt első gimnázium, első polgárinak felelt meg, hogy ezek ne az otthoni körülmények között nőjenek föl.” (EA 10, kiem. tőlünk)

A másik igen erős kapcsolat az integrációs és az etnocentrikus, a *kényszermigráns* és a *karrierista* típusú elbeszélési minták között mutatható ki. Ezek az elbeszéléstípusok valójában fűrtöt képeznek, hiszen a fenti minták rendszerint együttesen jelennek meg az interjúkban. Az idesorolhatók testesítik meg egyfelől a sikeres diaszpórát, hiszen noha beilleszkedtek a vándorlási célország társadalmába és karrierjük felfelé ível, ragaszkodnak kisebbségi magyar azonosságukhoz is. E kettősség a biográfiákban is megjelenik, az integrációs pályáiv mellett előjönnek a kisebbségi aktivista szerepvállalások is. Az interjúk alapján azonban nem rekonstruálható, hogy a sikeres diaszpóralétellel valóban egyesíthető-e a két „világ”, a többségi és a kisebbségi kultúra, a társadalmi praxisok sora. Nem zárhatjuk ki azt a feltételezést sem, hogy az aktivista tevékenységek a többségi társas érintkezések „mögött” zajlanak, nem találkoznak egymással, csak a biográfia szintjén.

E csoportból kerül ki az a második generációs vándorló is, aki szülei egykori döntése és saját jelenbeli vágyai között akar harmóniát teremteni.

„Szóval •• 1974-ben születtem, '84-ben jöttünk ki a szüleimmel Magyarországra, és '94-ben Ausztriába, tehát ilyen tízéves szakaszok vannak. Amikor Magyarországra mentünk ki, akkor én tízéves voltam, nem sok minden járt a fejembe, végül is nem nagyon tudtam, hogy mi ez, mert nekem otthon is jó volt, vagyis hát ott is jó volt, meg Magyarországon is, de hát a szüleim látták, hogy ott milyen helyzet van, vagy milyen helyzet lesz, úgyhogy négyévi próbálkozás után sikerült átjönni. És a második átjövétel, az pedig úgy történt, hogy ismerősök laktak már kinn, ők is Erdélyből származtak, •• származnak, és nem vettek föl a közgázegyetemre Pesten, csak a GATE-ra, az egy ilyen agráregyetem, és azon keresztül jöttem ki Ausztriába, tehát végül is én itt akartam tanulni, további céljaim nem voltak, tehát nem, nem az, hogy letelepedés vagy ilyesmi, az még nem volt szóban, csak mindenképpen tanulni akartam, és hát jobbat, mint azt, el tudtam volna érni, jobb eredményt akartam, és itt kijöttem az itteni agrárra, és utána egy évig tartott, amíg átjöttem a közgázra, és akkor most '95-től már ott tanulok azóta. És hát a legelején úgy volt, hogy jaj, itt maradok, mert hát ez milyen jó meg minden, aztán azóta már nem •• nem így van, mindenképpen otthon fogok élni, legfeljebb szakaszokat külföldön fogok tölteni, vagy Ausztriába, vagy még máshová is elmegyek, mer' ez •• ezt úgy láttam, hogy vállalkoznék erre, mer' általában akiket kérdeztem, inkább úgy döntött, hogy a •• á nem mennek, én meg szívesen vállalkoznék erre, főleg angol nyelvterületre is, szóval mit mondjak...” (EA 15)

Együttjárások és elkülönülések: a tolmácsnarratíva vegyes esetei

Noha a tolmácsnarratíva szinte sosem fordul elő egyedüli elbeszélésmódként, mégsem használható bármely más típussal együtt: nem használják a *jóléti kényszeremigráns*, a *politikai menekült* és a *túlkompenzációs* narratívákban – tehát olyan elbeszélésekben, melyekben vagy a passzivitás, vagy a kényszerű mozgás a meghatározó. Ugyanakkor a *bűntudat* által (is) strukturált élet- és vándorlástörténeti szövegek harmada tolmácsnarratíva is. A viszszerítés, a hidszerép kialakítása, a tolmács önreprezentáció gyakran ered abból a bűntudatból, amit a migráció okozott egykor. A bűntudatot nemcsak a család és a szűkebb kisvilágok elhagyása (a primer fájdalmak, melyeket az ember ilyenkor a szeretteinek akaratlanul is okoz), hanem egyes társadalmi diskurzusok is kikényszeríthetik, amelyek megtiltják, illetve szégyellnivalónak tartják az integrációt, a sikert, a mozgást, az individualizálódást stb., tehát a migrációt kísérő jelenségeket. Különösen kiélezett lehet ez a helyzet a tolmácsszerep megélésekor, hiszen ez önmagában is többlettudást, többlettöket feltételez az otthoniakéhoz képest. E narratíva tehát nem engedi meg a feloldódást sem a jelenlegi, sem a korábbi lakóhelyek kultúrájában és közösségeiben: az egykori migráns mindkét helyen másságával, idegenségével is szembesül.

„Hát •• mindenképpen azt igazolta a döntésünk is, hogy együtt lenni mindennél jobb, tehát nem bánom, hogy nem mentünk vissza, hanem, hát persze hogy a családban nem volt azt könnyű megemészteni az elején, de ezzel le is zárult, mert persze nem tudták a szülők, *persze egy mindenképpen az egész családot megrázó esemény*, ilyen szempontból nem kettőnk ügye egy-egy ilyen szökés, mert nem is tudtak róla, *de hát túlélte mindenki, és egy olyan öt év múlva* •••• az állampolgárságot megkaptuk, és •• rendszeresen járunk haza, tehát ilyen szempontból a családdal •• folyamatos a kapcsolatunk évente általában háromszor megjárjuk Erdélyt, a szülők is és a közeli rokonok, testvérek évente jönnek hosszabb időre, mit tudom én, két héttől egy-két hónapot jelent, *az én szüleim •• nem jönnek ki évente, őket nehezebb mozdítani faluról* ••, de úgy érzem, hogy egy egészséges kapcsolatot alakítottunk ki az otthoniakkal. Talán nem lényegtelen megemlíteni azt, hogy •• hogy egy nagyobb beruházásba is kezdtünk •• és ezt sikeresen nyélbe is ütöttük hisz, hisz egypár évvel ezelőtt egy vállalatot alapítottunk.” (EA 12, kiem. tőlünk)

„Nem tudom, abban a pillanatban, ahogy az ember, tehát ez körülbelül, nem tudom voltál-e valaha távol az otthonodtól hosszabb ideig, vagy •• vagy •• vagy az se számít, hogy hosszabb ideig, igazából azért más elköltözni, és, mondjuk, így elköltözni, hogy *közted* van egy határ, és hogy szinte új életet kezdesz, mondjuk, nagy szavakkal élve, mert •• mert ez nem olyan, mint hogy elmész egy fél évre ösztöndíjjal, és tudod, hogy ugyanazok közé az emberek közé térsz vissza, hanem ez más, mert itt •• itt új emberekkel fogsz kapcsolatot teremteni, és egy új életet alakítasz ki magadnak, de amikor az ember benne van, akkor ennek nagyon kevéssé van tudatában, szóval részben azért, mert nem akar rá gondolni, mert ez •• mert akkor megijed tőle, tehát egy ilyen azt hiszem, hogy egy ilyen, mert ezt mind utólag, tehát utólag reflektálok ezekre, de amikor benne vagy, akkor nem gondolkozol ezen. Hanem csinálod a dolgokat. Érted? •••••” (EM 5, kiem. tőlünk)

Az eddigiekből már következik, hogy a tolmácsnarratíva gyakrabban jár együtt a *migrációs életsztratégia, karriermigráns, etnocentrikus, világpolgár, '56-os és szakrális* típusú szövegekkel. Az első három esetben az individualizálódás dilemmái mutatják meg magukat, míg a másik három típusnál olyan szupernarratívákkal van dolgunk, melyek kollektív sémákat nyújtanak e dilemmák feloldásához. A tolmács ön bemutatás legharmonikusabban a karriermigráns szöveggel illeszkedik: ekkor nem jelenik meg a büntudat a vándorlástörténetekben. A többi esetben a büntudat mint szövegstrukturáló lélektani faktor többször is felbukkan – ennek nyomát a töredezett elbeszélések is őrzik. A következő interjúrészlet egy '56-os, szakrális és tolmács vegyes típusú narratíva, melyben a szupernarratívák strukturálják a szöveget, és értelmezik a később befutott tolmácsi pályát:

„Ez egy jó kérdés, az én számomra egy jó kérdés, mert • bizonyos kult• nem mondhatnám, hogy kultúrsokkot éltem meg, de a különbség olyan nagy volt, tehát a csiki mentalitás meg a közösségi érzés, hogy annak ellenére, hogy én papokhoz mentem, szerzetesekhez mentem és egy olyan helyre, ahol hát a közösség nagyon-nagyon, én mégis, nekem magamnak ugye a megszokásom sokkal nehezebb volt, hát valószínűleg azért, mert első volt, ez a mentalitás, mint az, hogy Budapestről Innsbruckba kerültem, mindenféle nyelvtudás nélkül, most itt segített az, hogy ez a forradalom után volt, és én ugyan sosem adtam ki magamat, de a többiek, egy harmadrész amerikai volt, egy harmadrész spanyol, egy harmadrész német, kilencvenen voltunk összesen, hát ugye én voltam az első fecske ott abban a környezetben, aki hát látott valamit és tudott a magyarországi forradalomról, és ez borzasztóan érdekelte őket, úgyhogy aztán állandóan kérdeztek, hogy volt, nyilatkoznom kellett, vagy véleményt mondanom satöbbi. [...]”

KÉRDEZŐ: „El tudná mesélni, tehát az utolsó napot Magyarországon és az első napot Ausztriában?”

„Valami ha• hasonló volt a• Ausztriában vagy illetve mit •••••, bementünk Sopronba, mentünk, és Sopronban egy ismerősünk mondta, hogy neki ott vannak rokonai, megmondta az utcát is, meg hogy egy ilyen csen• egy húzós csengő van izélve, Sopronban leszálltunk az állomáson, és akkor már utánunk kiabáltak, hogy halló, halló, arrafele kell menni, de nem akartunk igazoltatásra menni, volt ugyan • nálunk megfelelő hamis papírok voltak, ugye ilyen menetlevél, és akkor • meg a munkahelynek egy • a munkahelyen dolgozó, egy másik jezsuitával voltam • izé, ő volt technikus, építésztechnikus, én voltam elektrotechnikus, azzal együtt jöttünk, egy anyagszállítási paranccsal, na de hát nem oda mentünk ahhoz a vállalatához, ahova küldtek, hanem egy magánhelyre. Különbben nem volt akkor • egyáltalán nem volt veszélyes, másokat, akik akkor jöttek ki, még hát kétszer-háromszor elfogták, még újra megpróbálták ismét, szóval annyira nem volt még konszolidálódva a határörzés, na de hát ehhez kellett egy csempészt találni ugye, na és akkor megtaláltuk azt a címet, itt a háziak aztán összehozták minket egy • egy kocsisal, aki oda járt ki szénát hordani, hogyha szekérrel, és akkor fölültünk, hárman voltunk, mert egy barátunk volt, kettő odafeküdt a szénába a szekérbe, én meg odaültem a bak• bakra a kocsis mellé, és akkor oroszok őrizték a határt, de az őreget már ismerték, úgyhogy odaköszöntek nekünk, aztán mentünk tovább, elmentünk még vagy két kilométert, egy árok szélén megállt, aszongya, ez a határ, menjenek arra, és hát • ott volt Schattendorf már, úgyhogy átmentünk, a határ a templom háta mögött húzódott, úgyhogy egy kicsit odébb kerültünk át a határon, de hát, szóval,

odaát már osztrák csendőrök voltak, mondták, erre menjenek az iskolába, és ott fogadtak bennünket, aztán kiderült, hogy mi kispapok vagyunk, és erre azt mondták, hát •• hát akkor menjenek át a plébánoshoz, a plébános aztán szívélyes volt, azt mondta •• akkor maradjanak nálam, és •• adott szállást, adott száz-száz schillinget, hogy legyen vonatjegyre pénzünk, másnap reggel korán fölszálltunk a vonatra. El köllött menni egy külön állomásra, mert ugye ottan az a vonat a sopron–eberfurti vasútvonal az kimegy, rámege Magyarországon, és másik állomásra kellett menni, ami már csak Ausztria területén ment, mert nem tudtuk, hogy nem szállnak-e fel a vonatra, és akkor levesznek bennünket. És akkor megérkeztünk a Südbahnhofra, ott egy öreg néni hát első látásra látta, hogy menekültek vagyunk, akkor mellénk szegődött, és kézzel-lábbal, hogy hova akarunk menni, és mondtuk, hogy a magyarokhoz. Akkor elvezetett engem a Pasma-neumba, abbahagyta a bevásárlást, ott leadott, aztán onnan vittek át az Ignaz Seipel Platzra a jezsuitákhoz, aztán •• itt •• egy olyan momentum volt, a jezsuita üdvözlés az ilyen, úgy hívják, hogy amplexum, szóval átölelik az embert, de nem mindenütt, az osztrákok nem csinálják, de a magyarok igen, viszont ez az éppen akkori főnök, a provinciális ezt tudta, és így fogadott minket, és olyan otthonérzést adott nekünk.” (EA 7)

A politikai menekült narratívája és más narratív minták kapcsolata

Az *etnocentrikus* és a *szorongásos* önbemutatáson túlmenően a politikai menekült elbeszélésmód nem kötődik egyetlen más szerkezeti típushoz sem, sőt úgy fogalmazhatunk, hogy elkülönül az összes nagyobb és erősebb narratívától. Élesen elválik a tolmácsszereptől, nem túlságosan erős a kapcsolata az életminőség-váltás önbemutatással és alig érintkezik a tradicionális minták típusával. Viszonylag jól elkülönül a büntudatos narratívától, ami azt mutathatja, hogy – ha nem is törvénytörően, de – mégiscsak adhat valamiféle felmentést a „devianciaként” értelmezett vándorlás terhe alól.

Összegzés: a típusok „hierarchája”

Figyeljük meg, milyen alá- és fölérendelődés, „fürtösödés” figyelhető meg az egyes típusok között (lásd 1. ábra). Fürtök alatt itt nem matematikai statisztikai pontosságú faktor- és klaszterelemzések eredményét értjük, hanem olyan, a szövegekből rekonstruált szerkezeti elemeket, amelyek nem alakulhattak a véletlenszerűség szabályai szerint.

Az életminőség-váltás mint a „legsúlyosabb” elbeszélésszerkesztési séma több más önbemutatásmódot is maga alá rendel, miközben jellemzően vannak olyanok, amelyekkel konfliktusos viszonyban áll, és ez utóbbiak is lehetnek olyannyira erős változatok, amelyek szintén maguk alá rendelnek más típusokat. Néha kettős, többes alárendelődés figyelhető meg, azaz vannak a hierarchiában alacsonyabb szinten lévő strukturális elemek, amelyek kapcsolatot hoznak létre amúgy elkülönülő típusok között.

Az életminőség-váltással egyenrangú típus lehet a politikai menekült, a tolmács és a szupernarratívák közül az ’56-os, valamint kisebb mértékben az etnicitás narratívája. Az elkülönülés alapja a migrációhoz való személyes viszony, jelesül, hogy passzív vagy aktív félként hagyták-e el az országot.

Az életminőség-váltás típusának alárendelődik a túlkompenzálást, az útközbeniséget, az érzelmi magyar kötődést mutató narratíva, valamint a tradicionális mintákon alapuló és a góbéskodó elbeszéléstípus.

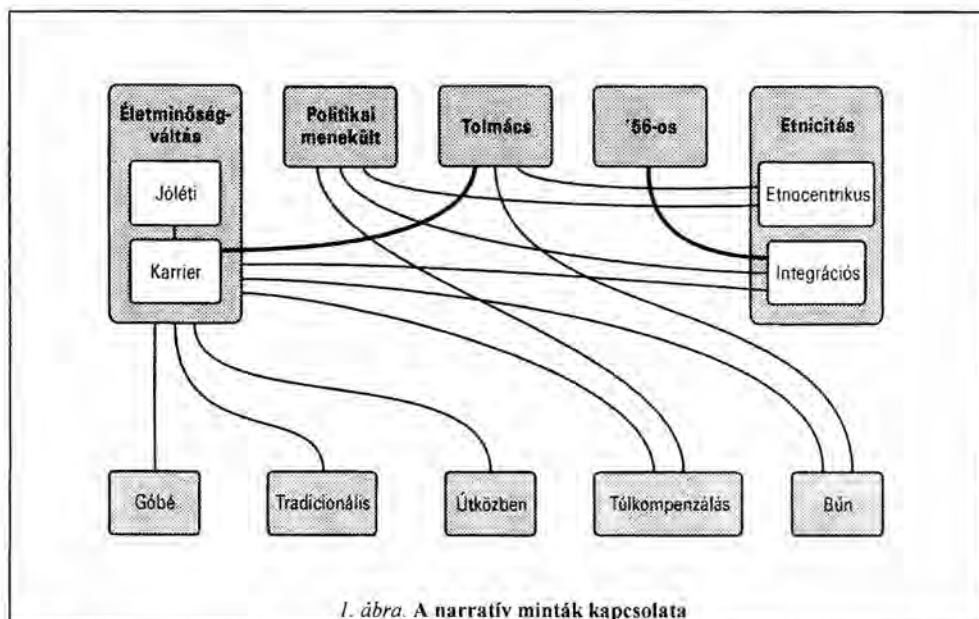
A hierarchia alacsonyabb szintjén az életminőség-váltás és a politikai menekült kategóriái között a tradicionális és az integrációs minta közvetít, míg a tolmács típusával az etnocentrikus kategória.

Az életminőség-váltás összevont típusain belül a jóléti migráns kategória mutat kapcsolatot a karriermigráns és a tolmács elbeszélésmódokkal. Ugyancsak megfigyelhető a „bűn” magánéleti és családi keretben való értelmezése, illetve a „bűnös” önbemutató mintha kapcsolatot teremtené a tolmács kategóriájával.

Az etnicitással operáló önbemutató részben alárendelődik az előbbi nagy kategóriáknak. Amennyiben nem, akkor tipikusan rendel magához más kategóriákat. Ez a helyzet altípusunknál, az integrációs, asszimilációs kategóriánál, melynek két kisebb, hierarchikus fűrtbe áll össze az '56-os és a jóléti, karrier típusú kategóriákkal, és tartalmazza az etnocentrikus típust is.

A tolmács önbemutató ugyan alternatív narratívátípus, de nem olyan „erős”, hogy önmagában is megállna, illetve tipikusan maga alá rendelve más típusokat. Ezen „gyengeségről” árulkodik az egyetlen egyértelmű kapcsolat a büntudat kategóriájával. Interjúalanyaink mintha lelkiismeret-furdalást éreznének a „kultúrák közötti”, nemzetállamok fölé emelkedő identitásuk miatt.

A politikai menekült önbemutató az utolsó jelentősebb alternatív vándorlási narratívátípus. Önmagában ugyan nem áll meg, de jellegzetesen maga alá rendeli mind az érzelmi, mind a szorongásos elbeszélésmódok egy-egy fajtáját. Hozzá kell tennünk, hogy ebben a fűrtben ismerhetjük fel az erdélyi magyaroknak azt a jelen perspektívájából „sikertelen” törekvését, hogy a vándorlás alapján kész kulturális mintát, kollektív identitást teremtsenek.

1. ábra. A narratív minták kapcsolata

A SZÖVEGEK BELSŐ HATÁRAI – TÖRÉSPONTOK, ELLENTÉTPÁROK MINT A SZÖVEGEK MOZGATÓRUGÓI

Töréspontok a biográfiában

Míg a migránstípusokkal az önbemutatások alapszerkezeteit írtuk le, ebben az alfejezetben arra keressük a választ, hogy ezek a szerkezetek narratív szempontból hogyan épülnek fel. Előzetes hipotéziseink alapján a biográfiák esetében a legfontosabb építkezési elv a törés, a vándorlás előtti és az azt követő eseménysorok elkülönülése, „taszítása”. Ennek megfelelően azt vártuk, hogy az elkülönült életszakaszok egyike elmarad az önbemutatásból, vagy traumatikus esetekben csak a vándorlástörténet képezi az önreprezentáció alapját.

Várakozásaink azonban nem igazolódtak. A biográfiák túlnyomó többsége (63 esetből 43) kiegyensúlyozott, interjúalanyaink körülbelül ugyanazzal a sűrűséggel adatolják a vándorlás előtti és az azt követő életpályájukat. Különösen kiegyensúlyozottak az Erdélyből Magyarországra és Ausztriába költözők. Úgy tűnik, hogy az erdélyieknek nemcsak gazdagabb a narratívakészletük, hanem gördülékenyebben is illesztik össze a vándorlás előtti és az azt követő életpályát. Ezt kétféleképpen értelmezhetjük. Egyrészt egyszerűen „ügyesebbek”, épp a narratívakészletek gazdagsága, a verbális kultúra erőssége miatt könnyebb számukra az élettörténetek összekapcsolása. Másrészt – és ez tűnik az erősebb hipotézisünknek – esetükben azért nem jelenik meg törésként a vándorlás, mert a migrációt – ahogy korábban az etnicitás narratíváinál már elemeztük – ritkán mutatják be asszimilációs, illetve integrációs kihívásként. A befogadó ország kultúrája (és ez a magyarországit is jelenti) nem oldja fel narratív etnikai identitásukat, másságérzetüket, az otthonhoz való kötődések általában erősebbnek bizonyulnak.

Az interjúk harmadában billen a mérleg egyik vagy másik oldal javára. Az egyensúlyukat veszített életrajzok általában a vándorlást megelőző időszakra helyezik a hangsúlyt. Úgy tűnik tehát, mintha a jelen perspektívájából a „hogyan léptem vándorútra” kérdésért kell megválaszolni, nem pedig azt, hogy „miként élek mint bevándorolt”. Ez azt mutatja, hogy az adott interjúk szituációjában az jelenti a kihívást, hogy a vándorló meggyőzően, hitelesen és egész élettörténetével „felelve” egykori döntéséért megválaszolja: miért hagyta el hazáját.

Meglepő módon az otthoni élettörténetükhöz „ragaszkodó” interjúalanyaink legnagyobb részét a Magyarországról Ausztriába vándorlók köréből kerültek ki. A magyarországi migránsok láthatóan sok esetben érvényesnek tartják korábbi magyarországi pályafutásukat Ausztriában is. Ez abból is adódhat, hogy ebben a mintában szerepel a legtöbb fiatal, akik egyfelől már a rendszerváltás utáni Magyarországon szocializálódtak, másfelől nincs is még „igazi” ausztriai élettörténetük. Úgy is fogalmazhatunk azonban, hogy Ausztria nem jelenik meg olyan vonzó helyként, amelyért érdemes volna a magyarországi élettörténetet elfelejteni. Ez a vonzerő akkor sem erősödik fel, ha Ausztria egy korábbi migrációs sorozat végállomása. Másrészt Ausztriában élve – a kis távolság miatt – fenntarthatóak maradnak a korábbi kapcsolatok. Ez azt is jelentheti, hogy míg az erdélyiek komolyan megküzdének a vándorlással, addig a Magyarországról elszármazók „könnyedén” jutnak át a határon. Ennek ellenére még az erdélyieknél sem találtunk olyan esetet, melyben csak a migráció folyamatába sűrítetten mutatnák be magukat interjúalanyaink, azaz a vándorlás

olyan mértékben traumatizálná őket a jelen perspektívájából, hogy elveszítenék az azt megelőző és követő élettörténetüket. Bár megfigyelhető, hogy a migráció történéseit sok esetben az élettörténetre jellemző részletezettségénél bővebben mesélik el.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a vándorlás ugyan cezúraként jelenik meg az élettörténetekben, bár nem annyira éles, mint vártuk. A törés nem elsősorban a biográfiák adatolásában jelentkezik, hanem a vándorlástörténetekben. Gyakori, hogy a kisgyermekként szüleikkel vándorlók egyáltalán nem tudják felidézni a vándorlás körüli időszakát életüknek. Visszatérő metafora az álom, a tudattalan állapot, a tájékozódási képességek elvesztése, melyekkel összekötik a két élettörténeti szakaszt. Hasonló mélységeket mutatnak azok a metaforák, történetek és értelmezések, amelyek a vetkőzéssel és a mosakodással kapcsolatosak, illetve azok a kiüresedettségre utaló összekötő narrációk, melyek a papírokról szólnak. Az életszakaszokat elkülönítő interjúalanyaink mind az elhagyott, mind a befogadó ország felé csupasznak mutatják be magukat, olyan lényeknek, akik csak papírjaikkal és néhány személyes tárgyukkal azonosíthatók – és azonosak. Néhányan a vándorlás elbeszélésével kapcsolatos nyelvi nehézségeket, küzdelmet csak úgy jelzik, hogy kijelentik: a vándorlás elmondhatatlan.

A törésre utal az is, hogy a vándorlástörténetek túlnyomó többségében dichotómiák, bináris oppozíciók segítségével mutatják be a vándorlás folyamatát.

A tükörök világa: bináris oppozíciók a narratívákban

Az elemzés során igen meglepő volt számunkra, hogy mennyire erős narratív eszköz a különböző bináris oppozíciók használata. Az összes interjúból (63) csak 12 esetben nem strukturálták párhuzamos ellentétpárok a vándorlástörténetet. Emellett az is látszik, hogy a legtöbb interjú nem csak egy ellentétpár mentén szerveződik, hanem átlagosan háromféle ellentétpár alapján épül fel. Ez is azt a hipotézisünket erősíti, hogy a vándorlástörténetek az én behatárolásának, azaz az identitás megformálásának terei.

Vizsgáljuk meg, hogy mi lehet a magyarázata a bináris oppozíciók használatának! A vándorlástörténet felől a legerősebb hipotézisünk, hogy interjúalanyaink a vándorlásból következő családi veszteségeket és kulturális váltásokat fogalmazzák meg ebben a formában.²³ Az ellentétpárok használatát azonban a migráció családi elutasítása, kulturális és politikai „kriminalizálása” is kiválthatja. Ilyenkor arra kényszerül a vándorló, hogy „normálisnak” mutassa be magát, azaz igen erős érvekkel is alátámassza egykori döntését. Ezeknek az érveknek bizonyos típusait a társadalmi konvenciók készen kínálják, ilyen például diktatúra–szabadság, jólét–kommunizmus, hűség–hűtlenség ellentétpárok.

Másfelől az ellentétpárok használata segítségével szolgálhat a vándorlásból fakadó traumák feldolgozásához, mégpedig úgy, hogy ezekben az ellentétpárokból távolítja el magát az az közösséget, személyt, helyet, amelyet korábban elhagyott (Románia elutasítása), vagy a szülőkkel vándorló gyerekek esetében azt a személyt, aki a vándorlást előidézte, megszervezte (szülő–gyerek ellentétpár, mindenféle családi ellentétpár).

²³ A kettős identitáshoz lásd például Hickey (1996), 63–92. o.

Párhuzamos ellentétpárok a vándorlástörténetekben

Bináris opozíciók	Összesen
Kelet–Nyugat, illúziók–valóság	16
Férj–feleség, a szülők ellentéte	13
Diktatúra–szabadság	13
Kollektivista–individualista	10
Vándorló–bennszülött, vándorlás–maradás	10
Szülő–gyerek	9
Oszták–magyar, magyar–román, erdélyi–magyar	8
Hűtlen–hűséges	8
Ideiglenes, nem véges vándorlás–állandó letelepedés	8
Otthon–idegenség, ismerős–ismeretlen	7
Jóléti társadalom–kommunizmus	5
Bezárkózás–integrálódás	5
Tudatos–tudattalan	4
Nagyváros–vidék, tradicionális–modern	4
Migrációk szembeállítása	3
Előny–hátrány, siker–kudarcc	3
Elit–középszer	1
Patrióta–kózmopolita	2
Én–tesvérem	2
Szakma–politika	2
Morális–amorális	2
Klimatikus viszonyok ellentéte	2
Megfelelés–menekülés	2
Nyelv–nemzet	1
Én–kérdő	1
Összesen	141

„Aztán a hatvanas évek végétől kezdve Ceaușescu gyönyörű diktatúrája jött el, és végül a nyolcvanas években már tűrhetetlenné vált a helyzet, olyan szempontból, hogy az embernek gyakorlatilag a hálósobáját, fürdőszobáját lehallgatták, és adott pillanatban olyan indirekt jelzéseket kapott, amiből kiderült az, hogy • hogy lefekvése előtt • telefonon harmadik szobában elhelyezve az intim beszélgetését az embernek, a feleségével történő intim beszélgetését, ami persze nem szexre vonatkozott, hanem zajló napi problémákra, és azt is lehallgatták, és másnap visszajelezték azok, akik jóindulatúak voltak,

azzal, hogy vigyázzunk, hogy saját környezetünkben is csak olyan dolgokról beszéljünk, ami abszolút a rezsimnek megfelelő. Az áttelepülésem, az hosszú időn keresztül tartott, az körülbelül három és fél, négy évet vett igénybe attól kezdve, hogy a román hatóságoknál az ilyen irányú kérelmet benyújtottuk. Erre engedélyt gyakorlatilag '84-ben kaptunk, amikor is, hát ha jól emlékszem '80 végén, '81 elején adtuk be a kérelmet, és akkor hát sikerült áttelepülni. Erre konkrétan azért került sor, mert egy adott pillanatban a fokozódó belső elnyomás eredményeképpen úgy éreztem, hogy szorul körülöttem a hurok, és előfordulhat, előfordulhat, hogy börtönben végzem. És ezt a szituációt [a következő néhány szónál elhalkul, és szinte érthetlenné válik] akartam elkerülni azzal, hogy végül aztán áttelepültem Magyarországra. Ennek tulajdonképpen a legrettenetesebb része nem is az volt, amit én magam éreztem, amit, hogy mondjam, kénytelen voltam otthagyni szülőföldemet, hanem az volt, hogy erről, tehát magáról az indokokról és arról, hogy ez a hurok hogy szorul körülöttem, és én ezt hogy érzem, erről nem tudtam beszélni közvetlenül még csak a testvéreimmel, a szüleimmel sem, mert féltő volt, hogy a beszélgetéseket lehallgatják, vagy valaki jóindulatúan egyáltalán elszólja magát, kikoxyogja magát, és az végzetes lehetett volna. Úgyhogy [sóhajt] tulajdonképpen az egész dolog úgy nézett ki a •• a családunk többi része felé, minthogyha én őket otthagynám a pácban, hogy ne mondjam magyarul, a cenzúra kezében. Az egész többi társadalmi háttérrel nem beszélve, akik ugyanúgy szorongatottnak érezték magukat, és akik ugyanúgy nehezteltek hangosan és kevésbé hangosan, amikor eljöttem, mert úgy érezték, hogy az ottani magyarságnak közvélemény-alkotó eleme vagyok, és ennek megfelelően hát az én megfutamodásom, illetve eljövetelem az sok rosszat tesz.

Mikor áttelepültem, akkor nyilvánvalóan, hát az első érzés az egy nagy megkönnyebbülés volt, amit az váltott ki, hogy hát az akkori Románia üres polcai után Magyarországon a közértben tele polcok voltak, és gyakorlatilag minden megvásárolható volt, és ez a dolog vegyes érzelmeket keltett, mert hol az örömet nem tudtam palástolni, hol a bánatomat nem tudtam palástolni, hogy nekem itt van mit enni, ők otthon Erdélyben, másoknak, akik hozzám hasonlóak, nincs mit enni, nyomorognak, fáznak satöbbi, satöbbi.” (EM 12)

„Hát apukám ki akart jönni, nem akart többet Romániába élni, és hogy ••• hogy egy jobb élete legyen a gyermekeinek, és nem szerette Romániát, ki akart mindenképpen jönni, csak • nem akart Ausztriába maradni, mindenképpen tovább akart menni Amerikába vagy Kanadába ••, de anyukám nem akart továbbmenni, mert félt, hogy túl biztonságatlan és hogy • azt mondta, hogy csak Ausztriáig megy, tovább nem, és akkor itt maradtunk, az apukám kiszökött, és mi azután utána jöttünk, kiengedtek, merthogy apukám kinn volt, azután el lehetett azt úgy rendezni, hogy mi jöjjünk utána, egy évet kellett várni. Persze eleinte problémák voltak Romániába, merthogy a férj kiszökök és a feleség nem tud róla, de aztán egy év után kiengedtek minket, megkaptuk az útleveleket és mentünk, és a testvérem akkor pár hónapos volt, azt hiszem kilenc hónapos volt, mikor kimentünk. Én nem emlékszem semmire, ami eleinte itt volt, az első pár évre egyáltalán nem emlékszem, fogalmam sincs, hogy milyen volt, csak azt tudom, hogy szegénységben éltünk, meg hogy nem volt olyan sok pénz, nagyon kellett spórolni, de ha nem ••• nem, én nem emlékszem semmire, nekem az életem ott kezdődik, hogy beléptem a Volksschuléba, csak arra emlékszem, azt nagyon-nagyon szerettem, jól kijöttem

mindenkivel, és mindenki szereti a gyermek életét így egyből • játszottunk, nem volt olyan komoly élet, mint most, kellemes volt ○○○○○○.” (EA 16)

Vannak olyan erős, közösségileg (állam, család), illetve kulturálisan megalkotott, készen kapott bináris oppozíciók, amelyek akár meg is mozgathatják az embereket, azaz vándorlásra készíthetik őket. Ezekben az esetekben interjúalanyaink csak „kölcsonveszik” ezeket a sémákat, és alkalmazzák az élettörténet megszerkesztéséhez. A vándorlás már az alapvető mitológiai szövegekben is a „mennni vagy maradni”, „kiűzetni vagy szabad akaratból vándorolni” kérdéseiben jelenik meg (kiűzetés a paradicsomból, Káin és Ábel, a zsidóság őszösvetségi vándorlása, a görög mítoszok, például Odüsszeia stb.). Nincs ez másképpen az 1999-ben készült interjúinkban sem, amelyekben a vívódást az ideiglenes–tartós idődimenzióiban, a vándorlás–maradás, tudatos–tudattalan szembeállításával mesélték el.

Az archetipikus szinten túl a legkézenfekvőbb, egyben a legerősebb ezen ellentétpárok közül a Kelet–Nyugat aszimmetrikus oppozíciója. Szinte minden interjúalanyunk úgy tudósít a vándorlásról, hogy „nyugati” irányba mozdult, amely „Nyugat” a vágy tárgya. Ez az ellentétpár segít az eltávolodásban és az átlépésben, hiszen megjelöl egy kíváncsós főlrajzi helyet, ahova törekedni érdemes. Az ebben való csalódás vagy beteljesülés lehet e szövegek mozgatója, szivacsaként magába gyűjtve számos, e keretben értelmezhető ellentétpárt. Ilyen például a következő idézet, amelyben Gy. arról mesél, hogy édesanyja története és saját cseregyerekélményei alapján miképpen épít fel egy „nyugati mesevilágot”, amelyet később a férje testesít meg.

„És ilyen ez biztos, hogy erősítette bennem azt, hogy a Nyugat, az valami csodálatos, mert ezt • ugyanazt a mesevilágot éltem meg, amiket én az édesanyám történeteiből, amikor itt volt, ○ a • az áruházaknak a gazdagságát, ami Magyarországon, ugye, akkor mind nem volt meg. Tehát számomra az akkor • akkor is kilencévesként • ez egy mesevilág volt. A családban jól éreztem magam, tehát ez, azt hiszem, mind erősítette, mintegy ○ irány volt ahhoz, hogy • hogy végül is én valamilyen módon • ez úgy előre mutatott, hogy egyszer csak mégis itt fogok kikötni.” (MA 2, kiem. tőlünk)

Továbbá ilyen univerzális oppozíció lehet a *rites passages* típusú ellentétpár is. E narratívákban az életszakaszok közötti mozgás kapcsolódik a vándorláshoz (felnőtté válás, házasság, családalapítás, születés, újjászületés, belépés az öregkorba). Olykor ezek az oppozíciók uralják az önbemutatót.

„Esett az eső, hideg volt, és a határon a vagonunkat nem engedték át. Ezért édesapámnak ott kellett maradni, és én egyedül jöttem tovább. Apám aztán egy héttel jött utánam. Nem tudom, mit találtak, mer’ Kolozsivárt elvámolták a vagon. Ott Váradon aszondták, hogy nem, s akkor apám ott maradt, ő aztán elvámoltatta még egyszer a vagon. Én meg kijöttem, a • az öcsém várt a határon, úgyhogy vele jöttem. Rettenetes volt, mert nem • nem bírtam a zajt, és nem tudtam tájékozódni. Leszálltunk egy villamosról, és fogalmam nem volt arról, hogy hova kell menni. Borzasztóan zavart legalább egy héttig. És aztán Ferkó meg is csinálta azt a viccet, hogy mondjuk felültetett a földalattira, valahol kiszálltunk, és akkor aszondta nekem, mondjam meg, hogy hol a Duna. Há, mondom, édes fiam, há honnan tudjam én, hogy hol a Duna [nevet]. De aztán

megszoktam. Egy hét kellett, ameddig el tudtam így igazodni, hogy hol a Duna, és hogy hol kell leszállni és hol kell felszállni.” (EM 13)

„Na jó, na szóval *** anyu támogatott minden szempontból ** tartotta az ismerősökkel is a kapcsolatot, mert barátaik voltak, apu pedig a, hát hogy *jaj, hogy hát kisfiam elkerül otthonról*, mi lesz vele, nem támogatta úgy az ötletet, de nem volt ellene semmi kifogása, meg hát azért is jöttünk át Romániából, hogy nekünk jobb legyen a jövőnk, és tényleg segítettek, *mostanra már megszokták, hogy felnőt*t, jól van, most már le van tudva, mert eddig úgy volt, hogy *jaj, van-e elég ennivaló*, meg hogy így meg úgy. Először féltettek rendesen, de úgy mostanra már rendesen helyreállt minden, beletörődtek, hogy mi itt tanulunk.” (EA 15, kiem. tőlünk)

Végül felvethető az a hipotézis is, hogy a bináris oppozíció általában jellemző az európainak nevezett gondolkodásmódra, amely olyan egyszerű ellentétpárokból próbálja megérteni a világot, mint a jó és a rossz, és nehezen tudja kezelni a bonyolultabb struktúrákat.²⁴ A vándorlástörténeteket úgy is értelmezhetjük, mint igazodást a kulturális elvárásokhoz, miközben az is látható, hogy az identitásépítés során egyszerre több dichotómiát illesztenek össze. Ez az európai gondolkodásmódra való állandó reflektálás adja a vándorlástörténetek magával ragadó dinamikáját, feszültségét és bonyolultságát. Ily módon felül is emelkednek a leegyszerűsített világképeken és előírt diskurzusokon.

Míg erdélyi vándorlókinknál a kisebbségi lét eleve „gyakorlóterepe” lehetett e lebegetésnek, innen is credeztethető a kifinomultabb készségük a vándorlástörténetek elmondásához. addig a Magyarországról Ausztriába vándoroltaknak nem elhelyezniük magukat ilyen bonyolultabb struktúrákban, mert – mint láttuk már – Ausztria nem jelent sem akkora kulturális vonzerőt, sem asszimilációs kihívást, ugyanis diszkurzíve nem rendelkezik élesen elkülöníthető másságstátussal (szemben például Amerikával).

Ezt igazolja, hogy a „tükrözéses” módszer leginkább az erdélyi narratívákra volt jellemző (mindössze 2–2 esetben hiányzott), míg a Magyarországról Ausztriába vándorlók viszonylag gyakran tartózkodtak vándorlástörténetük ellentétpárok alapján való felépítésétől (a 23 esetből nyolcban hiányzott ez az elem).

Vegyük ezek után közelebbről szemügyre az ellentétpárokat és egymáshoz való kapcsolatukat! A Kelet–Nyugat, illúzió–valóság ellentétpárok szinte minden más oppozíciót uralnak. Alternatívái lehetnek a diktatúra–szabadság, a kollektivista–individualista, az osztrák–magyar, szülő–gyerek dichotómiák és kisebb arányban az ideiglenes–végleges, bezárkózás–integráció ellentétpárok. A Kelet–Nyugat oppozíció gyakran jár együtt a megfélemlés–menekülés, otthon–idegenség, ismerős–ismeretlen szembeállításával a vándorlástörténetekben.

A diktatúra–szabadság a Kelet–Nyugat oppozíció alternatívája, de kisebb súlyú ellentétpár, hiszen nem rendel maga alá másokat. Ezekben az esetekben tehát egy tudatos, civil polgári döntésként jelenik meg a migráció, mely ezáltal nem kapcsolódik össze az intim szféra történeteivel, és nem „ir elő” további identitáselemeket. Csak a vándorlás–maradás dichotómiával jelenik meg együtt: ez a döntés lényege ugyanis.

²⁴ Lásd ehhez például Kundera és Brodskij vitáját: Kundera (é. n.), 166–175. o.

A kollektivista–individualista ellentétpár szintén politikai döntést takar: együtt jár a vándorlás–maradás, a diktatúra–szabadság oppozíciókkal, és csak ritkán kapcsolódik össze a magánélet ellentétpárjaival. A hűség (hazaszeretet) és a moralitás kérdése itt nem merül fel. Ez alól kivételek a kollektivista–individualista ellentétpár alá rendelődő, családi konfliktusokban előadott és a „menni vagy maradni” kérdésével küszködő önbemutatók, illetve az ez utóbbi tipushoz közel álló szabadság versus diktatúra dichotómiában feloldódó szövegvariánsok.

Az intimszféra konfliktusait bináris oppozícióban ábrázoló vándorlásnarratívák (szülő–gyerek, férj–feleség, a szülők ellentéte, én és a testvérem) ömagukban is megállnak. Ha azonban együtt járnak más ellentétpárokkal, akkor a hűtlen–hűséggel a leginkább.

A bináris oppozíciók karakterisztikusan oszlanak meg az egyes alminták között (lásd a 3. táblázatot). Mindazonáltal vannak olyan univerzálisan használt ellentétpárok, amelyek nem függenek attól, hogy honnan hová tart valaki. Ilyenek a Kelet–Nyugat, az intimszféra konfliktusai, a vándorlás–maradás, az ideiglenes vagy a végleges letelepedés és az ismerős–ismeretlen ellentétpárok. Ezek tekinthetők az egyetemes kultúrából készen kapott mintáknak, melyek segítik a vándorlás narratív értelmezését.

A Romániából Magyarországra vándorlók a leggyakrabban a nagyváros–vidék, tradicionális–modern ellentétpárban ábrázolják a vándorlást. Ezzel amellet, hogy világosan elkülöníthetővé válik Erdély Magyarországtól, mégsem feltételeznek élesen elváló, „idegen” kultúrákat az ellentétpárok mögött.

Az erdélyi vándorlók mindkét almintában politikailag tematizálják a vándorlást, arra utalva ezzel, hogy a konvenciók szélsőséges ellentétpárok alkalmazását írják elő számukra. Mindeközben a vándorlás morális dilemmákkal is terhelt, azaz az erdélyi vándorlók még a jelen perspektívájából is úgy érzik, erkölcsileg felelősek egykori döntésükért. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy mind a mai napig erősen hatnak azok a normatív szabályok Erdélyben, amelyek a vándorlást elutasítják, „kriminalizálják”. Felvethetjük azonban azt a hipotézist is, hogy az előbbi ellentétpárokat a befogadó országok uralkodó diskurzusai „írják elő”: egy erdélyi csak rurális lehet, ragaszkodnia illik a tradíciókhoz, és a hatalom (a bevándorlási hivatalok, menekülttáborok stb.) szempontjából gyakran a törvény és a törvénytelenység határmezsgyéjén áll. E konvenciók a „célországok” részéről azt sugallhatják a bevándorló számára, hogy jobban teszi, ha így is jeleníti meg magát, illetve ezen „elszakadás és eltávolítás” stratégia révén válhat egyenrangú polgárrá. Ily módon interjúalanyaink „önként” is magukra vehetik a felkinált „ruhadarabokat”.

Az Ausztriába vándorló erdélyiek – szinte mindannyian megállnak Magyarországon – Ausztriát már a „nagyvilágként” értelmezik. A nagyvilágba való megérkezés többlepcsős migrációs folyamat eredménye, s talán ezzel magyarázható, hogy interjúalanyaink a vándorlásaikat összehasonlítják. Úgy tűnik, hogy az Ausztriába érkezéssel születik meg a diaszpóra versus teljes integráció dilemmája, ami azt is mutatja, hogy egy erdélyinek legalább Ausztriáig el kell jutnia, sarkosabban fogalmazva: Magyarországot el kell hagynia ahhoz, hogy „emancipálódjon” a magyarsághoz, megszabaduljon a kisebbségi magyar bélyegtől.

Sajátos dichotómiák jellemzik a csak „egy lépésről” tudósító vándorlástörténeteket. Itt nagy jelentősége van az országok, népek, politikai berendezkedések közötti különbségeknek. Kizárólag a Magyarországról származó, Ausztriában élő migránsokat jellemzi, hogy a vándorlást társadalmi felemelkedésként állítják szembe magyarországi élettörténetükkel.

3. táblázat

Bináris oppozíciók alminták szerint

Oppozíciók	Erdély– Magyarország	Erdély– Ausztria	Magyarország –Ausztria	Összesen
CSAK az Erdélyből Magyarországra vándorlóknál				
én–interjúer	1	–	–	1
nagyváros–vidék, tradicionális–modern	4	–	–	4
nyelv–nemzet	1	–	–	1
CSAK az erdélyieknél				
klimatikus viszonyok	1	1	–	2
kollektívista–individualista	6	4	–	10
diktatúra–szabadság	8	5	–	13
hűtlen–hűséges	5	3	–	8
morális–amorális	1	1	–	2
CSAK az Erdélyből Ausztriába vándorlóknál				
migrációk szembeállítása	–	3	–	3
patrióta–kozmpolita	–	2	–	2
bezárkózás–integráció	–	5	–	5
CSAK az Ausztriába vándorlóknál				
előny–hátrány, siker–kudarac	–	1	2	3
Erdélyből Magyarországra, Magyarországból Ausztriába vándorlóknál				
szülő–gyerek	5	–	4	9
osztrák–magyar, magyar–román, erdélyi–magyar	4	–	4	8
jóléti társadalom–kommunizmus	1	–	4	5
CSAK a Magyarországról Ausztriába vándorlóknál				
én–tesvérem	–	–	2	2
elit–középszer	–	–	1	1
megfelelés–menekülés	–	–	2	2
szakma–politika	–	–	2	2
<i>MINDHÁROM almintában</i>				
férj–feleség, szülők ellentéte	2	8	3	13
ideiglenes vándorlás–állandó letelepedés	5	1	2	8
vándorló–bennszülött, vándorlás–maradás	2	7	1	10
tudatos–tudattalan	1	2	1	4
otthon–idegenség	3	2	2	7
Kelet–Nyugat, illúziók–valóság	3	6	7	16
Összesen	53	51	37	141

ÖSSZEGZÉS: NÉGYSZÁZ CSAPÁS, A VÁNDORLÁSTÖRTÉNETEK DRÁMÁJA, A MIGRÁCIÓ MINT BŰN

A vándorlástörténetek olvasása, elemzése közben minduntalan nehezen átjárható határokba ütköztünk. A történetekből sugárzott az a drámai feszültség, hogy hiába él valaki már sok-sok éve, évtizede szülőföldjétől távol, a határok élményétől, a vándorlás megrázkódtatásaitól mind a mai napig nem tud szabadulni, sőt e határokat újra és újra megteremti magában.

A veszteségek, szorongások gyakran irodalmi szépségű és erősségű ábrázolása bennünket is megrázott. A legcivilizáltabb körülmények között végbemenő vándorlások mögött is riadt gyermekarcok, kiömlött kakaó, elveszett papírok és eltévedt emberek, egymás felé nyúló kezek, pályaudvarok, vesztglő vagonok képei sejlettek fel. Az identitás homályos tükrői. Undor, szorongás, tudattalan sodródás, álom, titkok – bűnök.

A vándorlók nem pusztán a narratív identitás megteremtésével küszködnek szövegeinkben, hanem feltárják előttünk a vándorlás megélésének és értelmezésének az európai kultúrából fakadó korlátait is. Ezekből a narratívákból kiderül ugyanis, hogy a vándorlás, bárhogy is vesszük, mind a mai napig bűn, illegitim cselekvés – legalábbis az önbemutatók szintjén. Más szavakkal, alig-alig vannak olyan narratív identitásmintáink, amelyek segítenének úgy elmondani élettörténetünket a vándorlás kapcsán, hogy az ne törjön meg olykor, illetve ne a tiltások, bűnök és titkok *ságája* legyen.

Az nyilvánvaló számunkra, hogy ezért az élettörténet-szerkesztésért nem tehető a vándorlás egyedül felelőssé, de az biztos, hogy alkalmas kontextus arra, hogy felszínre hozzon olyan szorongásokat, kulturális és hatalmi tiltásokat, elszigetelő falakat, amelyek kívülről-belülről formálják életünk alakulását. És ebben nincs is semmi meglepő. A társadalmi és politikai diskurzusok szintjén tele vagyunk a vándorlást tiltó, hatalmi szempontból korlátozó beszédmódokkal, amelyek egyrészt a kirekesztésre épülnek (idegenek, gyanúsak) másrészt felmagasztalják a szülőföld iránti szeretetet. Továbbá az is látszik, hogy az érintettek leginkább a magánéleti előrelépés szintjén mondanák el vándorlásukat, ez azonban nem bír kellő legitimitással a korlátozó légkörben. A szocialista blokk idején, az „átkosban” a szabadság és a jobb élet iránti vágyat korlátozta a kibocsátó állam, illetve még ma is gyanakszik a befogadó állam, hiszen többé-kevésbé megalapozottan ugyan, de joggal sejt „alantas” jóléti szándékokat a vándorlás mögött (lásd az EU-hozzáállást: a befogadás nemzetállami szinten zajlik és a cél az egyes polgárok otthon tartása). Ebből a szempontból a globalizáció ellenére „káoszt” jelent a kultúrák közötti identitás, hiszen mi magunk is zavarba jövünk, ha nem tudunk egyértelmű képet mutatni magunkról, illetve zavarba jön a befogadó állam is, mivel ha már befogad valakit, akkor elvárja a idomulást, és ebben „kontraproduktívnak” számít a vívódás, a többes lojalitás, az eltérő identitások egyidejű vállalása.

A korlátozó, nemzetállami kulturális erőterben az élettörténeti szakadás és a kulturális váltás azt is jelenti, hogy elveszítjük otthoni státusunkat, s ezzel magunkat is kiüresítjük – tápot adva a későbbi szorongásnak, félelemnek.

A bemutatott kutatási eredmények fényében is tisztában vagyunk azzal, hogy az interjúinkban rejlő elemzési lehetőségeknek csak töredékével élünk ebben az előtanulmányban.

A szociolingvisztika más, kvalitatív és kvantitatív eszközeivel interjúink tovább faggathatóak, az élettörténetek teljes feltárása a migrációs szociológia „szokásos” kérdéseire is választ adhat. Mindazonáltal már az eddigi elemzésből is kiviláglik (jó háromszáz oldalnyi szöveget és életrajzi adatot forgattunk át a hermeneutika „malmain”), hogy az általunk feltárt jelenségekkel a bevett szociológiai módszerek használata során is szembesülnie kell a kutatónak.

IRODALOM

- BARTH, F. (ed.) (1999): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Culture Difference*. London.
- BRODSZKIJ, J. (é. n.): Miért téved Milan Kundera Dosztojevszkijt illetően? In Gyurgyák J. (szerk.): *Kell-e nekünk Közép-Európa? Századvég, különszám*, Budapest, 166–175. o.
- BUSEK, E.–WILFLINGER, G. (Hrsg.) (1986): *Aufbruch nach Mitteleuropa*. Wien.
- CHAMBERLAYNE, P.–BORNAT, J.–WENGRAF, T. (2000): *The Turn to Biographical Methods in Social Science. Comparative Issues and Examples*. London–New York.
- ELSCHENBROICH, D. (Hrsg.) (1988): *Einwanderung-Integration-ethnische Bindung. Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups. Eine deutsche Auswahl*. Frankfurt.
- ERŐS, F.–KOVÁCS, É.–VAJDA, J. (1998): Intergenerational Responses to Social and political Changes: Transformation of Jewish Identity in Hungary. In Yael Danieli (ed.): *Multigenerational Legacies of Trauma. An International Handbook*. New York–London–Washington D. C.–Boston.
- FASSMANN, H.–MÜNZ, R. (1994): European East-West Migration, 1945–1992. *International Migration Review*, Vol. 28, Fall.
- FREUND, A.–QUILICI, L. (1996): Exploring Myths in Women's Narratives: Italian and German Immigrant Women in Vancouver, 1947–61. *Oral History Review*, 23/2, Winter.
- GERGEN, K.–GERGEN, M. (1992): A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In László J. (szerk.): *Válogatás a szociális megismerés szakirodalmából II. Érzelmek és éntudat*. Budapest.
- GLAZER, N.–MOYNIHAN, D. P. (1975): *Ethnicity. Theory and Experience*. Cambridge.
- GORDON, M. M. (1978): *Human Nature, Class and Ethnicity*. New York.
- HICKEY, M.G. (1996): Go to College, Get a Job and Don't Leave the House without Your Brother. Oral Histories with Immigrant Women and Their Daughters. *Oral History Review*, 23/2, Winter.
- INOWŁOCKI, L. (1993): Grandmothers, Mothers and Daughters: Women of Formerly Displaced Families in Three Jewish Communities. In *International Yearbook of Oral History and Life Stories*, Oxford.
- JUHÁSZ, J. (1997): The Statistical Characteristics of Migration. In Fullerton, M.–Sik, E.–Tóth, J. (eds.): *From Improvisation toward Awareness? Contemporary Migration Politics in Hungary. Yearbook of the Research Group on International Migration, the Institute for Political Science of the Hungarian Academy of Sciences*, Budapest.
- KESTENBERG, J. S. (1991): *Schicksale der Verfolgten*. Berlin.

- KOVÁCS É. (1996): A tanszék lelke és az ifjú „investman”. Jövedelemszerzési stratégiák az egyetemi oktatók körében. *Mozgó Világ*, 6. sz.
- KOVÁCS É. (1999): Határnarratívák mint identitásteremtő szövegek az osztrák–magyar határ menti falvakban. In Bárdi N. (szerk.): *Globalizáció és nemzetépítés*. Budapest.
- KOVÁCS É.–MELEGH A. (1997): Tükör által homályosan. Kísérlet Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának rekonstrukciójára. In Szabó M.: *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Budapest.
- KOVÁCS É.–VAJDA J. (1994): Leigazoltam a zsidókhoz. *Thalassa*, 1–2. sz.
- KUNDERA, M. (1991): *Az élet mindig máshol van*. Budapest.
- KUNDERA, M. (é. n.): *Bevezető egy variációhoz*. Budapest.
- MELEGH A. (1994): „Le Model Occidental”. In Durandin, C.: *L'Engagement des Intellectuels a l'Ouest*. Paris.
- MELEGH A. (1999a): Migráció és életút – amerikai magyarok élettörténetei. *Régió*, 3–4. sz.
- MELEGH A. (1999b): „Új téglák, régi falak: Kelet-Európa a New York Times civilizációs térképén”. 2000. 6. sz.
- RICHMOND, A. H. (1988): *Immigration and Ethnic Conflict*. London.
- RICOEUR, P. (1999): Emlékezet – felejtés – történelem. In Tomka B.: *Narratívák III*. Budapest.
- ROSENTHAL, G. (1993): Reconstruction of life stories. Principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews. *The Narrative Story of Lives I.* (1).
- ROSENTHAL, G. (1996): *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte*. Frankfurt a. M.
- ROTH, J. (1991): *Zsidók vándorúton*. Budapest.
- SINGER, I. B. (1976): *Feinde. Die Geschichte einer Liebe*. Frankfurt a. M.
- SMITH, A. D. (1981): *The Ethnic Revival in the Modern World*. Cambridge.
- TABORI, P. (1972): *The Anatomy of Exile: A Semantic and Historical Study*. London.
- Yael DANIELI (ed.) (1998): *Multigenerational Legacies of Trauma. An International Handbook*. New York–London–Washington D. C.–Boston.

FÜGGELEK

AZ ELEMZÉSHEZ FELHASZNÁLT EGYIK KERESZTTÁBLA: A MIGRÁNSNARRATÍVÁK TÍPUSAI

Az elemzést a tolmácsnarratíva példáján mutatjuk be (lásd a kiemelt cellákat!)

Narratíva- típusok	A narratívátípusok előfordulása																								mind- összesen (és almin- tánként összesen)
	almintánként																								
	+ Erdélyből Ausztriába; O Erdélyből Magyarországra; * Magyarországról Ausztriába																								
Az interjúk sorszáma almintánként																									
+	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22			
O	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22			
*	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23		
Jóléti kényszermigráns	*	+	*		*				*		*											*		7 (1, 0, 6)	
Kényszermigráns	+			O +	+	O				+			O	+	+	+	+				O			15 (8, 4, 3)	
Magánéleti migráns	+	O *			+	+	O *		O		O +				O			O	O *	O	O			16 (4, 9, 3)	
Életstratégia	+						O *	O		*					O				O			O	*	9 (1, 5, 3)	
Jóléti migráns				O *				O	+		O +	+	+		O			*	O *	O *			*	16 (5, 6, 5)	
Karriermigráns						+				O	+	*		O						*		O		7 (2, 3, 2)	
Etnocentrikus	O	+	O	+						O	+		O +	+					O					11 (5, 5, 1)	
Integráció, asszimiláció	O	O +				*		*	*	O +		*		*	+	+	*	+		*				16 (5, 3, 8)	
Multikulturális				+													+							2 (2, 0, 0)	
Bűn		O			O		O	O	O +		O +	O	+	+	+		O	O		O	O			16 (5, 11, 0)	

Tradicionális szociális minta			O	O	O				O	+		+	*				*	O		O						12 (3, 6, 3)
Világpolgár								+		*			*													3 (1, 0, 2)
Arisztokrata			O										+		*											3 (1, 1, 1)
Túlkompensálás, megfelelés					*	+					O	+			+	+										7 (5, 1, 1)
Paranoiás, szorongós			O		+	O					O					O	O									7 (2, 5, 0)
Tolmács					O		O	O		O		+	O	+		O						O	*			12 (4, 7, 1)
Politikai menekült	O		O						O			O					O	O		*						9 (1, 6, 2)
Soá, posztsoá	O			*			*	+					+			*					*					8 (3, 1, 4)
Papír-szupernarratíva		O			+				O						O		O		O							6 (1, 5, 0)
56-os szupernarratíva						*	+			+					*											4 (2, 0, 2)
Útközben	*			*		O															*					4 (0, 1, 3)
Archetipikus, szakrális					O		+	+																		3 (2, 1, 0)
Honvagy			O					O																		3 (1, 2, 0)
Pajtás, góbé			+												O						*					3 (1, 1, 1)

HARMADIK RÉSZ

Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról

A tanulmány célja a következő két kérdés felvetése és érvényességük igazolása:

- használható-e a diaszpóra fogalma a határon túli magyarság Magyarországhoz való viszonyának jellemzésére;
- alkalmazható-e a diaszpórafogalom a határon túlról Magyarországra települő magyarságnak a határon túli magyar társadalomhoz való viszonyának jellemzésére?

Az első kérdés esetében már az is vitatható, hogy egyáltalán felvethető-e. Egyfelől vannak olyan szakértői vélemények,¹ amelyek már a kérdés jogosultságát is kétségbe vonják:

„Ez egy hülyeség.” (Tabajdi)

„A határon túli magyarság semmiképpen sem diaszpóra, és ha ez az állítás vitatható, akkor nagy baj van a tudományban ..., hogy a kárpát-medencei magyarság diaszpóra volna, hát finoman szólva tudománytalan állítás. Inkább egy rossz megfogalmazásnak tudom be, mint egyébként.” (Csapody)

Másfelől a diaszpóra szakirodalmában fellelhető ritka konszenzusok egyike az, hogy a diaszpóra létrejöttének elengedhetetlen eleme a migráció. Márpedig az első kérdés egy olyan szituációra kérdez rá, ahol nem (vagy nem jellemzően) migrációval született a diaszpóraszerű jelenség.

Az előbbi két súlyos érv ellenére úgy vélem, komoly érvek szólnak amellett, hogy a tanulmány elején megfogalmazott két kérdést vizsgálat tárgyává tegyem.² Ellentétben ugyanis az idézett két szakértői véleménnyel (melyek elterjedtségét többször volt szerencsém meg tapasztalni, amikor e két kérdés konferenciákon való megpendítésekor jobb

¹ A melléklet első része tartalmazza a kutatás során meginterjúvolt szakértők neveit és szakértői mivoltukat indokló egy-két életrajzi adatukat. Ezekből kitűnik, hogy kutatásunkban szakértőnek nem szükségképpen – sőt nem is elsősorban – a tudomány képviselőit tekintettük, hanem azokat a magyarországi, erdélyi és kárpátaljai politikusokat, állami és nem állami szervezetekben dolgozó szakalkalmazottakat és vezetőket, akik érdemben beleszólnak a magyar diaszpórapolitika alakításába, illetve tevékenységükkel közvetve hatnak erre.

Az interjú vezérfonala alapján (lásd a melléklet második részét) megvalósult interjúk közlése során arra törekedtem, hogy az interjúalany gondolatait pontosan adjam közre. Ennek érdekében gyakran átszerkesztettem az interjú szövegét, aminek credményeképpen az idézetek remélhetőleg gondolat-, ám semmiképpen sem szöveghűek.

² Nem is szólva arról, hogy a COLPI által szervezett magyar–oros–ukrán összehasonlító kutatás orosz szereplője ragaszkodott a diaszpórafogalom alkalmazásához.

esetben értetlenséggel, rosszabb esetben ellenségességgel találkoztam), meggyőződésem, hogy a diaszpóra olyan jelenség, amelynek számos jellemzője megfigyelhető a határon túli magyarság, és ennek Magyarországon található csoportjai esetében. Következésképpen számomra értelmesnek tűnt engedni az orosz önkénynek (lásd a 2. lábjegyzetet), és megvizsgálni, hogy adható-e értelmes válasz a két kérdésre.

Az elemzés során rövid szakirodalmi bolyongás után eljutunk a diaszpóra egy lehetséges munkafogalmához, és megismerjük legfontosabb szociológiai jellemzőit. Ezután („hevenyészett megfigyelések” formájában) megvizsgálom, hogy a szakértői vélemények és a rendelkezésre álló empirikus illusztrációk alapján igazolható-e a felvetett kérdések hasznossága (tehát, hogy megfogalmazható-e a két kérdés segítségével új szempont), illetve milyen hipotetikus tartalmi válaszok adhatók a két kérdésre.

A DIASZPÓRA FOGALMÁRÓL

A diaszpóra görög eredetű fogalom, jelentése: szétszórás. Eredetileg a zsidóságra, illetve a zsidó keresztényekre vonatkozott [hivatkozik Bán (1997) az Oxford English Dictionary megfelelő szócikkére]. A közelmúlt szociológiai szakirodalmában alkalmazott diaszpórameghatározásokban (Bán, 1997) a következő elemek fordulnak jellemzően elő:

- migráns népesség, amely
- etnikailag eltér a befogadó ország lakosságától, amelynek
- olyan kisebbségét alkotja, amelyet
- a kibocsátó ország iránti erős érzelmi vonzalom vagy/és aktív kapcsolat jellemez,
- ahová elvileg állandóan visszamenni készül, de ahová gyakorlatilag sohasem jut vissza.

A reneszánszát élő diaszpórakutatás újabb definíciói is újra meg újra megismétlik – eltérő kombinációban és összetételben – az előzőekben felsorolt meghatározáselemeket. Egy 1999. évi nagy nemzetközi diaszpórakonferencia előadásaiiban rendre minden résztvevő az előbbiekkal megegyező elemekből építkező diaszpórafogalmakat használt, vagy egyáltalán nem definiálta a diaszpóra fogalmát. A szerzők zöme hangsúlyozta ugyanakkor, hogy a diaszpórafogalom modern értelmezése nem azonos annak klasszikus, a zsidó–keresztény kultúrkörre korlátozódó jelentésével. Ezzel szemben valamennyi szerző egyetért két dologban:

- a diaszpóra jelenségét nem lehet megérteni a globalizáció egyes részfolyamatainak elemzése nélkül (modern diaszpóra = transznacionális közösség);
- a diaszpórajelenség megismeréséhez elengedhetetlen a diaszpóra típusainak elkülönítése (például, hogy a diaszpóra kibocsátó országa önálló államként létezik-e vagy sem, hogy a diaszpóra önkéntes migráció vagy erőszakos kiűzetés eredménye stb.).

Noha a típusalkotás igen hasznos egy szociológiai jelenség jobb megismeréséhez, nem sokat segít abban, hogy a jelenség szociológiai természetének általános vonásait megismerjük. Ezt a célt a siker nagyobb esélyével közelíthetjük oly módon, ha nem egy „tökéletes” diaszpórafogalmon vagy tipológián gondolkodunk, hanem megpróbáljuk meghatározni azon társadalmi jelenségek együttesét, amelyek a diaszpóra jelenségéhez kötődnek.

A diaszpóra szociológiai jellemzőinek elemzését Bonacich (1973) (és „folyományai”: Bonacich–Turner, 1980; Light és Bonacich, 1988) munkáira alapozom. Megközelítésének

lényege, hogy a migráns kisvállalkozó társadalmi jellemzőit és ezeknek a kibocsátó és befogadó országhoz való viszonyulást közös modellbe foglalja. A mi számunkra e megközelítés haszna abban rejlik, hogy a migráns vállalkozó sajátos viselkedését – amit jobb híján társutas magatartásnak (sojourner mentality) fordítok – magyarázva a diaszpóralétre nagymértékben jellemző szociológiai magatartást mutat be. Ez egyszerre három forrásból táplálkozik:

- a kibocsátó országhoz való bizonytalan, de erős érzelmi töltésű viszonyból (ápolja kapcsolatait, tervezi, hogy visszamegy, ám tudja, hogy valójában soha nem tér oda vissza, amit részben maga előtt is eltagad, részben – többnyire túlkompenzál), de ami a befogadó országban való létét érzelmileg átmenetiként teszi csak elképzelhetővé stb.);
- a befogadó országhoz és ennek többségi társadalmához fűződő ambivalens viszonyból (idegen, de letelepedett, a lojalitása feltételes, amiből gazdasági haszna származik neki és a többségi társadalomnak is, de ami folytonosan újratermeli a kölcsönös gyanakvást stb.);
- a kisebbségi és a migráns lét immanens sajátjaiból [erős és személyes kapcsolatokat ápoló, bezártságra hajlamos közösség, (túl)fejlett mi-tudat, gazdasági elszigeteltség, kulturális (vallási, etnikai, gazdasági) önvédelem (vagy ennek ellentétéként a teljes asszimilálódás), a könnyen likviddé tehető beruházások dominanciája stb].

A modell természetesen csak korlátozottan alkalmazható, hiszen a diaszpórák nem csupán kisvállalkozókból állnak, valamint a Bonacich-féle megközelítés nem tér ki a diaszpóralét minden elemére (például a politikai mezőre), illetve nem vesz figyelembe olyan hatásokat, amelyek a diaszpóra szociológiai elemzése során olykor fontosak lehetnek (például a lakóhelyi szegregáció vagy a kibocsátó és befogadó országok közötti történelmi, politikai, kulturális viszonyok).

Célszerű tehát – a Bonacich-féle modellt alapul véve – a diaszpóralét (továbbá a diaszpóra és a kibocsátó, illetve a befogadó országok közötti kapcsolat) szociológiai jellemzőjeként figyelembe venni azt is,³ hogy

- a befogadó országok lakóinak többsége gyakran idegennek vagy – a diaszpóra tagjai részéről kettős lojalitást feltételezve – egyenesen ellenségnek (bűnbaknak) tekint a diaszpórát, ami könnyen politikai megerősítést is kaphat;
- a diaszpórának az egyénhez hasonló életciklusai vannak, s a kialakulófélben lévő, a megerősödött és a széteső diaszpóra szociológiai jellemzői igen eltérőek;
- a különféle diaszpóráknak az egymáshoz és a befogadó országhoz való viszonya eltérő lehet a diaszpórát alkotók számaránya, társadalmi összetétele, a kibocsátó ország kulturális, történelmi és politikai vonásaitól függően;
- egy kibocsátó országnak több diaszpórája is lehet, amelyek egymással is kapcsolatba kerülhetnek, s amelynek mentén „világméretű” gazdasági, kulturális és politikai diaszpóraegységek keletkezhetnek (ami visszahat az egyes diaszpórák és a kibocsátó ország közötti kapcsolat, valamint a befogadó országokhoz fűződő kapcsolatok szociológiai jellemzőire is).

A diaszpórafogalom dinamikus és lazán körülhatárolt változatának alkalmazása mellett szólnak azok a globális trendek is, amelyek a diaszpóra új formáit és jelentéseit hozzák

³ Mint ezt tette Szántó (1984), amikor a nyugati magyar diaszpóráról értekezve – e fogalom említése nélkül – olyan tipológiát alkalmaz, amely az adott közösségnek Magyarországhoz, a befogadó országhoz és az ottani etnikai közösséghez való viszonyának hármását egyidejűleg kezeli.

létre. Ebből következően a diaszpóra eddigiekben felsorolt szociológiai vonásain kívül a mai világ diaszpóráinak elemzése során olyan tényezőket is figyelembe kell venni, amelyek nem voltak jellemzőek a hagyományos diaszpórák esetében.

A mai diaszpórák jellemző vonásaként említik többen – s utalnak a modern diaszpórák e sajátosságára, mint a jelenség legújabb kori felerősödésének alapvető okára – azt, hogy a kommunikáció (tömegközlekedés, telefon, tévé, e-mail, posta, banki pénzforgalom) új technikáinak gyors és olcsó volta transznacionális közösségek formájában teszi lehetővé a diaszpórák (újja)szerveződését, illetve a modern diaszpórák kialakulását.

A kommunikáció lehetőségeinek sokszínűsége és a helyváltoztatás könnyebbé és olcsóbbá válása módot nyújt arra, hogy a diaszpóra tagjai – már akik számára ez fontos – egyidejűleg legyenek jelen a kibocsátó és a befogadó országban. Ily módon csökken bennük a kibocsátó ország elhagyásának és a távolságnak betudható mitikus vonzalom és érzelmi feszültség, ugyanakkor felerősödhet a kétirányú gazdasági tranzakciók és a politikai tevékenység esélye. A modern transznacionális diaszpóra tagjainak már nem kell választaniuk az asszimiláció és az etnikai kisebbség értékeinek őrzése között, hanem egyidejűleg mindkét térfelel is jelen lehetnek [mint az orosz transznacionális közösség bárhol a világon (Doormenik, 1997) vagy a lengyel illegális munkások Görögországban (Romaniszyn, 1996)]. Ily módon ami Kohn bácsi számára még abszurd alternatíva volt csupán, mára a diaszpóra egyes csoportjai számára magától értetődő szubkultúra, gazdasági és politikai magatartás lehet.⁴

A transznacionális diaszpóra elterjedésének okai között nem csupán a technológiai innovációk mindennapivá válását szokás emlegetni, hanem a globalizáció egyéb politikai és kulturális elemeit is. Ilyen például a nemzetállamok gyengülésének tétele (Demetriou, 1999), vagy a nemzetközi szervezetek és az általuk világméretben terjesztett viselkedési minták és jogi elvárások erejének növekedése. Nem lebecsülendő a diaszpórák politikaformáló szerepe sem, amennyiben az általuk összeadott és célzottan felhasznált pénzek államformákat tudnak megváltoztatni, politikai irányzatokat képesek „helyzetbe hozni”, kulturális értékrendet tudnak befolyásolni (Shain–Sherman, 1999). Nem elfeledendő továbbá olyan globális kulturális és gazdasági hatások sem, mint a multikulturalitás [és ennek részeként a diaszpórák öntudatra ébredése és önmaguk állandó – noha folytonosan változó – jelenséggé váló tételezése (Hall, 1990)], vagy a multinacionális vállalatok és fogyasztási módok elterjedése, amelyek másolható mintaként és standardizáló tényezőként könnyítik a diaszpórák fennmaradását és a befogadó országokba való belesimulásukat (Sheffer, 1999).

E kezdetleges gondolatmenet összefoglalásaként álljon itt egy terjedelmes idézet a modern diaszpóra szakirodalmának egyik meghatározó munkájából. Ebben, mint cseppben a tenger mutatkozik meg mindaz a nehézség, amely a diaszpórafogalom megragadhatóságát számomra jelentette, s ugyanakkor annak belátása, hogy fontos – és magyar nézőpontból nagyon is átgondolandó – jelenséggel állok szemben.

⁴ Arra a hatvanas évekbeli viccre gondolok, amiben Kohn bácsi kíváncsora Izraelbe, majd hamarosan hazatér. Amikor ismét kíváncsora útlevélért folyamodik, a magyar rendőr megkérdezi: miért nem dönti már el, hogy Izraelben vagy Magyarországon jobb-e neki. Mire Kohn bácsi: a repülőn.

„Leíró és elméleti fogalmak rakoncátlan tömege kavarg és zajong, hogy a kutatók általuk jellemezzék a nemzetek, kultúrák és régiók közötti kapcsolatokat ... Fontos új folyóiratok, mint a *Public Cultures* és a *Diaspora* (vagy a feltámadt *Transition*) szentelnek nagy figyelmet a transznacionális kultúrák történetének és újabb kori feltámadásának. A *Diaspora* első számához írt szerkesztői bevezetőjében Kachig Tölölian így ír: »A transznacionális közösségek mai modellje, a diaszpóra ... az a fogalom, amely régebben a zsidó, görög és örmény szétszórás leírására szolgált, ma viszont olyan jelenségekkel vált részben azonos jelentésűvé, mint a migráns, a külföldi, a menekült, a vendégmunkás, a száműzött közösség, a tengerentúli közösség vagy az etnikai csoport. [...]»

Safran a következőképpen definiálja a diaszpóra fogalmát: külföldi kisebbségi közösség, (1) amely egy eredeti „központból” legalább két „periférikus” helyre került át, (2) megőrizve emlékeit, vízióit, mítoszait az eredeti otthonnak, (3) akik úgy sejtik, hogy a befogadó ország nem – s talán sohasem – fogja teljesen elfogadni őket, (4) akik úgy tekintenek az elhagyott otthonra, mint ahová vissza fognak térni, ha eljön az idő, (5) akik ezt az otthont megőrizni és újrateremteni készen állnak, és (6) akik identitása és közösségük szolidaritása ehhez az otthonhoz fűződő kapcsolaton keresztül érthető meg.” (Clifford, 1994)

A DIASZPÓRAFOGALOM ALKALMAZHATÓSÁGA MAGYAR NÉZŐPONTBÓL

A következő két alfejezet azt illusztrálja, hogy milyen módon gondolkodnak a magyar diaszpórapolitika szereplői a diaszpóra fogalmáról és annak alkalmazhatóságáról.

A mai Magyarország határain túl élő magyarság mint diaszpóra?

A határon túli magyarság diaszpóraként való megítélésében kétféle nézet uralkodik.

Az egyik nézet szerint a nyugati magyarság diaszpóra, mert migráció eredményeként jött létre, ellenben a Kárpát-medence magyarsága nem (vagy jobbra nem) az, mert nem migráció áll a kialakulása hátterében.

„Diaszpórának azokat a kisebbségeket nevezzük, amelyet a szülőföldjüket valamilyen oknál fogva, kényszer hatására vagy önkéntesen elhagytak. Diaszpóra a nyugati magyarság, mert elvándorlás eredményeképpen született, de a határon túli magyarok ősei 1100 év óta ugyanott élnek, ahol élnek. Tehát ezeket semmiképpen nem lehet diaszpórának nevezni. Kisebbségben élő nemzeti közösségek, de a kisebbségi kifejezést ők maguk nem szeretik, a diaszpóra pedig egyáltalán nem érvényes rájuk.” (Tabajdi)

„Azok tartoznak diaszpórához, akik az adott területen nem őslakosok. Kárpátalján a magyarság őslakos. A kárpátaljai magyarság esetében csak a határ változott meg. Egész más fogalom a diaszpóra és a saját szülőföldjén kisebbségben élő népek fogalma.” (Milovan)

„Amikor azt mondjuk, hogy diaszpóra, akkor általában a nyugati magyarokra gondolunk, akik, eltérően a kárpát-medenceiektől, nagymértékben szétszórásban élnek.” (Báthory János)

„A határon túli magyarság semmiképpen sem diaszpóra, és ha ez az állítás vitatható, akkor nagy baj van a tudományban... A magyarsággal kapcsolatban nem szoktunk diaszpóráról beszélni. Ha mégis szóba jön, akkor ezt a fogalmat elsősorban a nyugati vagy a tengeren túli magyarság fogalomkörén belül értelmezzük. Az tehát, hogy a kárpát-medencei magyarság diaszpóra volna, hát finoman szólva tudománytalan állítás. Inkább egy rossz megfogalmazásnak tudom be, mint egyébként.” (Csapody)

„A határon túli magyarság a nemzet testéhez tartozó rész, semmiképpen nem tekinthető diaszpórának. Diaszpórának a szétszóródó, önmagának jobbulást keresőket nevezzük, akik idegen népek közt kis szigetet alkotnak. A zsidóság, amely ország nélküli népcsoport volt, kénytelen volt odamenni, ahol a megélhetését megtalálta. Diaszpóra minden olyan nép, amelynek saját hazája nincs, és kénytelen vándorolva élni mindennapi életét. Ilyen a cigányság vagy a kurd nép is. A magyarság sosem emiatt ment a nagyvilágba, és mindig kötődött a hazájához, tehát nem diaszpóra, hanem nemzetrész, amely széttöredezett.” (Báthory Katalin)

„A Kárpát-medencében élő magyarság ezer éve itt él, nem hagyta el az anyaországot, hanem a határok léptek keresztül bizonyos népcsoportokon. Azon a földön élnek, ahol elődeik nyugszanak ezer éve. A diaszpórafogalom azokra vonatkozik, akik elhagyták az országot. Ők szerte a világban élnek, az Amerikai Egyesült Államoktól kezdve Namíbiáig. Ez a szétszóródott magyarság a diaszpóra. De akik itt élnek a Kárpát-medencében a Honfoglalás óta, azok tulajdonképpen a saját szülőföldjükön élnek. Igaz, itt is van ún. *szórványmagyarság*, akiket azért nevezünk így, mert nem nagy tömbben élnek, hanem kisebbségben vannak.” (Szűrös)

Ezen a nézeten belül számos további értelmezési kísérlet létezik. Van, amelyik a létszámmal, a határtól való távolsággal, a közösségi lét erejével vagy a többségi társadalomhoz való viszonytal, illetve a sajátos identitás létével érvel amellett (lásd később a Vogel idézeteket), hogy miért nem tekinthető diaszpórának a Kárpát-medence határon túli magyarsága.

„Az erdélyi magyarságot semmiképp sem nevezném diaszpórának. Ennek a fogalomnak különböző jelentése van a román és a magyar nyelvben. Mi a diaszpóra alatt a szórványt értjük, ami adott területen egy kis létszámú, szétszóró közösséget jelent. A románok a diaszpórán a határon túli összrománságot értik. A mi diaszpóránk a nyugati magyarság.

Román értelemben az emigrációt tekintik diaszpórának. Mi, erdélyi magyarok nem emigráltunk. Ez nem emigrációs közösség. Szerintem a diaszpórafogalom nem jó a határon túli magyarság esetében. Tények igazolják, hogy létezik egy romániai magyar társadalom a szó szociológiai értelmében, és nem valami jelzős szerkezetben. Tehát olyan értelemben, hogy a románok azt mondják, hogy van a román nép, a román társadalom,

s abban benne vannak a magyar nemzetiségű román állampolgárok. Ez politikailag igaz, alkotmányjogilag. Viszont itt két eléggé párhuzamos társadalom létezik: a román és a romániai magyar, amelynek megvannak a maga sajátosságai. S e két társadalom között nagyon kevés az összekapcsolódás és az átfedés. A romániai magyar társadalom kulturálisan alig kötődik a román társadalomhoz. És nem kötődik a mentalitás, az alapértékek szintjén sem.” (Vargha)

„A diaszpóra a nyelv és a leszármazás alapján, illetve tudatosság és szervezettség formájában ragadható meg, amely által mint kultúra továbbadódik. A Kárpát-medencében élő magyarok külföldiek lettek (Trianon). Ez egy »külön világ«. Nagy kérdés, hogy ez vajon mindig így volt-e vagy csak Trianon óta? Nem igazi diaszpóra ez, de inkább diaszpóra, mint az 56-os kivándorlók. Míg az 56-osok közül csak a sikertelenül beilleszkedettek kötődnek a magyarsághoz, a határon túli magyarok önazonossága (identitása) megmaradt.” (Lantos)

„Szerintem a diaszpóra egy rossz és a magyar hagyományoktól idegen szemléletet tükröz. Annak jele, hogy kialakult a csonka magyar tudat, amely Hegyeshalomtól Ártándig, és hadd ne soroljak egyéb határállomásokat, látja a dolgokat. A csonka magyar tudat azt jelenti, hogy vagyunk mi, magyarok, a magyarországiak, és vannak még magyarul beszélő nem tudom én kicsodák, de lehet hogy még rokonok is, hogy azok bizonyos értelemben másodrendű magyarok, úgy, mint ahogy a keletnémetek is másodrendű németeknek tekintettek.

Márpedig én a tömbmagyarságot semmi esetre sem merném diaszpórának nevezni. Számomra az erdélyi magyarság nem diaszpórában él. Elsősorban azért nem, mert nincs diaszpóratudata. Az erdélyi magyarság nem érzi úgy, hogy ő valamifajta elesettségben lévő, jogokkal nem rendelkező, csúnya szóval: »elcsángósodott« népcsoport lenne. Ő úgy érzi, hogy őshonos ezen a területen, van közösségi léte, élete, tudatában van annak, hogy önfenntartásra képes társadalmat alkot. Ilyen értelemben alapvetően eltér egy emigrációs diaszpórától.” (Méder)

„Én sem a romániai magyarságot, sem a Kárpát-medencében élő egyéb magyarságcsoportokat nem tekintem diaszpórának. Diaszpórának tekintem a világ számtalan országában szétszórtnan élő magyar személyeket, egyéneket. Ott, ahol a magyarság számszerűleg megfelelő nagyságban, tömbben él és földrajzi közelségben van Magyarországhoz, ott a magyarság nem diaszpóra, hanem a nemzeti kisebbségek csoportjába tartozó nemzettest.” (Mátis)

Továbbra is e nézetrendszeren belül maradva külön említést érdemel az erdélyi magyarság kérdése, hiszen esetükben mind az identitás, mind a politikai szempont sajátosan és nagy súllyal jelenik meg.

„Az erdélyi magyarság mindig erdélyi magyarság volt. Az a magyar nemzetnek része, de az erdélyi magyar, az egy külön identitású, értékű ember.” (Tódor)

„Én úgy definiálnám az erdélyi magyarságot, mint az összmagyarságnak egy olyan magva, ahol nagyon egészséges és erős hagyományok, tradíciók, szokások, összetartás él még. Úgy érzem, hogy mindezen szempontokból az erdélyi magyarság rengeteg dolgot nyújthat a magyarországi magyaroknak. Az erdélyi magyarságot is úgy kell megtartani, hogy az maradjon, ami volt. És így tud hasznára válni, vagy így tud valamit nyújtani az anyaországnak is és Romániának is.” (Nagy)

„Mi be vagyunk ékelve a romániai román társadalomba. Ugyanakkor nem tekintjük külön közösségnek a romániai és a magyarországi magyarokat. Egy nemzethez tartozunk, egy a nyelvünk és egy a kultúránk. Hogy a történelem úgy hozta, hogy egy határ alakult ki köztünk, ez nem a mi hibánk.” (Szilágyi)

A másik nézetet vallók a diaszpórafogalom alkalmazása során különbséget tesznek a tömb- és a szóránymagyarság között, s ez utóbbit a Kárpát-medence magyarsága esetében is diaszpórának tekintik.

„Erős többségi környezetben élő kisszámú, valamennyire koherens közösség, például a határon túli szóránymagyarság. Én ezért a Nyugaton és a határhoz közel szórányban élő magyarságot tekintem diaszpórának. Az erdélyi tömbmagyarság egyértelműen nem diaszpóra.” (Egyed)

A szórány (mint az a klasszikus diaszpórafogalom szétszórátás jelentéséből levezethető) diaszpóráként való felfogása azért érdekes, mert ez esetben azt kell eldönteni, hogy mi tekintendő szóránynak. Magyarország tízmilliós népességéhez képest még az erdélyi tömbmagyar részek is szóránynak tekinthetők:

„A diaszpóra nem más, mint szétszórtság. Tehát én – általános értelemben – diaszpórának tekintem a tömbszékelységet is, ahol az ember utazik hat órán keresztül úgy, hogy nem hall román szót, de a Magyarországtól való nagy távolság és elszakítottság miatt ez is diaszpóra. Én most nem abban a vallási megközelítésben értem a diaszpóra fogalmát, hogy »a zsidó diaszpóra szétszóratik«, nem abban az értelemben, hogy elvándorol. Ez a nyugati magyarságra érvényes. Tehát az, aki Magyarországról nyugat felé vándorol, és letelepedik Ausztriától kezdve Kanadáig, az az egyik diaszpóra. De én a magyar diaszpórára nézve általános értelemben veszem ezt a szétszórtságot, tehát azt, hogy a nemzeti, illetve a kulturális-nyelvi határok nem esnek egybe. Ha Erdélyből nézem a szóránnyt, akkor azt mondom, hogy a Székelyföld nem szórány, a partiumi tömbmagyarság nem szórány, de a Belső-Erdély vagy a bánági magyarság már szórány. De Budapestről nézve a székelység – hiába a 600–700 ezres tömb – a tízmilliós tömbhöz viszonyítva mindenképpen diaszpóra. A kérdés tehát attól függ, hogy honnan nézem.” (Keszthelyi)

„Én a diaszpóra fogalmán azt értem, hogy szórány. A kárpátaljai magyarságot nem tekintem diaszpórának, mivel az nem szóránymagyarság. Hiszen a kárpátaljai magyarság nagy része egy tömbben él.” (Hutterer)

„Én diaszpórán a szórványmagyarságot értem ... A diaszpóra kérdése számomra azt a dilemmát jelenti, hogy hol érdemes még valamit tenni, ott pedig azt jelenti számomra a diaszpóra, hogy többet kell nyújtani, mint egy tömbmagyarság részére, amely relative – külső segítség nélkül is – elboldogul. Tehát az igazi kérdés, hogy ha van egy korlátozott mennyiségű támogatás, anyagi és egyéb, akkor ezt hogy lehet úgy elosztani, hogy abból a legtöbb eredmény szülessen és a lehető legkisebb legyen az asszimiláció.” (Halzl)

„A határon túli magyarság bizonyos területeken diaszpóra, más területeken nem. A határon túli magyarság egy része tömbben él, egy más részük szórványban. A diaszpóra tehát azt jelenti, hogy abszolút kisebbségben, szétszórt állapotban léteznek a kisebbség tagjai. A diaszpórában élőknek nincs módjuk arra, hogy önálló intézményrendszert hozzanak létre, és jóval veszélyeztetettebbek kultúrájukban, identitásukban.” (Törzsöök)

E gondolkörön belül egy sajátos megközelítés szerint országon belüli migrációval is jöhet létre diaszpóra. Ez a gondolat nem szerepel az általam ismert diaszpórairodalomban, amely a migrációt impliciten, mint határok átlépését jelentő nemzetközi migrációt értelmezi.

„A SZU idején, ha nem is tömegesen, de beszélhetünk a magyarok Ukrajnán belüli kirajzásáról. Ennek fő motívumai a szaktudás megszerzése, illetve a szakmában való elhelyezkedés voltak. Ilyen módon Ukrajnában két hely van, ahol nagyobb számban (ezek 200–300 fős közösségek) élnek magyarok: Lembergben és Kijevben. Ők jelentik a diaszpórát. Az előző kormány politikai súlyt adott nekik, mert megfelelő partnert látott bennük. Most az a felfogás, hogy akik így élnek diaszpórában – ezeket az embereket nem hurcolták el, külső kényszerből, de önszántukból mentek el a szülőföldjükről – azokat kisebbségnek tekintjük, de nem határozhatják meg az ukrainai magyar politikát. Távol élnek a tömbmagyarságtól, így erről a szerepről le kell mondaniuk ... A kárpátaljai magyarság nem tekinthető diaszpórának, mert megbontatlan etnikai tömbben él ... A diaszpóra definíciójában megjelenő távolra hazavágyódás nem jellemző a kárpátaljai magyarokra.” (Tóth)

„A kárpátaljai magyarság nem tekinthető diaszpórának, mégpedig azért, mert tömbben él. Az amerikai magyarok, vagy ha Kárpátalján belül maradunk, a kijevei és a leMBERGI magyarok már diaszpórának tekinthetők.” (Milovan)

„Olyan népességet értek én diaszpórán, amelyik az adott területen nem őshonos, hanem valahonnan betelepült, és létszámát tekintve általában nem nagy összefüggő területi közösségekben él. Tehát nem olyan, mint a székelyföldi, hanem, mint az amerikai magyar népesség. De az őshonosság önmagában nem elég, mert előfordulnak olyan részek, ahol őshonos magyarok élnek egy-két községben, de elvékonyodik már a magyar populáció, és ennek következtében már ők is szórványnak vagy (egy írószövetségbeli konferencián hallott fogalmat használva) „maradék-/maradványmagyarságnak” minősülnek. Értelmezésem szerint tehát a diaszpóra szónak a szórvány a magyar szinonímája.” (Pusztaszeri)

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a határon túli és Kárpát-medencén belüli magyarság egészét a magyar diaszpórapolitika szereplői nem tekintik a mai Magyarország diaszpórájának. Célszerűnek tartom én is egyelőre (további elemzésekig) megalkudni ezzel az állásponttal. Természetesen nem azért, mert a szakértők egy része ezt javasolja, s nem is azért, mert már a kérdés felvetése is sokakat sért.⁵ Hanem azért, mert egyfelől elméletileg nem lenne helyes a diaszpórafogalmat ebben a kontextusban alkalmazni, hiszen létrejöttében a migráció hiánya a szakirodalom egyetlen konszenzuálisnak tekinthető elemét is kikezdené, s ez nem lehet célunk. Másfelől pedig belpolitikai és közel-külföldi politikai okok miatt sem lenne célszerű ezt tenni, hiszen ez olyan diskurzusokat indítana el, amelyek csak bonyolítanák a politikacsínálást, aminek levét nyilván ismét a kisemberek innák meg.

Mindazonáltal a rendelkezésre álló néhány empirikus érv⁶ elég ahhoz, hogy a határon túli és kárpát-medencei magyarság (Magyarországhoz mint soha el nem hagyott anyaországhoz való) diaszpóra jellegű kapcsolódásának lehetőségét továbbgondolásra alkalmas hipotézisnek ajánljuk – érdek ide, érzékenység oda, s nem elfeledve, hogy önmagában egy ilyen diskurzusba belekezdeni is kihat a diaszpórapolitikára, sőt hosszabb távon magára a diaszpórára is – kisebbségkutatók, politikai elemzők és az identitásformáló értelmiség számára.

A Kárpát-medencén kívüli magyarság diaszpórának tekinthető. Természetesen ebben az esetben is felmerülnek empirikus problémák [lásd az ausztriai magyarok identitásgondjait (Szépfalusi, 1992) vagy az amerikai magyar diaszpórahullámok eltérő identitáspolitikáját és diaszpóratudatát (Huseby-Darvas, 1996; Szántó, 1984)]. Ám az nem kétséges, hogy a kutatás tárgya ebben az esetben egy modern diaszpóra. Ilyen kutatásokra annál is inkább szükség van, mert aligha kétséges, hogy a diaszpóra politikai befolyásáról, gazdasági szerepéről, identitásformáló hatásáról, s a különböző diaszpórák egymásra gyakorolt hatásáról a bevezetőben adott hevenyészett lista elég fontosnak tűnik magyar nézőpontból.

⁵ Az, hogy a diaszpórafogalom használata érzékenységet sért, nem magyar sajátosság: „Bár az újságírók és a kommentátorok a Barak-kormány tagját, Michael Melchior rabbit ... »diaszpóraügyi miniszternek« nevezik, tanácsadói rögtön kijavítják ezt, mondván, hogy a titulus inkább »az izraeli társadalom és a világ zsidósága« miniszterét jelenti ...” (na, 2000) A diaszpórafogalom – érvelnek azok, akik ezt a fogalmat politikailag inkorrektnek tekintik – azt a látszatot kelti, mintha az Izraelen kívül élő zsidók közösségei alsóbbrendűek lennének az izraeli zsidók közösségéhez képest.

⁶ Például az, hogy

- a magyar állami jelkép (a magyar zászló tisztelete) ugyanolyan fontos az erdélyi magyarok számára, mint a román államiság a román erdélyiek számára (Csepeli és mások, 1998);
- Magyarország az itt élő erdélyiek számára „ittthon”, az erdélyi „otthon” mellett (Kántor, é. n.), s ez a kettős otthontudat tíz év után sem tűnik el (Szakáts, 1996);
- Magyarország (csökkenő mértékben ugyan, de még ma is) „hazai” terep az erdélyi magyarság számára (Bíró, 1998).

A határon túlról jött magyarországi magyarság mint diaszpóra?

A kibontakozó kép ellentmondásos.

„Az áttelepült romániai magyarok valódi diaszpórát alkotnak. Jellemzőjük az erős hálózati- és csoportszerveződés, a jó érdekérvényesítés, egymás segítése és az erős összetartozás. Ezen kívül a „külvilág” [magyarországi sikertelen magyarok] körében – a zsidókhoz hasonlóan – előítéletek élnek velük szemben.

A magyarok és az erdélyi világ két külön világ. Két külön nép ez akkor is, ha ugyanazt a nyelvet beszéljük. Alapfogalmak – mint az idő, a karrier, a becsület – alapvetően mást jelentenek egy erdélyi magyar és egy magyarországi magyar számára. Ez a két világ nehezen kapcsolódik. Ezért a határon túliak, az erdélyiek számára egyszerűbb a diaszpóralét, mint állandóan válaszolni a magyarországi kihívásokra. Az erdélyiek nehezen veszik fel az itteni stresszes tempót. Miközben otthon ők (az áttelepülők) voltak a dinamikusak, a teljesítményorientáltak, itt ők váltak a lassú, nehézkes rétegé.” (Lantos)

„Nem tekintem diaszpórának, a Magyarországra áttelepült kárpátaljai magyarokat sem, bár nyilvánvalóan a magyarországi magyarokhoz képest egy sajátos csoportot alkotnak, amennyiben meg tudják önmagukat szervezni. Én nem hiszem, hogy az áttelepülők azért jönnek Magyarországra, mert annyira vágnak ide, a mitikus hazába. Azért jönnek, mert egyrészt itt jobbak az anyagi körülmények, másrészt távlatában is nagyobb lehetőségeik vannak az érvényesülésre. A környezetemben élő emberek ilyen megfontolásokból települtek át, és ezért nem tekintem őket diaszpórának. Az áttelepülők nem érzelmi okok miatt települnek át, és az, hogy csoportot alkotnak és szervezeteik vannak, az annak köszönhető, hogy a magyar társadalom nem igazán fogadja be azokat az embereket, akik máshonnan jönnek. És az mindegy, hogy a határon túlról jött vagy Afrikából.

A kint élők odakint a magyar nemzet részének érzik magukat, de ahogy bejönnek, elkülöníti őket a magyar társadalom. Ha megkérdeznék egy embert Kárpátalján, hogy minek vallja magát, azt fogja mondani, hogy magyarnak, ugyanakkor, ha eljön Magyarországra, akkor azt mondja, hogy nem érzi itthon magát. Nem ő érzi, hogy ő nem magyar, hanem a környezete érzékelteti vele.” (Hutterer)

Vizsgáljuk meg, hogy a diaszpóra szociológiai jellemzői közül melyek találhatók meg a magyarországi határon túlról jött magyar migránsok körében.

Erős magyarságtudatuk és erdélyi identitásuk egymást erősítve egyfelől a befogadó ország magyarságtudatának lenézését, másfelől a kibocsátó országbeli magyar közösség és kultúra identitásképző felértékelését eredményezi.

„A Romániában élő erdélyi magyarság identitástudata rendkívül erős. [...] Az erdélyi magyarság a modern magyar nemzettudat 19. századi fejlődésének eredményeként önmagát a magyar nemzet egésze részének tekinti, ugyanakkor magában hordozza az erdélyi történelmi fejlődés sajátosságait, amelyek az identitástudatot regionális elemekkel színezik és a magyar identitástudatot még inkább erősítik.” (Vogel, 1997, 22–23. o.).

Az előbbiekben említett erdélyi identitástudat elemei; az erdélyi fejedelemség történelmi sikeressége és a sokáig őrzött önállóság miatti büszkeség, a vallási tolerancia, a magyarországi magyarsággal szembeni kulturális fölény, a román elnyomatással való szembenállás miatti büszkeség, valamint a románokhoz képesti felsőbbbségtudat.

„A két világháború között az erdélyi magyar író-társadalom az erdélyi hagyományok alapján fogalmazta meg transzilvánizmusnak nevezett világnézetét, erdélyi lélekről, erdélyi gondolatról és erdélyi szolidaritásról beszélt. Alaptétele szerint Erdély külön történelmi egység ezer esztendő óta, saját külön erdélyi öntudattal, önálló kultúrával. Az erdélyi toleranciaelvre hivatkozva azt vallotta, hogy az erdélyi történelem, a földrajzi adottságok és a táj az évszázadok folyamán egy sajátos lelkiséget teremtettek, amelynek jellemvonásai az összeforrás a tájjal, a néppel, valamint az együttélésből következő magyar–román–szász egymásrautaltságnak, a kölcsönös megbecsülésnek a szükségesesége és tudatos vállalása.” (Vogel, 1997, 23. o.)

Ilyen erős identitástudat nyilván nem jellemző minden határon túli magyar közösségre, sőt esetleg csak az erdélyi magyarságra igazak. Már csak azért is, mert az identitáspolitikai az erdélyi magyarság esetében tartalmazza a legerőteljesebb intézményesedére irányuló elemeket, aminek

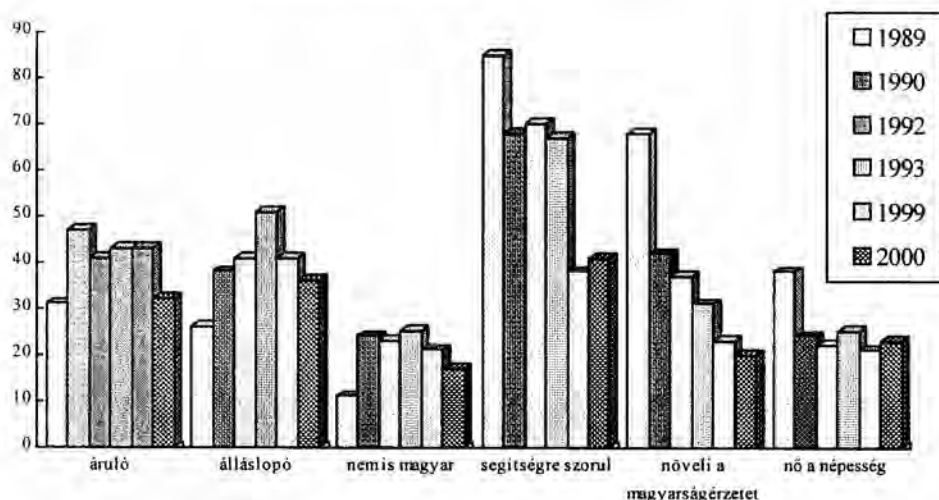
„központi szerepe van a romániai magyar társadalmat beburkoló etnikai határ termelésében. Az etnicitás termelése ... magában foglalja a fizikai és szociális tér kijelölését, az állandó etnikai kategorizációt, a kollektív mi-reprezentáció szótárának és grammatikájának működtetését, s nem utolsósorban egy igen jelentős pszichés/mentális biztonságérzet megteremtését. Az intézményrendszer legfontosabb funkciója kétségkívül az, hogy erősnek látszó burkot von a romániai magyar társadalom köré. Ennek a buroknak kettős funkciója van. Belülről nézve véd, elszigetel. Kívülről nézve pedig a romániai magyar társadalom erősségét, kompakt jellegét, szervezetségét jeleníti meg.” (Bíró, 1998, 40. o.)

Az is kérdés, hogy e tekintetben mit jelent erdélyinek lenni, hiszen van olyan vélemény, hogy csak a Magyarországon élők között létezik az erdélyiség mint általános identitáselem, „otthon” az identitás ennél kisebb egységekre vonatkozva létezik inkább.⁷ S ezen nem csupán azt kell érteni, hogy a történelmileg elkülönült régiók, városok, falvak többkevesebb lokális identitással rendelkeznek, hanem azt is, hogy folytonosan termelődő régi-új (sőt olykor teljesen új, lásd Bíró, 1998, 167–178. o.) lokális identitások létezhetnek egymás mellett.

⁷ Mint ahogy a kínai identitás is csak a diaszpórában élő kínaiakra jellemző, az otthoniak sokkal inkább egy adott tartománnyal azonosulnak. Az „összkínai” identitás ereje részben az eredeti identitások „legkisebb közös többszöröseként” jön létre, részben a kínai diaszpórapolitika terméke (Nyíri, megjelenés alatt), részben ez az az identitáselem, amelyik a külföldiek számára értelmes, s ezért az egyénnek a diaszpórában „használható” identitást nyújt.

A Magyarországon élő erdélyi magyarok identitásának alakulása természetesen egyéni döntések, az állam diaszpórapolitikája és a hazai kisebbségpolitika játéktérében alakul. Hogy ebben nem csupán érzelmi elemek, de nagymértékben racionális szempontok is szerepet játszanak, arra jó példa az Erdélyi Magyarok Egyesületének (amely a hazai erdélyi értelmiség 1989 óta létező szervezte) kesernyős-szellemes identitáspolitikajavaslat. Ennek lényege, hogy az erdélyi magyaroknak célszerű lenne más identitást választani, mivel a hazai kisebbségpolitika nem honorálja az erdélyi identitást, miközben románként, örményként vagy cigányként az erdélyi magyarok szervezetei komoly támogatást élvezhetnek.

A diaszpóra identitáspolitikáját nagymértékben befolyásolja a befogadó ország többségi közvéleményének alakulása, amely a romániai magyarok magyarországi diaszpórája esetében rövid ideig erősen támogató volt (1. ábra). Ez azonban nem tartott sokáig, s azóta – noha továbbra is minden más etnikumnál sokkal szívesebben fogadna be erdélyi magyarokat – folyamatosan rosszabb a megítélésük.

1. ábra. Az erdélyi magyarokkal kapcsolatos nézetek (1989–1999), százalék

Nem jogosulatlan az erdélyi fiatalok panasza, hogy „Magyarország az egyetlen ország a világon, ahol az erdélyi magyarok nem magyarok”. (Kántor, é. n., 16. o.). Mint ahogy az 1989 óta Magyarországon élők visszatérő panasza, hogy „lerománózzák” őket (Szakáts, 1996).

A diaszpóratudat részeként az erdélyi „otthon” iránti vonzalom nem múlik egy Magyarországon töltött évtized alatt sem, és az is megfelel a diaszpóra szociológiai elemének, hogy az itteni erdélyi létnek szerves eleme az otthoniakkal való kapcsolattartás (Szakáts, 1996). Sok példa illusztrálja azt is, hogy az erdélyiek hazai diaszpórája „mini-transznacionális” közösségként él hol otthon, hol itthon, gazdasági és kulturális téren egyaránt kamatoztatja az átmeneti helyzetből fakadó erőforrásokat (Bíró és mások, 1996; Bíró, 1996; Fox, 1999; Grajczar, é. n.).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a határon túlról Magyarországra érkezők diaszpórának tekinthetőségéről tehát nincs konszenzus a szakértők körében, de nincs olyan erős ellenérzés sem, mint amilyent az előző esetben tapasztaltunk. Szociológiai jellemzőit tekintve ez a kör diaszpórának tekinthető, de igen sajátosnak. Ennek oka részben a befogadó közeghez való kulturális-nyelvi hasonlatosságban, részben a kiinduló közeg és a befogadó közeg egymáshoz való sajátos történelmi-politikai-gazdasági viszonyaiban rejlik, mint például a kibocsátó közegben a magyarországi migrációt sajátosan kezelő szabályozási mechanizmusok megléte (Bíró, 1994), vagy a határok mozgása okozta változó identitáspolitikai, illetve a gazdasági összefonódások az informális gazdaságban (Grajcjar, é. n.; Fox, 1999).

IRODALOM

- B. KISS BÉLA (1999): Válasszunk magunknak új identitást. *Erdélyi Hivogató*, 2. évf., 1. sz., 1–2. o.
- BÁN CSILLA (1997): *A magyar diaszpóra Közép-Kelet-Európában*. Szakdolgozat. ELTE, Budapest.
- BÍRÓ A. ZOLTÁN (1992) A regionális identitás kialakításának néhány vonásáról. *Régió*, 3. évf., 4. sz., 61–71. o.
- BÍRÓ A. ZOLTÁN (1994): Adalékok a vándorló ember ikonográfiájához. In SIK ENDRE–TÓTH JUDIT (szerk.): *Jönnek? Mennek? Maradnak?* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1994, 19–39. o. /Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve./
- BÍRÓ A. ZOLTÁN (1996): Egyéni és kollektív identitás a kilépési gyakorlatban. In BODÓ JULIANNA (szerk.): *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön*. KAM–Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 123–142. o.
- BÍRÓ A. ZOLTÁN–BODÓ JULIANNA–GAGYI JÓZSEF–OLÁH SÁNDOR–TÜRÖS ENDRE (1996): Vándormunka – otthonról nézve. In BODÓ JULIANNA (szerk.): *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön*. KAM–Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 143–186. o.
- BÍRÓ ZOLTÁN (1998): *Stratégiák vagy kényszerpályák?* KAM–Pro-Print Kiadó, Csíkszereda.
- BONACICH, EDNA (1973): A Theory of Middlemen Minorities. *American Sociological Review*, 38 (October), 583–594. o.
- BONACICH, EDNA–JONATHAN H. TURNER (1980): Toward a Composite Theory of Middleman Minorities. *Ethnicity*, No. 7, 144–158. o.
- CLIFFORD, JAMES (1994): Diasporas. *Cultural Anthropology*, Vol. 9, No. 3, 302–338. o.
- CSEPELI, GYÖRGY–SIK, ENDRE (1995): Changing Content of Political Xenophobia in Hungary – Is the Growth of Xenophobia Inevitable? In MARYELLEN FULLERTON–ENDRE SIK–JUDIT TÓTH (eds.): *Refugees and Migrants: Hungary at a Crossroads*. Yearbook of the Research Group on International Migration. Institute for Political Science (HAS), Budapest, 121–128. o.
- CSEPELI GYÖRGY–ÖRKÉNY ANTAL–SZÉKELYI MÁRIA–CSERE GÁBOR (1998): Jelentés a Tündérkertből. *Társadalmi Riport 1998*. TÁRKI, Budapest, 527–548. o.
- DEMETRIOU, MADELENINE (1999): *Beyond the Nation State? Diasporic Identities, Loyalty and Transnational Politics*. Paper presented at the Conference on „Diasporas and Ethnic Migration in 20th Century Europe”. Berlin, May 20–23.

- DOOMERNIK, JEROEN (1997): *A Society without borders? „Russian” transnational communities in Western Europe*. Paper presented at the conference on „Central and Eastern Europe New Migration Space”. Pultusk, December 11–13.
- FOX, JON E. (1999): *Identity formation in migration: The case of Transylvanian Hungarian guest workers*. Paper presented at the Conference on „Diasporas and Ethnic Migration in 20th Century Europe”, Berlin, May 20–23.
- GRAJCZAR ISTVÁN (é. n.): *Külföldiek a Moszkva téri emberpiacon*. Kézirat. Budapest.
- HALL, STUART (1990): Cultural Identity and Diaspora. In JONATHAN RUTHERFORD (ed.): *Identity, Community, Cultural Difference*. Lawrence–Wishnant, 222–237. o.
- HUSEBY-DARVAS, ÉVA V. (1991): A bevándorló nők mint a kontinuitás fenntartói Delray amerikai magyar közösségében. *Ethnográfia*, 3–4 sz., 279–309. o.
- KÁNTOR ZOLTÁN (é. n.): *Jövőelképzelés és kivándorlás*. Kézirat. Budapest.
- KAPITÁNY ÁGNES–KAPITÁNY GÁBOR (1996): Kultúrák találkozása – kultúraváltás. In SIK ENDRE–TÓTH JUDIT (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1996, 67–90. o. /Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve./
- KAPITÁNY ÁGNES–KAPITÁNY GÁBOR (1999): *Magyarság-szimbólumok*. Európai Folklór Központ–Teleki László Alapítvány, Budapest.
- LIGHT, IVAN–BONACICH, EDNA (1988): *Immigrant Entrepreneurs*. University of California Press, Berkeley.
- (na) (2000): A diaszpóra szó kimegy a divatból? *Szombat*, XII. évf., 1. sz., 19. o.
- OLÁH SÁNDOR (1996): A kilépés társadalmi feltételei a Székelyföldön. In BODÓ JULIANNA (szerk.): *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön*. KAM–Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 51–68. o.
- ROMANISZYN, KRYSZYNA (1996): The invisible community: undocumented Polish workers in Athens. *New community*, Vol. 22, No. 2, 321–333. o.
- SHAIN, YOSHI–SHERMAN, MARTIN (1999): Diasporic Transnational Financial Flows and their Impact on National Identity. Paper presented at the Conference on „Diasporas and Ethnic Migration in 20th Century Europe”, Berlin, May 20–23.
- SHEFFER, GABRIEL (1999): From Diasporas to Migrants, from Migrants to Diasporas. Paper presented at the Conference on „Diasporas and Ethnic Migration in 20th Century Europe”. Berlin, May 20–23.
- SIK ENDRE (1999): *Idegenellenesség Magyarországon 1999-ben*. Budapest, Európai Összehasonlító Kisebbségkutatási Alapítvány.
- SZAKÁTS MÁRIA ERZSÉBET (1996): Az Erdélyből áttelepült magyarok otthonképe. In SIK ENDRE–TÓTH JUDIT (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1996, 91–118. o. /Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve./
- SZÁNTÓ MIKLÓS (1984): *Magyarok Amerikában*. Gondolat, Budapest.
- SZÉPFALUSI ISTVÁN (1992): *Lássátok, halljátok egymást!* Magvető, Budapest.
- VOGEL SÁNDOR (1997): A magyar kisebbség Romániában. *MKI Tanulmányok*, 8. sz.

MELLÉKLET

A KUTATÁS MÓDSZERTANA

E melléklet célja felvértetni az Olvasót mindazon tudással, ami az elemző tanulmányok értelmezéséhez szükséges. Két dologról van szó:

- bemutatjuk röviden a diaszpórapolitikával foglalkozó négy tanulmányban előforduló, a magyar diaszpórapolitika alakításában szerepet játszó „játékosokat” (a melléklet első része). A szereplőknek elsősorban azokat az adatait, jellemzőit emeljük ki, amelyek a magyar diaszpórapolitikában való szereplésével függnek össze. Ebben a felsorolásban * -gal jelöljük azokat, akikkel szakértői interjú is készült (az interjú készítőjének nevét az interjú-alany neve után zárójelben adjuk meg). A kis életrajzok forrása (ha más forrás nincs megjelölve) a *Ki kicsoda 2000* (Greger-Biográf, Budapest, 1999) című kiadvány;
- megismertetjük az Olvasót a kutatás módszertanával,⁸ a diaszpóraszakértőkkel folytatott interjú vezérfonalával (a melléklet második része).

A tanulmányok szereplői (Összeállította Beke Dorottya)

Annus József

Író. 1940-ben született Püspöklelén. Tanulmányait a szegedi tanítóképzőn végezte. 1970–71: a *Tiszatáj* irodalmi folyóirat segédszerkesztője, olvasószerkesztője, majd főszerkesztő-helyettese. 1986-ban a lap működését felfüggesztették, állásából eltávolították. 1989-ben rehabilitálták, 1989–96: a *Tiszatáj* főszerkesztője. 1967–89: az MSZMP, 1989-től az MSZP tagja. 1996-tól a *Szabad Föld* főszerkesztője. 1990–98: országgyűlési képviselő. 1990–94: a honvédelmi bizottság, 1994–96 a kulturális és sajtóbizottság tagja. 1998-ban képviselőjelölt.

Antall József

Történész, politikus. 1932-ben született Budapesten. Tanulmányait az ELTE BTK-n végezte. 1956-ban (ekkor az Eötvös Gimnázium tanára) az iskolai forradalmi bizottság elnöke, részt vett a FKGP újjáalakításában. A Keresztény Ifjúsági Szövetség egyik alapítója, emiatt letartóztatják és eltávolítják állásából. 1988-ban az MDF alapító tagja, 1989-től a választmány, majd az elnökség tagja, később elnöke. 1990-től az Európai Demokratikus Pártok Uniója alelnöke. Az Európa Mozgalom alelnöke. 1990-től a Magyar Tanács testületbeli elnöke. 1990-től országgyűlési képviselő, majd az MDF frakcióvezetője. 1990. májusától miniszterelnök. 1993-ban elhunyt.

Forrás: *Magyar és Nemzetközi Ki Kicsoda 1994*. Szerk.: Hermann Péter, Pásztor Antal. Biográf Kiadó.

⁸ Az alapszerződések sajtóelemzéscinek módszertana kivételével, amelyet a tanulmányok elején foglaltak össze a szerzők (lásd Csigó-Kovács, kötetünk 253. oldalán).

Báthory János* (Zsebik Zsuzsa)

Etnográfus, szociológus. 1949-ben született. Tanulmányait az ELTE BTK-n végezte. 1975–80: a Kulturális Minisztérium főelőadója. 1989–90: a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárság főtanácsosa, 1990–95: a Nemzeti és Kisebbségi Hivatal elnökhelyettese, 1995–98: a Határon Túli Magyarok Hivatalának főosztályvezetője, 1998-tól általános elnökhelyettes, 1989-től a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Alapítvány titkára. Az MDF alapító tagja.

Báthory Katalin* (Rádi Balázs)

A Kárpátaljai Szövetség elnöke.

Bauer Tamás

Közgazdász. 1946-ban született Budapesten. Tanulmányait a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen végezte. 1968–88: az MTA Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa, majd főmunkatársa. 1988-tól a Frankfurti Egyetem professzora. 1991-től az MTA Közgazdaságtudományi Bizottságának tagja. 1966–74: az MSZMP tagja (kizárták). 1988-ban az SZDSZ és a TDDSZ alapító tagja. 1985–88: a Hazafias Népfront Országos Tanácsának tagja (lemondott). 1988-tól az SZDSZ Országos Tanácsának, majd az Országos Tanács elnökségének tagja. 1998-tól ügyvivő, 1990-ben országgyűlési képviselőjelölt, 1994-től képviselő, 1994–98: a gazdasági bizottság, 1998-tól a költségvetési és pénzügyi bizottság tagja, 1995–96 gazdaságpolitikai frakcióvezető-helyettes.

Ceașescu, Nicolae

1918-ban született. 1965-től a KB első titkára. 1967-től az Államtanács elnöke, 1968-tól az Egyesült Szocialista Front Nemzeti Tanácsának elnöke.

Csapody Miklós* (Zsebik Zsuzsa)

Irodalomtörténész, kritikus. 1955-ben született Sopronban. A JATE BTK magyar-történelem szakán végzett. 1979–82: a Kulturális, ill. Művelődési Minisztérium irodalmi főosztályának előadója, majd főelőadója. 1989–90: a Minisztertanács Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárságának a kárpátaljai, a felvidéki és az erdélyi magyarság kérdéseivel foglalkozó főtanácsosa. A *Hungarológiai Értesítő*, a *Hungarian Studies* volt szerkesztője. Kritikusként a határon túli magyar irodalommal foglalkozik, irodalomtörténészként a két világháború közti erdélyi magyar szellemi élettel, irodalommal. Az MDF tagja, 1996–99: az elnökség tagja, alelnöke. 1990-től országgyűlési képviselő, a külügyi, a környezetvédelmi, a foglalkoztatási és munkaügyi bizottság tagja. 1998-tól az emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottság alelnöke, frakcióvezető-helyettes.

Duray Miklós

Geológus, politikus, író. 1945-ben született Losoncon (ma Szlovákia). 1968–69: a szlovákiai Magyarok Ifjúsági Szervezetének elnöke. 1978–89 a Csehszlovákiai Magyar kisebbség Jogvédő Bizottság alapítója és szóvivője, a Charta '77 egyik aláírója, 1982–85: az állami rend felforgatásának vádjával bebörtönlzik, 1988-ban az USA-ban vendégprofesszor, 1990–98: az Együttélés politikai mozgalom alapítója, elnöke. 1998-tól a Magyar Koalíció Pártja tiszteletbeli elnöke. 1990–92: a csehszlovák Szövetségi Gyűlésben képviselő,

1994-től a Szlovák Nemzeti Tanácsban képviselő, 1994–96: a Magyar Koalíció frakcióvezetője, 1996-tól a Liberális Internacionálé alelnöke.

Egyed Albert* (Zsebik Zsuzsa)

A Kulturális Minisztérium határon túli magyarokkal foglalkozó szakembere.

Eörsi Mátyás

Jogász. 1954-ben született Budapesten. Tanulmányait az ELTE Jogtudományi Karán végezte. 1997–98: a Külügyminisztérium politikai államtitkára. Az SZDSZ alapító tagja, az országos tanács tagja, a jogi bizottság vezetője. 1991-től ügyvivő, 1992-től a jogszolgáltatási és etikai bizottság elnöke. 1989-ben az Országos Választási Bizottság tagja. 1990-től országgyűlési képviselő, 1990–94: az alkotmányügyi, törvényelőkészítő és igazságügyi bizottság, 1990–92: a mentelmi és összeférhetetlenségi bizottság, 1992–94 az európai közösségi ügyek bizottságának tagja. 1994–97: a külügyi bizottság elnöke. 1990–94: az SZDSZ-frakció privatizációs, majd 1994–97: külügyi szóvivője. 1998–99: frakcióvezető-helyettes. 1997-től a Liberális Internacionálé kincstárnoka.

Grósz Károly

Politikus. 1930-ban született Miskolcon. 1968–73: az MSZMP KB agit-prop. osztályának vezető helyettese, majd 1974–79: osztályvezetője. 1984–87: a Budapesti Bizottság első titkára. 1987–88: a Minisztertanács elnöke. 1988–89 az MSZMP főtitkára. 1980–89: az MSZMP KB, 1985–89: a PB, 1989: a PIB és az Elnökség tagja. 1989–90: az újjászervezett KB tagja. 1989–90: országgyűlési képviselő. 1996-ban elhunyt.

Forrás: *Magyar és Nemzetközi Ki Kicsoda 1994*. Szerk.: Hermann Péter és Pásztor Antal. Biográf Kiadó.

Hajdú Zoltán Árpád

Lelkész. 1943-ban született Budapesten. Tanulmányait a Református Teológiai Akadémián végezte. 1998-tól Enying alpolgármestere. 1990–98: országgyűlési képviselő, az emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottság tagja. 1998-tól képviselőjelölt.

Halzl József* (Zsebik Zsuzsa)

Gépészmérnök. 1933-ban született Győrben. Tanulmányait a BME-n végezte. 1988-tól az MDF tagja. 1995–97: pártigazgató, 1994-ben országgyűlési képviselőjelölt, a Rákóczi Szövetség elnöke, 1999-től az Illyés Közalapítvány kuratóriumának elnöke.

Horn Gyula

Politikus. 1932-ben született Budapesten. 1959–61: a Külügyminisztérium szovjet önálló osztály munkatársa, majd Szófiában és Belgrádban diplomata (1969-ig). 1969–83: az MSZMP KB külügyi osztályának munkatársa, konzultánsa, osztályvezető-helyettese, majd osztályvezetője. 1985–89: külügyi államtitkár, 1989–90: külügyminiszter, 1990-től országgyűlési képviselő, 1990–93: a külügyi bizottság elnöke, 1994–98: miniszterelnök, 1990–98: az MSZP elnöke, 1996-tól a Szocialista Internacionálé alelnöke.

Hutterer Éva* (Rádi Balázs)

A Magyarok Világszövetségének ukrán referense.

Iliescu, Ion

Román politikus. 1930-ban született Romániában. 1979–80: az Államtanács tagja. 1989–90: a Nemzeti Megmentési Front elnöke, 1990–96: köztársasági elnök, 1996-tól szenátor, 1997-től a Társadalmi Demokrácia Pártja elnöke.

Isépy Tamás

Ügyvéd. 1924-ben született Barancson (ma Szlovákia). A Pázmány Péter Tudomány Egyetem Jogtudományi Karán végzett. 1990–94: az Igazságügyi Minisztérium politikai államtitkára. 1989–97: a KDNP tagja, majd kizárják. 1999-től a Magyar Kereszténymokrata Szövetség elnökségi tagja. 1990-től országgyűlési képviselő. 1995–97: az alkotmány-előkészítő bizottság, 1998-ban a kulturális és sajtóbizottság, majd a költségvetési és a pénzügyi bizottság tagja. 1995–97 a KDNP frakcióvezetője, 1997-től a Fidesz-frakció helyettes vezetője.

Jeszenszky Géza

Történész, politikus. 1941-ben született Budapesten. Az ELTE BTK történelem–angol–könyvtár szakán végzett. 1973–76: az MTA Történettudományi Intézet aspiránsa, 1976–81: az MKKE adjunktusa, majd docense, 1989–90: a Társadalomtudományi Kar dékánja. 1984–86: a Kaliforniai Egyetem Fulbright-vendégtanára. 1990–94: külügyminiszter, 1998-tól washingtoni nagykövet. 1995–98: a Magyar Atlanti Tanács elnöke. 1987-ben az MDF alapító tagja, 1988–96: az országos választmány tagja, 1989–90: a külügyi bizottság vezetője, 1994–98: képviselő, a külügyi bizottság tagja. 1996–98: az MDNP frakcióvezető-helyettese.

Kádár János

1912-ben született Fiumében. 1958–65: a Minisztertanács elnöke, 1985-ig az MSZMP KB első titkára, 1985–88: az MSZMP KB főtitkára. 1988-ban az MSZMP elnökévé választották. Az MSZMP KB. 1989. májusi tanácskozásán – egészségi állapotára hivatkozva – felmentették KB-tagságából és pártelnöki tisztéből. 1989-ben halt meg.

Forrás: www.sulinet.hu

Katona Tamás

Történész. 1932-ben született Budapesten. Az ELTE könyvtár–magyar–arab szakán végzett. Megalapítja Magyarország első cigány könyvtárát. Könyvtárosként dolgozik, majd a Magyar Helikon és az Európa Könyvkiadó szerkesztője. 1987–90: szabadfoglalkozású író, történész. 1980-tól az Eötvös Kollégiumban, 1985-től a JATE-n tanít. 1990–92: a Külügyminisztérium, 1992–94: a Miniszterelnöki Hivatal politikai államtitkára. 1994–98: az I. kerület polgármestere. 1990–96: az MDF tagja, 1996-tól az MDNP tagja, majd elnökségi tagja. 1996–98: a honvédelmi bizottság, 1994–96: a külügyi bizottság tagja. 1998-ban képviselőjelölt.

Kelemen Hunor

Író, újságíró, szerkesztő, művelődési államtitkár. 1967-ben született Karcfalván. Tanulmányait a kolozsvári Agrártudományi Egyetemen végezte. 1989–90: a *Jelenlét* című lap alapítója és főszerkesztője, -helyettese. 1991-től a Kolozsvári Magyar Rádió szerkesztője. 1995-től a *Korunk* belső munkatársa. 1994–96: a BBTE újságíró karán óraadó tanár. Művelődésügyi államtitkár.

Forrás: *Romániai Magyar Ki Kicsoda 1997*. RMDSZ–Scripta Kiadó, Nagyvárad.

Keszthelyi Gyula* (Zsebik Zsuzsa)

Korábban különböző erdélyi újságok szerkesztője, majd a Határon Túli Magyarok Hivatalának romániai referense.

Király Zoltán

Újságíró, pedagógus, vállalkozó. 1948-ban született Kiskunfélegyházán. Tanulmányait a JATE JTK-n, a Szegedi Tanárképző Főiskolán, az Újságíró Iskolán, a Politikai Főiskolán és a Külkereskedelmi Főiskolán végezte. 1971–78: a KISZ Bács-Kiskun megyei bizottságának kulturális felelőse. 1985–94: országgyűlési képviselő, 1985–90: a településfejlesztési és környezetvédelmi bizottság, majd az ügyrendi bizottság tagja. 1989-ben megalapítja az Ellenzéki Demokraták képviselőcsoportot. 1990. május–június, 1992–94: a külügyi bizottság tagja. 1994-ben és 1998-ban képviselőjelölt. 1974–88: az MSZMP tagja, 1998-ban az ÜMF alapító tagja, kizárták az MSZMP-ből. 1989-ben a Demokratikus Magyarországért Mozgalom elnökségi tagja, 1992–93: a Szociáldemokrata Néppárt ügyvivője, 1993–94: az MSZDP elnöke, 1997-től az MSZP tagja. 1994-ig a MÜOSZ elnökségi tagja. 1993-tól a Demokratikus Charta szövívője.

Kovács László

Politikus. 1939-ben született Budapesten. MSZMP Politikai Főiskolán végzett. 1966–69: a KISZ KB nemzetközi kapcsolatok osztályának munkatársa, majd vezetője. 1975–76: az MSZMP KB külügyi osztályának konzultánsa, majd alosztályvezetője, később osztályvezető-helyettese. 1986–89: külügyminiszter-helyettes, 1989–90: államtitkár, majd 1994–98: külügyminiszter. 1963–89: az MSZMP, 1989-től az MSZP tagja, 1990-től az elnökség tagja, majd a párt ügyvivője és 1998-tól elnöke. 1990-től országgyűlési képviselő. 1990–94: a külügyi bizottság tagja, 1993–94 között elnöke. 1990–94: az MSZP-frakció külpolitikai, biztonságpolitikai és honvédelmi munkacsoportjának vezetője, 1998-tól frakcióvezető. 1990–94: az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése és az Észak-atlanti Közgyűlés tagja, 1994–95: az EBESZ soros elnöke, 1997-től a Szocialista Internacionálé közép- és kelet-európai bizottságának társelnöke.

Kun Béla

Született Szilágycseh községében (Erdély). 1918-ban illegálisan hazatért a Szovjetunióból, vezető szerepe volt a Kommunisták Magyarországi pártja megalakításában, amelynek kezdettől fogva az élén állt. 1919-ben a polgári szociáldemokrata kormány letartóztatta.

Forrás: *Új Magyar Lexikon*. Akadémiai Kiadó, 1962.

Lantos Gabriella* (Kovács Petra)

A Magyar Rádió szerkesztője.

Lezsák Sándor

Író, költő, tanár. 1949-ben született Kispesten. Tanulmányait a Szegedi Tanárképző Főiskolán végezte. 1987-ben háza kertjében alakult meg az MDF. 1994-től elnökségi tag, alelnök, 1993–94: ügyvezető elnök, a Bács-Kiskun megyei választmány elnöke, 1994-től az ideiglenes választmány ügyvivője, 1996–99: a párt országos elnöke, 1997-től a Közép-európai Demokratikus Fórum ügyvezető elnöke, 1991-től a Lakitelek Alapítvány kuratóriumi elnöke. 1994-től országgyűlési képviselő. 1994–97: az önkormányzati és rendészeti bizottság, 1997–98: a nemzetbiztonsági bizottság, 1998-tól a honvédelmi bizottság tagja, 1998-tól az oktatási és tudományos bizottság elnöke, frakcióvezető-helyettes.

Maczó Ágnes (G. Nagyné)

Jogász. 1960-ban született Törökszentmiklóson. Tanulmányait az ELTE JTK-n végezte. 1985–87: a Boldogkőváraljai Községi Tanács, 1987–88: a Tokaji Városi Tanács végrehajtó bizottságának titkára. Politikai okokból eljárás indult ellene, ezért munkaviszonya megszűnt. 1999-től Üröm polgármestere. 1993–97: az FKGP tagja, alelnöke, majd kizárják. 1998-tól az Új Szövetség Magyarországért elnöke. 1990–98: országgyűlési képviselő. 1992–94: a kulturális, tudományos, felsőoktatási, tv-, rádió- és sajtóbizottság, 1995–97: az alkotmány-előkészítő bizottság tagja. 1994–97: az Országgyűlés alelnöke, 1998: képviselőjelölt.

Markó Béla

Költő, író, szerkesztő, politikus. 1951-ben született Kézdivásárhelyen (Románia). 1974-ben végzett a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem magyar-francia szakán. 1976–89: a marosvásárhelyi *Igaz Szó* szerkesztője, 1989-től a *Látó* főszerkesztője. 1990–91: az RMDSZ elnökségi tagja, 1993-tól elnöke. 1990-től szenátor, a külügyi bizottság tagja.

Mátis Jenő* (Feischmidt Mária)

Villamosmérnök, közgazdász, politikus. 1964-ben született Brassóban (Románia). Tanulmányait a Brassói Egyetem villamosmérnöki szakán, a Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetemen és a Századvég Politikai Iskolán végezte. 1990-ben a szatmári MADISZ-ban tevékenykedik, 1990–92: MISZSZ–Fidesz összekötő, a MISZSZ (Magyar Ifjúsági Szervezetek Szövetsége) külügyi osztályának vezetője. Politikusként közbenjáró politikával, ifjúsági szervezetek bukaresti képviseletével foglalkozik. 1992-től Kolozs megye országgyűlési képviselője. Kutatási területe: emberi-kisebbségi jogok, autonómia, integráció, federalizmus, külgazdaság, pénzügyek. Az RMDSZ SZKT tagja, Kolozs megye RMDSZ tanácsának tagja. A Reform Tömörülés alapító tagja.

Forrás: *Romániai Magyar Ki Kicsoda 1997*. RMDSZ–Scripta Kiadó, Nagyvárad.

Méder Zsolt* (Feischmidt Mária)

Mérnök, kb. 40 éves, Nagyváradon született, a nagyváradai Sulyok István Református Főiskola adminisztratív igazgatója.

Milován Sándor* (Rádi Balázs)

A KMKSZ (Kárpátaljai Magyarok Kulturális Szövetsége) alelnöke.

Mizsei Béla

Jogász. 1922-ben született Jászberényben. Tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem JTK-n végezte. 1945–47: nemzetgyűlési képviselő, 1945-től az FKGP tagja, 1945–47: a Független Ifjúság országos alelnöke, majd elnöke. 1947-ben kilép az FKGP-ből, 1947-ben visszavonul a politikától. 1956-ban részt vesz a forradalomban, ezért 1957-ben első fokon halálra, másodfokon életfogytiglani börtönre ítélik. 1963-ban amnesztiával szabadul, s mivel az ügyvédi pályát nem folytathatja, átképzí magát kertésztechnikusnak. 1988-tól részt vesz az FKGP újjászervezésében, a párt Jász-Nagykun-Szolnok megyei elnöke. 1989–90: országos elnökhelyettes, a PB tagja, 1993–94: a Történelmi Kiszgazdapárt tagja, 1994-től az FKGP Jász-Nagykun-Szolnok megyei szervezetének tiszteletbeli elnöke, 1990–94: országgyűlési képviselő. 1990–93: az önkormányzati, közigazgatási, belbiztonsági és rendőrségi bizottság, 1993–94: az alkotmányügyi, a törvény-előkészítő és igazságügyi bizottság tagja.

Molnár Gusztáv

Esszéíró, politológus. 1948-ban született Szalárdon (Románia). 1971-ben végzett a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetemen. 1971–87: a Kriterion Könyvkiadó bukaresti szerkesztőségének munkatársa, 1985-ben megszervezi a Limes-kört, majd a hatóságok zaklatása miatt 1988-ban áttelepül Magyarországra. A *Magyar Napló* rovatszerkesztője, a Dunatáj Intézet megbízott vezetője. Elindítja a *Limes* című közép- és kelet-európai figyelt. Kiadja Bretter György műveit. 1996-ban a politika tudomány kandidátusa.

Molnár Gyula

Vegyésszermérnök. 1961-ben született Budapesten. Tanulmányait a Moszkvai Textilipari Egyetemen végezte. 1987–88: a KISZ III. Kerületi Bizottságának titkára, 1988–92: a Baloldali Ifjúsági Társulás alelnöke, 1990–94: a XI. kerület önkormányzati képviselője, alpolgármestere. 1992-ben felmentik, 1994-ben a bíróság visszahelyezi, majd júliusban lemond. 1998-ban polgármesterjelölt. 1992–94: a Fővárosi Közgyűlés tagja, 1990-től az MSZP tagja, 1998-tól alelnöke. 1997–98: az európai integrációs ügyek bizottságának tagja, az IPU magyar-baltikumi és magyar-pakisztáni tagozatának elnöke.

Nádori László

Testnevelő tanár, pszichológus. 1923-ban született Kislángon. Tanulmányait a Testnevelési Főiskolán, majd az ELTE BTK-n végezte. 1989-től az SZDSZ tagja, 1990–98: országgyűlési képviselő, 1990–92: a kulturális, oktatási, tudományos, sport-, tv- és sajtóbizottság tagja, majd alelnöke. 1990–92: a sportbizottság vezetője, 1992–94: az oktatási, ifjúsági és sportbizottság, 1994–98: az oktatási, tudományos, ifjúsági és sportbizottság, 1996–98: a külügyi bizottság tagja. 1990–94: az SZDSZ-frakció sportszövívője, 1998-ban képviselőjelölt.

Nagy Anna* (Feischmidt Margit)

Kb. 30 éves, Csikszeredán született, jelenleg Kolozsvárott él, a Román Kormány mellett működő Kisebbségvédelmi Hivatal erdélyi irodájának vezetője.

Németh Zsolt

Politikus. 1963-ban született Budapesten. Tanulmányait a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen és az Oxfordi Egyetem St. Antony's College-n végezte. 1987–90: az MTA aspiránsa a Magyarországtudományok Intézetben, kutatási területe: a nacionalizmus politikai elmélete. 1998-tól a Külügyminisztérium politikai államtitkára, 1988-ban a Fidesz alapító tagja, majd szövívője, 1990–93: az országos választmány tagja, 1995-től a Fidesz alelnöke. 1990-től országgyűlési képviselő, 1990–94: az emberi jogi, kisebbségi és vállalkozási bizottság tagja, 1993–94: elnöke. 1994–98: a külügyi bizottság tagja, 1994–98: a Fidesz frakcióvezető-helyettese, 1998-tól az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésén a magyar delegáció vezetője.

Pető Iván

Történész, levéltáros. 1946-ban született Budapesten. Az ELTE BTK magyar-történelem szakán végzett. 1989–90: a *Holmi* szerkesztőbizottságának tagja. A Szabad Kezdeményezések Hálózata egyik kezdeményezője, az SZDSZ programjának egyik szerkesztője, szerzője. 1991–92: az Országos Tanács tagja, 1992–97: az SZDSZ elnöke, majd 1998-tól ügyvivője. 1994–97: a Liberális Internacionálé alelnöke. 1990-től országgyűlési képviselő, 1998-tól a kulturális és sajtóbizottság alelnöke.

Pozsgay Imre

Politikus. 1933-ban született Kónyban. Tanulmányait a Lenin Intézetben végezte. 1980–82: művelődési miniszter, 1982–88: a HNF Országos Tanácsának főtárgya, 1988–90: államminiszter, 1989–90: a Tájékoztatáspolitikai, a Tudománypolitikai és a Nemzetiségi Kollégium elnöke. 1950–56: az MDP, 1956–89: az MSZMP tagja, 1980–89: a KB, 1988–89: a PB, 1989-től az Elnökség és a PIB, 1989–90: az MSZP Elnökségének tagja, 1990-ben alelnöke. 1989-ben a párt köztársaságielnök-jelöltje. 1990 novemberében kilépett az MSZP-ből. 1989-től a Demokratikus Magyarországért Mozgalom elnöke, 1991–96: a Nemzeti Demokratikus Szövetség alapítója, ügyvivője, majd elnöke. 1995–96: a Magyar Egységért Mozgalom elnöke, 1997-től az MDF szakértője, 1996-tól az MVSZ elnökségi tagja. 1983–94: országgyűlési képviselő. 1990. április–november: az MSZP frakcióvezetője, 1994-ben az NDSZ, 1998-ban a Magyar–Finn Társaság elnöke. 1991-től a KLTE politológiai tanszékén előadó professzor, 1995-től a Szent László Akadémia rektora.

Pusztaszeri László* (Zsebik Zsuzsa)

Történész, író, újságíró, főiskolai docens. A HTMH nyugati magyarsággal foglalkozó osztályának vezetője.

Surján László

Orvos, patológus. 1941-ben született Kolozsváron. Tanulmányait a Római Katolikus Hittudományi Akadémián és a BOTÉ-n végezte. 1990–94: népjóléti miniszter. 1987–90: a NOE elnökhelyettese. 1989–97: a KDNP tagja, 1989–90: a programbizottság elnöke,

1990–95: a párt elnöke, 1995–96: alelnök, 1997-ben kizárják. 1997-től a Magyar Kezserődemokrata Szövetség elnöke. 1990-ben országgyűlési képviselőjelölt, majd képviselő. 1994–98: a foglalkoztatási és munkaügyi bizottság elnöke. 1998-tól a külügyi bizottság alelnöke, az egészségügyi és szociális bizottság tagja. 1995–97: a KDNP frakcióvezető-helyettese. Az IPU magyar–finn tagozatának elnöke,

Szabó Miklós Csaba

Köztisztviselő. 1944-ben született Budapesten. Az egészségügyben, a honvédségnél dolgozik, majd hivatásos gépkocsivezető, elméleti és gyakorlati oktató, tanfolyamokat vezet, ezután kisvállalkozásokban középvezető. 1989-től az SZDSZ tagja, 1990–91: a XIII. kerület alpolgármestere, majd 1991–94 között polgármester. 1994-től független polgármesterjelölt.

Szent-Iványi István

Szociálantropológus. 1958-ban született Kecskeméten. Tanulmányait az ELTE BTK néprajz–szociológia szakán végezte. 1994–97: a Külügyminisztérium politikai államtitkára, 1982-ben a Dialógus Független Békecsoport, 1988-ban a Menedék Bizottság alapító tagja, 1988–89: a Szabad Kezdeményezések Hálózata Tanács tagja. 1992-től az SZDSZ ügyvivője, 1988–92: az Országos Tanács tagja. 1989-től a külügyi bizottság vezetője, 1990-től országgyűlési képviselő. 1990–92: a külügyi bizottság titkára, majd alelnöke, 1997-től elnöke. 1990–94: az SZDSZ-frakció külügyi szóvivője, 1991–93: a frakcióvezetőség tagja, 1997–98: frakcióvezető. 1991-től az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése liberális frakciójának alelnöke. 1997-től a Liberális Internacionálé alelnöke.

Szilágyi Pál * (Feischmidt Margit)

Matematikus professzor, kb. 60 éves, Kolozsváron született, a kolozsvári Babeş–Bolyai Egyetem rektorhelyettese.

Szokai Imre

Közgazdász. 1950-ben született Nagylakon. Tanulmányait a Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetemen végezte. 1974–75: a Külügyminisztérium balkáni országokkal foglalkozó főosztályának munkatársa, 1975–76: a tiranai nagykövetségen attasé, 1976–81: a Külügyminisztérium Varsói Szerződéssel, a szocialista országok többoldalú kapcsolataival, a határokon kívüli magyarsággal és a Duna-bizottsággal foglalkozó részlegének munkatársa. 1981–84: a belgrádi nagykövetség harmad-, ill. másodtitkára, 1985–88: az MSZMP KB külügyi osztályának Jugoszláviával, Romániával, Albániával foglalkozó politikai munkatársa, 1988–89: osztályvezető-helyettes. 1990-ben külügyminiszter-helyettes, a Duna-bizottság állandó magyar képviselője, 1990–91: helyettes államtitkár. 1990-ben az MSZP országgyűlési képviselőjelöltje. 1991–95: a *Tiszatáj* rovatvezetője, a Tiszatáj Alapítvány kuratóriumának elnöke, a Miloš Crnjanski Alapítvány elnöke.

Szűrös Mátyás* (Zsebik Zsuzsa)

Politikus. 1933-ban született Püspökladányban. 1975–78: berlini, 1978–82: moszkvai nagykövet, 1982–83: az MSZMP KB külügyi osztályának vezetője. 1951–56: az MDP, 1956–89: az MSZMP, 1989-től az MSZP tagja. 1985-től országgyűlési képviselő, 1985–89:

a külügyi bizottság elnöke. 1989-ben az Országgyűlés elnöke, majd 1990–94: alelnöke. 1989–90: ideiglenes köztársasági elnök. 1989–99: az Illyés Közalapítvány, 1989-től az Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékbizottság elnöke.

Tabajdi Csaba* (Zsebik Zsuzsa)

Politikus. 1952-ben született Kiskunfélegyházán. Tanulmányait a Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetemen végezte. 1981–83: a Külügyminisztérium előadója, 1975–81: a moszkvai nagykövetség kulturális attaséja, 1983–86: az MSZMP KB külügyi osztályának konzultánsa, 1986–87: alosztályvezető, majd osztályvezető-helyettes. 1989–90: külügyminiszter-helyettes, a Minisztertanács Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárságának vezetője, 1994–98: a Miniszterelnöki Hivatal politikai államtitkára nemzetiségi ügyekben. 1978–89: az MSZMP, 1990-től az MSZP tagja, 1991-től a közép- és kelet-európai tagozat elnöke, 1992–94 között az Országos Elnökség tagja. 1990-től országgyűlési képviselő. 1998-tól az emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottság és a külügyi bizottság tagja, emberi jogi frakcióvezető-helyettes. 1992-től a Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem nemzetközi kapcsolatok tanszékén tanít. Kutatási területe: Közép- és Kelet-Európa nemzetközi kapcsolatai, a magyar külpolitika fő irányai, a nemzetiségi kérdés.

Tódor Albert* (Feischmidt Margit)

Állattenyésztő mérnök, kb. 40 éves, Nagyszalonta polgármestere.

Torgyán József

Ügyvéd, politikus. 1932-ben született Mátészalkán. Tanulmányait a Zeneművészeti Főiskolán és az ELTE JTK-n végezte. 1956-tól az FKGP tagja, 1988-ban bekapcsolódik a párt újjászervezésébe. 1990-ben a párt főügyésze, 1991. április–június: a párt társelnöke, majd júniustól elnöke. 1989–90: az Országos Választási Bizottság tagja, 1995-től a Nemzeti Szövetség Magyarországért Egyesület elnöke. 1994-től a Magyar ENSZ Társaság igazgatótanácsának tagja. 1992–93: az Antikommunista Világszövetség soros elnöke. 1998-tól a *Kis Újság* főszerkesztője. 1990-től országgyűlési képviselő. 1990–92: az alkotmányügyi, törvény-előkészítő és igazságügyi bizottság alelnöke, később tagja. 1990–91, 1994–98: az FKGP frakcióvezetője.

Tóth István* (Rádi Balázs)

A HTMH főosztályvezető-helyettese.

Tóth István

Épületgépész-mérnök. 1959-ben született Kalocsán. Tanulmányait a Pollack Mihály Műszaki Főiskolán végezte. A Fidesz tagja, 1995-től az országos választmány tagja. 1998-tól országgyűlési képviselő, a környezetvédelmi bizottság tagja.

Tókécs László

Lelkész. 1952-ben született Kolozsváron (Románia). 1975-ben végzett a Protestáns Teológiai Intézetben (Kolozsvár). Kritikai munkássága, az állami és egyházi hatóságokkal szembeni ellenállása miatt kizárják a papság köréből. 1984–86: munkanélküli. 1988–89: a romániai falurombolást és az egyházi állapotokat bíráló megnyilatkozásaiért folyamato-

san zaklatják. 1989-ben az állami és egyházi hatóságok pert indítanak ellene, megfosztják szószerzőtől, a szilágysági Menyő községbe száműzik, a védelmére kelt hívek megmozdulása robbantja ki a romániai forradalmat. 1990-ben az Ideiglenes Nemzeti Megmentési Bizottság tagja. 1990-től nagyváradi püspök, a Romániai Református Egyház Zsinatának társelnöke, az RMDSZ tiszteletbeli elnöke. 1992-től az európai tiszteletbeli szenátus tagja, az MVSZ elnökségi tagja. 1997-től tiszteletbeli elnöke, a Magyar Református Világszövetség elnökségi tagja, 1999-től elnöke. A Johannita Lovagrend tagja.

Törzsök Erika* (Zsebik Zsuzsa)

Szociológus. 1942-ben született Kassán (ma Szlovákia). Tanulmányait az Egri Tanárképző Főiskolán, majd az ELTE BTK-n végezte. 1969–70: az MTA Szociológiai Intézetében dolgozik, 1971-ben az MTA Történelemtudományi Intézetében, 1972–82: az Ifjúsági Kutató Csoport, 1982–89 a Szövetkezeti Kutató Intézetben dolgozik, 1990-ben a Magyar Közvélemény-kutató Intézet munkatársa. 1991–94: az SZDSZ kisebbségpolitikai titkárságának vezetője. 1994–97: a Határon Túli Magyarok Hivatalának elnökhelyettese, 1997–98: elnöke. 1998-tól az Európai Összehasonlító Kisebbségkutató Intézet igazgatója. Kutatási területe: szegény- és cigány-, munkásvizsgálatok, ipari szövetkezetek, szakcsoportok, vállalkozások, közép-kelet-európai kisebbségek.

Varga László

Író, ügyvéd, politikus. 1910-ben született Budapesten. 1948-ban elhagyja Magyarországot. 1950–64: New Yorkban a Szabad Európa Rádió sajtóosztályának munkatársa. 1953-ban a Szabad Magyar Jogászok Világszövetségének alapítója, 1956–90 között elnöke. 1984-ben megalapítja a New York-i Magyar Színház és Művész Egyesületet. 1989-ben hazatelepül. 1992-ben követ. 1990–91: a KDNP társelnöke, 1991–94: elnökhelyettes. 1997-től a Magyar Kereszténydemokrata Szövetség tagja. 1994-től országgyűlési képviselő. 1995–97: az alkotmány-előkészítő bizottság tagja, 1994-től az IPU magyar–chilei tagozatának elnöke, 1998-tól az IPU magyar csoportjának alelnöke.

Vargha Attila* (Feischmidt Margit)

Jogász, politikus. 1963-ban született Szatmárnémetiben. Tanulmányait a Kolozsvári Babeş–Bolyai Egyetem jog szakán végezte. 1990-től az RMDSZ Szatmár megyei parlamenti képviselője. Kutatási területe: kisebbségi jogok és önkormányzat, közigazgatási jog. Társadalmi munkássága: egyházkerületi jogtanácsos, a Civitas Alapítvány védnökségi tagja.

Forrás: *Romániai Magyar Ki Kicsoda 1997*. RMDSZ–Scripta Kiadó, Nagyvárad.

Vitányi Iván

Szociológus, esztéta. 1925-ben született Debrecenben. 1986–92: az Országos Közművelődési Központ főigazgatója. 1989-től a Kárpátaljai Kör elnöke. 1991-től a Művelődési Egyesületek Szövetségének elnöke. 1993-tól a Demokratikus Charta szóvivője. 1945–48: az MKP, 1948–56: az MDP, 1972–89: az MSZMP, 1989-től az MSZP tagja, 1998-tól elnökségi tag, 1990–96: az országos választmány elnöke. 1990-től országgyűlési képviselő. 1990–92: a kulturális, oktatási, tudományos, sport-, tv- és sajtóbizottság, 1992–94: a kulturális, tudományos, felsőoktatási, tv-, rádió- és sajtóbizottság tagja, a kulturális albizottság vezetője. 1998-tól az európai integrációs ügyek bizottságának tagja.

Zacsek Gyula

Közgazdász. 1947-ben született Budapesten. Tanulmányait az MKKE Kereskedelmi Karán végezte. 1988–93 között az MDF tagja, 1990–93: elnökségi tagja, kizárták. 1993-tól a Magyar Piacpárt tagja, 1989-től az MDF-piacok létrehozója. 1990–94: országgyűlési képviselő, 1990. május–július: a gazdasági bizottság tagja, 1994-ben képviselőjelölt.

A szakértői interjú vezérfonala

Bármerre vezessen is közben a beszélgetés fonala, három kérdésblokk van, amit érinteni kell (nem feltétlenül abban a sorrendben, ahogy itt szerepelnek). Ez a három blokk a következő:

A) Mi tekint diaszpórának? [Ha nem tudja, a klasszikus diaszpórafogalom elemei (a szétszórás, a néhai haza mítikus megőrzése és az oda visszaigyekvés reménye, hite és ezért a kulturális és aktuális közösség őrzése, építése) felsorolhatók].

A saját maga által megfogalmazott vagy a megadott diaszpórafogalomhoz képest diaszpórának tekinthető-e

- a határon túli magyarság a mai Magyarországhoz képest;
- a határon túlról Magyarországra jövők csoportja;
- a határon túli magyarok közül azok, akik szórványban, s nem tömbben élnek?

Mindhárom esetben a lényeg (akár igenlő, akár nemleges a válasz) az, hogy a kérdezt kifejttesse érveit, s eközben jellemezze a kérdés tárgyául szolgáló csoportot és annak viszonyát a mai Magyarországhoz és a határon túli magyarsághoz.

B) Van-e hatása a határon túli, az onnan Magyarországra átjött (átjáró) és a hazai magyarságra, illetve az „ottani” és a hazai politikára a román–magyar, illetve az ukrán–magyar alapszerződésnek? Mi várható?

Mindkét kérdés esetében – már ha egyáltalán tulajdonít jelentőséget az alapszerződésnek a kérdezt (ha nem, akkor erről kell megtudni, amit lehet) – annak kellene kiderülnie: hogyan élnek a kérdezettben az alapszerződések létrejöttét megelőző, kísérő és követő viták, diskurzusok, politikai és egyéb történések, illetve konkrét eseteket kellene találni, amelyekben mindezek tetten érhetők. Mivel a kérdezettek valamilyen módon „résztvevői” a diaszpórapolitikának, a cél az, hogy az általános jellemzés mellett a saját és az általa képviselt szervezet (ezzel nem feltétlenül azonos) álláspontja(i)ra s ezek változásaira, illetve döntésekben való megjelenésére fény derüljön.

C) Hogyan hatott eddig a határon túli magyarokra (és az „ottani politikára”, az onnan Magyarországra jöttek csoportjára) és (az előbbi két csoportra vonatkozó) a hazai diaszpórapolitikára az a tény, hogy Magyarország megkezdte az EU-hoz való csatlakozási tárgyalásokat? Mi várható?

Az ismertetett három „kötelező” kérdésblokkon kívül két olyan kérdéscsoport van, amelyet, ha egy mód van rá, érinteni kell.

- *Jogi miniblokk.* Vannak-e olyan jogszabályok, amelyek a határon túli magyarok (ismét külön az ott élők és az itt lévők esetében) és Magyarország kapcsolatait erőteljesen befolyásolják? Ha igen, melyek ezek? Mutassa be ezt példák segítségével általában, illetve (ha van ilyen) az ő szervezetének gyakorlatából. Milyen jogszabályi változásokat tartana szükségesnek (jelenlegi elhagyása, megváltoztatása, hiányzó meghozása)? S mit vár ettől?

- *Média miniblokk.* Milyen képet nyújt a hazai média a határon túli magyarokról (ott élők és itt lévők)? Hogyan alakult ez az utóbbi időben? Hogyan láttatja a média a magyar diaszpórapolitikát általában, és különösen az alapszerződések, valamint az EU-tárgyalások esetében?

Az interjú során nem kell a szokásos „kemény” szociológiai kérdéseket feltenni (nem, kor, születési hely stb.). Ha „adja magát”, értékesebbé teheti a majdani elemzést a kérdezett személyek és az általuk képviselt szervezetek „súlyát” (az ottani és a hazai politikában) bemérni segítő „önértékelő” információk, illetve a politikai nézetek „közelítései”.

A diaszpóra a jogszabályok tükrében

VAN-E DIASZPÓRAJOG?

Egy még lezáratlan kutatás részeként arra keressük a választ, miként tudta, illetőleg kívánta kezelni a magyar jogi szabályozás azt a történeti körülményt, hogy a nemzet tagjai különböző ország állampolgáraiként élnek szerte a világban. Lehet-e, s ha igen, miként lehet valamiképpen csökkenteni a sokféle jogállású nemzettagok abból fakadó hátrányát, hogy nem egy, esetünkben a magyar állam polgárai? Van-e a magyar jogban sajátos jogállása a diaszpórához tartozóknak? Létezik-e diaszpórajog, vagy túlzó elvárás a joggal szemben, hogy ilyen érzékeny és sokrétű ügyet szabályozzon?

A legegyszerűbb jogi csoportosítás szerint a nemzet tagjai a következők:

- a legnagyobb részük a Magyar Köztársaság állampolgára;
- több millió magyar kizárólag külföldi állampolgár (a környező országok állampolgáraivá váltak a békeszerződéssel, illetve kétoldalú nemzetközi szerződés értelmében, születésükkor az adott állam állampolgárságát szerezték meg, továbbá azok, akik Magyarországról az elmúlt évtizedekben elvándorolva szereztek egy új, távolabbi, európai vagy tengeren túli országban állampolgárságot, elveszítve a magyart); végül
- az említett csoportok családi kapcsolataiból született kettős állampolgárok, illetve azok, akik egyéni eljárásban szereztek második (többes) állampolgárságot.

Az állampolgársági hovatartozás csak az egyik szempont, a másik ugyanis a regisztrált, jogserű lakóhely figyelembevételén alapszik. Ennek alapján megkülönböztetjük:

- a Magyarországon élő magyar állampolgárokat,
- a külföldön élő magyar állampolgárokat, valamint
- a külföldön élő, a magyar nemzethez tartozó idegen állampolgárokat.

A formális logika alapján az előbbieket párba állítva hat csoportot alakíthatunk ki, amelyek között az egyedüli kapocs a magyar nemzethez tartozás:

- Magyarországon élő magyar állampolgárok,
- Magyarországon élő külföldi állampolgárok,
- Magyarországon élő olyan kettős (többes) állampolgárok, akiknek az egyik állampolgársága a magyar,
- külföldön élő magyar állampolgárok,
- külföldön élő külföldi állampolgárok,
- külföldön élő olyan kettős (többes) állampolgárok, akiknek az egyik állampolgársága magyar.

Ebből a leegyszerűsített felosztásból két következtetés máris adódik. Csak akkor használható a csoportosítás, ha jogilag rögzíteni lehet, hogy mit jelent a magyar etnikumhoz

tartozás, továbbá, ha definiálják a (valahol) „él, lakik” követelményét. Ezek alapján határozhatjuk meg, hogy csak az államhatáron kívül élő, lakó nemzettagok alkotják csak a diaszpórát, avagy azok, akik az eredeti lakó-/élőhelyükről elvándoroltak hosszabb vagy rövidebb időre. Kissé előreszaladva már itt jelezzük, hogy a magyar nemzethez tartozást a jog legfeljebb csak formálisan képes meghatározni, tartalmilag nem. Ugyanakkor az „él, lakik” követelményét elvileg képes lenne megragadni, de éppen az elmúlt évtized sodrásában nem futotta erre a jogalkotó erejéből.

A jogszabályok elemzésének fontos következtetése, hogy a jogalkotók nem törekedtek sem az előbbi, sem az attól eltérő, ám következetes, egyértelmű szóhasználatra. Néhány példát idézve jelezzük, mennyire sokszínű a vizsgált csoport: „külföldön élő magyar állampolgár”, „külföldi államokban letelepedett magyar állampolgár”¹, „Magyarország határain kívül élő magyarok”, „a világban élő magyarok”, „diaszpóra”², „a Magyar Köztársaság területén kívül élő magyarság”³, „külföldről hazatérő magyar állampolgár”⁴, „külföldi letelepedés szándékával az országot elhagyók”, „külföldön letelepedő polgár”, „külföldről letelepedési céllal hazatérő”, „külföldön élő, de Magyarországon tartózkodási hellyel rendelkező”⁵. A leggyakrabban a „határon túli magyarok”⁶ kifejezés szerepel a joganyagban. Ebből adódik tehát a következtetés: a jogalkotónak csak igen részleges a nemzet különböző tagjainak körülményeire vonatkozó tudása. Ezért az adott szabályozás célját, tárgyát nem az érintettek, vagyis a nemzet teljességéhez igazítja, hanem esetlegesen és szituatív módon reagál a szabályozási igényre.

Lehet-e egyetlen közös kifejezést alkalmazni valamennyi külföldön élő vagy/és belöldön tartózkodó nemzettagra? Tanulmányunkban erre – a nemzetközi összehasonlító kutatásra tekintettel – a diaszpóra kifejezést használtuk. Ezzel elejét akartuk venni a véget nem érő irodalmi vitának, hiszen a szakirodalomban a szerzők fogalomhasználata nem egységes,⁷ és mi sem azt tűztük ki célul, hogy általánosan követendő meghatározást alkossunk. Ugyanakkor megállapítottuk, hogy a jogalkotó nem is törekedett a diaszpóra egységes kezelésére – pusztán a megfogalmazás nyelvi, jogi pontossága érdekében –, ugyanis hiányzott e mögül a politikai szándék, bár éppen a vizsgált időszakban szűnt meg a világ „Keletre” és „Nyugatra” való politikai felosztása, ahol a diaszpóra tagjai is élnek. Így inkább a diaszpóra egyes csoportjai közötti különbségek váltak meghatározóvá a politikában, mintsem az azonosságok.

¹ A 119/1996. (XII. 21.) OGY határozat a Magyar Köztársaság alkotmányának szabályozási elveiről.

² A 90/1992. (V. 29.) kormányrendelet a Határon Túli Magyarok Hivataláról.

³ A 161/1998. (IX. 30.) kormányrendelet a nemzeti kulturális örökség minisztere feladat- és hatásköréről.

⁴ A 147/1993. (X. 26.) kormányrendelet a személyi igazolvány kiadásának és nyilvántartásának átmeneti szabályairól.

⁵ Az 1992. évi LXVI. törvény és a 146/1993. (X. 26.) kormányrendelet a személyi adat- és lakcímnyilvántartásról.

⁶ Például a 26/1999. (III. 26.) OGY határozat a Magyar Állandó Értekezlet megalakulásához kapcsolódó feladatokról.

⁷ Az értelmezés sokszínűsége ellenére azonban vannak közös elemek. Eszerint a diaszpóra migrációval létrejött, azonos nyelvi, kulturális gyökerekkel és identitással rendelkező, azt fenntartani kívánó, bizonyos fokig intézményesült közösség, amely valódi vagy nosztalgikus kapcsolatokat ápol a hazával, ahová a közös identitás részeként visszavágyik.

A diaszpórába tartozók csoportjait⁸ jogilag csak néhány vékony szál fogja egybe. Így a kutatás eredményének tekintjük, hogy meghatározhatjuk

- egyfelől a diaszpóra egészére vonatkozó közös jogi, igazgatási elemeket, amelyek mögött az egységes nemzetben gondolkodó politika áll;

- másfelől azokat a különbségeket, amelyek az egyes diaszpóracsoportokat jogállásban, igazgatási szempontból egymástól elválasztja. Ezek a különbségek bizonyíthatják, hogy a diaszpórával kapcsolatos kormányzati politikának vannak rejtett vagy vállalt prioritásai, ugyanakkor igyekszik tekintetbe venni a különböző élethelyzetű, más-más országokban élő, szerveződő csoportok sajátosságait.

Ha az elmúlt tíz évben e különbség mellett létrejött valami közös – hiszen a nemzeti összetartozás, az etnikai azonosság nem ragadható meg tartalmilag, legfeljebb formálisan – az mindenképpen fejlemény a jog világában. Ilyen összekötő szálaknak tekinthetjük azokat a szabályozott kedvezményeket (jogállásban, közpénzből fizetett támogatásban), amelyeket a nemzethez tartozás alapján nyújt a kormányzat a diaszpóra tagjainak.

A kedvezményeket a politika nem egységes mércével méri, ugyanis elsősorban a Kárpát-medencében élőket kívánja támogatni, míg az emigránsokra szinte alig fordít figyelmet.

Miközben fokozatosan rakódtak egymásra a diaszpórapolitikát szolgáló jogi-igazgatási rendszer építőkövei, szembetűnő, hogy a jogalkalmazókat cseppet sem zavarta: *a diaszpóra tagjainak támogatásáról szóló jogszabályok nem határozták meg, hogy kire terjed ki azok hatálya, azaz pontosan kik tartoznak a diaszpórába.* Ez a jogállamiság⁹ programjával aligha egyeztethető össze. Hasonlóan „homályos” szabályozásra más tárgykörben is van példa, és az rendre a szabályozás mögött meghúzódó politika nyers, kidolgozatlan voltával vagy éppen erőtlenségével függ össze.¹⁰

Az alkotmány szintjén fogalmazódott meg az a politikai cél, amely kifejezi a nemzeti összetartozást, a bárhol élő magyarok és az anyaország együttműködésének, kapcsolatainak ápolását.¹¹ Ugyanakkor az e célt érvényre juttató jogszabályok, költségvetési döntések, igazgatási intézkedések soha nem egyértelműsítik, hogy ki a tagja a diaszpórának, ki a magyar. Ennek egyik oka, hogy a célzott támogatáshoz konfliktusmentes kapcsolatokra van szükség a határon túlra került magyarok területi államával, s a jogilag egyenes beszéd konfliktussal fenyegetne. További magyarázat lehet, hogy nincs is szükség a jogszabályokban a személyi hatály megfogalmazására, mert mindenki tudja, kirel van szó, és így is végrehajtható a kormányzati diaszpórapolitika.¹²

⁸ Van olyan álláspont is, miszerint az anyaországba települő erdélyiek, vajdaságiak, sőt az Erdélyből, mondjuk, a Vajdaságba áttelepülők is emigránsok, azaz egy további alcsoportját képezhetik a diaszpórának. (Európai Protestáns Szabadegyetem konferenciája, 1999. május 10–12.). Mások szerint erre az esetre a nemzet-rész fogalmat kellene inkább alkalmazni (*Erdélyi Hivogató*, Új Folyam, 1998, 1. sz.).

⁹ Az Alkotmány 2. § (1) bekezdése.

¹⁰ Erre példa 1989–98 között a társadalmi szervezetekre, a nonprofit szektorra vonatkozó töredékes, ellentmondásos szabályozás egésze, és konkrétan a közhasznú szervezetekről szóló 1997. évi CLVI. törvény hányattatása.

¹¹ Az Alkotmány 6. § (3) bekezdése.

¹² Ez történt például a második világháború után a menekültekkel. Mivel a nemzetközi közösség rendezni akarta jogállásukat, az ENSZ-ben 1951. július 28-án elfogadott egyezmény ugyan meghatározta a fogalmat, de nem alkotott eljárási szabályokat arra, miként kell azonosítani a magát menekültnek vallót az egyezményben foglaltak alapján. Az egyezményt megfogalmazó küldöttek abból indultak ki, hogy mindenki tudja, kikre gondolnak, és a további részletezés talán elveszi az államok csatlakozási kedvét.

A látszólag kényelmes helyzetet és a politikai szereplők konszenzusát ettől még sokféle veszély fenyegeti. Például megoszthatja a pártok közötti egyetértést, ha nyilvánosan megvitatják: vajon igazolható-e tényekkel az *előfeltevés, miszerint nemzetközi mércével mérve is példás kisebbségpolitikát kell kialakítani a hazai kisebbségekkel kapcsolatosan*, csatlakozva a nemzetközi kisebbségvédelmi egyezményekhez, alkalmazásukkor kiegészítve azokat autonóm szabályozással, politikával – *s ez majd kisugárzik a környező országokra*, azaz hozzájárul a diaszpóra fennmaradásához, identitásának őrzéséhez és a szülőföldön való megmaradáshoz. Ez a tétel Apponyi Albert óta alapja, de nem bizonyítéka a diaszpórapolitikának.

Másféle veszélyekkel járhat a „ki a magyar” kérdésének feszegetése, ugyanis *megváltozhat a határon túli magyarok bevándorlásának magyarországi társadalmi fogadtatása*; differenciáltabb, sőt konfliktusosabb lehet a jövőben. Bár a bevándorló magyarokkal szemben mérsékeltlen emelkedett az előítéletesség a többi vándorhoz képest, a politikának reagálnia kellene a jelenségre. A „ki a magyar diaszpóra tagja?” tehát azért is választ igényel, mert az összetartozás és a nemzethez tartozás alapját érinti. Enélkül még kétségesebb a diaszpórapolitika axiómaként kezelt elve: az ide érkező nemzettag befogadásában, támogatásában egyetértés van a magyarországi lakosság körében.

Gondot okoz, hogy *jogilag nem lehet pontosan és jogalkalmazási szempontból használhatóan megfogalmazni, ki a magyar, aki tehát része a diaszpórának is*. Ez a jog részlegességéből fakad, így hiába várunk a jogi szabályozás teljes körű kidolgozására. A jogszabályok ma két vonalon haladnak: az a magyar, aki

- magyar állampolgár vagy valaha az volt, illetve ilyen személynek a leszármazottja, vagy/és
- magyar nemzetiségűnek vallja magát.

JOGTÖRTÉNETI PÁRHUZAMOK

A jogtörténeti előzmények máig hatnak a diaszpórapolitikára, régi jogunk elemzésekor is felfedezhetjük a mai diaszpórapolitika egyes elemeit. Például az első állampolgársági törvény¹³ óta töretlen a *ius sanguinis*, a leszármazás elvére épülő állampolgárság, amelyet 1929 óta még távolléttel sem lehet elveszíteni. Bolyongnak is nagy számban „lappangó” magyar állampolgárok a világban. Bár többször felmerült a nyilvántartásba vétel ügye, annak megoldatlansága miatt a „potenciális magyar állampolgárok” számáról csak becslések vannak.¹⁴ A leszármazás alapelvéből is következik, hogy a többes identitás és a többes

¹³ Az 1879. évi L. törvénycikk, hatályba lépett 1880. január 8-án.

¹⁴ Például Dr. Nagy Iván javasolta, hogy a felállítandó Magyar Egyetemi Kisebbségi Intézet feladata lenne „a világon szerteszét szórva élő egész külföldi magyarság összeírása. Fontos volna ez kisebbségvédelmi szempontból is, különösen az ügynevezett utódállamokban, de a magyar nemzetnek mint ilyennek nagysága és ereje felől szerkesztendő képnek megvázolása céljából is. Ez természetesen tudományos szempontból talán csak másodlagos feladat, de gyakorlati megvalósítása az egyetemes magyarságnak, az újjáépülő országnak, az új erővel nekilendülő nemzetnek mégis elsőrangú érdeke.” (A nemzetiségi statisztika jelentősége a kisebbségi jogvédelem számára. *Miskolci Jogászélet Könyvtára*, 1928, 28. sz., 26. o.)

kötődés nem volt kívánatos az állampolgársági törvényeinkben, és abban valódi elmozdulást csak a legutóbbi törvény hozott.¹⁵

A történeti örökség másik eleme, hogy a leszármazás rendjén kívül meglehetősen liberális volt az állampolgárság megszerzése a községi illetőség¹⁶ és a hallgatag honfiúsítás¹⁷ szabályai alapján. Ám a helyi közösségbe való befogadtatás rugalmas elvét megtörte a századfordulótól fokozatosan kiépülő központi igazgatás- és idegenrendészeti szabályozás,¹⁸ amely azóta is egyformán kezel minden idegent, aki nem magyar állampolgár. Így lett az idegenek tömegének egyik arctalan csoportja a magyar diaszpóra minden tagja, ha elvesztette magyar állampolgárságát. *A magyarként nem optált¹⁹ személyt a jog 1921 óta ugyanolyan külföldinek tekinti, mégpedig egyre szigorodó idegenrendészeti bánásmódban részesítve, mint a pigmeusokat vagy a maorikat.* Ez mára számtalan jogalkalmazási ellentmondást és politikai vitát váltott ki. A diaszpórapolitika és a migrációs politika egymás ellenében működik. Nem folyt nyilvános vita például arról, hogy a diaszpóra szülőföldön való megmaradásának támogatása érdekében akadályozni lehet-e – például idegenrendészeti (beutazási, tartózkodási, munkavállalási) szigorításokkal – a határon túli magyarok magyarországi bevándorlását. Miért ne lehetne önálló státusa a diaszpóra tagjainak a magyarországi szabályozásban?

AZ ELMÚLT ÉVTIZED SZABÁLYOZÁSÁNAK ÁTTEKINTÉSE

Az 1989 óta kiadott jogszabályok és az állami irányítás egyéb eszközeinek²⁰ száma mára hatalmasra duzzadt, a hatályos normák²¹ száma mintegy tízezer.

A vizsgálat első nehézségét az jelentette, hogyan lehet a hazai joganyagot teljes körben áttekinteni, kigyűjtve azokból a diaszpóra legalább valamely csoportjára vonatkozó szabályokat. Az anyag terjedelme miatt

¹⁵ Bár a harmadik állampolgársági törvény (1957. évi V. törvény) már elismerte a többes állampolgárságot, azt a számunkra legfontosabb európai államokkal kétoldalú szerződésekben kizártuk. Így a negyedik állampolgársági törvény (1993. évi LV. törvény) az első, amely valóban lehetővé teszi a többes kötődést. 1990 után felmondtuk a környező államokkal kötött, többes állampolgárságot kizáró egyezményeket is.

¹⁶ Az 1868. évi IV. és az 1886. évi XXII. törvénycikk.

¹⁷ Szemben az *indigenatus sollemnis* intézményével, amely teljes politikai tagságot, tehát nemességet is adó állampolgárrá válást biztosított, a beköltöző idegenek tízéves itt lakás, adófizetés, erkölcsileg nem kifogásolható életvitel és a helyi település életébe való beilleszkedés alapján szerezhetek állampolgárságot. (Faluhelyi Ferenc: *Magyarország közjoga I-II.* Pécs, 1926.)

¹⁸ Például az 1903. évi V. és VI. törvénycikk. (Bővebben lásd Ferenczy Ferenc: *Magyar állampolgársági jog.* Gyoma, 1928.; Ferdinandy Gejza: *Magyarország közjoga.* Budapest, 1902.)

¹⁹ Az 1921. évi XXXIII. törvénycikk a Trianonban kötött békeszerződés becikkelyezéséről, különösen annak VII. cime, valamint az 1921. évi 7.200. M.E. sz. miniszterelnöki rendelet a trianoni békeszerződés életbe lépéséről.

²⁰ Az 1987. évi XI. törvény határozza meg a jogszabályok (alkotmány, törvény, kormányrendelet, a kormány tagjainak rendelete, helyi önkormányzati rendelet, továbbá nemzetközi szerződés) és az állami irányítás egyéb eszközeinek (országgyűlési határozat, kormányhatározat, miniszteri utasítás, jegybanki rendelkezés, jogi iránymutatások) körét.

²¹ Nem számítjuk ide azokat, amelyek csupán módosítják, kiegészítik az eredeti rendelkezéseket, továbbá a helyi önkormányzatok rendeleteit sem, hiszen azok területi hatálya nem országos.

- a szűkebb tárgyra összpontosítva nem vettük számba azokat az univerzális emberi jogi egyezményeket, amelyeknek a vizsgált időszak előtt váltunk részesévé, illetve amelyek általában alkalmazandók az állam joghatósága alá kerülő (éppen Magyarországon tartózkodó idegen állampolgárokra, közöttük a diaszpóra egyes tagjaira);

- mellőztük a helyi önkormányzati rendeleteket, hiszen azok egy része csak helyi (kézi) nyilvántartásban szerepel,

- nem tekintettük külön normának a vizsgált időszakon belül a jogszabályt módosító vagy kiegészítő normákat,

- az időközben hatályon kívül helyezett jogszabályok tartalmi elemzése esetenként elmaradt, ugyanis az elemzéshez a *Hatályos jogszabályok gyűjteményét*, valamint a *Magyar Közlönyt* vettük alapul.

Mindezeket figyelembe véve csupán összesen 150 jogszabály foglalkozik közvetlenül vagy közvetve, részben vagy teljes terjedelmében a diaszpórapolitikával és a diaszpóra tagjaival. Ezek együttesét – kissé merészen – „diaszpórajognak” tekintettük.

A „diaszpórajog” szabályait többféle szempont szerint csoportosíthatjuk. (A csoportosításban – és különösen a bemutatott példákban – megtartottuk a jogszabályokban alkalmazott kifejezéseket, így a diaszpóra kitéltet akkor használjuk, ha csak a norma kontextusából, céljából világott ki, hogy a diaszpóráról van szó.) A csoportosítás fő szempontjai a következők:

- a jogi normák eredete,
- a jogi normák alanyai (kiket kíván elérni és támogatni) és alkalmazói (ki a támogató),
- a jogtárgy mint szabályozott életviszony,
- a diaszpórapolitika végrehajtását biztosító jogi normák,
- közvetlen vagy közvetett jogi normák,
- jogosító normák.

Tanulmányunkban a megadott csoportosítási szempontok szerint sorra vesszük és tartalmilag elemezzük a diaszpórapolitikával kapcsolatos, illetve azzal kapcsolatba hozható jogi normákat.

A JOGI NORMÁK EREDETE

A jogi normák eredetük szerint két nagy csoportra oszthatók:

- a nemzetközi jog forrásaira és
- a belső jog forrásaira.

A nemzetközi jog forrásai közül kiemeljük

- a többoldalú emberi jogi és kisebbségi politikai nyilatkozatokat, egyezményeket,
- a kétoldalú államközi kapcsolatokat új jogállami és külpolitikai alapokra helyező alapszerződéseket,
- az alapszerződések végrehajtási rendjét meghatározó megállapodásokat,
- a kisebbségként élő diaszpóra védelmét szolgáló kétoldalú egyezményeket,
- az anyaország és a külföldön élő diaszpóra kapcsolatainak fenntartását segítő, de nem kisebbségvédelmi célú kétoldalú egyezményeket.

A nemzetközi jog forrásai

Többoldalú emberi jogi és kisebbségi politikai nyilatkozatok, egyezmények

A többoldalú emberi jogi és kisebbségi politikai nyilatkozatokhoz²², egyezményekhez²³ való csatlakozásban nagy szerepe volt a „mintaszerű kisebbségi politikára” törekvésnek. Ugyanakkor külön megemlítjük az anyaország és a kisebbségek kapcsolatát érintő rendelkezéseket, mert azok irányt szabnak az államközi kapcsolatoknak, túl a kisebbség és a területi állam jogviszonyán. Például ilyen a kétoldalú szerződések megkötésére felhívás „különösen a szomszédos országokkal annak érdekében, hogy biztosítsák az érintett nemzeti kisebbséghez tartozó személyek védelmét”.²⁴

Alapszerződések

A kétoldalú államközi kapcsolatokat új jogállami és külpolitikai alapokra helyező szerződések sajátos műfajt képviselnek, hiszen két ország viszonylatában legalább tucatnyi témában elveket és később megkötendő ágazati szerződések létesítését határozzák meg. Ezek közül kiemelkednek azok, amelyek olyan országgal kötöttek meg, ahol nagyszámú magyar kisebbség él, mert rájuk tekintettel hangsúlyt kapott a kisebbségvédelmi kitételek beépítése a szerződésbe.

Az ukrán, a román és a szlovák alapszerződés²⁵ tartalmi összevetése mindezt jól bizonyítja. A három alapszerződésben szereplő elvek szinte szó szerint megegyeznek, csupán a (kissé árulkodó) sorrendben van különbség. Az elvek a következők:

- a nemzetközi szerződésekben és jogban foglaltak tiszteletben tartása,
- tartózkodás az erőszak alkalmazásától,
- tartózkodás a fenyegetéstől,
- a másik fél területi épségének, határainak sérthetetlensége,
- békés, baráti, jószomszédi kapcsolatok,
- együttműködés több területen és szinten,
- a felek közötti viták békés rendezése.

Az említetteken kívül a térség biztonságának, békéjének, valamint a „világpolitikai” célok (például fegyverzetkorlátozás) emlegetése, továbbá a területi integritás és a viták békés rendezése kétszer is szó szerint szerepel a román alapszerződésben, mintha valamilyen fegyverszüneti egyezményt kötnének a felek.

A három alapszerződés további azonossága, hogy úgy bővítik a felek közötti együttműködés elveit (szabályait), hogy – részletezés nélkül – utalnak

²² Különösen ilyenek az EBESZ-dokumentumok, az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése (1993) 1201-es ajánlása, a Helsinkii Záróokmány, amelyek valamennyi alapszerződés preambulumban szerepelnek, egyébként függetlenül attól, hogy él-e akár egy magyar is az adott államban.

²³ Különösen ilyen az Európa Tanács Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája [kihirdetve az 1999. évi XL. törvénnyel, megerősítve a 35/1995. (IV. 7.) OGY határozattal], valamint az ET Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezmény (kihirdetve az 1999. évi XXXIV. törvénnyel).

²⁴ Az Európa Tanács Nemzeti Kisebbségek védelméről szóló keretegyezményének (1995) 18. cikke.

²⁵ Kihirdetve az 1995. évi XLV., az 1997. évi XLIV. és az 1997. évi XLIII. törvénnyel.

- olyan jogilag vagy politikailag kötelező nemzetközi dokumentumokra, amelyeknek mindkét szerződő állam részese, illetve azokat elfogadta. Idetartozik néhány ENSZ- és EBEÉ-dokumentum, sőt a román és a szlovák alapszerződésben felbukkan az Európa Tanács két kisebbségi dokumentuma és az ENSZ Parlamenti Közgyűlésének egyik nyilatkozata;

- a szerződő felek belső jogszabályaira, amelyek kiterjednek bizonyos közigazgatási eljárásra, az állampolgári kötelezettségekre, a jogi helyzetre, de a jogok bővítése nélkül. Éppen ellenkezőleg, nemzetközi dokumentumba építve politikailag legitimálja a szerződő állam bármikor szigorítható szabályozását. Ilyen visszautalás szerepel például a kisebbségi szervezet állami támogatására, a nyelvhasználatra, a nyelvoktatásra, a vállalkozókra. Ez éppen a diaszpóra számára teszi súlytalanná a szerződést (például a helyi lakosság többségét kitevő „kisebbség” esetén engedi az anyanyelv használatát), és ezzel sokszor visszacsempészi a reciprocitás elvét. (A szlovák alapszerződés ezen a ponton annyiban tér el a másik két alapszerződéstől, hogy kimondja: a magyar kisebbségekre alkalmazzák az Európa Tanács keretegyezményét annak megerősítése után, vagy ha annál kedvezőbb nemzeti jogszabály lép hatályba, úgy azt tekintik irányadónak);

- harmadik (a két szerződő féltől különböző) államokkal kapcsolatosan vállalt és jövőbeli kötelezettségekre. Mindhárom egyezményben rögzítik, hogy az alapszerződés nem irányul mások ellen, továbbá a felek nem kötnek másokkal a nemzetközi joggal ellentétes szerződéseket, nem engedik területüket felhasználni harmadik állam erőszakos akciói számára, és a harmadik állammal kötött megállapodásokban foglaltak nem érintik az alapszerződésben szabályozott kérdéseket. (Mintha még mindig szövetségi rendszerben állnának a térség országai.)

A három alapszerződés nemcsak a megfogalmazott elvekben, hanem a tételes rendelkezésekben is egyezéseket mutat. Az érintett témaköröket a következőkben foglalhatjuk össze:

- biztonsági kérdések (katonai, rendészeti/közrendi és igazságügyi/bűnügyi együttműködés, például a szervezett bűnözés elleni közös fellépés érdekében);

- nemzetközi integráció (közös fellépés nemzetközi szervezetekben). Az ukrán alapszerződés megemlíti még a határ menti kooperációt, az EBEÉ együttműködést, míg a román alapszerződésben már a NATO-, EU- és NYEU-tagság elősegítéséről és közös programokról szól. A szlovák féllal kötött szerződésben hivatkoznak arra, hogy a kapcsolatok új alapokra helyezése egyben hozzájárulás nemcsak a térség biztonságához, de a két ország európai integrációs erőfeszítéseihöz is);

- lakossági kapcsolatok (egészségügyi, turisztikai fejlesztés, ifjúsági cserék, sport, határ menti együttműködés egyes ügyei, az elhaltak sírjainak felkutatása külön szerepel az ukrán alapszerződésben, a román és a szlovák szerződésben szólnak még az állampolgárok konzuli védelméről, míg mindháromban nagy hangsúlyt kap a határátlépés rendjének és feltételeinek javítása, a személyforgalom fejlesztése a határok átjárhatósága érdekében);

- gazdasági együttműködés (vállalkozások, a tőkebefektetés ösztönzése, a távközlés fejlesztése, a román alapszerződésben még szó esik a kereskedelemről, az energia, a közlekedés és a távközlés összehangolt fejlesztéséről);

- tudományos kapcsolatok (kutatói és akadémiai együttműködés általában, a román alapszerződésben külön megemlíti az orvostudományi kutatásokat, a szlovák alapszerződésben szorgalmazza a hungarisztikai és szlovanisztikai kutatásokat);

- kultúra, oktatás (ez magában foglalja az ukrán értelmezés szerint a tömegtájékoztatásra, az alkotó közösségekre, a nyelvoktatásra, a műemlékvédelemre, a katonasírok gondozására és a levéltári anyagokra vonatkozó együttműködést, továbbá a román és szlovák alapszerződésről szóló diplomák elismeréséről szóló egyezmény megkötéséről és a kulturális cseréről is);

- környezetvédelem (környezeti károk, elemi csapás esetén a felek egymást értesítik, javítják a környezet állapotát, megelőzik a határon átlépő szennyeződések, az ukrán alapszerződés külön említi a csernobili katasztrófa következményeinek közös enyhítését, míg a román alapszerződésben önálló cikk részletezi a dunai hajózás és a vízszennyezés kérdését, valamint a határvizekkel kapcsolatos együttműködést);

- kisebbségvédelem. Az ukrán alapszerződésben úgy kap a téma bő teret két önálló dokumentumban (*Nyilatkozat és Jegyzőkönyv*), hogy egyetlen szó sem esik a „magyar” kisebbségről. A *Nyilatkozat* ugyanis azzal a céllal készült, hogy minél több állam fogadja el (19. pont). Ezért általában szól a nemzeti kisebbségekről, rögzítve az identitás választásának szabadságát, a diszkrimináció tilalmát, az identitás megőrzéséhez nyújtandó állami segítséget, a kisebbségi szerveződést, az asszimiláció és a gyűlöletkeltés tilalmát, az anyanyelv használatát, a névviselést, a saját oktatási és felsőoktatási rendszert, a vallásgyakorlást, az anyanyelvi tömegtájékoztatást.

A román és a szlovák alapszerződés egyetlen cikkben, igaz, annak tucatnyi bekezdésében szabályozza a kisebbségek általános védelmét. A román alapszerződés csupán egyetlen esetben nevezi meg a „magyar kisebbséget”. A *Nyilatkozatban* szereplő tematika lényegében ebben is megtalálható, ám a nemzeti jogszabályokra visszautalás, annak keretei közé szorítása éppen ebben a témakörben kap hangsúlyt. Egyedülálló megoldás, hogy a felek vállalják a kisebbségvédelem nemzetközi szintű, tehát nem elsősorban csak a közöttük lévő együttműködésre, hanem több országra kiterjedő fejlesztését. Sőt, „azon nemzetközi dokumentumok rendelkezéseit, amelyekre nézve a jövőben vállalnak kötelezettséget, e szerződés részeként fogják alkalmazni” [15. cikk (11) bekezdés]. Azaz sokkal inkább a külső igényeknek, mércének való megfelelés, mintsem a közös, ismert gondok rendezése a felek szándéka a romániai és a magyarországi kisebbségek körében.

A szlovák alapszerződésben kétszer is megnevezik a magyar és a szlovák kisebbségeket a kisebbségi cikkben, a nyelvhasználatról (a közéletben, a hivatalokban, a közterületen lévő feliratokon, a névviseléskor, a tömegtájékoztatásban és az anyanyelvi oktatásról) szólva, továbbá a már említett nemzetközi egyezményekben és deklarációkban foglaltak alkalmazása szempontjából.

Talán nem szigorúan tartalmi kérdés, de jelentős, hogy mindhárom alapszerződés szabályozza a végrehajtás szervezeti kereteit. Míg az ukránokkal államfői/miniszterelnöki, külügyminiszteri szinten egyszer, a parlamentek és a végrehajtó szervek között pedig évente többször is vegyes bizottságban tekintik át az ügyeket, addig a románokkal csak miniszterelnöki és külügyi/szakminiszteri találkozókra, valamint közelebbről meg nem határozott országgyűlési együttműködésre, kormányközi szakértői bizottsági ülésekre kerül sor. Ez persze önmagában még nem biztosíték a kapcsolatok javítására és az együttműködés folyamatosságára.

A szerződésekben közös, hogy mindegyiket tíz évre kötötték, és a felek hallgatása esetén az öt-öt évre automatikusan meghosszabbodik. A felek a szerződés alkalmazásában felmerült vitát békés úton rendezik.

Az alapszerződések végrehajtási rendjét meghatározó megállapodások önálló csoportot képeznek. A Romániával és Szlovákiával kötött alapszerződésben foglaltak érvényesítésére meghatározták a szervezeti kereteket, tennivalókat. E téren is sokkal terjedelmesebb a román féllel aláírt jegyzőkönyv²⁶ a szlovákhöz²⁷ képest.

A román jegyzőkönyv szabályozza a külügyminiszterek vezetésével működő vegyes bizottság fő feladatait, valamint a szaktárcák államtitkárainak vezetésével létrejövő szakbizottságok működését. A szakbizottságok részben ágazati, részben funkcionális kérdésekkel foglalkoznak, közöttük a kisebbségek ügyeivel is. A szakbizottságok és a vegyes bizottság kötelesek működésükről rendszeresen tájékoztatni a közvéleményt, bár az mindkét jegyzőkönyvben rejtve marad, hogy miként kerülnek nyilvánosságra a vegyes bizottságok ajánlásai, azoknak milyen helye lehet például az állami irányítás egyéb eszközei sorában.

Ennél szűkszavúbb a szlovák jegyzőkönyv, amely mindössze tizenegy bizottság felállításáról szól, amelyből az egyik a kisebbségek ügyeit kíséri figyelemmel, dolgoz ki ajánlásokat. További különbség, hogy míg a román–magyar vegyes bizottság társelnökei az ülésre szükség szerint meghívhatják a magyar, illetve a román kisebbség szervezetének képviselőjét (4. cikk), addig a szlovák–magyar kisebbségi szakbizottság nemzeti tagozataiban helyet kap a szlovák, illetve a magyar kisebbség által delegált képviselő (IV. cikk).

A kisebbségként élő diaszpóra védelmét szolgáló kétoldalú egyezmények

A kisebbségként élő diaszpóra jogvédelmét, identitásának megőrzését szolgáló kétoldalú egyezmények²⁸ – bár számuk nem nagy – szervezeti és külpolitikai szempontból mintaértékűek. Jelentőségüket fokozza, hogy az érintett államokkal kötött alapszerződés is rendelkezik a kisebbségekről, nemcsak általában, hanem a magyar kisebbségeket külön is említve (például a Szlovéniában, illetve Horvátországban élő magyarok identitásának védelme, a diszkrimináció tilalmazása, anyanyelvük használata).²⁹ Ám az említett kisebbségvédelmi egyezmények további biztosítékokat tartalmaznak. A felek a kisebbségek bevonásával, képviselőik delegálásával alakították ki a vegyes bizottsági rendszert, a kisebbségi identitás megőrzésére a gazdasági, regionális fejlesztés kérdéskörén túl, elsősorban az oktatás, a kultúra, a média és az anyaországgal való közvetlen kisebbségi kapcsolatok erősítésével. A szlovén szerződés megfogalmazza, hogy az őshonos kisebbségi területen a határokon átnyúló együttműködés és a gazdasági fejlesztés nagyban hozzájárul az

²⁶ Nemzetközi szerződés közzététele a külügyminisztertől a Magyar Köztársaság Kormánya és Romania kormánya közötti együttműködés és aktív partnerség vegyes bizottság létesítéséről (*Magyar Közlöny*, 1998/10.).

²⁷ Nemzetközi szerződés közzététele a külügyminisztertől a jószomszédi kapcsolatokról és baráti együttműködésről szóló szerződés teljesítésének elősegítését szolgáló mechanizmus létrehozásáról (*Magyar Közlöny*, 1999/2.).

²⁸ A kisebbségek jogainak védelméről szóló egyezmény Horvátországgal (kihirdetve az 1997. évi XVI. törvénnyel), a Magyar Köztársaságban élő szlovén nemzeti kisebbségek és a Szlovéniában élő magyar nemzeti kisebbség különjogainak biztosításáról (kihirdetve az 1996. évi VI. törvénnyel).

²⁹ Barátsági és együttműködési szerződés Szlovéniával (kihirdetve az 1995. évi XLVI. törvénnyel), 18. cikk; Horvátországgal (kihirdetve az 1995. évi XLVII. törvénnyel), 17. cikk.

elvándorlás megállításához, hogy ne változzon meg a terület etnikai összetétele (7. cikk) A horvát szerződés sajátossága, hogy utal a magyar menekültek hazatérésének, az újjáépítésnek a támogatására, mert 1991 óta főként emiatt változott meg a térség etnikai összetétele (8., 10. cikk).

*Az anyaország és a külföldön élő diaszpóra kapcsolatainak fenntartását segítő,
de nem kisebbségvédelmi célú kétoldalú egyezmények*

A kétoldalú egyezmények közül számos olyan akad, amely nem kisebbségvédelmi célú, de közvetetten valamilyen módon segíti az anyaország és a külföldön élő diaszpóratagok kapcsolatainak fenntartását, identitásának őrzését, jogvédelmét. Közös bennük, hogy talán nem jöttek volna létre – vagy legalábbis nem olyan intenzitással és széles körű együttműködést meghatározva –, ha az adott államban nem élnek magyarok. Ezek tárgyuk szerint meglehetősen sokfélék, és részletes bemutatásuk túllép a kitűzött célon. Elegendő itt arra utalni, hogy a vizsgált időszakban a következő témakörökben születtek szerződések, egyben jelezve a kapcsolatok fejlesztési irányát:

- gazdasági egyezmények (a kettős adózás elkerüléséről, a beruházások védelméről, CEFTA és a keretén belül megnyílt kereskedelmi lehetőségekről);

- oktatási, tudományos, kulturális együttműködést segítő egyezmények. Új államként kötött Magyarországgal illet például Ukrajna és Szlovénia. A végrehajtást mindkettőben vegyes bizottság szolgálja. A szlovén egyezmény³⁰ már a preambulumban jelzi, hogy így kívánnak a felek hozzájárulni a szlovén–magyar kisebbség sokirányú fejlődéséhez. Az önkormányzatok közötti együttműködés, a kisebbségek nyelvének oktatása, a diákok cseréje, az ösztöndíjak juttatása vagy az iskolai bizonyítványok elismeréséről kötendő megállapodás (2–5. cikk) az ottani és az anyaországban tanuló diaszpóra tagjait segíti. A szabályozás érvényesítésének elősegítésére „a Felek biztosítják egymás nemzeti kisebbségei számára a külön jogok megvalósításának feltételeit a nevelés, az oktatás, a kulturális identitás megőrzése, fejlesztése területén” (10. cikk). Hasonló rendelkezéseket találunk az ukrán féllel kötött egyezményben is.³¹ Sajátossága azonban, hogy rendelkezik az együttműködésről „az Ukrajnában élő magyar nemzetiségű polgárok kulturális és vallási igényeinek kielégítésében, ... a kisebbségi szervezetek tevékenységében, a hatályos jogszabályok szerint lehetővé téve a másik országból érkező segítség elfogadását” (14. cikk);

- az államhatárra és átlépésére vonatkozó egyezmények (az államhatár rendje, átkelőhelyek létesítése, vízummentesség).³² A bevezetők mindegyike a polgárok utazásának megkönnyítésére hivatkozik. A diaszpórának nagy szerepe van abban, hogy nem mondtuk fel a vízum nélküli utazást lehetővé tevő, évtizedekkel korábban kötött egyezményeket,³³

³⁰ Kihirdetve a 91/1994. (VI. 10.) kormányrendelettel.

³¹ Kihirdetve a 25/1996. (II. 14.) kormányrendelettel.

³² Például a határátkelőhelyekről Ukrajnával (*Magyar Közlöny*, 1993/13., nemzetközi szerződés közzététele a pénzügyminisztertől), vízummentességi egyezmény Szlovákiával [kihirdetve a 160/1994. (XII. 2.) kormányrendelettel], Szlovéniával [kihirdetve a 165/1998. (X. 6.) kormányrendelettel].

³³ Például Jugoszláviával (kihirdetve az 1966. évi 4. törvényerejű rendelettel), Romániával (kihirdetve az 1968. évi 7. törvényerejű rendelettel).

amelyek változatlan formában való fenntartása ellen sokféle érvet elmondtak a rendészek, de a politikai döntést nem hozhatták meg;

- államközi egyezmények a többes állampolgárság eseteinek megelőzéséről. A volt szövetségi rendszerbe tartozó államokkal Magyarország sorra megkötötte ezeket a megállapodásokat, majd 1990-től éppen a diaszpórában élők, vagy ahogy az egyik preambulum fogalmaz, „az emberi jogok teljesebb érvényesülése érdekében” felmondták.³⁴ Hozzá tartozik, hogy a magyar állampolgárságról szóló hazai szabályozás 1957 óta ebben a tekintetben nem változott, mert azóta elismeri a többes állampolgárságot, bár lehetővé tette, hogy nemzetközi egyezményben másként rendelkezzenek. Ebben a lépésben a diaszpórapolitika változása jól látható, ugyanakkor a nyilvánosságnak szóló törvényi bevezetőben, meglehetősen általánosan, az emberi jogokról szólnak, a diaszpórát csak a rejtjelolvasók vehetik észre, hiszen egyszerre mondtuk fel az ilyen jellegű megállapodásokat olyan országokkal is, ahol csak mutatóban akad magyar;

- szociálpolitikai, munkaügyi egyezmények a másik fél országában dolgozó, ott állandó lakóhelyet létesítő állampolgárok társadalombiztosítási, egészségügyi ellátásáról. Ezek ugyancsak a volt szövetségi rendszerben szorgalmazott egyezmények, amelyek mai szemmel nézve Magyarországra rendkívül előnytelenekek: a vándorlás iránya miatt ugyanis az ellátásokat igénybe vevő magyar állampolgárok száma elenyésző, míg a másik szerződő féllel hatalmas, ami tetemes kiadást jelent, mégpedig kompenzációs mechanizmus nélkül. Ám éppen azért, mert az ellátást, kedvezményt igénybe vevők zöme a diaszpóra tagja, nem mondtuk fel 1989 után sem ezeket az egyezményeket.³⁵ Így továbbra is lehet a határ menti övezetben állandó lakóhellyel rendelkezőknek átmenni a szomszéd országba, és az áttelepülő nyugdíjasok továbbra is a magyar biztosító kasszájából kapnak – az itteni szabályok szerint megállapított – nyugellátást, egészségügyi ellátást. Igen sokan részesültek magyarországi ideiglenes tartózkodásuk alatt sürgős, heveny megbetegedésre hivatkozva díjmentes egészségügyi ellátásban, amely egyébként minden biztosítási jogviszonnyal nem rendelkező számára (állampolgárságtól függetlenül) térítésköteles.

A belső jog forrásai

A másik nagy normacsoportot a belső jog forrásai alkotják. Összevetve a nemzetközi jogforrásokkal, a hazai jogszabályok száma több mint kétszerese, míg terjedelme legfeljebb a fele azoknak. Másként fogalmazva, míg a nemzetközi szerződések száma ötven körül van, addig vagy száz a belső jogszabályoké. Ugyanakkor a bennük „megbújó”, diaszpórára vonatkozó szabálytömeg terjedelme aligha éri el a nemzetközi normák felét. A belső jogforrások megoszlása jól mutatja, mely jogalkotó és döntéshozó szervek vannak túlsúlyban a diaszpórapolitika alakításában ($N = 103$).

³⁴ Például a Magyar Népköztársaság és a Román SZK között a kettős állampolgárság eseteinek megoldásáról és megelőzéséről szóló egyezményt hatályon kívül helyező 1992. évi VII. törvény, hasonló Bulgáriával (1992. évi VIII. törvény), Mongóliával (1995. évi X. törvény).

³⁵ Például a magyar és csehszlovák állampolgárok határ menti területeken történő kölcsönös foglalkoztatásáról szóló egyezmény [kihirdette a 11/1986. (IV. 21.) MT rendelet], a Magyar Népköztársaság és Románia között szociálpolitikai együttműködési egyezmény (kihirdetve az 1962. évi 5. törvényerejű rendelettel).

Országgyűlés összesen	35, ebből törvény	29
	országgyűlési határozat	6
Kormány összesen	61, ebből kormányrendelet	28
	kormányhatározat	33
Miniszteri összesen	7, ebből miniszteri rendelet	5
	miniszteri utasítás	2

Ebből az egyszerű összesítésből csupán annyi derül ki, hogy a diaszpóráról rendelkező normák kétharmada a jogrendben a kormány és tagjai szintjén, a társadalmi nyilvánosság elől elzártan, míg harmaduk a legfőbb képviseleti szerv nyilvános vitáját követő eljárásban született. Jogforrási szempontból kevés a stabil és magas szintű jogszabály (törvény), több a rendelet, és a normák majdnem felét az állami irányítás egyéb jogi eszközei alkotják. Ez már önmagában is jelzi, hogy meglehetősen sok a szervezetalakítással, igazgatási feladatok megosztásával, pénzelosztással, kinevezéssel, protokollügyekkel foglalkozó döntés, míg a diaszpóra tagjainak és a közvetlenül velük foglalkozók jogosítványainak a száma – mert az elsősorban törvényi, esetleg kormányrendeleti szabályozást igényel – meglehetősen csekély. Röviden szólva: a diaszpórapolitikának nem szerves része az érintettek jogállásának közvetlen szabályozása, sokkal inkább jellemző a közvetett, paternalista, hatósági mérlegelésen alapuló, állami támogató jellegű szabályozás.

A JOGI NORMÁK ALANYAI ÉS ALKALMAZÓI

A következő csoportosítás középpontjában az áll, hogy mely csoportokra, szervezetekre vonatkozik a joganyag, továbbá kik alkalmazzák a jogszabályokat. Bár ez formális megkülönböztetésnek tűnik, mégis sokféle információt tartalmaz.

- Földrajzi szempontból kiket kíván elérni és támogatni a kormányzat?
 - A Magyarországra érkezett magyarokat (például itt tanuló felvidéki),
 - a Kárpát-medencében kisebbségiként élő magyarokat,
 - bárhol másutt élő magyarokat.
- Jogilag ki a támogatandó alany (ez összekapcsolódhat az előbbi földrajzi alannal)?
 - Magyar állampolgárságú, esetleg kettős állampolgárságú személy,
 - bizonytalan, hogy magyar állampolgársággal rendelkezik-e az alany (ennek megállapítása, tisztázása lehet a cél),
 - külföldi (azaz nincs magyar állampolgársága).
- Kik nyújtják a támogatást, ki a támogató alany?
 - Adóalanyok, amelyek a határon túli magyarokat támogató közhasznú szervezetek, költségvetési szervezetek, egyesületek, alapítványok javára rendelkeznek adójuk egy részéről;³⁶
 - közhasznú szervezetek, amelyek részben vagy egészben a határon túli magyarság támogatását közhasznú tevékenységként végzik.³⁷ Másként fogalmazva: a diaszpórapolitika

³⁶ A személyi jövedelemadóról szóló 1996. évi CXXXVI. törvény 4. §-a, a társasági és az osztalékadóról szóló 1996. évi LXXXI. törvény 29/A §-a.

³⁷ A közhasznú szervezetekről szóló 1997. évi CLII. törvény mellékletének 2. § c) 13. alpontja.

szereplőivé válhatnak olyan egyesületek, alapítványok, közhasznú társaságok, közalapítványok is, amelyek alapító okiratuk szerint a „határon túli magyarsággal kapcsolatos tevékenységet” végeznek nonprofit szervezetként;

– közalapítványok, amelyeket kifejezetten a határon túli magyarság segítésére alapított a kormány;³⁸

– költségvetési intézmények (egyetem, kórház stb.), amelyek a kedvezményt, támogatást biztosítják;

– hatóság (konzulátus, jegyző, közigazgatási hivatal, vámszerv stb.), amely a jogállásbeli kedvezmény szabályait alkalmazza, általában mérlegelési jogkörével élve.

A SZABÁLYOZOTT ÉLETVISZONY, A JOGTÁRGY

A közember számára a legfontosabb tájékozódási szempont az, hogy miről szól a jogszabály. Ez árul el a legtöbbet a diaszpórapolitika sajátosságairól. A jogtárgyak szerint a következő megkülönböztetésre nyílik mód:

- nemzetpolitikai kérdésekkel kapcsolatos normák,
- külpolitikai irányokat meghatározó normák,
- a gazdasági együttműködést, támogatást szabályozó normák,
- a képzést, továbbképzést támogató normák,
- a kulturális együttműködéssel, szolgáltatásokkal kapcsolatos normák,
- a tudományos kutatással kapcsolatos normák,
- a humanitárius jellegű támogatással kapcsolatos normák,
- a vándorlással kapcsolatos normák.

Nemzetpolitikai kérdésekkel kapcsolatos normák

A nemzetpolitikai kérdésekkel kapcsolatos normákat elsősorban a programjelleg, a célkitűző tartalom jellemzi, kevésbé tekinthetők normatívnak. Ilyen például a már idézett alkotmánybeli rendelkezés [6. § (3) bekezdés] vagy a készülő alkotmány szabályozási elveit³⁹ rögzítő országgyűlési határozat. Az alaptörvényben szereplő rendelkezés jogi felértékelődésére az Orbán-kormány tett erőfeszítéseket, hiszen sorra utaló normaként építette be a kormánytagok feladat- és hatásköréről szóló rendeletekbe és a határon túli magyarok támogatását célzó közalapítványok alapító okiratába. Ezekből tudjuk, hogy a kormány számára az említett alaptörvénybeli fordulat „állami közfeladat”.

³⁸ A módosított 1068/1990. (IX. 15.) MT határozat a kisebbségpolitikai célokat szolgáló alapítványok létesítéséről (Illyés Alapítvány), az 1057/1992. (X. 9.) kormányhatározat a Hungária Televízió Alapítványról, a többször módosított 1021/1995. (III. 8.) kormányhatározat a Kézfogás/Új Kézfogás Közalapítványról, az Arany János Közalapítványról (*Magyar Közlöny*, 1997/104.), az 1162/1998. (XII. 17.) kormányhatározat a Határon Túli Magyar Oktatásért Apáczai Közalapítványról, az Illyés Közalapítvány alapító okirata (*Magyar Közlöny*, 1999/23.), az 1074/1998. (V. 27.) kormányhatározat a kisebbségi közalapítványok alapító okiratának módosításáról.

³⁹ Az alkotmány szabályozási elveiről szóló 119/1996. (XII. 21.) OGY határozat mellékletének III/7. és V/4. pontja.

Az időközben elvetélt alkotmányozási elvek parlamenti vitája is szolgált politikai tanulságokkal. Bár jutott némi figyelem a határon túli magyarsággal kapcsolatos politikai kérdéseknek, de csak más jogintézményekről folytatott polémiában, nem önmagában véve. Nem volt másban konszenzus, csak abban, hogy az alkotmányban a jövőben is fenn kell tartani a határon túli magyarokkal kapcsolatos felelősségi és együttműködési klauzulát – mint külpolitikai államcél –, valamint változatlanul el kell ismerni a többes állampolgárságot. Egyes pártok elutasították azt a javaslatot, hogy kötelező legyen kedvezményezni a magyar diaszpóra tagjainak honosítási kérelmét, noha végül a szavazás eredményeként ez bekerült a határozatba. Így volt ez a külföldön élő magyar állampolgárok egyes politikai, vagyoni és szociális jogaival kapcsolatos megkülönböztetés elvének kimondásakor is. Még nagyobb mérvű volt az elutasítás abban a tekintetben, hogy a többes állampolgárok ne tölthessenek be bizonyos közhivatalokat.

Itt kell említeni az 1990-ben született, szintén politikai és csak részben jogi jelentőségű országgyűlési határozatot, amely az egész vizsgált időszakra érvényes elveket fogalmazott meg a „szomszédos országokban élő magyar nemzeti kisebbségek helyzetéről”.⁴⁰ Mivel a kisebbségek helyzete aggasztó, jogi igényeiket elutasítják, és ez veszélyezteti a szomszéd-sági kapcsolatokat, a demokratizálódást, tárgyalásokat kell kezdeményezni kétoldalú kisebbségi egyezményekről, jogaik védelméről és regionális egyezmények megkötéséről. Ezzel párhuzamosan korszerűsíteni kell a hazai kisebbségpolitikát, az érintettek jogait megfelelő törvények révén intézményesen is biztosítani kell. Milyen közös elveket kell követni? Az emberi jogok tisztelete, az anyaország köthessen szerződést a nemzeti kisebbségek jogvédelmére, a (bárhol élő) kisebbségek identitásának megőrzése, önszerveződésük lehetővé tétele, a kulturális autonómia és a nyelvhasználat, a kisebbségek és az anyaország zavartalan kapcsolatának szerződéses biztosítása, valamint a szomszéd országokban élő magyarok, illetve az itt élő kisebbségek igényeinek kielégítése. Ez tehát megfogalmazza a szülőföldön maradás és jogérvényesítés politikáját, amelyből következik, hogy a máshol élő, boldoguló diaszpóra tagjainak szabályozására egyáltalán nincs szükség, legfeljebb másodlagos, kiegészítő jelleggel.

Külpolitikai irányokat meghatározó normák

Külpolitikai irányokat határoznak meg azok a jogszabályok, az állami irányítás egyéb jogi eszközei, amelyek felhatalmazást adnak államközi egyezmények, nemzetközi szerződések megkötéséhez, valamint rendelkeznek azok végrehajtásáról. Különös jelentősége van azoknak a dokumentumoknak, amelyek az európai integrációs, a hazai és a határon túli kisebbségvédelmi és a nemzetpolitikai ügyeket együttesen fogalmazzák meg. Ezek ugyanis a reciprocitást, a mintaszerű nemzetiségi politika jutalmaként a kisebbségvédelmet teszik a külpolitikai és nemzetpolitikai cselekvés alapelvévé, s egyben az EU-csatlakozás politikai előfeltételévé. Példaként idézhetjük a következőket: „A Magyar Köztársaság megkülönböztetett figyelmet fordít a határain túl élő magyarság helyzetére, érdekeinek a nemzetközi jog normáival összhangban álló érvényesítésére. Ugyanígy alapvetőnek tartja a Magyarország területén élő nemzeti kisebbségek jogainak maradéktalan megvalósítását.

⁴⁰ A 46/1990. (V. 24.) OGY határozat.

A biztonságot erősítő tényezőnek tekinti a nemzeti kisebbségek jogainak érvényesítését, amellyel ellentétesek az intoleráns és agresszív nacionalizmus, a nemzeti kisebbségek asszimilálására és a lakosság etnikai összetételének mesterséges megváltoztatására irányuló törekvések. Az emberi jogok, ezen belül a nemzeti és etnikai kisebbségek helyzete nem tekinthető egyetlen állam kizárólagos belügyének sem. Magyarország a nemzeti kisebbségek kérdését az EBESZ és az ET normái, valamint az európai gyakorlat alapján látja szükségesnek rendezni, azt a jószomszédi kapcsolatok és az euroatlanti integráció szerves részének tekinti.⁴¹

A gazdasági együttműködést, támogatást szabályozó normák

Kisebb terjedelemben, de felbukkannak gazdasági együttműködést, támogatást szabályozó normák. Nem ismételve a kétoldalú egyezményekben szereplő beruházási, adózási, vám- és egyéb kedvezményeket, itt csupán utalunk azokra az egyoldalú intézkedésekre, amelyek például a kisvállalkozások, vegyes vállalatok bátorítását, a vállalkozók képzését szolgálják.⁴² A határon túl élő közösségek, a szóránymagyarok gondjainak megoldásában, a magyarok lakta határ menti régiók és az anyaország közötti gazdasági együttműködés erősítése a cél. A támogatás nyújtható vissza nem térítendő támogatás és kölcsön formájában, pályázati – 1992 óta többször módosított szervezeti és pénzelosztó – rendszerben. Itt említjük meg, hogy a diaszpóra tagjainak magyarországi munkavállalását egyáltalán nem kedvezményezi a hazai szabályozás. Az 1991 óta egyre védekezőbb, a magyarországi munkaerőpiacot rendészeti eszközökkel is óvó szabályozás a munkavállalási engedélyezési eljáráson keresztül kizárni igyekszik minden külföldit, kivétel nélkül. Ha mégis akad kivétel, az nem szükségképpen a diaszpóra tagjait érinti, ám ezt a lehetőséget sem zárhatjuk ki. Ilyen például a legalább nyolc éve jogszerűen foglalkoztatott külföldivel legalább öt éve Magyarországon együtt élő házastársa, gyermeke, mert ők az általános feltételek hiányában is kapnak munkavállalási engedélyt. (Ez különösen akkor jelentős, ha még nem szereztek bevándorlási engedélyt.) További kedvezmény, hogy engedély nélkül foglalkoztatható: külföldi céggel kötött szerződés alapján Magyarországon üzembe helyezési, javítási munkát végző személy, külföldi részesedésű cégnél a vezető tisztségviselő, a többségi külföldi tulajdonú cég felügyelőbizottsági tagja, akárcsak az egyetemi oktatóként, lektorként meghívott személy. Miért ne sorolódhatnának ide a szomszédos országokkal vegyes tulajdonú vállalatok dolgozói? Az előbbieknél sokkal gyakrabban alkalmazott kedvezmény, hogy a nappali tagozatos külföldi egyetemisták, főiskolások – közöttük a nagy számban Magyarországon tanuló diaszpóratagok – mentesülnek a munkavállalási engedély megszerzése alól.⁴³

⁴¹ A Magyar Köztársaság biztonság- és védelempolitikájának alapelveiről szóló 94/1998. (XII. 29.) OGY határozat 11. pontja.

⁴² A határ menti magyarok lakta régiók és Magyarország közötti gazdasági együttműködést tüzte célul az Új Kézfogás Közalapítvány [az 1021/1995. (III. 8.) kormányhatározat mellékletének 4. pontja].

⁴³ A többször módosított 7/1991. (X. 17.) MúM rendelet a külföldiek magyarországi munkavállalásának engedélyezéséről [3. § (2) és (4) bek., 5. §].

A képzést, továbbképzést támogató normák

A magyar (nyelvű) diákok képzését, a pedagógusok továbbképzését, az ösztöndíjak alapítását, a hazai felsőoktatásba való bekapcsolódást, továbbá a határon túli képzést több jogszabály rendezi.⁴⁴ Ezek egy része a határon túli felsőoktatási képzésről rendelkezik, amennyiben a szakindítás feltételei a hazai egyetem, főiskola székhelyén kívül is biztosítottak.⁴⁵ Ennek megfelelően a Felsőoktatási és Tudományos Tanácsban – igaz, csak megfigyelőként – részt vehetnek a kihelyezett képzés régiójából a „nemzeti és etnikai kisebbségek képviselői” is, további eligazító szabály nélkül (ki dönti el, hogy mely szervezet jogosult és miként erre a képviselőre stb.).⁴⁶ A szétszórt, szintén „rejtjeles” szabályok túlnyomó többsége a Magyarországon tanuló, a diaszpórához tartozó diákokról rendelkezik. A felsőoktatási szabályok szempontjából a diaszpóra tagjai általában ugyanolyan külföldiek, mint minden nem magyar állampolgár. Így felvételükre, jogállásukra és tanulmányaikra a hazai felsőoktatási intézményekben a mindenkire irányadó rendelkezéseket, valamint az intézményi autonómia keretében alkotott szabályokat kell alkalmazni, kivéve, ha nemzetközi szerződés vagy jogszabály másként nem rendelkezik. Ezért tandíj- és térítéskötelesek a főiskolákon, egyetemeken, ahol még angolul is kiállíthatják kérésükre a megszerzett oklevelet.⁴⁷ A kivételt engedő központi jogszabályok címe⁴⁸ a már bevált semleges, érdektelen, sőt rejtőzködő megközelítést alkalmazza, nehogy az érdeklődő hamar rábukkanjon: milyen rendelkezések szólnak a diaszpóra tagjainak magyarországi tanulmányairól. Ezekből kiderülne, hogy államilag finanszírozott (magyar állami ösztöndíjasként) képzésben (szakképzés, részképzés, teljes képzés) vehetnek részt a határon túli magyarok, valamint azok, akiknek államával Magyarország megállapodást kötött. Ez utóbbiak is állami ösztöndíjat kapnak, és közöttük lehetnek diaszpóratagok is. Az állami ösztöndíjasok számát évente határozza meg a szaktárca és az állami költségvetés. Ők nem fizetnek tandíjat, illetve csak a magyar állampolgárságú, állami képzésben felvett hallgatókkal azonos mértékű tandíjat és kollégiumi díjat fizetnek, ellenben kapnak tankönyv- és jegyzettámogatást, egészségbiztosítást, no és ösztöndíjat tanévenként 10–12 hónapra, részben tanulmányi eredményük függvényében. Az ösztöndíj elnyerésére nincs a fiatalnak alanyi joga, annak odaítélése nem teljesen publikus. Ám az elnyert ösztöndíj alapján az említett támogatásokat és a kollégiumi férőhelyet a jogszabály szerint az oktatási tárca automatikusan biztosítja. Az ösztöndíj mértékét a határon túli magyar ösztöndíjasoknak a Határon Túli Magyar Ösztöndíj Tanács (HTMÖT) állapítja meg; a máshol sem részletezett összetételű és működésű tanács szociális kuratóriuma tesz javaslatot a mértékére. A határon túli magyarok valójában nem is ösztöndíjat, hanem ösztöndíj-kiegészítést kapnak, amelyet az

⁴⁴ Például a felsőoktatásról szóló 1993. évi LXXX. törvény 11/A §-a a határon túli képzésről, továbbá a 192/1997. (XI. 4.) kormányrendelet, a 21/1998. (V. 13.) és a 30/1998. (VI. 25.) MKM rendelet.

⁴⁵ A felsőoktatásról szóló 1993. évi LXXX. törvény 11/A §-a.

⁴⁶ A 15/1997. (III. 12.) MKM rendelet a Felsőoktatási és Tudományos Tanács szervezetéről, működéséről [1. § (4) bek.].

⁴⁷ Az 1993. évi LXXX. törvény 26. fejezetének 103–104. §-a.

⁴⁸ „Külföldiek magyarországi és magyarok külföldi felsőfokú tanulmányainak, illetőleg a magyar felsőoktatási intézményekben tanulmányokat folytató külföldi hallgatók részére nyújtható juttatások, nyilvántartásuk és a hallgatók által fizetendő térítések, továbbá a külföldiek Magyar Nyelvi Intézetben folytatott tanulmányainak egyes kérdéseiről” áll a rendeletek címében.

adott oktatási intézmény helyett a Márton Áron Kollégium folyósít.⁴⁹ Az ösztöndíj elnyerése csak a második nehézség a diaszpóra tagjainak, az első a magyarországi felsőoktatási intézménybe való bekerülés, azaz a felvételi vizsgán való megfelelés. Bizonyára ehhez kíván segítséget nyújtani a Magyar Nyelvi Intézetben szervezett felvételi előkészítés, ha államilag finanszírozott képzésű – közöttük „a határon túli magyaroknak adományozott magyar állami ösztöndíjas”⁵⁰ – külföldi diákról van szó. Az intézet eredetileg arra szerveződött, hogy idegen nyelvű diákokat készítsen fel nyelvileg és tantárgyak szerint a magyarországi tanulmányokra, miközben a diaszpóra tagjai magyarul ugyan értenek, de nem a magyarországi középiskolai tananyagot tanulták, esetleg helyesírási gondjaik vannak. Nagy kérdés, vajon az egyébként is versengő magyarországi középiskolásokkal hogyan vehetik fel a versenyt néhány hónapos fejtágítás után. Az intézménybe felvehetők éves számát az oktatási miniszter határozza meg, ezen belül a határon túli fiatalokról az ismét felbukkanó HTMÖT javaslatára döntenek. (Az egyéb felveendő ösztöndíjasok számát nemzetközi szerződés határozza meg.) Az ösztöndíjasok kollégiumi díját, tankönyv- és jegyzettámogatását, 10 hónapi ösztöndíját és egészségbiztosítási díját az oktatási tárca fedezi. Talán a jogszabály elemzésekor sejthető ellentmondások „határokon kívül tartása” vagy legalábbis a határon túli magyarok (itteni?) oktatási feltételeinek javítására hívtak életre egy újabb közalapítványt. Nem világos, miért nem a meglévő ösztöndíjas (rész- vagy teljes) képzési férőhelyet bővítették. Az új közalapítvány célja „a határon túli magyar közösségek és a szóránymagyarság felsőoktatásának, szakképzésének és pedagógus továbbképzésének elősegítése”.⁵¹ Az a jövőben dől el, hol és miként valósítják ezt meg. Mindez azért is szót érdemel, mert a Kodolányi János Intézet feladata – alapító okiratának módosítása nyomán⁵² – éppen a „határon túli pedagógusok és más szakemberek továbbképzése, nyelvi, magyarságismereti”, kisebbségi és emberi jogi tudásának javítása kurzusok során, valamint a magyar nyelv idegen nyelvként való oktatása.

A jogszabályok jóval kisebb része foglalkozik az összes külföldi állampolgár magyarországi középiskolai és általános iskolai oktatásával.⁵³ Ebben a körben nincs semmiféle megkülönböztető rendelkezés a diaszpóra tagjai számára. A közoktatást csak akkor vehetik igénybe – a magyar állampolgárokkal azonosan, a tankötelezettség alapján – ha az oktatási tárca meghívólevelével rendelkeznek (protokoll vagy nemzetközi együttműködés részeként) vagy bevándorlási, illetve huzamos tartózkodási engedélyt szereztek Magyarországon.

A külföldön megkezdett tanulmányok beszámításáról és a felvételtől az itteni iskola vezetője dönt. A külföldön szerzett bizonyítvány (szakképesítő oklevél) egyenértékűségéről nemzetközi (például a diaszpóra állampolgársága szerinti ország és Magyarország között létrejött) egyezmény rendelkezik, annak hiányában pedig az oktatási tárca, illetve a hazai képző intézmény honosíthatja a bizonyítványt.

⁴⁹ A 192/1997. (XI. 14.) kormányrendelet [2. §. 3. § (1) bek., 11. §], a 30/1998. (VI. 25.) MKM rendelet [1. § (1) bek., 2. § (3) bek., 8. §].

⁵⁰ A 21/1998. (V. 13.) MKM rendelet [1. §. 3. § (2) bek.].

⁵¹ Az 1162/1998. (XII. 17.) kormányhatározat (1. pont).

⁵² Az 1/1997. (Mű. K. 10.) MKM utasítás.

⁵³ Az 1993. évi LXXXIX. törvény a közoktatásról (110–112. §).

A kulturális együttműködéssel, szolgáltatásokkal kapcsolatos normák

Néhány rendelkezés szól a kulturális együttműködésről, szolgáltatásokról, amelyekbe a diaszpórában élőket, intézményeiket is bekapcsolja a jogalkotó.

A nyilvános könyvtári ellátás rendszerének működtetését és fejlesztését segítő központi szolgáltatások között szerepel a határon túli könyvtárak ellátásának segítése. A kultusztarca költségvetéséből kell fedezni a szolgáltatásban való részvételt, és erre pályázatot kell kiírni a magyarországi közkönyvtárak számára.⁵⁴ A nyertes majd jól együttműködik a határon túli könyvtárakkal. Ennél kissé határozottabb az a rendelkezés, amely az Országos Széchényi Könyvtár feladatává teszi, hogy a határon túli magyar könyvtárak fejlesztési programjában részt vevő könyvtáraknak tegye lehetővé a köteles példányok megtekintését, és adja meg a bibliográfiai tájékoztatást.⁵⁵ (Vajon ez a pályázatban nyertes itteni vagy netán közvetlenül a határon túli könyvtárra vonatkozik?) Szintén a kulturális értékek közvetítésére hozták létre 1992-ben a Hungária Televízió Alapítványt.⁵⁶ Feladata „tévé-műsor sugárzása Közép- és Kelet-Európában, különösen az országon kívül élő magyaroknak”, biztosítva a tárgyilagos ország- és magyarságkép kialakítását, az anyanyelvi, a kulturális és a vallási igények kielégítését és szolgálva a távoktatást. Hasonló, bár nem ilyen konkrét közszolgálati feladatokat határoztak meg a Magyar Rádió⁵⁷ és a nemzeti hírügynökség⁵⁸ számára is. Például így: „közszolgálati feladata, hogy ... rendszeresen és tényyszerűen tájékoztat a Magyar Köztársaság határain kívül élő magyarság életéről, illetve számára hírszolgáltatást nyújt”, akárcsak a magyarországi kisebbségek életéről.

A tizenhat külföldön működő magyar kulturális intézmény közül csak egy működik a határ menti régióban, így elsősorban a diaszpóra nem Kárpát-medencében élő tagjaival való kulturális kapcsolatokat erősítik. Tevékenységüket a kormányzat „külpolitikai célkitűzéseivel összhangban” végzik, ápolva a kapcsolatokat Magyarország és a fogadó ország között. Egyebek mellett feladatuk, hogy „közreműködjenek a határon túli magyarok és az anyaország közötti kulturális kapcsolatok ápolásában”, az identitás őrzésében, bemutatva a magyarországi kisebbségek kulturális eredményeit is.⁵⁹

A határon túli könyvkiadás, a kulturális rendezvények és a színházak támogatása a költségvetési tételekben nevesítve bukkan fel, és a sokféle alapítvány kiadásai között marad rejtve. Ilyen lehet a Nemzeti Kulturális Alap⁶⁰ is, mert céljai között szerepel a „nemzeti értékek létrehozásának, őrzésének és a hazai, valamint határon túli terjesztésének támogatása”. Kulturális akciók a kormánytól is kaptak eseti támogatást egyéni „kijárási” eredményként.⁶¹

⁵⁴ Az 1997 évi CXL. törvény a kulturális javak védelméről és muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről [60. § (1) bek., 71.§].

⁵⁵ A 60/1998. (III. 27.) kormányrendelet a sajtótermékek köteles példányainak szolgáltatásáról.

⁵⁶ Az 1057/1992. (X. 9.) kormányhatározat (Alapító okirat 3. pont).

⁵⁷ Az 1996. évi I. törvény a rádiózásról és a televíziózásról (56. §).

⁵⁸ Az 1996. évi CXXXVII. törvény a nemzeti hírügynökségről [2. § (1) bek.].

⁵⁹ A 101/1997. (VI. 13.) kormányrendelet a külföldi magyar kulturális intézetekről [2. § (2) bek.].

⁶⁰ Az 1993. évi XXIII. törvény a Nemzeti Kulturális Alapról (a Kulturális Alap jogutódjaként, 1. és 7. §).

⁶¹ Például a 2068/1994. (VI. 28.) kormányhatározat alapján az Erdélyi Magyarságért Alapítvány (az Erdélyi Szemle kiadásához) vagy a 2054/1994. (VI. 8.) kormányhatározat szerint a Magyarok Világlapja Alapítvány („a határon túli magyarsággal való kapcsolat tartásának segítésére”).

A tudományos kutatással kapcsolatos normák

A diaszpóra tagjainak bekapcsolása a tudományos kutatásba, PhD képzésbe, senior kutatók magyarországi kutatásának elősegítése is szerepel a listán. E tevékenységek támogatása elsősorban a már többször említett felsőoktatási intézményeken (Felsőoktatási és Tudományos Tanács), közalapítványokon keresztül, továbbá az MTA szabályzatai szerint folyik, és a költségvetési törvényben előkerülő kiadásokból következtethetünk annak szerény mértékére. Az eddig nem említett Arany János Közalapítvány olyan szervezet, amelynek célja „a hazai és a határokon túli magyar tudományosság színvonalának megőrzése, emelése és támogatása”.⁶² Ennek érdekében segítséget nyújt a környező országok magyar tudományos utánpótlásának képzéséhez, továbbképzéséhez, a „tudományos exodus mérsékléséhez”, „a diaszpórában élő magyar tudósok, szakemberek hazai tudományosságunkat is érintő vonzásához, neves külföldi kutatók, oktatók időszakos magyarországi munkálkodásához”.

Az előbbi három jogtárgy kapcsán vesszük észre, hogy nem csak a Kárpát-medencében élő magyarokat kívánja – legalább részben – átfogni a diaszpórapolitika. A magyar kulturális intézetek hozzájárulnak a távoli országokban élő magyarok kulturális identitásának megőrzéséhez. A Kodolányi János Intézet pedig a magyarul talán nem tudó emigráns gyermekek oktatásában vesz részt. A „Magyarország 2000” tanácskozás kíván keretet adni ahhoz, hogy részvételi lehetőséget nyújtson a kormányzat a modern Magyarország építésében az emigránsoknak, például tapasztalataik felhasználásával.⁶³ Kivételes az is előfordult, hogy a nyugati magyarság valamely szervezetének nyújtott a kormányzat támogatást kultúrpolitikai érdekből.⁶⁴ Mindez azonban nem jelenti azt, hogy ne lenne egyértelműen Kárpát-medence központú a diaszpórára vonatkozó jog és politika.

A másik megállapítás a tágan vett kultúra őrzése, átadása, az értékközvetítés kapcsán: néhány hazai jogszabályban megjelent a teljes nemzetben gondolkodás. A nemzeti alaptantervben – nyilván a korábbi évtizedek közoktatási egyoldalúsága megszüntetésére – külön szerepel a magyar irodalom követelményei között, hogy „ide értve a határon túli irodalmat is”.⁶⁵ Az érettségi vizsgán pedig most már általános követelmény „a határon túli magyar nyelvűség ismerete”, akárcsak az „arcképek és művek a határon túli magyar irodalomból”.⁶⁶ A szemlélet megváltozása bizonyára kihat a diaszpórapolitikára is.

A humanitárius jellegű támogatással kapcsolatos normák

Szétszórt rendelkezésekben kaptak helyet a humanitárius jellegű támogatás szabályai. Ebbe a körbe sorolhatjuk a gyógykezelést, a szociálpolitikai egyezmények alapján egyoldalúan nyújtott társadalombiztosítási ellátást, a háborús újjáépítéshez adott segítséget

⁶² Az Alapító okirat 3.1. pontja (*Magyar Közlöny*, 1997/104.).

⁶³ A 2327/1996. (XI. 28.) kormányhatározat.

⁶⁴ A 2070/1994. (VI. 28.) kormányhatározat a Kanadai Magyarságért Alapítvány támogatására (az *Erdély története* című könyv kiadásához).

⁶⁵ A 130/1995. (X. 26.) kormányrendelet a nemzeti alaptanterv kiadásáról.

⁶⁶ A 100/1997. (VI. 13.) kormányrendelet az érettségi vizsgaszabályzat kiadásáról.

vagy éppen a méltányosságból nyújtott illetékmentességet. Ebben a szabálycsoportban így kétféle törekvést is megfigyelhetünk.

Egyrészt az ország területén tartózkodó valamennyi külföldre alkalmazandók például az életmentést szolgáló, sürgős egészségügyi beavatkozásra vonatkozó normák, amelyek költségét a költségvetés fedezi. Ez látszólag független a diaszpóra sajátos jogállásától, ám mert az ily módon nyújtott térítésmentes ellátást elsősorban a diaszpóra tagjai veszik igénybe informális kapcsolatok útján, minősíthetjük a diaszpórajog részének. Éppen ennek az „egészségügyi migrációnak” a keretek közé szorítását szolgálja az a költségvetési pénzekkel működő Segítő Jobb Alapítvány, amely terelni akarja a betegeket az otthoni ellátó és a magyarországi szakintézmények között. Az alapítvány és az általa nyújtott ellátás igénylése nyilvános szabályban nem jelent meg, ezért csupán két kapaszkodója van az elemzőnek. Az egyik a költségvetési törvények átböngészése, amelyekben rendszeresen visszatérő tétel a határon túliak egészségügyi ellátásának támogatása évi 100–200 millió forinttal alapítványi úton (nevesített előirányzatként), a másik az egészségügyi tárca vezetőjének feladatkörébe beépített teendő a határon túli – értsd: a Kárpát-medencében élő – magyarok vonatkozásában.⁶⁷

Másrészt nyíltan megjelenik a diaszpóra támogatása. A címe szerint „feltűnésmentes” Külügyi Segélyezési Keretről szóló kormányhatározatban például, amely a legfejlettebb országok (OECD) értelmezése szerinti fejlesztésre jogosult államokra, területekre terjed ki (éhségövezetek, túlnépesedett szegény országok stb.); ám egy váratlan fordulattal a támogatást kiterjeszti „azon szomszédos országok humanitárius jellegű segélyezésének finanszírozására, ahol jelentős számú magyar nemzeti kisebbség él”.⁶⁸ Lehet, hogy ezek a területek az OECD mércéjével mérve is támogatandók? Vagy inkább a diaszpórapolitika részeként nyújtunk segítséget, csak a címben ezt nem merjük vállalni? Akad arra is példa, hogy már a kormányzati döntés címe is eligazít, mint például: „Kormányhatározat a horvátországi magyar települések újjáépítésének támogatásáról”.⁶⁹ Talán azért, mert a kormány számít a lakosság adományaira is, nem csupán az 1999. évi költségvetés általános tartalékából a Határon Túli Magyarok Hivatala kezelésébe átadott 200 millió forint, példának okáért a kőrógyi templom tatarozása érdekében.

A vándorlással kapcsolatos normák

Külön kell említenünk a vándorlásra vonatkozó és ahhoz kapcsolódó jogszabályokat. Ezek túlnyomó többsége abból indul ki, hogy a diaszpóra tagjai külföldiek, olyanok, mint bármelyik idegen. Ám a jogalkotó néhány kedvezményt nyújtott a diaszpóra tagjai számára – mintegy kivételként – a vizsgált időszakban egyre szigorodó szabályok alól. Ugyanakkor több elemzés feltárta, hogy a diaszpóra tagjainak magyarországi beutazása, tartózkodása, bevándorlása és honosítása teszi ki a külföldiekkel kapcsolatos ügyintézés többségét. Ez a

⁶⁷ A 154/1998. (IX. 30.) kormányrendelet 2. § (1) bek. I. pontja szerint a miniszter tevékenységében érvényesíti az Alkotmány 6. § (3) bekezdésében és a kormányprogramban a határon túli magyarokkal kapcsolatos teendőket az ágazati feladatok ellátásakor, együttműködve a külügyi tárcával és a HTMH elnökével.

⁶⁸ Az 1096/1995. (X. 4.) kormányhatározat I. pontja.

⁶⁹ A 1027/1999. (III. 3.) kormányhatározat.

„kivételezett tömegjelenség” önmagában is forrása lehet a jogalkalmazási feszültségeknek, amit tetéz a jog szigorához nem illeszkedő hatósági szervezetrendszer.

A vándorlás általános szabályai között szerepel a beutazás. Ehhez fő szabályként vízumra van szükség, ha nincs vízummentességet adó nemzetközi szerződés vagy az utazás célja nem a turistakodás. A vízum megszerzését és a belépést a meghívólevél⁷⁰ nagyban megkönnyíti. Meghívólevelet – ami a beutazás anyagi fedezetét és a szállást igazolja – bizonyára gyakrabban kapnak a rokonai kapcsolatokkal rendelkező diaszpóratagok, mint mások. További kedvezmény egy 1995-ben elfogadott módosítás értelmében, hogy a tanulmányi ösztöndíjasnak nem kell megfizetnie a vízum és a tartózkodási engedély díját, ha anyakönyvi iratokkal igazolja felmenőinek egykori magyar állampolgárságát, továbbá nyilatkozik magyar nemzetiségéről.⁷¹

Sokkal nagyobb a szerepe a vizsgált joganyagban a bevándorlási engedélynek, amely jogintézmény kimondatlanul a diaszpóra tagjai számára készült. A biztonságos jogállást nyújtó státus nehezen szerzhető meg, hiszen a szülőföldön maradás ösztönzése a diaszpórapolitika alapja. Ugyanakkor mégiscsak kedvezményezni akarja a politika az ide került magyarokat a többi idegenhez (egyéb jogállásban lévőkhöz) képest. Ebből a kettősségből táplálkozik a jog „kettős mércéje”. A bevándorlási engedély egyik általános feltétele, hogy a kérelmező folyamatosan és jogszerűen három éve Magyarországon él, továbbá magyarországi lakhatása biztosított, az együtt lakókra személyenként legalább hat négyzetméter lakószoba jut. E feltételek alól felmentést kaphat az, aki családegyesítés miatt kérelmezi a bevándorlást, vagy korábban magyar állampolgár volt, de az megszűnt, illetve felmenője magyar állampolgár volt.⁷² Ezt anyakönyvi iratokból és „a magyar nemzetiségre vonatkozó nyilatkozatból” állapítják meg.⁷³ A tartózkodási engedély⁷⁴ és a bevándorlási engedély⁷⁵ megszerzéséhez a diaszpóra tagjainak magyarországi rokonai bizonyára gyakrabban adnak át szívességből is nyilatkozatot a lakáshasználatról, eltartásról. Feltehetőleg a környező országokból érkezett bevándoroltakra tekintettel egészült ki a törvény azzal a szabállyal, miszerint a rendőrség az otthonról beszerezhetetlen útlevelüket úti okmánnyal pótolja.⁷⁶

Mint jeleztük, a bevándoroltak jogállása kedvezőbb, mint a többi külföldié. A bevándorolt jogállásának főbb elemei a következők: határozatlan idejű tartózkodási jog, a személyi igazolvány megszerzése, zavartalan ki- és visszautazás, vámmentesség,⁷⁷ a magyar állampolgárokkal azonos szociális és gyermekvédelmi ellátás, szabad munkavállalás, önkormányzati aktív választójog, itt született gyermeknek bevándorolt jogállás, közoktatásba bekapcsolódás. E kedvezmények nem egyszerre kerültek be a magyar jogba, és rendkívül

⁷⁰ Az 1993. évi LXXXVI. törvény a külföldiek beutazásáról, magyarországi tartózkodásáról és a bevándorlásról [6. § (1) bek.].

⁷¹ A 9/1994. (IV. 30.) BM rendelet a 64/1994. (IV. 30.) kormányrendelet végrehajtásáról [66. § (8) bek.].

⁷² Az 1993. évi LXXXVI. törvény a külföldiek beutazásáról, magyarországi tartózkodásáról és a bevándorlásról (17., 21–22. §).

⁷³ A 64/1994. (IV. 30.) kormányrendelet a külföldiek beutazásáról, magyarországi tartózkodásáról és a bevándorlásról szóló törvény végrehajtásáról [27. § (2) bek.].

⁷⁴ Uo., 17. § (3) bek.

⁷⁵ Uo., 17. § (5) bek.

⁷⁶ Az 1993. évi LXXXVI. törvény a külföldiek beutazásáról, magyarországi tartózkodásáról és a bevándorlásról (61/A §).

⁷⁷ Az 1991. évi IV., az 1993. évi III. és LXXXVI., az 1995. évi C., az 1997. évi XXXIV. törvény értelmében.

szétszórtak. Előfordulnak ellentmondások a szóhasználatban és a szabályozás céljában. (Például a bevándorolt jogállás rendezett egzisztenciával párosul, ám az érintett jogosult szociális támogatásra, illetékkedvezményre. A bevándorlást kérőnek viszont legális jövedelemmel kell rendelkeznie, amely a tökével nem bírók esetében csak munkajövedelem lehet. Ugyanakkor a legális munkavégzés feltétele a rendkívül nehezen megszerezhető munkavállalási engedély, amelyre a bevándorlási engedélyt elnyertnek már egyáltalán nincs szüksége, holott igazából az eljárásban van jelentősége az igazolt legális jövedelemnek, foglalkoztatásnak.) E jogállás részét képező kedvezmények kialakítása mögött valószínűleg a diaszpóra támogatási szándéka állt. A szándékok tisztázatlansága miatt azonban mindennek inkább nem várt migrációs következményei lettek, például a menekültek között volt igen jelentős a magyarok aránya.

A honosításról szóló szabályok a legutóbbi állampolgársági törvényben is kétarcúak. Megnehezítették ugyanis az állampolgárság honosítás útján való megszerzését, miközben kivételeket vezettek be a diaszpóra tagjai számára, akik e körben is a kérelmezők túlnyomó többségét alkotják. Továbbá elsősorban rájuk való tekintettel vált még inkább elismertté a többes állampolgárság a nemzetközi egyezményeknél irtak szerint. Kedvezményesen honosítható tehát az általános feltételek megléte esetén (büntetlen előéletű, büntetőeljárás alatt nem álló, lakhatása és megélhetése Magyarországon biztosított, honosítása nem sérti az állam érdekeit, állampolgársági vizsgát tett) a „magát magyar nemzetiségűnek valló külföldi, ha a kérelem előterjesztésekor legalább egy éve Magyarországon lakik, és felmenője magyar állampolgár volt”.⁷⁸ A visszahonosítással szerezhető állampolgárság szintén a diaszpóra érdekében született lehetőség, és a negyedik állampolgársági törvény is átvette. A Magyarországon lakó és az imént felsorolt általános feltételeknek megfelelő, korábban magyar állampolgár kérheti visszahonosítását.⁷⁹

A honosítás és a visszahonosítás közös feltétele, hogy a kérelmezőnek legyen bevándorlási engedélye, amelynek megszerzése a szabályozás ellentmondásossága miatt nehézkes, bár kedvezményezett. A kedvezményes honosítási, visszahonosítási kérelemhez csatolni kell a kérelmező és felmenője egykori magyar állampolgárságát igazoló vagy valószínűsítő okiratokat.⁸⁰ Újabb kedvezmény, hogy a honosítási eljárás illetékmentes – bár feltételként szabják a stabil magyarországi megélhetést –, és az állampolgársági vizsga díját a közigazgatási hivatal vezetője méltányosságból mérsékelheti, sőt elengedheti.⁸¹ A magyar állampolgárságuktól megfosztott, abból elbocsátott személyek a köztársasági elnökhöz irt nyilatkozattal újból megszerzik állampolgárságukat.⁸² Ez a rendelkezés is – hasonlóan egyéb rehabilitációs szabályokhoz – a külföldre menekült, vándorolt nemzettagok, a diaszpóra felé tett gesztusként született.

A vizsgált jogszabályok csekély része foglalkozik a magyar állampolgárságú diaszpóratagokat érintő nyilvántartással az okmányokkal való ellátásuk szempontjából. Így a személyi igazolványt a külföldön élt, majd hazatért személynek 14 éves kor felett ki kell adni, ha bejelentette a lakcímét a polgármesteri hivatalban. A személyi igazolvány kiadá-

⁷⁸ Az 1993. évi LV. törvény a magyar állampolgárságról [4. §. (3) bek.].

⁷⁹ Uo., 5. §.

⁸⁰ A 125/1993. (IX. 22.) kormányrendelet az állampolgársági törvény végrehajtásáról [3. § (4) bek.].

⁸¹ Uo., 13. § (2) bek.

⁸² Az 1993. évi LV. törvény 21. § (1) bek.

sának⁸³ nem akadálya, ha a születést Magyarországon nem anyakönyvezték. A bejelentkezési kötelezettségnek a hazatérést követően 30 napon belül eleget kell tenni a személyi igazolvány kiadása érdekében, ám ennek éppúgy nincs foganatja, mint ahogy a „külföldre letelepedés szándékával az országot elhagyó” polgár sem szolgáltatja be személyi igazolványát. Így a néesség-nyilvántartóban szerepelnek már régóta külföldön élő állampolgárok, és sok (kétlaki) hazatértről sem tud semmit a statisztika. Ha valakinek végleges a kivándorlási szándéka, és ezt egy másik országban kapott bevándorlási engedéllyel bizonyítja, akkor devizahatósági engedély nélkül viheti ki a pénzét (valutáját, devizáját); más esetben be kell szerezni a Magyar Nemzeti Banktól az engedélyt.⁸⁴ Úgy vélem, ennek a rendelkezésnek sem igazán szereznek érvényt a liberalizálódó pénzforgalom időszakában az állami tiltások kijátszásához szokott magyarok.

A DIASZPÓRAPOLITIKA VÉGREHAJTÁSÁT BIZTOSÍTÓ NORMÁK

A diaszpórapolitika végrehajtását biztosító normák lehetnek

- szervezeti normák,
- szervezeti jellegű, hatásköröket elosztó normák,
- protokoll és humánpolitikai rendelkezések,
- pénzügyi szabályok.

Szervezeti normák

A szervezeti normák azok, amelyek létrehozzák a politikát megvalósító intézményeket, továbbá szabályozzák azok belső felépítését, működését. Idetartoznak elsősorban a Határon Túli Magyarok Hivataláról (HTMH), a minisztériumi egységekről, a már említett közalapítványokról szóló szabályok, továbbá a kétoldalú együttműködést koordináló vegyes bizottságok, vagy legutóbb a magyar–magyar csúcs intézményesítését kimondó rövid határozatok.

A Miniszterelnöki Hivatal határon túli magyarokkal foglalkozó titkárságát 1992-ben váltotta fel a Határon Túli Magyarok Hivatala. Elnevezése is különös, hiszen nincsen egyetlen hatósági hatásköre sem, mégis kvázi országos hatáskörű szervvé vált. Holott csak a központi közigazgatásban elfoglalt költségvetési, szervezeti helyzetén kívántak javítani. Jogállása (a kormány irányítása alatt áll, felügyeletét a Miniszterelnöki Hivatal államtitkára látja el, elnökét a miniszterelnök nevezi ki, nincs önálló költségvetési fejezete, csak része más fejezetnek) hibrid jellegét tükrözi. Ez pedig nagyban megnehezíti hatékony működését a hierarchikus, formalizált rendben működő közigazgatásban, miközben feladatköre igen széles.⁸⁵

⁸³ A 147/1993. (X. 26.) kormányrendelet a személyi igazolvány kiadásának és nyilvántartásának átmeneti szabályairól (3., 8., 13. és 15. §).

⁸⁴ Az 1995. évi XCV. törvény a devizáról (70. §).

⁸⁵ A 90/1992. (V. 29.) kormányrendelet 5. §-a értelmében: kapcsolattartás (a diaszpórával, a területi államhatóságaival), koordináció (kormányzati szervekkel a kormányzati politikai végrehajtására), elemzés (a magyar kisebbség helyzetéről, nemzetközi folyamatokról), részvétel a külpolitika alakításában, véleményezés (jogszabályok, egyezmények elkészítésekor), finanszírozás és támogatási prioritások meghatározása, kisebbségi vegyes bizottságok működésének segítése.

A diaszpórát és a kapcsolatok ápolását segítő (köz)alapítványok létrehozásáról, átalakításáról, alapító okiratuk elfogadásáról és módosításáról több kormányhatározat is rendelkezik.⁸⁶ Feladatuk „az Alkotmány 6. § (3) bekezdésében meghatározott állami közfeladat folyamatos ellátása, a határainkon túl élő magyar közösségek és a szóránymagyság” önazonosságának megőrzése, megerősítése, az anyanyelv ápolása, kulturális elszigeteltségük megszüntetése, kisebbségi létükből adódó gondok megoldása.⁸⁷ Úgy tűnik, mintha ezek a „társadalmasítás” régi jelszavát valósítanák meg, és átvinnék a közigazgatási szervezet szerepét. Lehet, hogy e mögött a döntések, a pénzfelhasználás decentralizálási, esetleg demokratizálódási szándéka állt, ám éppen az alapítványok működésének jogi szabályozatlansága, illetve tevékenységük nem általánosan hozzáférhető normában való szabályozása (szervezeti és működési szabályzat, pályázati szabályzat, kuratóriumi ügyrend stb.) sokkal inkább a klientúra kiépítésére, mintsem a hatékonyság, az átláthatóság és a jogszerűség biztosítására alkalmas. Formálisan a kormányzat csak három ponton érintkezik e vagyonegyesülésekkel: (1) alapítja azokat, megjelölve céljukat és vagyont juttatva számukra, (2) költségvetési támogatást nyújt nekik, továbbá (3) képviselteti magát a döntéshozó szervezetben, illetve meghatározza a kuratóriumok összetételét, különösen a kormányváltást követően.⁸⁸ Ugyanakkor ezek teljes körű befolyást biztosítanak az állami közfeladatok ellátására közpénzeket felhasználó „társadalmasított” szervezeteknek.

Új szervezettípusként jelentek meg a kétoldalú szerződésekben foglaltak végrehajtására hivatott vegyes bizottságok is.⁸⁹ Ezek azért érdemelnek szót, mert – eltérően más, közvetlenül nemzetközi szerződéshez kapcsolódó szervezeti normáktól – nem csupán kormányzati és közigazgatási szerveknek biztosítanak tagságot, hanem a diaszpóra (vagy a nevükben fellépő) szervezeteknek is.

Új fejlemény a diaszpórapolitikával kapcsolatos szervezetek között a politikai konzultatív testület.⁹⁰ A köznyelvben magyar–magyar csúcsként ismert találkozóan elfogadott *Zárónyilatkozat* értelmében jött létre, és néhány hónapra rá a kormány már a diaszpórapolitika különböző együttműködési területeinek megfelelő szakértői bizottságok (oktatási, kulturális, gazdasági, egészségügyi és szociális, állampolgársági és önkormányzati, valamint európai integrációs ügyekkel foglalkozó) felállítását tervezi.⁹¹ Ennek a „társadalmasított” rendszernek a felépítése annyiban sajátos, hogy a tárgy szerint illetékes minisztériumi

⁸⁶ Elsősorban a módosított 1068/1990. (IX. 15.) MT határozat a kisebbségpolitikai célokat szolgáló alapítványok létesítéséről (Illyés Alapítvány), az 1057/1992. (X. 9.) kormányhatározat a Hungária Televízió Alapítványról, a többször módosított 1021/1995. (III. 8.) kormányhatározat a Kézfogás/Új Kézfogás Közalapítványról, az Arany János Közalapítványról (*Magyar Közlöny*, 1997/104.), az 1162/1998. (XII. 17.) kormányhatározat a Határon Túli Magyar Oktatásért Apáczai Közalapítványról, az Illyés Közalapítvány alapító okirata (*Magyar Közlöny*, 1999/23.), az 1074/1998. (V. 27.) kormányhatározat a kisebbségi közalapítványok alapító okiratának módosításáról.

⁸⁷ Az Illyés Közalapítvány módosított alapító okiratának 4. pontja (*Magyar Közlöny*, 1999/23.).

⁸⁸ Például az 1117/1998. (IX. 18.) kormányhatározat a kormány által alapított közalapítványok és alapítványok kormányzati felelőseinek kijelöléséről.

⁸⁹ Például a 2053/1995. (III. 3.) kormányhatározat a magyar–ukrán vegyes bizottság ajánlásainak megvalósításáról, a magyar tagozat elnökének kinevezéséről; a 2051/1995. (III. 3.) kormányhatározat a magyar–szlovén vegyes bizottság létrehozásáról.

⁹⁰ A 26/1999. (III. 26.) OGY határozat a magyar állandó értekezlet megalakításához kapcsolódó feladatokról.

⁹¹ Előterjesztés (1999. június) a határon túli magyarokkal kapcsolatos feladatok végrehajtását szolgáló szakértői bizottságok létrehozásáról.

vezetőkön kívül tagként vesznek részt a bizottsági munkában a parlamenti pártok képviselői, a határon túli magyar politikai szervezetek képviselői, valamint a Magyarok Világszövetsége szakértői. A szakértői bizottságok a magyar–magyar csúcson elhatározott célok megvalósítására tesznek javaslatot, amit a közigazgatási egyeztetést követően a titkársági feladatokat ellátó Határon Túli Magyarok Hivatala bocsát a jogalkotók elé.

Szervezeti jellegű, hatásköröket elosztó normák

Szervezeti jellegű, de sajátos, a meglévő kormányzati szervek között a feladatokat, hatásköröket elosztó hatásköri szabályok segítenek némileg eligazodni abban, hogy melyik tárca milyen módon vesz részt a kormányzati diaszpórapolitika érvényesítésében. A vizsgált időszak elején érdemi hatásköre kizárólag a Miniszterelnöki Hivatalnak volt, és a központi közigazgatási szervek feladatköre a jogszabályok és az állami irányítás egyéb jogi eszközei szintjén érintetlen maradt. Ebben hozott változást a Határon túli Magyarok Hivatala létesítése, amely 1992 óta ellátja a kormányzati, a tárcaközi, valamint a társadalmi és politikai szervezetek felé irányuló koordinációt. Az Orbán-kormány újítása, hogy a hivatalt integrálta a Külügyminisztériumba⁹² – ezzel egyértelműen külkapcsolati és külpolitikai hangsúlyt adva tevékenységének. A HTMH feladatkörét kevésbé, felügyeleti rendjét annál inkább érintette státútumának négyszeri módosítása (1994-ben kétszer, 1995-ben és 1998-ban egyszer alakították a vonatkozó kormányrendeleten). A HTMH felügyeleti jogot nyert,⁹³ továbbá képviselője (munkatársa) különböző kormányzati szervezetekben kapott tagságot, növelve az ellátandó feladatok számát. A diaszpórapolitika szempontjából azonban ennél fontosabb kérdés, hogy milyen összefüggésben kezelte a kormány a diaszpóra ügyét ezekkel a látszatra semmitmondó tagsági jogok osztogatásával. Ilyen kapcsolódó ügycsoport volt a menekültpolitika⁹⁴, a cigánypolitika⁹⁵ és a honfoglalás évfordulójának⁹⁶ előkészítése. Ezek egyfelől azt bizonyítják, hogy a diaszpórapolitika elhelyezése a kormányzati feladat- és szervezeti rendben szakszerűtlen volt; másfelől arra utalnak, hogy még kisebb súlyú nemzetpolitikai döntéseket is csak a „példás kisebbségpolitika” árnyékában mertek meghozni. Végül lehetséges magyarázat, hogy a nemzetben gondolkodás elsősorban a szervezeti szabályokban jutott kifejezésre.

További változás, hogy a honvédelmi miniszter kivételével valamennyi kormánytag feladat- és hatásköréről szóló jogszabályba⁹⁷ beépítették az alkotmánybeli felelősségi klauzulát a határon túl élő magyarságért, amelyet az adott miniszter ágazati feladatai

⁹² Lásd a módosított 152/1994. (XI. 17.) kormányrendeletet a külügyminiszter feladat- és hatásköréről.

⁹³ Például a Kodolányi János Intézet felett [1/1997. (Műv. K. 10.) MKM utasítás].

⁹⁴ A menekültügyi tárcaközi bizottságról szóló 1037/1991. (VIII. 6.) kormányhatározat, amelynek 1994. évi módosításakor került be a 3. pontba, hogy annak tagja a HTMH főosztályvezetője is.

⁹⁵ A Cigányügyi Koordinációs Tanács létrehozásáról szóló 1120/1995. (XII. 7.) kormányhatározat 2/b pontja értelmében eseti tagként vesz részt a napirend tárgyalásában a HTMH elnöke.

⁹⁶ Az 1028/1994. (IV. 26.) kormányhatározat értelmében a Honfoglalás 1100. éves évfordulójának megünneplését előkészítő emlékbizottság tagja a HTMH elnöke is.

⁹⁷ A pénzügyminiszterről szóló 50/1990. (IX. 15.), a külügyminiszterrel szóló 152/1994. (XI. 17.), a közlekedési, hírközlési és vízügyi miniszterrel szóló 151/1994. (XI. 17.) és a belügyminiszterrel szóló 147/1994. (XI. 17.) kormányrendeletet egészítették ki 1998-ban, egyebekben új miniszteri feladat- és hatásköri rendeletek születtek [155., 156., 157., 158., 161., 162., 164. és 171/1998. (IX. 30.) kormányrendelet].

végrehajtása során – gyakran, de nem minden miniszter esetében – a kormányprogramban foglaltakkal együtt köteles érvényre juttatni. Néhány tárca a felelősségi klauzula rutinszerű kiosztásán túl további feladatokat kapott a legutóbbi kormányváltást követően, rávilágítva a diaszpórapolitika hangsúlyaira. Az 1989–98 között elsősorban a Miniszterelnöki Hivatalban összpontosuló diaszpórapolitikát felváltotta a Külügyminisztérium által diktált politika. A miniszter nem csak az Alkotmány 6. § (3) bekezdésében foglaltak érvényesülését célzó külügyi kormányzati tevékenység végrehajtásáról gondoskodik, de politikai államtitkára útján ő felügyeli a HTMH-t is. További funkciója, hogy politikai államtitkára útján gyakorolja a kormány nevében a diaszpórát támogató, kutató köz/alapítványokban⁹⁸ a kormány alapítói jogait. Gondoskodik külföldön a magyar állampolgárok védelméről, a konzuli feladatok ellátásáról, képviselői létesítéséről (ide a tiszteletbeli konzulokat gyakran a diaszpóra tagjai közül toborozzák).

A hatásköri szabályok áttekintésekor azonnal feltűnik a másik diaszpórapolitikai szereplő, az oktatási és kulturális tárca. A kultúrnemzet fogalma alapján a vizsgált időszakban mindvégig kiemelt szerepe volt a diaszpóra nyelvi, kulturális azonosságának és az ezt szolgáló oktatás, tömegtájékoztatás támogatásának. Ennek igen változatos eszközeit külön kulturális intézetek, főosztályok, titkárságok és kuratóriumok működtették, részben nyilvános szabályok szerint. Ebben formai változást csak a kormányzati ciklus szerint változó szervezeti felállás, illetve a hatáskörök megosztása hozott.⁹⁹

Külön kellene szólni a sokféle kormányzati és egyéb politikai szereplő közötti koordinációs feladatokról, ha azok részletezése megjelenne a legtágabban értelmezett, publikus szervezeti normákban. Ilyet azonban nem találtunk, csupán általános utalást például arra, hogy az adott feladatot a HTMH-val együttműködve kell ellátni.

Protokoll és a humánpolitikai rendelkezések

Önálló – és az előzőekhez hasonlóan változékony – csoportot alkotnak a protokoll és a humánpolitikai (személyzeti) rendelkezések, évenként, illetőleg a kormányváltást követően. Elsősorban feladatkijelölő határozatokban, kinevezésekben jelennek meg, a felelős (például ki, mikor vacsorázik a kormány nevében a határon túli magyarok képviselőivel), a határidő és a pénzkeret meghatározásával. Megemlítjük a nemzeti és állami ünnepek, kiemelkedő rendezvények 1996-os előkészítéséről rendelkező határozatot, mert jelzi, hogy a kormány még az állami protokollban is igyekszik megőrizni a kényes egyensúlyt a diaszpórapolitika és a kisebbségpolitika között, hiszen azok egylényegűek. Jól tükrözi ezt a Kisebbségek Napjának¹⁰⁰ (december 18.) központi gondolata: „a kisebbségi jogok

⁹⁸ Európai összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Új Kézfogás Közalapítvány, Illyés Közalapítvány, Teleki Alapítvány.

⁹⁹ Míg korábban a Művelődési és Közoktatási Minisztérium látta el a külföldi magyar kulturális intézetek irányítását, addig ma ezt a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma teszi [161/1998. (IX. 30.) kormányrendelet 6. § (1) bek.], kiegészítve a magyar kulturális örökség külföldön található emlékeinek, értékeinek feltáráshoz, megőrzéséhez nyújtandó segítséggel [uo., (2) bek.]. Ugyanakkor a külföldi kulturális intézetekkel kapcsolatos jogkörében köteles együttműködni a Külügyminisztériummal és a HTMH-val [101/1997. (VI. 13.) kormányrendelet 3. § (3) bek.].

¹⁰⁰ A 116/1995. (IX. 28.) kormányrendelet a kisebbségek napjáról.

védelve és érvényesítése a demokrácia fokmérője. Az állam, a társadalom kötelezettsége megemlékezni a kisebbségek hagyományörző, fejlesztő tevékenységéről és a határon túli magyar közösségek kisebbségi jogairól.”¹⁰¹ A közös kiindulópontot erősíti, hogy megalapították a Magyarság Hirnevéért Díjat (a Diaszpóráért Díj helyett), amelyet december 10-én (az Emberi Jogok Napján) adnak át. Ilyen díjat kaphat külföldi (azaz nem magyar állampolgárságú) személy, szervezet is, ha kiemelkedő tevékenységet végzett a magyarság hírneve érdekében a közéletben, a kultúrában, az oktatásban, a gazdaságban, a tudományban vagy a sportban. Bár a kormányrendeletben és a szabályzatban nem esik szó a diaszpóráról, a díjazottak köre és az arra javaslatot tevők közt szereplő Magyarok Világszövetsége jelzi: az egységes magyarságban gondolkodás alapján a diaszpórára is gondolt a kormány.¹⁰²

A személyi kérdések egyik jellemzője, hogy a kormányváltással a vezetők, így a diaszpórapolitikát végrehajtók, irányítók is cserélődnek. Ennél figyelemre méltóbb, hogy a diaszpóra ügyeivel köztisztviselőként foglalkozók elfogadott és önálló munkakört töltenek be, amelyet szakmai tevékenységnek minősítettek. Ezt bizonyítja, hogy szabályozták a köztisztviselők képesítési követelményeit, kisebbségi referensnek nevezve őket.¹⁰³ Így 1995 óta – hazai vagy egyéb nemzeti, etnikai kisebbséggel foglalkozó – referens csak bölcsész, jogász vagy igazgatásszervező lehet. (Hasonló történt a szintén újak számító feladatkört betöltő menekültügyi munkatársakkal is, bár közöttük lehet katonai, műszaki végzettségű, pedagógus és közgazdász is.)

Pénzügyi szabályok

A diaszpórapolitika végrehajtása során a különböző támogatások és tárgyi feltételek biztosításában kiemelt szerep jut a pénzügyi szabályoknak. Az éves költségvetési törvény vitája és eredménye, az elfogadott törvény sokféle politikai tanulsággal szolgál.

Az egyik legfontosabb következtetés: az éves költségvetési törvények áttekintése alapján sem lehet megválaszolni egyértelműen, hogy mennyit költünk centralizált közpénzből a diaszpóra közvetlen támogatására és mekkorák a kapcsolódó (igazgatási) költségek. Ennek alapvetően két oka van. Az egyik ok, hogy a megjelölt kiadási összeg rendeltetése bizonytalan, sokszor csak sejtjük, hogy valójában milyen célt szolgál.¹⁰⁴ A másik ok: a tényleges ráfordítási arányokat még becsülni is nehéz,¹⁰⁵ a többes célt szolgáló kiadási

¹⁰¹ Az 1009/1996. (II. 7.) kormányhatározat. Az idézet ismételése a kisebbségek napjáról szóló kormányrendelet 1. §-ban foglaltaknak.

¹⁰² A 183/1997. (X. 17.) kormányrendelet a Magyarság Hirnevéért Díj alapításáról, az 1109/1997. (X. 17.) kormányhatározat a Magyarság Hirnevéért Díj szabályzatáról.

¹⁰³ A 9/1995. (II. 3.) kormányrendelet a köztisztviselők képesítési előírásairól (3. melléklet 79. pont).

¹⁰⁴ Néhány ismételődő, feltehetőleg releváns tétel a költségvetési törvényekből 1990–98 között: a HTMH működési kiadásai, egyes közalapítványok állami támogatása, a Magyarország 2000 tanácskozás megrendezése, a határon túli magyar színházak támogatása, a határon túli magyarok oktatásához támogatás, a külföldön élő magyarok ellátását (értsd: gyógykezelését) segítő alapítvány támogatása, a Duna TV támogatása, a Magyarság Hirnevéért Díj, a határon túli kutatás támogatása, a Magyarok Világszövetsége támogatása.

¹⁰⁵ Például a Zánkai Gyermek- és Ifjúsági Központ az 1008/1996. (II. 7.) kormányhatározat 3. pontja szerint közhasznú feladatként biztosítja többek között a határon túli magyar gyermekek, tanulók üdültetését. Kérdés, milyen arányban (kvóta, költségvetés vagy a létszám szerint)?

tétel részletezése sem a költségvetési törvényben, sem a zárszámadásban nem szerepel. Ezeket előre bocsátva azt látjuk, hogy a vizsgált időszakban fokozatosan nőtt a kiadási jogcímek (előirányzatok) száma, nominálisan pedig inkább emelkedett a diaszpórával kapcsolatos közkiadások összege. (Például míg 1995-ben 0,4 milliárd forintot, addig 1997-ben mintegy 2,692 milliárd forintot, 1998-ben 2,3 milliárd forintot biztosított a központi költségvetés, az 1999-re megszavazott összeg már 4,1 milliárd forint.)¹⁰⁶ Az áttekintést nehezíti, hogy a közalapítványi gazdálkodás – amely a költségvetési összegek mintegy felét teszik ki éves átlagban – legfeljebb részben nyilvános. A vizsgált időszak legvégén találtunk csak olyan publikus beszámolót, amelyből legalább formális választ kaphattunk egyszerű kérdésünkre: mi mennyi? A túlköltekezést és a nem szakszerű, helyenként jogszerűtlen pénzkezelést visszaszoríthatják a közhasznú szervezetekre vonatkozó normák. Ehhez persze a diaszpórapolitikát kicsiben és nagyban alakító alapítványok, egyesületek, közalapítványok közhasznú szervezetté átalakulására lenne szükség.¹⁰⁷

A nem központosított bevételek, jövedelmek is hozzájárulnak a diaszpórával való kapcsolatok fenntartásához, elsősorban a társadalmi szervezetek, a gazdálkodók és a magánszemélyek tevékenységét, adakozó kedvét erősítve. Így került be a vizsgált időszak második felében például a személyi jövedelemadó egy százalékaról való rendelkezés lehetősége „a határon túli magyarság érdekében működő szervezetek” számára.¹⁰⁸ Hasonló módon válik kedvezményezetté a társasági adó megfizetésekor az adóalany, ha visszafizetési kötelezettség nélkül nyújtott „a határon túli magyarsággal kapcsolatos célok megvalósítását szolgáló” támogatást társadalmi szervezetnek.¹⁰⁹

KÖZVETLEN VAGY KÖZVETETT NORMÁK

A joganyag másféle csoportosítása arra világít rá, hogy meglehetősen kevés az a jogszabály, amelynek címéből és személyi, tárgyi hatályából minden olvasó számára kiderül: a diaszpóra egészéről, illetve bizonyos csoportjairól, a kapcsolódó igazgatási ügyekről tartalmaz rendelkezéseket. Ezek együttesét a diaszpórajog közvetlen szabályainak nevezhetjük. A vizsgált joganyag elsöprő többsége közvetett szabály.

A közvetlen jogszabály követelményének szinte egyetlen jogszabály sem tett eleget,¹¹⁰ legfeljebb abban az esetben, ha megengedjük az eltérő szóhasználatot,¹¹¹ illetve a meglehetősen gyakori „rejtjelezést”. Példa erre az Alkotmány 6. § (3) bekezdésében fellelhető

¹⁰⁶ Az 1994. évi CIV., az 1996. évi CXXIV., az 1997. évi CXLVI. törvény és az 1998. évi XC. törvény.

¹⁰⁷ Például az Illyés Közalapítvány kiemelten közhasznúvá minősítést nyert (*Magyar Közlöny*, 1999/23.). Így gazdálkodásáról közzétette beszámolóját, bevallva a bevételeihez képest mintegy 40 millió forinttal több kiadásait 1998-ban (*Pályázati Figyelő*, 1999/6.).

¹⁰⁸ Az 1996. évi CXXXVI. törvény a személyi jövedelemadó meghatározott részének az adózó rendelkezése szerinti felhasználásáról (4. §).

¹⁰⁹ Az 1996. évi CXXXI. törvény a társasági adóról és az osztalékadóról (29/A §).

¹¹⁰ Kivéve például a Határon Túli Magyarok Hivataláról szóló rendeletet, a Határon Túli Magyar Oktatásért Apáczai Közalapítvány létrehozásáról szóló 1162/1998. (XII. 17.) kormányhatározatot vagy a külföldön élő magyaroknak az ország modernizációjában való részvételi lehetőségéről szóló 2327/1996. (XI. 28.) kormányhatározatot, amelyek címükben és egészében vállalták a szabályozás rendeltetését.

¹¹¹ Például az 1068/1990. (IV. 12.) MT határozat a kisebbségpolitikai célokat szolgáló alapítványok létesítéséről.

állami közfeladatra utalás a miniszterek feladat- és hatáskörét szabályozva.¹¹² A diaszpórapolitikát közvetlenül szabályozó rendelkezések gyakran szervezeti, hatásköri vagy pénzügyi kérdéseket határoznak meg, nem pedig a közösség tagjához szólnak közvetlenül.

A közvetett szabályok esetében erős képzelőerőre vagy tárgyismeretre van szükség ahhoz, hogy kiderüljön: a jogalkotói szándék a diaszpóra jogainak védelme, támogatása. Vajon ki gondolná, hogy a társasági adóról és osztalékadóról szóló törvényben vagy éppen a Felsőoktatási és Tudományos Tanácsról szóló miniszteri rendeletben bukkan diaszpórát érintő rendelkezésekre? Gyakran a jogszabály általában valamennyi külföldi diákra, betegre, biztosítottra vagy tartózkodási engedélyt kérőre kiterjed, függetlenül attól, hogy közülük néhányan a diaszpórához tartoznak; ugyanakkor a jogalkalmazás vagy a jogi szabályozás mögötti politikai szándékok kapcsolatot teremtenek a diaszpóra tagjainak jogállásával, kedvezményezésével.

JOGOSÍTÓ NORMÁK

A diaszpórajog utolsóként említett, de igen jellemző vonása, hogy elvértve találunk benne olyan rendelkezést, amely közvetlenül a diaszpóra tagjának (szervezetének, képviselőjének) adna jogosítványt, alanyi jogot valamilyen kedvezményre, támogatásra, beutazásra, ösztöndíjra. Ilyen például a honosítás, a visszahonosítás, a magyar állampolgárságukat elbocsátással, megfosztással elvesztetteknek az állampolgársági nyilatkozattal való visszaszerzése, amely 1993 óta illetékmentes.¹¹³ A jogosító normák másik része a legalább két év után hazatelepülők és bevándorlók vámmentességét biztosítja.¹¹⁴ Másik részük a magyarországi adózókra, közhasznú szervezetekre vonatkozik, akik közvetlenül fordítják pénzüket a diaszpórára. Idesorolhatók még a különböző jelölési jogok a határon túli magyar szervezetek részéről, például a kultúra területén működő kuratóriumokban.¹¹⁵

Az elemzett jogszabályok zöme a diaszpóra tagjai számára nem, legfeljebb a velük foglalkozó és a diaszpórapolitikát alakító kormányzati szerveket, közintézményeket, illetve a közigazgatási szerveket hatalmazza fel cselekvésre. Esetenként az állami szervek, intézmények státútumában, a pénzelosztást szolgáló alapítványok, intézmények alapító okiratában szereplő rendelkezésekből következtethetünk vissza néhány „közvetett jogra”. Például, ha egy szervezethez pályázatok útján lehet fordulni támogatásért, az elnyerhető anélkül, hogy a diaszpóra egyetlen tagja is jogosult lenne az ösztöndíjra, a beutazásra, a honosításra, a bevándorlási engedélyre vagy a kiadványok köteles példányára.

¹¹² Például 171/1998. (X. 15.) kormányrendelet 10. § b) pontja a szociális és családügyi miniszterrel, vagy a 158/1998. (IX. 30.) kormányrendelet 1. § (2) d) pontja a környezetvédelmi miniszterrel szólva.

¹¹³ A módosított 1990. évi XCIII. törvény az illetékekről (Melléklet II/4. pont).

¹¹⁴ Az 1995. évi C. törvény a vámjogról és a vámjárásról [1. § 28. pont, 113. § a)].

¹¹⁵ A módosított 1057/1992. (X. 9.) kormányhatározat 5. pontja szerint a Hungária Televízió Közalapítvány kuratóriumában öt helyet a határon túli magyarság képviselői számára kell fenntartani, míg az 1996. évi I. törvény 56. §-a értelmében már hét főt a szomszédos országokban működő magyar szervezetek jelölnek, a szóránymagyarságot pedig az MVSZ képviseli. A Magyar Rádió Közalapítvány kuratóriumába a határon túli magyar szervezetek egy főt delegálhatnak.

ÖSSZEGZÉS

Az alkotmányjog – és az emberi jogoknak a belső jog alakítására gyakorolt jelentős hatására tekintettel a nemzetközi jog – többféle státust különböztet meg. Egyfelől hagyományosan alkalmazza az állampolgár és a külföldi (más állam állampolgára, hontalan) párosítást, másfelől fokozatosan kialakította a nemzeti és etnikai kisebbségre vonatkozó, valamint a menekült jogállást. Ezeket sajátos tartalom (jogok és kötelezettségek) és egymáshoz képest különböző átfedések, eltérések jellemzik. Sorrendiséget egyetlen változó alapján nem lehet felállítani, hiszen jogok és kötelezettségek nem, legfeljebb jog másik joggal, kötelezettség pedig másik kötelezettséggel mérhető össze. Ezért gyakran a lakosok számára gyakorolt vonzerő, az egyes státusok „népszerűsége” alapján állítják fel a státusok rangsorát. E kissé pontatlanul meghatározott viszonyítási rendszerben teszik hagyományosan első helyre az állampolgárságot, és ahhoz képest sorolják hátrébb a külföldieket, valamint a menekülteket és a kisebbségeket mint két sajátos státust. Ennél valamivel pontosabb megközelítésben jelezni kell, hogy a külföldiek jogállása sem egységes: jogaik és kötelezettségeik különbözőek aszerint, hogy milyen társadalmi csoportba (jogviszonyba) tartoznak. Így más a státusa a vendégmunkásoknak, a diákoknak, a tartósan itt élőknek (letelepedetteknek), a gyógykezelésre érkezőknek stb. A jogállás szempontjából önálló alcsoportot képeznek a hontalanok, akiket egyetlen állam sem tekint állampolgárának. Továbbá szintén különleges a jogállása a többes állampolgárságú személyeknek.

A bevezetőben feltett kérdés, miszerint van-e diaszpórajog, másként fogalmazva úgy hangzik: létrejött-e a diaszpórához tartozók számára egy önálló, sajátos jogállás, státus vagy sem.

A vizsgálat arra mutat, hogy részben igen. Egyrészt a nem magyar állampolgárságú diaszpóratagok jogállása a többi külföldiéhez képest egyénileg is kedvezőbb (például az itt tanuló diákok, honosítást kérők, bevándorlási engedélyre várók körében) és közösségként is (a különböző célcsoportokra irányuló támogatások, közalapítványok, társadalmi szervezetek határon túli közösségeket segítenek, akárcsak a sokféle nemzetközi egyezmény útján való kedvezményezéssel). Másrészt gyakran a diaszpóra érdekében alakították ki bizonyos módon a szövetszerűen „minden külföldre”, valójában azonban elsősorban a diaszpóra tagjaira alkalmazandó szabályokat. Ennek eredményeként a diaszpóra léte és a vele kapcsolatos politika erőteljesen befolyásolta, de önálló státus megformálására nem készítette az elmúlt tíz évben a jogalkotókat. Ez leginkább a bevándorlás (letelepedés) jogintézményében nyilvánul meg. A bevándorlási engedéllyel rendelkezők túlnyomó többsége a diaszpóra külföldi tagjai közül került ki a vizsgált időszakban, és státusuk főként erre tekintettel vált számottevően kedvezőbbé a többi egyéb külföldihez képest (határozatlan idejű, azaz végleges tartózkodási engedély, személyi igazolvány, korlátlan ki- és visszautazási lehetőség, szabad munkavállalás, önkormányzati aktív választójog, egyéni vállalkozóvá válás, közoktatásba bekapcsolódás, itt született gyermekének bevándorolt jogállás biztosítása, jogosultság szociális ellátásra és gyermekvédelmi szolgáltatásokra, vámentesség). Ugyanakkor a bevándoroltakról meglepően sok jogviszonyban rendelkeznek, így kissé leegyszerűsítve: a bevándorlástátus központi, de nem egyetlen eleme a diaszpórajognak.

Az elemzés azt is bizonyította, hogy „félkész”, töredékes a diaszpórástátus, mert tagjainak egy része nem magyar állampolgár. Az állampolgársági választóvonalat nem tudta

érdemben átlépni a jogalkotó. Míg az Alkotmány értelmében a nemzeti és etnikai kisebbségek sajátos identitásválasztásra és -örzésre irányuló igényének elismerése, államalkotó tényezővé minősítése, sajátos jogai az állampolgársági státusra épülnek rá, addig a külföldön élő, szintén identitásukat, kultúrájukat őrizni kívánó magyar állampolgárságú diaszpóra (egyéenként és csoportként) nem rendelkezik sajátos jogokkal, mert alig kapott figyelmet a jogalkotótól. Ugyanakkor a „példás kisebbségi politika” axiómaként kezelése miatt a jogalkotás mereven ragaszkodott ahhoz, hogy a kisebbségi jogokat csak magyar állampolgársággal rendelkező személy birtokolhassa; kizárt abból mindenkit, aki menekült, bevándorolt vagy egyéb külföldiként él Magyarországon, és esetleg azonos identitásúként csatlakozna a magyarországi autochton kisebbségekhez, netán új kisebbségként szeretné magát elismertetni.

A jogforrások áttekintésének eredményeként megállapíthatjuk, hogy azok többsége inkább politikai jellegű, a diaszpóra jogállása szempontjából kevésbé normatív, és érvényesítése csak akkor függ a magyar hatóságoktól, ha a diaszpóra tagja Magyarországon tartózkodik. Egyéb esetekben az egyén állampolgársága és tartózkodási helye szerinti hatóságoktól kell várni, hogy a multilaterális egyezményekben, a politikai kötelezettségvállalásokban és a kétoldalú szerződésekben foglaltaknak érvényt szerezzenek. 1989 után igen aktív volt a magyar diplomácia ilyen két- és többoldalú egyezmények kidolgozásában, és mivel töretlen a hite a példás kisebbségpolitika mintaközvetítő erejében, a hazai kisebbségekre vonatkozó szabályok kidolgozását tekintette elsődlegesnek a diaszpórajog kialakításához képest. Néhány esetben régi egyezmények további életben tartásával vagy felmondásával kívánta a kormányzat „feltűnés nélkül” segíteni a diaszpóra jogi helyzetét.

A szabályozás töredékessége ellenére sokféleképpen lehetett csoportosítani a joganyagot. Összekötötte legtöbbjüket az, hogy a közjog körébe tartoznak (alkotmányjog, közigazgatási jog, pénzügyi jog, nemzetközi közjog). A magánjogi szabályok csak kivételképpen fordulnak elő, például az alapítványok, egyesületek létesítése, működése kapcsán.

A diaszpóráról szóló joganyagban a jogforrások többsége rendeleti szintű, kevés a státuskérdéshez illő törvényi szabályozás. További jellemzőjük, hogy túlsúlyban vannak az állami irányítás egyéb jogi eszközei. Ez együttesen mutatja a politika túlzott dominanciáját a vonatkozó jogi szabályozás felett (helyett), a végrehajtandó szabályok helyett inkább csak végrehajtandó politikáról beszélhetünk.

A joganyag megszületésében nehezen lehetne korszakhatárokat kijelölni. Csupán azt állapíthatjuk meg, hogy a vizsgált időszak első felében viszonylag kevés jogszabályt (illetve az állami irányítással kapcsolatos egyéb jogi eszközöket) fogadtak el, míg később a jogalkotói munka jelentősen felgyorsult. Az elemzett normák mintegy kétharmada 1994 óta született.

A diaszpóra jogállását meghatározó életviszonyok szabályozása egyáltalán nem volt homogén, egyes tárgykörökre a többihez képest sokkal nagyobb figyelem jutott. Így a felsőoktatásba, a kulturális életbe és a tömegtájékoztatásba való bekapcsolódás, a humanitárius jellegű támogatás, valamint a nemzetközi jogi biztosítékok kialakítása emelkedett ki az egyéb kérdésekhez képest. A szabályozási témák szelektivitásához társult a diaszpóra Kárpát-medencében élő részére való összpontosítás, mintegy homogén tömegnek, egységnek tekintve tagjait. Ez együttesen torzította a szabályozás arányait.

A joganyagban alig találtunk a diaszpóra tagjait vagy közösségeit jogosító normákat, mert a rendelkezések túlnyomó többsége a hazai hatóságoknak, kvázihatóságként működő

közalapítványoknak, költségvetési intézményeknek ad diszkrecionális döntési jogosítványt. Ezek a szabályok tovább éltetik a meglehetősen paternalista, zárt, pénzelosztó, klientúraépítő mechanizmusokat és politikát. Furcsa módon a támogatásokat nyújtó szervezetek átláthatóságát nem az állami, hanem a társadalmi szervezeteknél teremtették meg a közhasznú szervezeti törvény elfogadásával.

Miközben hatalmas jogalkotási munka kezdődött a jogállamiság és az európai integráció programjának megvalósítására, a diaszpóra jogállásának autonóm, nemzetközi kötelezettségektől független, szuverén szabályozása csak rendkívül részlegesen sikerült. Ebben nagy szerepe volt az eddig mellőzött politikai vitáknak, a társadalmi nyilvánosság kizárásának és annak, hogy nincsenek nemzetközi minták, legfeljebb részleges nemzeti minták vannak, amelyek viszont mechanikusan nem követhetők. Így nincs más hátra, mint lefolytatni a tisztázó vitákat, például a nemzeti szolidaritásról, összetartozásról, és megalkotni a nemzetközi jog által szabadon hagyott mozgástérben a diaszpóra jogi hátrányait mérséklő, az egyenjogúsítást szolgáló szabályokat a diaszpóra különböző csoportjai számára, még akkor is, ha a politikai konszenzus alapja a szülőföldön boldogulás és megmaradás elve. A feladat része annak felismerése, hogy egy nemzet történetileg eltérő módon találhatja meg a jog segítségével is – de nem csak azzal – a diaszpórában élők azonosságának, önszerveződésének útját. A jog a maga részlegességével a mai szabályozásnál többre lenne képes, hogy valóban tudatosan építkező diaszpórajogról beszélhessünk, valódi jogi fejleményként.

Összefoglalóan, az 1989–99 között született és elemzett jogszabályokról szólva nem állíthatjuk, hogy jogtörténeti szempontból átfogó, teljes körű jogfejlesztést végeztünk, ám azt igen, hogy néhány jogviszonyban kísérleteztünk, és megalkottuk a diaszpórástátus csíráit.

Az elmúlt évtized diaszpórapolitikája

*„Gyakran nyelvbottlás mondja ki azt, mi igaz.”
(Erasmus)*

Tanulmányunkban azt tekintjük át, hogy mi jellemezte a magyar kormányzat diaszpórapolitikáját – ha egyáltalán rendszert alkotnak a magyar nemzethez tartozó, de nem magyar állampolgárként itt élőkre vonatkozó közvetlen és közvetett kormányzati döntések, kijelentések, diskurzusok – az elmúlt évtizedben. Arra is kíváncsiak voltunk, hogy a politika többi parlamenti szereplője, valamint a szomszédban és távolabb élő diaszpórák közösségei képviselői miként is vélekedtek a kormányzati intézkedésekről, értékválasztásokról.

Az elemzéshez egyrészt az 1989–99 közötti parlamenti vitákról készült jegyzőkönyvet használtuk fel, másrészt interjúkat készítettünk olyan személyekkel, akik 1998–99-ben a diaszpórapolitika frontján vagy éppen háttérében tevékenykedtek, valamint a diaszpórák közösségei néhány képviselőjével.

A kutatás nemzetközi közege miatt általánosan alkalmaztuk a diaszpóra¹ kifejezést, de azokban az esetekben, amelyekben a kijelentés csupán a „határon túli magyarokra” vagy például a „nyugati emigrációra” vonatkozott, megőriztük az eredeti formát.

A NYILVÁNOS POLITIZÁLÁS FELE

„A Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását.” A demokratikus magyar kormány és a törvényhozás diaszpórával kapcsolatos politikáját az Alkotmány² e mondattal való kiegészítése nagyban megváltoztatta. Az alkotmánymódosítás előkészítését nem kísérte nyilvános vita. Ugyanakkor a módosítás politikai kimunkálása 1988–89-ben megtörtént. A hivatkozott korszakváltó mondat szinte változatlan megfogalmazásban látott napvilágot az 1989-ben felállított Nemzetiségi Kollégium³ és annak titkársága tevékenységét körvonalazó, a „probléma intézményes kezelésére vonatkozó javaslatokban”.⁴ Ennek közvetett előzménye a társadalomban.

¹ A fogalmi kérdések sokféleségét Magyarországon és a diaszpórán belül más szerző is felveti, például Bárdi Nándor: Törésvonalak a határon túli magyar politikában. *Régió*, 1999/2., 157–189. o.

² Az Alkotmány 6. § (3) bekezdése, beiktatta az 1989. évi XXXI. törvény 2. §-a, hatályos 1989. október 23-ától.

³ Az 1048/1989. (IV. 24.) MT határozat a Minisztertanács Nemzetiségi Kollégiumáról.

⁴ Györi Szabó Róbert: *Kisebbségpolitikai rendszerváltás Magyarországon*. Osiris, Budapest, 1998, 23. o.

„a határon túli magyarság felé fordulás, a kisebbségi kérdés több évtizeden keresztül történő lebetonozása után egy hatalmas érdeklődés, várakozás, rokonszenv, amikor a tünemények évének tekinthető 1988-ban sor került például az Erdély-tüntetésre a Hősök terén, ... ahol a szerveződő politikai pártok mellett a romániai román menekültek is jelen voltak”.⁵

Közvetlen előzménye pedig az MSZMP KB külügyi osztálya munkatársainak, Tabajdi Csabának és Szokai Imrének, továbbá Szűrös Mátyásnak a vélekedése volt az új nemzetpolitika elveiről.⁶ Ők az előző négy évtized közömbös vagy éppen elhallgató nemzet- és kisebbségpolitikája helyett aktív, tudatos politikát vázoltak fel.

„Szűrös Mátyás 1988 februárjában a rádió Naplóban kijelentette, hogy a kisebbségi kérdés nem belügy, Magyarországnak mint anyaországnak felelőssége van a határon túli magyarokkal kapcsolatban.”⁷

„Akkor ez, bizonyos értelemben, eretnekségnek számított, mert nacionalizmussal vádoltak meg a környező szocialista országokban, viszont nagyon jó visszhangja volt a környező országok magyarsága körében.”⁸

A szóhasználat akkoriban a nemzeti kisebbségek, nemzetiségek kifejezést kedvelte, egyszerűen értve alattuk a hazai és a határon túli közösségeket. Ám a zömmel szakértőket és érdekképviselőket tömörítő kollégium és titkársága működése során rövidesen kiderült, hogy a határon túli magyarok kezelése a kisebbségi politikai keretben számtalan félreértésre adott alkalmat, és mindig is önálló szálon futottak a hazai kisebbségekkel és a diaszpórával kapcsolatos politikai, igazgatási és jogi intézkedések. Ezért is javasolta alig egyéves tevékenység után – a kormány tanácsadó testülete, a Nemzetiségi Kollégium megszűnésekor – Tabajdi Csaba, hogy a határon túli magyarok ügyét el kell választani a hazai kisebbségektől.

A kollégium titkársága a demokratikus parlamentre és kormányra hagyta javaslatait a kívánatos intézményi struktúráról. Ebben szerepelt két új parlamenti bizottság létesítése, az egyik a hazai kisebbségekkel, míg a másik a határon túli magyarokkal kapcsolatos kérdésekkel foglalkozott volna. A kormányon belül pedig közvetlenül a miniszterelnök alá rendelt államtitkár fogta volna össze a két terület ügyeit. Ez a javaslat ugyan nem valósult meg, de a Németh-kormány idején megindult közigazgatási és kormányzati diaszpórapolitika intézményesülése folytatódott, és a következő tíz évben ennek nyomán jött létre a magyar diaszpórával, valamint a hazai kisebbségekkel foglalkozó kormányzati munkamegosztás. A kérdésről vallott felfogás évtizedes folyamatosságát nagyban segítette, hogy a titkárságon és szakértőként annak holdudvarában dolgozók máig is a témával foglalkozó kormányzati szerveknél, illetve a kisebbségi politikában tevékenykednek, noha

⁵ Interjú Törzsök Erikával, egykori államtitkárral (1999. április 28.).

⁶ Például *Magyar Nemzet*, 1998. február 13., 10–11. o.

⁷ Interjú Tabajdi Csabával, egykori államtitkárral (1999. május 4.).

⁸ Interjú Szűrös Mátyással (MSZP, 1999. április 1.).

eltérő politikai csoportokhoz tartoznak. Az egyébként is szűkös szakembergárda így szinte belterjessé vált.

Az új korszak nyilvános kezdetét jelentő alkotmánymódosításhoz készített indoklás nem részletezi a nemzet- és diaszpórapolitikai fordulatot. Mindössze egyetlen utalás szerepel benne, mégpedig az európai realitásoknak, a biztonsági és együttműködési elveknek megfelelő csomagolásban.

„Az első és a második világháborút követő békeszerződések nyomán kialakult európai határok realitását – tekintettel a világpolitikai erőviszonyokra, szövetségi rendszerünkre – nem lehet kétségbe vonni, ez azonban nem jelenti azt, hogy a kialakult sajátos nemzetiségi viszonyokra ne kellene fokozott figyelmet fordítani. Ezért az Alkotmány is rögzíti, hogy a határainkon túl lévő magyarság tekintetében az anyaország jelentős szerepet kíván betölteni.”⁹

KORMÁNYPROGRAMON BELÜL ÉS KÍVÜL

Kissé meglepő, hogy az elsőként megalakult koalíciós kormány programjában sem fejtették ki bővebben, mit jelent a diaszpórapolitika középpontjában álló, az Alkotmányból idézett, kevéssé regulatív mondat. A kormány programját összefoglaló dokumentum, *A nemzeti megújulás programja* feletti parlamenti vitában az akkori ellenzék kritikája szerint „a határon túli kisebbségek milliói számára gyakorlatilag homályban marad, mit várhatnak a magyar Kormánytól”.¹⁰ A programot vitató és pártoló képviselők¹¹ ebben egyetértettek. A vitát lezáró miniszterelnöki felszólalás nem is reflektált e felvetésre, mondván: „inkább arról szeretnék beszélni, amit ma fontosnak tartok”.¹²

Ebből persze nem lehet azt a következtetést levonni, hogy az Antall-kormánynak nem volt semmiféle politikai elképzelése a nemzetpolitikáról, hiszen mára szállóigévé vált a „lélekben tizenötmillió magyar miniszterelnök” kifejezés. Helyesebb az országgyűlési vita alapján úgy fogalmazni, hogy a kormánynak az általános elvek (például a kisebbségek híd szerepe, az önrendelkezési jog, a nemzetközi szerződések tiszteletben tartása) gyakorlati megvalósításához és az alkotmánybeli rendelkezés kitöltéséhez nem voltak konkrét javaslatok. A határon túli magyarokkal kapcsolatos politizálás közvetlen és főként közvetett elveit azonban a vitában felszólalók megnevezték. Ez a következőkben foglalható össze:

- A kisebbségek és a határon túli magyarok ügyét egységes logikai, politikai keretben lehet megközelíteni, mégpedig főként a nemzetközi összefüggések és különösen az európai integráció miatt. Ezt röviden kisebbségi politikának nevezhetjük, és a határon túli magyarok is (nemzeti) kisebbségek. Ez magyarázza az elvi és a napi politizálásban a meglehetősen erőteljes hivatkozást a nemzetközi jogi dokumentumokra, különösen az emberi jogi nor-

⁹ Az 1989. évi XXXI. törvény indoklása az Alkotmány módosításáról. Részletes indoklás a 2. §-hoz, 6. pont.

¹⁰ Németh Zsolt (Fidesz), *Országgyűlési Napló*, 1990. május 23.

¹¹ Például: Hajdú Zoltán (SZDSZ), Katona Tamás (MDF), uo.

¹² Antall József, uo.

mákra. A kisebbségvédelmi rendszert és annak nemzetközileg elfogadható hivatkozását már a Nemzetiségi Kollégium Titkársága is alapvetően kidolgozta.¹³

- Olyan kisebbségi intézményi modellt kellene Magyarországon létrehozni, amely „összegezné hetvenesztendőse kisebbségi tapasztalatainkat, és amely a kisebbségi etnikai szempontokat és a polgári demokrácia intézményrendszerét összehangolja”. A modellé válás vágya végigkíséri a mindenkor kormányzati törekvéseket, azaz „egyetemes kihatású gondunkat kiemelten Közép-Európa és a világ okulására és javára”¹⁴ kell megoldanunk. Ez egyben azt is elősegíti, hogy a határon túli magyarokért – ha az itt élő nemzeti kisebbségeknek hatékony intézményi, politikai rendszert alakítunk ki – szót emelhetünk a reciprocitást követelő szomszéd államokban a regionális konfliktusok élezése nélkül is, érvényesítve a nemzeti felelősséget.

- Az előbbi két elvből fakad, hogy a kisebbségi politika egyszerre része a bel- és a külpolitikának.

„Ha Európához csatlakozunk, európai módra kell élnünk, és éppen ezért igen fontos, hogy a kisebbség kérdését határokon belül és kívül megpróbáljuk értelmesen és tisztességesen kezelni. És ezen a ponton a belpolitika is külpolitika. A magyar út vonzó és követendő példa egy egész régió számára, egy másik régió számára, amelyikből szintén nem szakíthatjuk ki magunkat. Arra a régióra gondolok, amelyik a Baltikumtól Bulgáriáig terjed, amelyik most teszi meg a maga határozott vagy téveteg lépéseit Európa felé, a demokrácia felé. És ezek a magyar utat követendő példának tartják. Ezért fontos, hogy mi minden kisebbségnek ebben az országban – legyen az akár nemzetiségi, akár vallási – minden jogot megadjunk, olyan körülményeket teremtsünk, hogy ebben az országban minden kisebbség otthon érezze magát.”¹⁵

Ehhez pedig szorosan hozzátartozik, ha a modellt alkotó magyar nép hisz a változásokban, kellő optimizmussal és önbecsüléssel bír. „Igenis van esély a kilábalásra. Sem a külföld, sem a legokosabb elméleti programok nem alkalmasak arra, hogy kivezessék a népet ebből a helyzetből, ha önmaga nem hisz.”¹⁶

- Bizonyos mértékig minden politikai szereplő elfogadta, hogy a határokon túli magyarok politikai szerveződése megindult, és legitim szervezeteik, vezetőik véleményének megkérdezése nélkül nem hozhatnak döntéseket Budapesten velük kapcsolatosan.

„Az irányelvek között kiáltóan hiányzik annak az elvnek a tisztázása, hogy a külhoni magyarság szellemi és demokratikusan választott képviselőit be kívánja-e a kormányzat vonni az őket érintő kérdések eldöntésébe. S ha igen, miként? Mert nemcsak a környező népek kormányai, de a magyar kormányok sem érdeklődtek túlzottan az elmúlt évtizedekben a kisebbségi magyaroknál, hogy mit gondolnak, mit szeretnének. Mára azonban a gyakorlat szintjén sem lehet vita tárgya, hogy őket illeti a legfőbb szó minden

¹³ Részletesen feldolgozta Győri Szabó Róbert: *Kisebbségpolitikai rendszerváltás Magyarországon*. Osiris, Budapest, 1998. 23. o.; valamint a Dobogókőn tartott konferencia anyaga (1990. április 20–21.).

¹⁴ Németh Zsolt (Fidesz), *Országgyűlési Napló*, 1990. május 23.

¹⁵ Katona Tamás (MDF), uo.

¹⁶ Antall József, uo.

őket érintő kérdésben: Erdély az erdélyieké, a Felvidék a felvidékieké, Kárpátalja a kárpátaljaiaké, s a Vajdaság a vajdaságiaké.”¹⁷

A vita mindig is abban állt, vajon miként alkalmazható ez a kormányzati döntéshozatalban, illetve a deklarált elvet hogyan lehet (legalább) a látszat szintjén megőrizni.

Vajon a következő kormány programja és politikája hozott-e változást ezen elvekben? Ha Horn Gyula miniszterelnök szűzbeszédét tekintjük, úgy a nemzeti összefogásról szóló kormányprogram azt bizonyítja, hogy részben.

- Bár a szóhasználat módosult, a változás lényege nem a diaszpórával kapcsolatos elveket érinti, hanem azok megvalósításának konkrétságát, a pragmatizmust.

„Többször is elmondtam: közjogi értelemben tíz- és fél millió magyar állampolgár miniszterelnöke kívánok lenni. Ez a kormány a választók bizalmából Magyarország lakosságának a kormánya. Ugyanakkor mélyszélesen átérzem személyes felelősségemet és a kormánynak alkotmányban rögzített felelősségét a határainkon túl élő magyarok sorsa iránt. Meggyőződésem azonban, hogy ezt a felelősséget nem hangzatos kijelentésekben kell kifejezésre juttatni.”¹⁸

Valóban, a beszédekből eltűnik a múltra való szándékos utalás, a régi sérelmek felemlítése. Ezzel azonban heves vitára inspirálják az érzelmeiben is sértett ellenzék. Talán ezzel magyarázható, hogy míg az első ciklusban az Országgyűlésben 134 alkalommal hangzott el Trianon a jegyzőkönyvek tanúsága szerint, addig a második ciklusban éppen kétszer annyiszor említették fel a trianoni diktátumot, tragédiát a képviselők.

- Módosult a diaszpórapolitika annyiban, hogy alaptétellé vált: a határon túli magyarokkal kapcsolatos politizálás nem veszélyeztetheti a térség stabilitását. Ezért szinte teljesen áthelyezték e politizálást a külpolitikai mozgástérbe. A Horn-kormány

„három egyenrangú és egymással szorosan összefüggő cselekvési irányt határozott meg külpolitikai programjában. Egyidejűleg kíván azon munkálkodni, hogy Magyarország szorosan kapcsolódjon a fejlett államokhoz, integrálódjon a fejlett államok nemzetközi szervezeteibe, és kölcsönös bizalomra építő jó viszonyt teremtsen térségünk államai-val. Támogatjuk a határainkon túl élő magyarságot abban, hogy jogaik a nemzetközi dokumentumok és normák szerint nyerjenek elismerést, kapjanak garanciákat és érvényesüljenek a gyakorlatban.”¹⁹

- A stabil regionális kapcsolatok kialakítása, az euroatlanti integráció és a diaszpóráért való kiállás – e hármas külkapcsolati prioritás egymással hierarchikus viszonyban van. Csak úgy integrálódhatunk, ha a térségben stabilitás van, amely a szomszédsági viszonyok javítása nélkül nem jöhet létre. A kiegyensúlyozott szomszédsági kapcsolatok másik eredménye, hogy ily módon előmozdíthatjuk a kisebbségi sorban élő magyarok helyzetének javulását, jogvédelmét. Az alapszerződések éppen ezt szolgálnák; megszületésük érdekében

¹⁷ Németh Zsolt (Fidesz), uo.

¹⁸ Horn Gyula felszólalása a kormányprogram vitáján, uo., 1994. július 14.

¹⁹ Uő, uo.

gesztusokat is kell tenni éppen azoknak az országoknak, ahol a magyar kisebbségek élnek. „Ebben egyaránt rögzíteni kell a határok sérthetetlenségét – kimondva, hogy a szerződő feleknek egymással szemben nincsenek területi követeléseik – és a kölcsönös kötelezettségvállalást a nemzeti kisebbségek jogainak maradéktalan érvényesülésére.”²⁰ Az európai integrációért való nemzeti összefogás programja tehát szintén összekapcsolta a kisebbségeket és a diaszpórapolitikát. Mivel pedig időközben egyre közelebb jutott az ország a csatlakozáshoz, az integrálódás elérése erőteljesen meghatározza a határon túli magyarokhoz való viszonyt.

- Ugyanakkor az Európai Unióhoz és a NATO-hoz csatlakozásban, az OECD és Európa Tanács tagságának elérésében nem szánt a politika sem elvi, sem pragmatikus szerepet a diaszpóra részét alkotó nyugati magyarságnak a vizsgált időszakban.

- Az Orbán-kormány programjában nagy hangsúly helyeződik az előző ciklusban követett elvek meghaladására, illetve az Antall-doktrína folytatására, anélkül, hogy kimondanák a „lélekben tizenötmillió magyar” miniszterelnöke kitételt. A miniszterelnök-jelölt parlamenti beszédében²¹ már megjelennek ezek az elemek.

- A (nemzeti) összetartozásra építő kormány szinte kész, legfeljebb felismerendő természeti adottságként, nem pedig vállalkásként, esetleg programként tekint az Alkotmányban megfogalmazott felelősségi klauzulára a határokon kívül élő magyarokkal kapcsolatosan.

„A kormányzati megbízatás a választásra jogosultaktól származik, de a kormány döntéseinek következményei nem csupán a választókat érintik. [...] ... az itthon élők sorsa mellett befolyással lehetnek a magyar állam határain kívül élőkre is. Az ebből fakadó kormányzati és személyes felelősség léte nem függ attól, hogy egy kormány és annak feje vállalja-e vagy sem. Ez a széles felelősség az élet természetéből fakad, s a mindenkori kormány nem hajolhat el előle. A kérdés csak az, tudatában van-e felelősségének, s a mi válaszuk az, hogy igen.”

- Szintén „természeti” okokra vezeti vissza az összetartozást, amely „elemi erejű emberi igényből táplálkozik. [...] Ilyen erőként tartjuk számon anyanyelvünket, közös kultúránkat, a közös tapasztalatokon nyugvó érzelmi közösségünket, a nemzetet és a történelmi egyházakat.” Mivel „a határon túl megteremtett kulturális javak a magyar kultúrkincs természetes részei”, egységesen kell mindezt, akár anyagi, szervezeti áldozatok árán is óvni, a határokon innen élő és a határon túli magyarság számára is. Ebben áll a kormány felelőssége, és erre visszautalva kerül sor a határon túli magyarok pénzügyi, erkölcsi, politikai támogatásának kiterjesztésére.

- „Mi, magyarok büszkéek vagyunk arra, hogy olyan nehéz időket is túlélünk, amelyeket más népek talán nem vészeltek volna át. Büszkéek vagyunk életerőnkre” – ezért „hazánk ne egyszerűen csatlakozzon, de felzárkózzon az Európai Unió országaihoz.” A kormányprogram része tehát az integráció, de öntudatosan, lélekben erősen és versenyképes gazdasággal, növekedési pályára állva kell a folyamatban részt vennünk. A reménnyel küzdés deáki jelszavát vallva a felzárkózás egyenrangú partnerséget kíván, és a csatlakozásnál nem lehet feláldozni a határon túli magyarságot.

²⁰ Uő. uo.

²¹ Uo., 1998. június 18.

A három kormány diaszpórapolitikájában fellelhető fő különbségek a következők:

- szóhasználat, frazeológia;
- prioritások, hangsúlyok;
- a diaszpórapolitika centrumai;
- a diaszpórákösszegek és a magyar kormányzat párbeszédének módja, intézményszerűsége;
- a politika intézményesítésének és koordinációjának változása;
- a nemzeti szolidaritás, az egymásrautaltság hangsúlyozása;
- a diaszpórákösszegek szerinti regionális, kulturális különbségek iránti érzékenység, a differenciáltság foka.

Tanulmányunkban e szempontok alapján elemezzük a diaszpórapolitika egy évtizedes történetét.

A SZÓHASZNÁLATRÓL

Nincs a politikai szereplők körében egységes szóhasználat, és ez az Alkotmányban meghirdetett teljes körű nemzeti felelősség, nemzetben gondolkodás hiányát vagy annak csak töredékes vállalását bizonyítja. A „nyugati magyarság” és a „határon túli magyarok” egész évtizedben megfigyelhető kettőssége a magyar diaszpórákösszegek létrejöttének eltérő okaival, körülményeivel foglalkozik, ám nem veszi figyelembe, hogy a modern és globalizálódó világban a szórványosodás megállíthatatlan. Így a diaszpórákösszegek sorsában több a közös elem. Ugyanakkor fontosak lehetnek az eltérések, amelyek az adott ország gazdasági, társadalmi, politikai viszonyai hatására alakulnak, nem csupán az egyes közösség kialakulásának története alapján. Lehet, hogy a „szórványosodási folyamat” láttán rövidesen a diaszpóra kifejezést kellene egységesen használnunk? Különösen a nyugati magyarság esetében, mert a demokratikus közegben beolvadásuk a családi kapcsolatok révén, az újabb generációk megszületésével elkerülhetetlen.²² Az identitás és az anyanyelv vajon elválhat-e egymástól? Például a népszámlálási adatok szerint a magukat magyarnak vagy éppen írnek vallók jelentős része az Egyesült Államokban már nem tud (jól) az anyanyelvén, de őrzi származásának tudatát. A szóhasználatban erre még kevésbé vannak szavaink. A Magyarországon iskolába járó, itt szocializálódó kínaiak magukat „magyarul születő kínaiaknak” nevezik. Vajon a diaszpóra (bel/kül)tagjának számít az, aki a magyart nem beszéli, csak egyszerűen magyarnak érzi magát?

Az Antall-kormány idején a diaszpórapolitikában sok volt a szóvirág, az „érzelmi indíttatás”,²³ amely nagyban összefüggött a korábbi évtizedek elhallgató politikájával. Ugyanakkor ez sokkal rokonszenvesebb volt a diaszpórában élők számára. A Horn-kormány idején a politológiai, szociológiai kategóriákban beszélő, a pesti köznyelvet pragmatikusan használó megfogalmazás elidegenítőleg hatott, kevésbé szíves fogadtatásra talált még a pozitív tartalmú közlés is. A következő kormány talán ebből vonta le azt a tanulságot, hogy a nyelvezet sokkal fontosabb, mint a világ más tájain diaszpórába került népcsoportok számára. (Kevésbé lett volna elidegenítő az anyaország – államhatáron

²² Interjú Pusztaszeri Lászlóval (HTMH, 1999. április 16.).

²³ Interjú Tabajdi Csabával, egykori államtitkárral (1999. május 4.).

kívül élő nemzetrészek²⁴ megnevezés?) Így az Orbán-kormány hirdette, hogy elődjéhez képest nagyban változtatni fog diaszpórapolitikáján, ám kritikusan szerint csak a frazeológia változott, mert nemzetpolitikának nevezetett. Ha valaki előveszi a Fidesz korábbi dokumentumait, és összeveti azokat a kormányzati nyilatkozataikkal, akkor azt látja, hogy kormányra kerülve a fordulatot nem a határon túli magyarok ügyében, hanem saját korábbi álláspontjában hajtotta végre.²⁵

A „határon túli magyarság”, a „nemzetrészek”, a „határon túl élő kisebbség”, a „nemzeti közösség”, a „diaszpóra”, a „szórványban élők” megnevezés váltogatta egymást a politikai vitákban, az interjúkban és általában a sajtóban, miközben a politika gyakran differenciálatlanul, egységesen kezelte a célközösségeket. A magyar kormányzat saját szerepfelfogása sem volt teljesen egyértelmű, hol „anyaországnak”, „védő hatalomnak”, hol csak egyszerűen „a mindenkori kormánynak”, esetleg a „magyar államnak” nevezték önmagukat. Úgy tűnik, a viszonyban két pólus van: az anyaország és a diaszpóra. Az egyik a felelősséget érző/viselő, védő, támogató hatalom, hiszen „a nemzetközi közvélemény lényegében tudomásul veszi, hogy Magyarország mint anyaország viselkedik”.²⁶ A másik a szolidaritásra, támogatásra szoruló, váró, érdemes kisebbség, amely tárgya (alanya) a „határon túli magyarokkal kapcsolatos”, illetve a „kormány magyarságpolitikájának”.²⁷ Egyéb szerepre mintha csak a „proletár internacionalizmus” idején lett volna közös kifejezés a „népi diplomácia”, az „informális kapcsolatok”, a „második nyilvánosság” rejtjelezése útján. Az elmúlt évtizedben azonban legfeljebb a „társadalmi szervezetek”, a „nonprofit szektor” és a „szakmai kapcsolatok” semleges kifejezése bukkan fel.

PRIORITÁSOK, HANGSÚLYOK

„Az atyáskodó nagyokosok elmondták, a határon túli magyarságnak mi a jó”²⁸

A magukat magyarnak valló politikai szervezetek, valamint a magyarországi parlamenti pártok és a kormány „magyar–magyar csúcsként” idézett intézményes párbeszédének ötlete a nyugaton élő magyaroktól származik.²⁹ Előzménye a Felsőörsön megalakított Közép-Európai Népcsoportok Fóruma, amely átalakult a Kárpát-medencében működő magyar pártok, érdekvédelmi szervezetek rendszeres találkozájává, s amelyet távolról támogatott az Antall-kormány és a szervezési munkában részt vállaló MDF. Nem csoda, ha annak 1994-es választási veresége után a szervezet felbomlott. 1996-ban merült fel, hogy megszerveződjön a magyar politikai, érdek-képviselési szervezetek csúcstalálkozója. A Miniszterelnöki Hivatal, a Határon Túli Magyarok Hivatala (HTMH), a parlamenti pártok képviselői csupán „A Magyarország és a határon túli magyarság” címet adták a rendezvénynek, ahol közös nyilatkozatot fogadtak el.³⁰ A dokumentum egyszerre hivat-

²⁴ Interjú Szűrös Mátyással (MSZP, 1999. április 1.).

²⁵ Interjú Tabajdi Csabával, egykori államtitkárral (1999. május 4.).

²⁶ Interjú Báthory Jánossal (HTMH, 1998. november 25.).

²⁷ Interjú Tóth Istvánval (HTMH, 1999. február 1.).

²⁸ Interjú Tóth Alberttel, nagyszalontai polgármesterrel (1999).

²⁹ Duray Miklós: *Önrendelkezési kísérleteink*. Méry Ratio, 1999.

³⁰ 1996. július 4–5. A *Közös nyilatkozat* több Fideszes és MSZP-s változatból keletkezett.

kozik a világ magyarságának nemzeti összetartozására – amelyből a Kárpát-medencében élő magyarokon kívüli egyéb magyarokat mindenféle magyarázat nélkül kihagyták –, valamint a kormányzati külpolitika hármas prioritására, de a belső ellentmondások feloldása nélkül.

„Megerősítik annak szükségességét, hogy a Magyar Köztársaság külpolitikájában az euroatlanti integrációs célok mellett egyidejűleg és azonos súllyal legyen képviselve a szomszédsági kapcsolatok fejlesztése. Ezen külpolitikai törekvések nem szoríthatják háttérbe a határon túli magyar nemzeti közösségek alapvető érdekeit.”

Vajon mi következik mindebből például a vízümpolitika, a határon túliak gyógykezelése, esetleg a határon túli diákok fogadása terén?

A tizenegy pontba foglalt rövid nyilatkozatra jellemző, hogy mindvégig lebegtetni: ki és mire kötelezi magát. Egyfelől a „ki” kérdése eldöntetlen úgy a magyarországi kormány, mint a parlamenti pártok esetében. A kormányt hirtelen három szervezet (a Külügyminisztérium, a Miniszterelnöki Hivatal és a HTMH) képviseli, mintegy jelezve, hogy több centruma is van a kormányzati politizálásnak e téren. A parlamenti pártok nevében pedig pártelnök, alelnök, egyszerű országgyűlési képviselő, parlamenti bizottsági elnök változva szerepel, s ez azt sugallja, hogy pártonként eltérő a kérdés súlyának (formális) megítélése. Másfelől a dokumentum elején még „a határon túli magyar közösségek érdekképviselői szervezeteinek képviselői” a nyilatkozatot elfogadják, később már a „legitim magyar szervezetek”, illetve a „határon túli magyar szervezetek”, vagy egyszerűen csak a „résztevők” kitétel szerepel. A magyar–magyar csúcs rövid történetében volt arra példa, hogy valamely szervezetet a kormány a hiányzó legitimitás miatt mellőzött egy-egy rendezvényről, anélkül, hogy a szöveg bármely utalásából kiderülhetne, vajon politikai, jogi vagy egyéb legitimitációt és annak milyen objektív mércéjét fogadják el a felek.

Ami pedig a „kötelezettségeket” illeti, azok sem egyértelműek, mert vagy nem tekinthetők kötelezettségnek (például: „a részttevők egyetértének azzal, hogy a határon túli közösségeket Magyarország mindenkor éves költségvetésének százalékban rögzített hányada illesse meg”), vagy a felek nem illetékesek az adott ügyben (például: „a kétoldalú államközi kapcsolatokban a politikai egyetértés kialakítására” a határon túli szervezeteknek csak parlamenti többségben vagy kormányra jutva van kompetenciája). A kétféle pontatlanság egyszerre, egy mondaton belül is előfordulhat. („A magyarországi parlamenti pártok vállalják, hogy törvényalkotó tevékenységük során konzultálnak a határon túli magyar szervezetekkel a közösségeket érintő kérdésekben.” A törvényhozási javaslatokat a kormány terjeszti be, ám a konzultáció éppen rá nem vonatkozik. Ugyanakkor a konzultációnak a tervezetek kimunkálásakor, a benyújtás előtt, nem pedig már a parlamenti viták során van értelme. Így e megfogalmazás szerint a plenáris ülést a díspáholyból ünneplően hallgató határon túli politikusok jelenléte is megfelel a közös nyilatkozatban foglaltaknak.) A kormányzat önkorlátozása, hogy nem tér ki a diaszpóra, illetve az önszerveződés országokként különböző fokán álló közösségek számára eltérő fontosságú kérdésekre, csupán általánosságban szól az együttműködésről, a támogatásról, az autonómiáról és a konzultációról. Továbbá az identitás megőrzésében alapvetőnek minősített önkormányzat, autonómia létrehozásának kormányzati támogatása célhoz kötötten (a magyar identitás, a közösségként megmaradás érdekében), a „működő európai gyakorlattal és a nemzetközi

normák szellemiségével”, az „alkotmányos egyenjogúsággal” összhangban, azaz „ennek megfelelő autonómiatörekvések” formájában valósulhat meg, mintha erre folyvást figyelmeztetni kellene a diaszpóra politizáló tagjait. (A másik lehetséges ok, hogy aki ezt az álláspontot képviseli, az legitim, az egyéb határon túli magyar szerveződés pedig illegitim.) Mindezekért úgy érzi az olvasó, mintha Mátyás király Okos Katája szerkesztette volna a nyilatkozatot, aki a „hoztam is, meg nem is”, „jöttem is, meg nem is” feladványt akarta megoldani. Más értékelés szerint az előkészítetlenség, a sokféle és nagyszámú résztvevő eleve rontotta a csúcs lehetséges eredményét.

Mi akkor a funkciója a magyar–magyar találkozóknak?

„Nyomást gyakorló szerepük lehet, és különböző üzeneteket lehet a szomszédos országok felé küldeni, hogy ... kitörjünk abból a szerepből, amely Magyarországra óhatatlanul rányomódott (»Hitler utolsó csatlósa«, »a magyarok revizionisták«, »nacionalisták« stb.). Sajnos, a magyar kormányok nem igazán használták ki azt az óriási erkölcsi és politikai tőkét, amely az 1956-os forradalomból adódott, hogy megváltozott az országról alkotott kép.”³¹

A nyilatkozat 11. pontjában említett konzultáció intézményesítésére vonatkozó elhatározást a Horn-kormány alatt nem követte tett. Csak sebtében és eredmény nélkül ült össze a „csonka csúcs” 1996 szeptemberében a román–magyar alapszerződés tervezete elleni tiltakozásul. Változást az 1998-ban megalakult koalíciós kormány hozott, mert 1999 februárjában megalakult a Magyar Állandó Értekezlet, majd ezt követően annak tucatnyi munkaszervezete, albizottsága, titkársága.

A magyar–magyar párbeszéd intézményének megteremtése felemásra sikeredett azért is, mert – annak megvalósítását minden nyilvános indoklás nélkül – csak a Kárpát-medencében élő magyar közösségekre korlátozták. Volt persze magyarázat.

„A nyugat-európai országokban és a tengeren túl élő magyarság nem feltétlen alkot közösséget, egységet. Velük a Magyar Köztársaságnak nem olyan magyarságpolitikát kell folytatnia, mint a szomszédságban élőkkel. Pontosabban irányában azonosat, de tartalmában és mélységében eltérőt, hiszen nekik nincsen szükségük olyan segítségre vagy támogatásra, mint amilyen itt kell, az elemi feltételek fenntartásához a Kárpát-medencében.”³²

A világ más tájaira került magyaroknak csak ünnepélyes alkalmakkal, rendezvényekkel kellett beérniük. Ezt a megkülönböztetést élte az a közvélekedés, miszerint nyugaton jól élő, gazdag, de csak másodosztályú magyarokról van szó, akiknek a magyar identitás megőrzésében, az országgal való kapcsolatuk fenntartásában nincs szükségük az anyaországi támogatásra, együttműködésre. Csak kevesen tudták, hogy a magyar emigráció nem olyan vagyonos, mint ahogy idehaza az átlagpolgárok vélték. Az emigránsok pedig úgy gondolták, hogy a rendszerváltás után azonnal hívni fogják őket haza, minden lehetséges módon, a lehetőségek garmadáját kínálva itthoni érvényesülésükhöz. Ez azonban szerve-

³¹ Interjú Törzsök Erikával, egykori államtitkárral (1999. április 28.).

³² Interjú Csapody Miklóssal (MDF, 1999. április 22.).

zetten, intézményesen nem történt meg, és a türelmetlenségük csalódássá, az emigráns minősítés pedig tárgytalanná vált.³³ A tömeges és szervezett hazatelepedés elmaradt, de helyette a kárpótlás, a rehabilitáció, a magyar útlevél megszerzése és az állampolgárság helyreállítása bekerült a politikai napirendbe, jelezve, hogy lélekben sokkal többen vannak itt.

Az Antall-kormány idején, 1993-ban például filmes világtalálkozót szerveztek az elszármazottaknak. A Horn-kormány pedig megszervezte a „Magyarország 2000” találkozót, amelynek célja az volt, hogy „olyan sikeres magyarokat mozdítson Magyarország irányába, akik a világon valamilyen szakterületen nagyot alkottak, hogy mondják el ötleteiket, tapasztalataikat. A fő téma az ország modernizálása és az integráció volt.”³⁴ A hagyományt a harmadik kormány is folytatni látszik. Ezzel állandósult a „nyugati magyarsággal” való protokoll kapcsolat, a politikailag érdektelen párbeszéd a kormányzat és a lassan erodálódó, előregedő, gyakran klerikális magyar szervezetek között. Ha időnként bekerült a nyugati emigráció a hazai belpolitikai vitákba, azt a választójog esetleges bővítése váltotta ki, mert rontotta a pártok közötti versengés kiszámíthatóságát.

Úgy tűnik, az elmúlt évtizedben a Kárpát-medencében a menekülést, az árvízet, a paphiányt, a szegénységet megélő, kisebbségben élő magyar közösségek számára nyújtott „nyugati magyar támogatás” sokkal jobban hozzájárult az emigráció nemzeti szolidaritásának és identitásának erősítéséhez, mint az anyaország alkotmányos felelősségéről szóló paragrafus és az annak végrehajtását célzó politika.

„E mögött azért van egy nemzeti egység”

Kormányok jöttek és mentek, mégis elmaradtak a politikai szereplők közötti viták: mennyiben szolidáris a lakosság, milyen forrásmegosztásra kész, mennyire ismeri fel az egymásrautaltságot a nemzet különböző területen élő részei között. Mindegyik kormányzat úgy politizált, mintha ismerné a hazai lakosság összetartozás- és magyarságtudatát, a nemzeti egységre vonatkozó bizonyítékokat, és legfeljebb abban volt különbség, hogy mennyiben erre hivatkozva vagy alapozva határozta meg a támogatási, szolidaritási akciókat, netán a hosszabb távú fejlesztési programokat. Abban is egyformák voltak, hogy a nemzet tagjainak egymásrautaltságát egyik sem tette a politizálás részévé, és sokkal inkább „felülről” vagy „kívülről”, nem pedig a nemzeti közösségen belülről közelítette meg a napi cselekvés szintjén az ügyeket. (Hasonlóan a NATO- és az EU-csatlakozás kérdéséhez, a „hipotetikus nemzeti egység” politikai platformként volt eltérő szélességű és mélységű, amely csupán a parlamenti pártok közötti egyetértésre épült.)

Tovább nehezítette az álláspontok tisztázását, hogy a diaszpórapolitika meglehetősen centralizált maradt, és csekély volt az évtized során a társadalmi kontroll, az átláthatósága. Ez vonatkozott a közpénzek felhasználására éppúgy, mint például a támogatási lehetőségek megismerésének részlegességére. Éppen ezért vált fontos szereplővé a média, hogy erősítse a nyilvánosságot, bemutatva az eltérő szakmai, politikai szempontokat. Ennek az elvárásnak a megkérdozettek többsége szerint a hazai tájékoztatás nem tudott megfelelni.

³³ Pozsgay Imre kijelentésére utal Pusztaszeri László (HTMH) a vele készült interjúban (1999. április 16.).

³⁴ Interjú Pusztaszeri Lászlóval, uo.

A magyarországi média – részben a nyelvtudás és a terepismeret, a személyes kapcsolatok miatt – alapvetően az áttelepültekre épít a diaszpóráról szóló hírek beszerzésében és tárlásában. Ez sajátos érzelmi töltést, elfogultságot, esetenként provincializmust visz a közlésbe. Gyakran hiányzik a sajtóban dolgozók tárgyismerete, például „keveset mutatnak a romániai gazdasági lehetőségekről a gazdasági műsorokban”,³⁵ a tények közlése helyett főleg értéktételek jelennek meg, és ez is rontja a diaszpóráról csak olvasók tisztánlátását, a diaszpórapolitika tartalmának, mechanizmusának megértését, társadalmi kontrollját. További jellemző, hogy a magyarországi médiában megjelenő diaszpóra élete, a vele kapcsolatos kérdések nem integrálódtak a műsorokba, hírekbe, róluk „külön blokkokban, gettóba zárva, késő este vagy hajnalban szólnak, ha egyáltalán.”³⁶

A hazai médiában torz kép alakult ki a diaszpóráról, amelynek egyik oka a bonyolult kérdéskör tárgyismeretének hiánya. Különösen az emigrációs közösségeket illetően hézagok az információk. Sőt, a média képtelen a dolog árnyalt kezelésére, összezavarja az olvasókat, nemzeti ügy helyett nacionalizmusnak minősíti a határon túli magyarokért való kiállást.³⁷ A határon túli közösségekről alkotott kép – az egymással viaskodó, az anyaországgal perlekedő, állandóan panaszkodó képviselőik megszólaltatásával – kedvezőtlen, egyoldalú. Ehhez társul még a pusztuló nemzet, a széthúzó magyarok sztereotípiája, és mindez „lefegyverez, elveszi az emberek kedvét”.³⁸

A média is megosztott, így a kiegyensúlyozott tájékoztatás helyett inkább a szélsőségek ábrázolása jellemzi. Így kerül a szenzációs hírekbe az etnikai összecsapás, az árvíz, a határon túli szervezetek közötti acsarkodás vagy a „szegénység egzotikuma”.³⁹ Ez azonban nem növeli szükségképpen az olvasók, a nézők együttérzését a nemzethez tartozók iránt.

Bizonyos területeken már szó sincs tárgyszerű tájékoztatásról.

„A tudósítók Kárpátalján a régiek maradtak. Például a Népszabadság tudósítója abszolút politizáló újságíró, többször indult a választásokon, benne van a szervezeti életben, és közben ő tudósítja független státusban az embereket. A Magyar Nemzet tudósítója pedig a Kárpáti Igaz Szó főszerkesztője, egy személyben.”⁴⁰

Részben érthető, ha ily módon a társadalomban komoly „szolidaritási deficit” alakult ki, amelynek a legfőbb szenvedő alanya a cigányság, a határon túli magyarság és a külföldiek.⁴¹

„Az 1988–90-ben erős szolidaritás mára megkopott, és a tudáshiány miatt is mára oda jutottunk, hogy a Moszkva téren mindenki »mocskos román« vagy »ukrán«, aki munkát akar vállalni, erős az ellenszenv azokkal szemben, akik le akarnak telepedni. Azoknak a várakozásoknak a be nem teljesülése is, amelyek 90-ben az emberekben voltak, hozzájárul ahhoz, hogy a szolidaritás helyett rossz légkör alakult ki. Én azon-

³⁵ Interjú Tódor Albert nagyszalontai polgármesterrel (1999).

³⁶ Interjú Báthory Jánossal (HTMH, 1998. november 25.).

³⁷ Interjú Szűrs Máttyással (MSZP, 1999. április 1.).

³⁸ Interjú Báthory Jánossal (HTMH, 1998. november 25.).

³⁹ Interjú Tóth Istvánnal (HTMH, 1999. február 1.).

⁴⁰ Interjú Milován Sándorral, a KMKSZ alelnökével (1999. február 10.).

⁴¹ Interjú Tabajdi Csabával, egykori államtitkárral (1999. május 4.).

ban meg vagyok győződve arról, hogy mindezek ellenére a magyar társadalom kritikus helyzetekben ma is szolidáris a szomszédos országokban élő magyarsággal.”⁴²

„A magyarok viszonya [a határon túliakhoz] kettős, mert noha sokan konkurenciának tartják a Kárpátaljáról áttelepülőket, és félnek a jelenlétüktől, az árvíz kapcsán mégis megfigyelhető volt egy széles összefogás a társadalomban.”⁴³

„A magyar társadalom nem igazán fogadja be azokat az embereket, akik máshonnan jöttek, és az mindegy, hogy a határon túlról jött, vagy Afrikából.”⁴⁴

Mások szerint a média által tükrözött megosztottság a vélemények, az értékvilágok közötti különbségeken alapszik, és ez teljesen normális jelenség egy polgárosodó társadalomban. A média tehát nem tehető felelőssé a csökkenő szolidaritásért, és nagyobb baj lenne az uniformizált véleményalkotás. Ugyanakkor a piacosodó tömegmédia inkább hírközlő szerepet vállalt, mintsem elemzést, kommentálást, szakírást.

A DIASZPÓRAPOLITIKA CENTRUMA

Két viszonyban vizsgálhatjuk, hogy hol van a diaszpórapolitika centruma: a magyarországi politikai, közéleti szereplők között, valamint az anyaország és a diaszpóráközösségek kapcsolatában.

Kezdetül a kormány volt a diaszpórapolitika centruma, a parlament és az egyéb közéleti szereplők (társadalmi szervezetek) csak ennek eszközei, illetve a háttérből igyekeznek befolyásolni az eseményeket. A kormány kezébe futnak össze a jogalkotás, az állami irányítás, igazgatás, pénzügyi és konzultációs eszközei. Hiába „társadalmasították” például a pénzelosztást, a közalapítványok alapító okiratát a kormány fogadja el, kuratóriumaikat a kormány nevezi ki, a pénzeszközök nagyságáról a költségvetési tervezésen keresztül a kormány határoz, sőt sokszor a kormányzati szervek sügnak: most érdemes pályázni. A közalapítványokba ugyan beépül a diaszpóra képviselőinek, kijáróinak lobbizása is, és testületi döntései nem szükségképpen azonosak a kormány elképzeléseivel, „lényegében kormányzati szándékot valósítanak meg”.⁴⁵

A diaszpóráközösségeket és azok tagjait támogató rendszer központi szereplőivé a közalapítványok váltak, amelyek kvázi államigazgatási szervként politizáltak, pénzt osztottak, koordináltak és belső működési rendjük szerint – az adott földrajzi területről, a határon túli szervezetektől toborzott tagok alkotta alkuratóriumok létesítésével szabályozták: ki, miként kaphat támogatást.

Ezt a folyamatot – amelyet csak csekély mértékben kísért a társadalmi nyilvánosság és a politika által delegált kuratóriumi tagok ellenőrzése – eltérően minősítették a közszereplők.

⁴² Interjú Törzsök Erikával, egykori államtitkárral (1999. április 28.).

⁴³ Interjú Báthory Katalinnal (Kárpátaljai Szövetség, 1999. február 24.).

⁴⁴ Interjú Hutterer Évával (Magyarok Világszövetsége, 1999. február 11.).

⁴⁵ Interjú Báthory Jánossal (HTMH, 1998. december 2.).

„1990 után folyamatosan alakult ki a közalapítványok rendszere. 1994-ben ebben annyi változás történt, hogy decentralizálták azokat, azzal a demokratikusnak látszó jelszóval, hogy az érintettek vegyenek részt az elosztásban. [...] Ezeknek az alapítványoknak a decentralizálása csak annyit jelentett, hogy olyan érdekcsoportok kezébe került a pénzek elosztása, akik onnantól kezdve önmaguknak osztották a pénzt. Egészen egyszerűen nem fordultak saját érdekeikkel szembe, és nem tartották szem előtt azt, hogy a legkvalifikáltabb, szakmailag legfelkészültebb helyekre irányítsák a forrásokat. Ez nagyon elhibázott dolog volt, és a pénzek felhasználása gyakorlatilag klientúrák építésére szolgált eddig minden magyar kormány idején. A források felhasználásának hatékonysága szempontként nem merült fel.”⁴⁶

A lobbizási lehetőségek és a döntési folyamatok szétterítése, a pénzfelhasználás korrupciós lehetőségének decentralizálása valósult meg úgy, hogy Budapest mentesült a felelősségtől, sőt meg tudta toldani a „veletek és értetek” jelszóval anélkül, hogy a társadalmi nyilvánosság nőtt volna. „Meg kellene próbálni azt az alapelvet követni, hogy a politika csak a feltételrendszer megteremtését célozza, és hogy ne az érintettek helyett való döntés, az eszközökkel, forrásokkal való visszaélés terepe legyen.”⁴⁷

A média a diaszpóra ügyének árnyalt kezelésére képtelen, nem érti az ügy összefüggését, ezért indokolt, hogy a kormány, a hivatalos politika felhasználja a sajtót, mintegy „helyére tegye a dolgokat”.⁴⁸ A média tehát pontosan és integráltan tükrözzön. „Mi azt szeretnénk, hogy a média egészében jobban benne lenne a határon túli magyarok ügye.”⁴⁹ Ezek a törekvések azonban ismét a kormány központi szerepét erősítik a közvéleményben.

A nemzeti ügynek nevezett diaszpórapolitikában domináltak a pártszempontok, a nemzetben gondolkodás és cselekvés helyett a pártok, „pártkombinációk” és a szavazóbázis külterjes építése folyt. Ezt megkönnyítette, hogy a diaszpóra szervezeteinek egy része éppen e politika „kiszolgálására” jött létre, a helyi lakosság társadalmi, demokratikus kontrollja nélkül.

„Ezek a zsebszervezetek annak nyilatkoznak és azt, amit az szeretne hallani, aki fizeti az útiköltséget [Magyarországra]. Ezek nem tömegszervezetek, nincsenek demokratikusan lefektetett működési szabályai, a vezetésnek nem kell kiállni az emberek elé, és vállalni a felelősséget. A sok kis szervezet létrejöttét tudatos politikai szándékok alapján részben az ukrán kormányzati szervek, részben a magyar kormányzat indukálta. Ez nekik nagyon kényelmes volt. Mindenki előveszi a saját kárpátaljai magyarját, ha kell.”⁵⁰

A diaszpórák közösségei megosztottsága – amelybe a véleménye szerint a kormányzat besegített politikai erőket: személyiségek kreálásával, támogatásával és a többiek „mellőzésével” – Budapest működését könnyítette és a kormány(pártok) súlyát növelte. Pedig a diaszpóra közösségei számára

⁴⁶ Interjú Törzsök Erikával, egykori államtitkárral (1999. április 28.).

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Interjú Szűrös Mátyással (MSZP, 1999. április 1.).

⁴⁹ Interjú Báthory Jánossal (HTMH, 1998. november 25.).

⁵⁰ Interjú Milován Sándorral, a KMKSZ alelnökével (1999. február 10.).

„az a jó politika, amely pártsemleges, amely nem akar szavazatokat nyerni azzal, hogy támogatja vagy nem a határon túli magyarokat. Az olyan párt, mint mondjuk a MIÉP, amely parlamenti párt és erősen nemzeti jellegű, szerintem sokkal több kárt okozott a határon túli magyaroknak, mint hasznot.”⁵¹

A diaszpóra és az anyaország viszonyában a kormány meghatározó szerepe olyan erőteljes, hogy sohasem merült fel, vajon lehetne-e e politika centruma maga a diaszpóra, annak közösségei. A kormányzat csupán az egyenrangúak párbeszédéig jutott el. A diaszpóra és az anyaország kapcsolatában, a polgári-konzervatív kormányok szerint a magyar kormánynak kell a központi szerepet játszania, vagy legalábbis ezt a látszatot kell kelteni a határon túli magyarokkal kapcsolatos ügyekben (hiszen „a politikában soha nem a tények számítanak, hanem a látszat”⁵²). Ugyanakkor a szociálliberális koalíció szerint az adott ország kormányának egyetértése, akarata nélkül nem lehet sokat tenni a diaszpóra érdekében. Ezt a felfogást racionálisan is magyarázza, hogy a területi államokban – nemzetközi hatásra, az alapszerződések nyomán, a kisebbségek politikai szereplővé válásával – létrejöttek a kisebbségvédelmi hivatalok, kormánysszervek. Ezek pedig természetes partnerei a kormányközi együttműködésnek. Abban az esetben pedig, ha a kisebbség képviselői kormányra jutottak a környező államokban, több okból is a kormányközi együttműködés erősödik, tovább szélesítve Magyarországon a kormány szerepét a diaszpórapolitikában, míg odaát a magyar szervezetek bekapcsolódását a közigazgatási, politikai struktúrákba.⁵³

A diaszpóra és az anyaország közötti ügyek, elvek alakításában sokkal inkább a politikai pártok, mozgalmak játszották a fő szerepet, noha a magyar közösségek úgy kezdtek bele a többségi nemzet rendszerváltásába, hogy tényleges szervezeteik – az egyházakat kivéve – nem voltak. Vajon miért maradtak ki a magyar–magyar csúcsból is a határon túli egyházak? Kevésbé legitimek? Nem elég politikusak? Talán azért, mert a politikai porondot fokozatosan kisajátító pártok az egyházakat nem tudták másként semlegesíteni, csak néhány egyházi személynek a politikába való bevonásával és az egyházi intézmények többségének a kizárásával. Másrészt az egyházak is az egyházi javak visszaadásának, kárpótlásának elmaradásával, fennmaradásukkal, intézményeik újjászervezésével voltak elfoglalva.

A vizsgált időszakban, különösen annak elején, erősen személyfüggő a politizálás. Ezt a jogi szabályozás alacsony szintjén lévő jogszabályok magas aránya, valamint az állami irányítás egyéb jogi eszközeinek gyors változása bizonyítja. Nemcsak az intézmények épültek ki, de a kormányváltással a politika centrumában lévő személyek, kapcsolati rendszerük és a politikai értékvilágnak, izlésnek megfelelő klientúra is cserélődött határon belül és túl. Ez a mechanizmus pedig könnyen kitermeli a karizmatikus személyeket és az újraközpontosítást a diaszpórapolitikában is.

⁵¹ Interjú Vargha Attila parlamenti képviselővel (RMDSZ, 1999).

⁵² Interjú Tabajdi Csabával, egykori államtitkárral (1999. május 4.).

⁵³ Interjú Nagy Annával (Kisebbségvédelmi Hivatal, Bukarest–Kolozsvár, 1999).

A POLITIKA HÉZAGOS KOORDINÁCIÓJA ÉS SZERVEZETE

Az Antall-kormány létrehozta a Határon Túli Magyarok Hivatalát, amelynek fő érdeme abban állt, hogy a diaszpóra szempontjait felszínen tartotta a kormányzati döntésekben. Sajnos az igazi közigazgatási, kormányzati döntés-előkészítésben, azok végrehajtásában a koordinációs feladatot nem tudta hatékonyan ellátni.

Ennek egyik oka volt – a modernizálásra szoruló közigazgatás általános gondjain és működési zavarai mellett –, hogy igen sok frissen áttelepült kapott benne munkát. Ezek az emberek a kisebbségi sérelmeiket éppúgy magukkal hozták új szerepükbe, mint személyes kapcsolataikat.

„Erős szubjektív meghatározottsággal kapcsolódtak be a munkába. Ettől kezdve az információáramlás megbicsaklik, és gyakorlatilag egy érzelmi alapú, sérelmi politizálás irányába tolják a magyar kormány hivatalos politikáját is. Nagyon lassan jött rá a magyar politikai vezetés arra, hogy megnyilvánulásainak nem a sérelmi alapon történő politizálást kellene követni, és hogy ennek a területnek a gondozását az államigazgatásban szakmaként kell kezelni.”⁵⁴

A szerepre nem készítették őket fel, nem ismerték a magyarországi jogszabályokat, állami apparátust, gazdaságot, intézményrendszert, közigazgatási hierarchiát, egyáltalán azt a közeget, amelyben egy új állami feladathoz a szükséges szakmai elismertséget ki kell vívni. Gyakran a határon túli magyarok nagykövetségeként, kijárójaként, ügyintézőjeként működött a hivatal, a szakszerű hivatalnoki, szakmai működés és a kormányzati politika végrehajtása helyett. A Horn-kormány alatt jöttek csak létre a szakmai munkabizottságok, amelyekben a közigazgatási szakterületek szerinti együttműködés konkrét ügyeit intézték, módszereit formálták meg.

A hivatal működésének másik korlátja: „Egy olyan területnek a kormányzati működtetése meglehetősen nehéz, amelyre vonatkozóan a magyar törvények és a végrehajtás nem tud hatással lenni, amelynek alanyai az ország határain kívül vannak, más országnak a polgárai.”⁵⁵ Ezért alapvetően azt a többségi közeget, annak az országnak a belpolitikáját kell ismerni és annak megfelelően megválasztani a mindenkori diaszpórapolitika eszközeit, amelyben az adott magyar közösség él, működik.

A hivatal kormányzati szintű koordinációs tevékenységét akadályozta, hogy a tárcák többsége úgy gondolta: a diaszpórával kapcsolatos ügyek nagyon távol esnek az ő felelősségi körüktől. Ezért a közvetlenül vagy más kormányzati szervtől hozzájuk került ilyen ügyeket továbbították a hivatalnak.

„De ennek szerencsére vége van, az új kormány által 1998-ban elfogadott, a minisztériumok feladat- és hatáskörét meghatározó kormányrendeletekben a tárcák feladatává tette, hogy az ügykörükbe eső, határon túli magyarokat érintő kérdéseket intézzék.”⁵⁶

⁵⁴ Interjú Törzsök Erikával, egykori államtitkárral (1999. április 28.).

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Interjú Báthory Jánossal (HTMH, 1998. december 2.).

Erre alapozva most már jogszabályra hivatkozva továbbbithatja a feladatkörükbe eső tennivalókat az 50–60 fős, azaz nem nagy létszámú hivatal az illetékes szaktárcáknak, államigazgatási szerveknek.

A hivatal státusa is változott a vizsgált időszakban. Kezdetben titkárságként működött a Miniszterelnöki Hivatalban, majd rövidesen önálló országos szervvé alakították, amely felett a felügyeletet államtitkár látta el, közvetítve a kormány politikáját a hivatal felé. 1998-ban a Külügyminisztériumba integrálták, ezzel elsősorban külpolitikai, nem pedig tárcák feletti stratégiai kérdéssé téve a diaszpórával kapcsolatos kormánypolitikát. Így szakítottak a korábbi két kormány munkamegosztásával, amelyek tárcaérdekek felett álló szervként a Miniszterelnöki Hivatal keretében működtek mintegy összkormányzati teendők ellátására. A politikus értékelése szerint ugyan a hivatalt a „külpolitika részeként most a Külügyminisztérium felügyeli, de a téma jelen van a magyar kormányzatban és a gyakorlati politikában”.⁵⁷

A diaszpórapolitika végrehajtásának sajátos intézményei az alapszerződésekben szereplő, fokozatosan kiépülő *vegyes bizottságok*. Közigazgatási szervként nem, inkább a már említett „társadalmasítás” keretébe lehet azokat elhelyezni. A működésüket és különösen eredményességüket méltatók inkább „siratófalnak” vagy „panaszírodának” nevezték őket. Közülük csak azok voltak eredményesek, amelyek témakörök szerint szakmai albizottságokat hozta létre. Ilyen például a román–magyar és a szlovák–magyar vegyes bizottsági rendszer. Az egyetlen testületként működő bizottságok (szlovén, horvát, ukrán) alig értek el eredményt, részben a másik fél politikai akarata, közigazgatási rendszerének hiányosságai miatt. E „totális vegyes bizottsági üléseket” a vezető államtitkár szinte átbeszéli, és nincs mód a szakmai vitára, egyeztetésre.

A diaszpórapolitika eredményességét egyesek annak jól koordinált érvényesítésén, mások inkább a diaszpóráközösségeknek nyújtott erkölcsi, politikai és különösen anyagi támogatásán mérik, amelyek elosztásába különböző alapítványokat, közalapítványokat, tanácsadói bizottságokat vontak be. „Az erre szánt százmilliók magyar fülnek nagyon nagyok tűnnek, a költségvetésre hangolt fülnek viszont kicsinek.”⁵⁸

„Ma az Illyés Közalapítvány támogatási alapját az Orbán-kormány jócskán megemelte. Közel egymilliárd forintból rendelkezik. Az Illyés Közalapítvány működésén keresztül láttam, hogy jelentős anyagi segítséget sikerült nyújtani. Létrehoztuk az alkuratóriumokat, hogy ők mondják meg, hova ajánlatos anyagi segítséget adni. Elég jól működik ez a rendszer. Most annyiban módosult a támogatás formája, hogy úgy döntött a kuratórium: a kormánytól kapott plusz összeget, közel 400 millió forintot, bizonyos stratégiai célokra tartják fenn, például kulturális, oktatási bázisok kiépítésére.”⁵⁹

Ennek igazi indoka azonban inkább az, hogy a „társadalmasított”, közalapítványi (fő- és alkuratóriumi, bizottsági) döntéshozatal igen lassú, és a támogatási célok gyakori átfedése miatt a kormányzati szándékokhoz képest bizonytalan.⁶⁰ Ezért növelték a központi

⁵⁷ Interjú Csapody Miklóssal (MDF, 1999. április 22.).

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Interjú Szűrös Mátyással (MSZP, 1999. április 1.).

⁶⁰ Interjú Báthory Jánossal (HTMH, 1998. december 2.).

felhasználású pénzeket, összességében pedig az elosztható támogatásokat az Új Kézfogás, az Illyés, az Apáczai Közalapítvány, a Segítő Jobb és a Mocsáry Alapítvány költségvetésében. A pénzelosztás és a döntéshozatal társadalmasítása többféle gondot okozott. Gyenge volt a ellenőrzési és az elszámoltatási rendszer, az azonos döntéshozatali-támogatási módszer nem volt alkalmas eltérő célokra (oktatási, kulturális támogatás vagy éppen kisvállalkozások fejlesztése).

„Ami az Új Kézfogás Alapítványt illeti, az elképzelés szerint az alapítvány kft.-je létrehoz egy új társaságot, azzal a vállalkozással, amelynek a pályázatát pozitívan bírálták el, és ennek a cégnek a felét az biztosította. Utána a vállalkozónak kellett kivásárolnia öt éven belül, hogy a pénz visszaforgjon az alapítványba. Ez nem működött, mert az így létrehozott cégek nagy részét kifosztották, csődöt jelentettek, a pénz eltűnt. Az üzleti életben másfajta szabályok uralkodnak, mint máshol, az alapítványt teljesen piaci alapra kellett volna helyezni, és erősíteni a munkahelyteremtő jellegét.”⁶¹

Nincs egységes kormányzati koordináció, a közigazgatási feladatok, programok, a jogalkotás összefüggő, hatékony rendje nem épült ki, és emiatt az amúgy sem részletesen kidolgozott diaszpórapolitika érvényesítése részleges, a többféle hatásköri rendezés ellenére. Hiába építette be az Orbán-kormány 1998-tól a miniszteri statútumokba az alkotmánybeli állami feladat ágazati felelősségét.

LESZ-E TÁMOGATÁSI PRIORITÁS ÉS POLITIKAI STRATÉGIA?

A diaszpórapolitika stabil alapelvei, hosszú távú céljai és prioritásai hiányoznak. Ez alól kivétel az az alapelv, amelyet a vizsgált időszakban mindhárom kormány közösen vallott: *élhessenek a magyar közösségek tagjai szülőföldjükön*. Ehhez az etnikai arányokat az adott országban, régióban ne próbálják meg erőszakosan megváltoztatni. A magyar közösségek a rendelkezésre álló jogi, gazdasági, intézményi eszközökkel annak az országnak az életében vállaljanak minél jelentősebb szerepet, ahol élnek. Ehhez a magyar közösségeknek „egzisztenciális megerősítésre van szükségük, hogy ne fokozódjon a lemorzsolódás, az asszimiláció és mindaz, ami a magyarokat szorítja”.⁶² A magyar kormány igyekezett partnerként mindehhez segítséget nyújtani. Ehhez persze fel kellett fokozatosan ismerni, hogy a szomszédos országokban a magyar politikai elit, a magyar érdek-képviselői és politikai szerveződések sikere alapvetően az adott ország politikai, gazdasági viszonyaitól függ, nem pedig a magyar kormány politikájától és általában a magyarországi hatásoktól. Másként fogalmazva: a diaszpórapolitika alanyaira gyakorolt hatás csak kiegészítője lehet a közösségek megmaradásának, boldogulásának, önszerveződésének. Ebből az elvből fakad, hogy „egyik kormánynál sem láttam, hogy támogatta volna az áttelepülést, a határon túli magyarok ide vándorlása nem pozitívan értékelt jelenség”.⁶³ Másrészt a sikeres „szülőföld-politika” elejét veheti a tömeges áttelepülésnek.

⁶¹ Interjú Mátis Jenő parlamenti képviselővel (RMDSZ, 1999).

⁶² Interjú Csapody Miklóssal (MDF, 1999. április 22.).

⁶³ Interjú Halzl Józseffal, az Illyés Közalapítvány kuratóriumi elnökével (1999. április 16.).

Ezen a folyamatosan vallott „szülőföld-politikán” nem változtatott érdemben a diaszpóra tagjainak, szervezeteinek reflexiója.

„A határon túliak azt tartják igazságtalannak, hogy itt Magyarországon legalább egy évig letelepedési és munkavállalási engedéllyel kell rendelkeznie, hogy visszahonosodhasson. Azt a magyar kormánynak akceptálnia kellene, ha valaki ősei hosszú sorával bizonyítani tudja, hogy magyar faluban, magyar földön élt. Jó példa erre gróf Vass Albert esete, aki emigrációba ment Ceaușescuék üldözése elől, és 1993–94-ben haza akart települni 93 évesen, hogy itthon halhasson meg. A magyar kormány nem engedte, azzal utasították el, hogy Sepsiszentgyörgyön született, az pedig nem Magyarország.”⁶⁴

Az áttelepülés, hazatérés és a magyar állampolgárság megszerzése nem vált egyszerűbbé, netán automatikussá, és annak megkönnyítése soha nem is volt a diaszpórapolitika célja. „A hivatali eljárások is nagyon durvák, nem úgy fogadják ezeket az embereket, mint akik hazatértek.”⁶⁵

A diaszpórapolitika másik állandó elemévé vált a magyar *határon való átlépés* könnyítése és a „Schengen-pánik” okainak megelőzése. Számtalan kétoldalú egyezmény megkötése, illetve hatályban tartása, alapszerződések és vegyes bizottsági ülések témája lett a „vasfüggöny lebontása”. Az utazási akadályok egy része megszűnt, és helyükbe újak jöttek.

„A Szovjetunió fennállása idején nem nagyon lehetett átjárni. Kikötötték, hogy csak rokonhoz, évente csak egyszer. A gorbacsovi peresztrojka idején már ismerőshöz is, és a kishatárátlépővel is jöhettek. Most viszont katasztrofális a helyzet. Egyrészt olyan ára van az útlevélnek, hogy az átlagember számára megfizethetetlen, ráadásul nagy a munkanélküliség, hónapokat késnek a fizetések is. Most már gyereket is csak útlevéllel lehet hozni, nincs az, hogy csak a kísérő tanár kezében van egy lista a buszban, ő felelt a gyerekekért. Ezt most már nem lehet megcsinálni.”⁶⁶

Ami pedig a vízumrendszert, a beutazás feltételeinek szelektív szigorítását illeti, abban nagyok az elvárások, sok az ígélet és kevés az egyenes, szakszerű válasz. Pedig jobb lenne mielőbb tisztázni a magyar politika szűkös mozgásterét az „uniós stréberség” és a „magyarkodó retorika” között. Például így:

„Magyarországnak szűrő szerepet kell betöltenie az Európai Unió keleti határain. Ez valószínűleg nem a magyar politikusoktól fog függeni, hanem követelmény lesz, amit teljesíteni kell, ha EU-tag akar lenni. Ezeket pedig inkább Brüsszelben fogják eldönteni, nem annyira Budapesten.”⁶⁷

Az Antall-kormány idején keresték a magyar kisebbség helyzetének „nemzetköziesítési lehetőségét”, például az alapszerződések megkötése útján, bár sokszor nem éppen a legjobb

⁶⁴ Interjú Báthory Katalinnal (Kárpátaljai Szövetség, 1999. február 24.).

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Interjú Hutterer Évával (Magyarok Világszövetsége, 1999. február 11.).

⁶⁷ Interjú Vargha Attila parlamenti képviselővel (RMDSZ, 1999).

módszereket használták ehhez. Továbbá „a magyar diplomácia úttörő szerepet vállalt az 1990-es évek elején a kisebbségi jogok európai rendszerének kidolgozása területén, éppen a magyar kisebbségek sajátossága miatt, hogy az európai kisebbségi jogok minél magasabb szinten stabilizálódjanak”.⁶⁸ Ebben gyakran éppen az EU-államok nem voltak szövetségeseink, amelyek követelményeihez, elvárásaihoz igazodva alakult a kormányok (kül)politikai irányvonala. Az európai államok ugyanis attól tartottak, hogy a magyarok túlságosan sokat bolygatják a kisebbségi ügyeket, például az autonómia kérdésének felvetésével. A Horn-kormány ezt az ellentmondást a gyorsított csatlakozással kívánta feloldani, és megvádolták azzal, hogy diaszpórapolitikájával szemben mindenekfölöttivé vált az euroatlanti integrálódás. „Ez tulajdonképpen nem állja meg a helyét, ugyanakkor az érzelmi kinyilatkoztatások szintjén, az anyagi támogatások tekintetében többet tehetett volna a Horn-kormány, ... ám törekedett arra, hogy ne csökkenjen a támogatás reálértéke.”⁶⁹ Az integrációnak mindent alárendelő kormányzati politikát elvető Orbán-kormány nemzetpolitikaként nevezte meg a határon túli magyarokkal kapcsolatos felelősség ügyét. Az Alkotmányban szereplő felelősség morális parancsát megkísérlik jogi szabályokká, igazgatási intézkedésekké és nagyobb léptékű anyagi támogatássá konvertálni. Így merül fel 1998-tól a diaszpóra-magyarok, illetőleg a határon túli magyarok jogállását rögzítő törvény megfogalmazása, kedvezményeket nyújtva több jogviszonyban (a beutazás, a tartózkodási engedély, a bevándorlás, az állampolgárság megszerzése, az oktatás, az egészségügy, a munkavállalás terén).⁷⁰ A kérés a határon túli közösségektől indult, és az Állandó Magyar Értekezlet is felvetette, „hogy a határon túli Magyarországon többnek érezze magát, mint egy turistát”.⁷¹ A vizsgált időszakban sok vitát kavart a „külmagyarok” kettős állampolgárrá tétele, részben a „Schengen-pánik” kivédésére, de az Orbán-kormány idejére ennek még felvetése is lekevert a napirendről. „Az állampolgársággal egy dolgot lehet megoldani, azt, hogy Románia magyarok nélkül maradjon.”⁷² Mivel a kormány a határon túli magyarokkal foglalkozó kormányzati hivatalt a Külügyminisztérium alá rendelte – ezzel külkapcsolati jelleget adva az egész diaszpórákérdésnek – óvatos lett a megközelítés. Ugyanis „nagyon nehéz jogilag pozitív diszkriminációt megfogalmazni, a magyar törvényhozás nem rendelkezhet egy másik ország állampolgáráról, ez két ország közötti konfliktust jelenthetne, ami nem kívánatos”.⁷³

Abban is azonos volt a három kormány diaszpórapolitikája, hogy általában nagy teret szentelt a kulturális-oktatási ügyeknek, persze más-más személyek, összegek, intézmények, ideológiák felhasználásával. E téren azonban a konkrét prioritások mindegyik kormány esetén hiányoztak. Kit akarunk támogatni: a szórványban, a tömbben élő vagy a már asszimilálódó diaszpóráközösségeket, -tagokat? „És hol van az a határ, amin túl már nem érdemes a szülőföldön boldogulást támogatni?”⁷⁴ Ez különösen azért lenne fontos, mert a nyelvét veszítő diaszpóratag is őrizheti magyarságtudatát, ám nincsen felmérés, becslés arról sem, milyen a magyar nyelven folyó közismereti oktatás a diaszpóráközösségekben.

⁶⁸ Interjú Báthory Jánossal (HTMH, 1998. november 25.).

⁶⁹ Interjú Tabajdi Csabával, egykori államtitkárral (1999. május 4.).

⁷⁰ Interjú Báthory Jánossal (HTMH, 1998. november 25.).

⁷¹ Interjú Halzl Józseffel, az Illyés Közalapítvány kuratóriumi elnökével (1999. április 16.).

⁷² Interjú Kelemen Hunor államtitkárral (Művelődési Minisztérium, Bukarest, 1999).

⁷³ Interjú Vargha Attila parlamenti képviselővel (RMDSZ, 1999).

⁷⁴ Interjú Halzl Józseffel, az Illyés Közalapítvány kuratóriumi elnökével (1999. április 16.).

A szülőföldön maradás elvét követve nem lehet cél, hogy minél többen átvándoroljanak, befejezve tanulmányaikat itt letelepedjenek, és ne „szülőföldjén kamatoztassa az értelmiség a tudását”, töredékessé téve a kisebbségi társadalmat.⁷⁵ Prioritások hiányában azonban nehéz segítséget nyújtani találmomra a különböző oktatási formák, tankönyvek, pedagógiai anyagok fejlesztésében, a pedagógusképzésben. Mások szerint egyenesen stratégiai ügy kulturális téren a hosszú távú gondolkodás és támogatás a diaszpóra számára.

„Mi elvárjuk, hogy ugyanúgy magyarnak tekintsenek, mint a magyarországi magyarokat, viszont nem lehet az az igényünk, hogy ugyanolyan anyagi támogatásban részesítsenek. Az anyagi támogatást mi nem alamizsnaként tekintjük, hanem egy nagyon hasznos befektetésnek a mindenkori magyar kormány részéről. Mert mi azt a kultúrában mindenképp visszaadjuk.”⁷⁶

Az oktatás területén az első szabadon választott magyar kormány idején kialakult struktúrák, minden jó szándék ellenére, rosszak. Ez az időszak, amikor diákok ezrei kerülnek Magyarországra, de legfeljebb húsz százalékuk tér vissza a szülőföldjére a végzés után. Ennek természetesen számtalan oka van. Érvényesült az az elhibázott elv, miszerint a magyar kormánynak nem lehet támogatni a szomszédos országok állami felsőoktatási intézményeit, így nem lehet támogatni a kolozsvári, a pozsonyi, az újvidéki vagy az ungvári magyar diákságot és tanári kart sem, mert hiszen ezek az adott ország állami intézményei. Ehelyett elindultak a „kvázi-felsőoktatási intézmények” támogatásának irányába, amelyek viszont nem adnak akkreditálható diplomát, és főleg nem adnak olyan tudást, amellyel az adott országok munkaerőpiacán versenyképessé válna a magyar diákság. Továbbá ellenérdekeltté teszi ezeket a felsőoktatási intézményeket, hogy küzdjenek az akkreditációért, hiszen abban a pillanatban, hogy az adott országban az akkreditációt megkapnák, elesnének a magyarországi támogatástól. „Ez a hihetetlenül rossz rendszer a mai napig működik.”⁷⁷

A határon túli ügyekben az oktatási-kulturális tárcának kezdettől kiemelkedő szerepe volt, a rendelkezésükre bocsátott költségvetési források jelentős részét alkották a kormányzati támogatásnak (magyarországi ösztöndíjak, továbbképzési programok, könyvtárak, színházak, rendezvények, könyvkiadás, lapkiadás céljaira). Ott alapokat, előirányzatokat hoztak létre, amelyek felhasználását „társadalmasítva” különböző bizottságokat alakítottak (például Magyar Ösztöndíjtanács), bevonva írókat, irodalomtörténészeket, közéleti személyiségeket, hogy tanácsot adjanak az elosztásban. Ezeket a tanácsokat a minisztérium tiszteletben tartja.⁷⁸

Az emigrációs közösségek támogatásának egyetlen stratégiai eleme a vizsgált időszakban a magyar identitás megőrzéséhez nyújtott, kissé kampányszerű akció (támogatás egy-egy rendezvényhez, könyv kiadásához), valamint egyetlen intézménytípus fenntartása, „hiszen ugyanaz a kultúrahordozói szerep” hárul rájuk, amelynek „megerősítése szükséges, például a külföldi magyar *kulturális intézetek* hálózata által. Az intézetek elsődleges feladata,

⁷⁵ Interjú Szűrös Mátyással (MSZP, 1999. április 1.).

⁷⁶ Interjú Szilágyi Pállal, a Babeş-Bolyai Egyetem rektorhelyettesével (1999).

⁷⁷ Interjú Törzsök Erikával, egykori államtitkárral (1999. április 28.).

⁷⁸ Interjú Báthory Jánossal (HTMH, 1998. december 2.).

hogy a magyarságképet a fogadó országban javítsa, emellett intézményes szálát jelentse-
nek a magyar kultúrához az ott kint élő magyaroknak is.”⁷⁹

A bárhol élő diaszpóráközösségek magyar nyelvű tájékoztatására és kulturális szolgál-
latára létesült a Duna Televízió. Szerepét sokkal inkább a Kárpát-medencében élők méltat-
ták. E „szellemi kenyérrel” kapcsolatosan elvárják, hogy „magasabb szinten foglalkozzon
a határon túli magyarok kérdésével”, „megfelelő anyagi támogatást kapjon, mert reklá-
mokból nem él meg”,⁸⁰ hiszen közönsége főként nem itt fogyaszt. Működésének kritikusai
szerint idealizált képet sugároz az anyaországról és a határon túli magyarokról is, az „éles
sarkok lekerekítésével”.

A diaszpórapolitika prioritásainak, tartós elveinek hiányában, a csak lassan intézmé-
nyesülő párbeszéd mellett a magyarországi támogatás kevésbé szolgálta a diaszpóráköz-
össégek politikai szocializációját, megerősítését, szellemi, gazdasági, politikai, intézményi
autonómiájuk, önrendelkezésük, kettős kötődésük (helyi-állami politikai közösség részeként
és magyar intézményként) fejlesztését. Például a piaci helyzethez való alkalmazkodást,
felkészülést a szülőföldön maradás elve következetes érvényesítésével csak az Új Kézfogás
Alapítvány segíti, és csak az évtized végén fogalmazódott meg az Apáczai Közalapítvány
céljai között, hogy a határon túli oktatási intézmények segítségével érhető el a szakképzés
korszerűsítése, a helybeni képzés és boldogulás. Szintén csak az utóbbi év fejleménye,
hogy az Illyés Közalapítványban a sokféle célra fordított pénzek szétforgácsolódnak.

„[Ez] egy bizonyos ponton már akadályává vált annak a hosszú távú építkezésnek, amit
a magyarságnak célul kell kitűzni. Ezért a mostani többletpénz elsősorban intézmény-
fejlesztési célokat szolgál, olyan stratégiai projekteket, amelyek vagy az oktatás, vagy
a kultúra, vagy a magyar önszerveződés számára jelentenek alapot.”⁸¹

A határon túli közösségek önszerveződésének, autonómiájának egyik biztosítéka le-
hetne az évtizedekkel korábban elvett egyházi és egyéb közösségi tulajdonok visszaadása,
illetve a kárpótlás, amelynek ügyében határozott kiállást várnak el a magyar kormánytól.
Ennek hangot adhat a kormány a nemzetközi fórumokon, a vegyes bizottságokban a hazai
és diaszpóráközösségekkel, egyházakkal összefogva.⁸²

A támogatási stratégia kidolgozása csak az évtized végére vált igénnyé. Az addig
ötletszerűen nyújtott vagy lobbizással elnyert támogatások nem elsősorban a diaszpóra
önszerveződését, szülőföldön boldogulását, érdekérvényesítési képességét, azaz a partner-
séget erősítették, hanem inkább a függőséget, a hierarchikus viszonyokat, a klientúraépítés
mechanizmusait, akár szándéktalanul is.

A diaszpórapolitikát érvényesítő intézményrendszer stabil elvekre épülhet. „A magyar
kormány csak most dolgozza ki világosan a koncepcióját, és a kárpátaljai magyarságnak
is most véglegessédenek a szervezetei, amelyek ezt a kapcsolatot mederben tartják.”⁸³

⁷⁹ Interjú Csapody Miklóssal (MDF, 1999. április 22.).

⁸⁰ Interjú Szilágyi Pállal, a Babeş-Bolyai Egyetem rektorhelyettesével (1999).

⁸¹ Interjú Halzl Józseffel, az Illyés Közalapítvány kuratóriumi elnökével (1999. április 16.).

⁸² Interjú Méder Zsoltal, a Sulyok István Református Főiskola igazgatójával (1999).

⁸³ Interjú Báthory Katalinnal (Kárpátaljai Szövetség, 1999. február 24.).

Az intézményrendszer kiépítése és működése nem venné figyelembe az egyes kormányzati ciklusokat, és – látjuk más példákon – a mai zsákmányelvű kormányzati politika sikertelen a négy éven túlnyúló intézkedések, politizálás terén. Így mindig az ideiglenesség, a részlegesség állandósul, ami megnöveli a személyfüggő politizálás, koordináció hatókörét.

ALAPSZERZŐDÉSRŐL ALAPSZERZŐDÉSRE

Többféle tanulság vonható le a szomszédos országokkal kötött alapszerződések feletti parlamenti vitából, hiszen ez adott elsőként alkalmat a politikusok és a közéleti szereplők, valamint a média munkatársai számára a nyilvános diskurzusra. Az alapszerződések vitáját egyetlen fordulatban foglalhatjuk össze: „az érzelmek és az ész konfliktusának lehetünk tanúi”.⁸⁴ A vitákban nem mellékesen került szóba a diaszpórapolitika, hanem az volt maga a közvetlen vagy közvetett tárgy, az asztalon fekvő dokumentum címétől függetlenül. Másrészt bepillantottunk abba, hogy a különböző kormányok és egyáltalán a diaszpórapolitika miként képes reagálni a diaszpórák közösségeik életkörülményeinek különbségeire, az adott országban a gazdasági, társadalmi fejlődés és a diaszpórák közösség önszerveződésének eltérésére, a regionális különbségekre.

A Kárpát-medencén kívüli magyarsággal kapcsolatosan szinte érzéketlen a politika, a „nyugati magyarság” differenciált kezelése érdekében szinte semmi sem történt. (Talán kár, hogy az Egyesült Államokkal, Kanadával vagy Ausztráliával nem készült alapszerződés.)

A következőkben az ukrán és a román alapszerződések országgyűlési vitáját elemezzük. A két állammal kötött szerződés alapszerződés elnevezéssel vonult be a köztudatba, holott a címben jószomszédságról, megértésről, az együttműködés alapjairól van szó. A rövidített alapszerződés kitétel azt sugallta, hogy új alapokra kell helyezni a regionális kapcsolatokat, és ezért is védte az aláíró kormány körömszakadtáig a saját egyezményét a szöveg bármiféle módosításával szemben. Nincs harmadik út – vagy egészében kell elfogadni, vagy egészében kell elvetni, hiszen „alapkérdésről” van szó.

A két szerződésről – azok megerősítése előtt – összesen 22 órát vitatkoztak a képviselők a parlamentben. Ha magunk elé vesszük tehát a két vita felszólalóinak teljes névsorát, azt találjuk, hogy legfeljebb 20 honatya adott hangot érdemben véleményének, összességében jóval szűkebb kör polemizált, mint ahogyan azt a tömegtájékoztató sugallta.

A szuverenitását frissen visszanyert Ukrajnával 1991. december 6-án írta alá a szerződést a kormány. Korábban, még a szocialista Ukrajna fogadta el az 1991. május 31-én keltezett *Nyilatkozatot* a nemzeti kisebbségek jogainak biztosításáról. Szintén az USZSZK szerepel a nyilatkozat végrehajtását szolgáló *Jegyzőkönyv* aláírójaként. Az Antall-kormány csak 1992 júniusában nyújtotta be az aláírt alapszerződést megerősítésre az Országgyűléshez, amelyet a Külügyi Bizottság (Horn Gyula elnöklétével) visszaküldött a kormánynak újratárgyalásra, mégpedig a szerződés 2. cikkében foglaltak miatt. Továbbá háttér-információkat kért a kormánytól a szerződésről. 1992. július 1-jén az ukrán parlament ratifikálta a szerződést, amelynek részét képezte a mások előtt is nyitva álló *Nyilatkozat*. (Sikerét mi sem

⁸⁴ Molnár Gyula (MSZP), *Országgyűlési Napló*, 1996. szeptember 3.

bizonyítja jobban, mint hogy ahhoz 1991. decemberében Horvátország, 1992 novemberében Oroszország, decemberben pedig Szlovénia is csatlakozott.)

Eközben Ukrajnában elfogadták a kisebbségi törvényt, a nyelvtörvényt, Kárpátalján bizonyos települések visszakapták történelmi nevüket, 1993. április 30-án Ungváron nyilatkozatot fogadtak el a magyar kulturális önkormányzatról. 1993. május elején a parlamenti Külügyi Bizottság ismét megvitatta a szerződést. Az Országgyűlés május 11-én fogadta el a szerződést, amely június 16-án életbe lépett. Nem volt sietős a szerződés kihirdetése, ám 1995. május 23-án, a kihirdetést szolgáló törvényjavaslat felett ismét vita kerekedett.⁸⁵

A román alapszerződést még annak aláírása előtt nagy belpolitikai és parlamenti érdeklődés kísérte. Az ellenzéki pártok javaslatára – példátlan eset – rendkívüli ülésszakot hívtak össze a megkötést megelőzően, 1996. szeptember elején. Bár az Országgyűlés a javasolt tervezetet elutasította, azt 1996. szeptember 16-án aláírták Temesváron. 1996 decemberében ismét napirendre tűzték az alapszerződést, és végül 1996. december 10-én megerősítette azt a parlament.

„Az alapszerződés nem tekinthető diplomáciai remekműnek”⁸⁶ – így összegezte Horn Gyula a véleményét az ukrán alapszerződésről. Ez önmagában nem magyarázza, hogy a ratifikációról folyó parlamenti vitát miért kísérte az átlagosnál sokkal nagyobb érdeklődés. Máskor ugyanis a bármennyire is hevenyészett nemzetközi egyezmények viszonylag gyors és formális megerősítésére kerül sor az Országgyűlésben. Ebben az esetben azonban számos sikertelen ügyrendi és módosító javaslat született (például a ratifikációra csak akkor kerüljön sor, ha Kárpátalja valódi autonómiát kap, legyen a megerősítés feltétele, hogy egy év múlva a kormány beszámol a megvalósításról). Csupán egyetlen ügyrendi javaslatot fogadtak el: az alapszerződésről név szerint szavaztak a képviselők.

Hasonlóan kacskaringós volt a román–magyar alapszerződés megerősítésének menete is. Az első plenáris vitát követően elutasították az akkor még aláírás előtt álló dokumentumot a honatyák. Mindezt tetézte, hogy a parlamentben rendkívüli ülést hívtak össze az ellenzék javaslatára, amely újabb mérkőzést jelentett a kormány és az Országgyűlés között: ki köti a nemzetközi szerződéseket. A módosító indítványokat (például kössék az alapszerződést két évre, mert ennyi idő alatt kiderül, hogy valóban biztosítják-e a másik országban a kisebbségi jogokat; vagy legyen az aláírás feltétele a Romániában elvett egyházi ingó és ingatlan javak visszaadása, a kárpótlás, hiszen ez lesz az alapja a magyar közösségek kulturális önszerveződésének) a külügyi vezetés nem tartotta a diplomáciában elfogadható megoldásnak, a parlamenti matematika alapján a koalíciós honatyák minden egyes javaslatot leszavaztak. A hiányos kisebbségvédelem erősítésére még egy utolsó kísérletet tett az ellenzék 1996 decemberében, az aláírt szerződés megerősítése feletti vitában. Jobb meggyőződésük ellenére támogatták az alapszerződés ratifikációját, ha országgyűlési határozattá emelik az 1996. július 4–5-én tartott magyar–magyar csúcson elfogadott zárónyilatkozatot. A kormány ezt azzal utasította vissza, hogy a két dokumentum között nincs tárgyi összefüggés. Harmadjára az alapszerződés kihirdetésekor, 1997 májusában újabb alkalmat találtak a vita folytatására.

⁸⁵ Az 1995. évi XLV. törvény a Magyar Köztársaság és Ukrajna között a jószomszédság és az együttműködés alapjairól. A Kijevben 1991. év december hó 6. napján aláírt Szerződés kihirdetéséről.

⁸⁶ Horn Gyula (MSZP), *Országgyűlési Napló*, 1993. május 4.

Az ukrán alapszerződés vitájának tíz órája alatt meglehetősen ritkán hivatkoztak a képviselők a dokumentum konkrét rendelkezéseire. Ha kivételesen szájukra vették a szerződés valamely cikkét (összesen 39 alkalommal), akkor az az esetek kétharmadában a viták békés rendezését, az egymással szembeni fegyveres agresszióról való lemondást és a területi épség tiszteletben tartását kimondó 2. cikket⁸⁷ érintette. E sokat citált cikk ukrán javaslatra született, szinte ez állt a viták középpontjában, amelynek kapcsán egymással összebékíthetetlen nézetek csaptak össze. Nagyon sokszor került szóba a *Helsinki Záróokmány*. Mintha igaza lenne azoknak, akik elsődlegesen külső elvárásoknak való megfelelésként, nem pedig szuverén kezdeményezésként kezelték az alapszerződést a parlamenti vitában.

A román alapszerződés megkötésével, majd megerősítésével kapcsolatos felszólalásokban vagy száz esetben hivatkoztak a jogi dokumentum valamely rendelkezésére. A határookra vonatkozó kitételek azonban, amely szinte azonos az ukrán–magyar alapszerződésben szereplővel, szinte alig emlegették a képviselők (4. cikk⁸⁸). A kisebbségi jogokról rendelkező szakaszt ugyanakkor minden konkrét szöveget idéző felszólaló kritizálta, különösen azért, mert a kisebbségi jogokat nagyon puhán, a belső jogra hagyatkozva szabályozza (15. cikk). E cikkhez kapcsolódik a sokat vitatott lábjegyzet, amely a kihirdetett szerződésben mellékletté változott. Összesen 25 alkalommal emlegették az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének a nemzeti kisebbségek jogaival kapcsolatos 1201-es ajánlását⁸⁹, és több esetben a szerződések jogáról szóló bécsi egyezményt⁹⁰. Szóba került még az Európa Tanács azon határozata, amelyben Románia vállalta a tagfelvételnél, hogy visszadja az elvett egyházi javakat, illetve megfelelő kárpótlást nyújt.

A parlamenti diskurzusban megvitták, mi a közvetlen és közvetett rendeltetése az alapszerződéseknek. Igen sokan tekintették biztonságpolitikai ügynek, a rendezett államközi kapcsolatok kialakítását biztosító eszköznek, mások a regionális politika alapjának, esetleg a gazdaságpolitika eszközének. „A kisebbségpolitikában még mindig nem kapott kellő súlyt, hogy a romániai magyar közösség helyzetét az anyanyelv, az anyanyelvi kulturálódás mellett gazdasági pozíciója fogja távlatosan meghatározni.”⁹¹ A legtöbben azonban (elismerve vagy azt tagadva) az integrációs politika részének, a nyugati, az európai elvárások történelmi teljesítésének minősítették. A kormány az ukrán alapszerződéssel kapcsolatosan azonban világossá tette: „ezt a magyarság érdekében, a magyar haza biz-

⁸⁷ „A Szerződő Felek az Egyesült Nemzetek Alapokmányában és az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet dokumentumaiban vállalt kötelezettségeikkel összhangban a közöttük esetleg felmerülő vitákat kizárólag békés eszközökkel oldják meg. Solha, semmilyen körülmények között sem alkalmazzák egymással szemben elsőként fegyveres erőiket. A Felek tiszteletben tartják egymás területi épségét, és kijelentik, hogy egymással szemben nincs, és nem is lesz területi követelésük.”

⁸⁸ „A Szerződő Felek, a nemzetközi jog elveivel és normáival, valamint a Helsinki Záróokmány alapelveivel összhangban megerősítik, hogy tiszteletben tartják közös határuk sérthetetlenségét és a másik fél területi integritását. Úgyisntén megerősítik, hogy egymással szemben területi követelésük nincsen, és ilyet a jövőben sem támasztanak.”

⁸⁹ Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1201-es ajánlása (1993) az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez kapcsolódó, a nemzeti kisebbségek jogairól kiegészítő jegyzőkönyvről.

⁹⁰ Az 1987. évi 12. törvényerejű rendelettel kihirdetve. Elsősorban a 31. cikkre hivatkoztak, mert annak rendelkezése értelmében az alapszerződés része a szöveghez készített lábjegyzet és melléklet is, minden ellenkező elképzelés ellenére.

⁹¹ Tabajdi Csaba (MSZP), *Országgyűlési Napló*, 1996. szeptember 3.

tonsága, védelme érdekében tettük, a határon túli magyarság érdekében, és ezen az úton fogunk továbbra is haladni”.⁹² Ezt hitelteleníti, hogy

„a szerződésben egyetlenegyszer sem szerepel a magyar kisebbség, a magyar nemzetiség vagy a magyar etnikum megfogalmazás, amely arra utalna, hogy a szerződés aláírására elsősorban azért kerül sor, hogy garanciákat kapjon az elcsatolt területeken élő magyarság megmaradását illetően.”⁹³

A kormányfő érveléséhez pedig végképp nem illeszkedett a legtöbbet támadott rendelkezés a területi integritásról és a határok megváltoztathatatlanságáról. E cikket elvetők nagy többsége nem a nemzetközi jog alapján érvelt, hanem érzelmi okokra, a múlt sérelmeire hivatkozott, hiszen „valamiféle rosszul megemésztett történelmi helyzetet megpróbálnak nacionalista erők visszakérődzni”.⁹⁴ A történelmi helyzet a trianoni békeszerződés miatt előállt következményekre vonatkozik. A szerződést (ilyen szövegezésben) elutasítók mindegyike, kimondva vagy kimondatlanul, a 2. cikket a határok megállapodással való módosítási esély feladásának, a kisebbségi lét örökkévalóságának tekintette. Azaz „ragaszkodunk egy illúzióhoz”.⁹⁵ Az alapszerződés 2. cikke ezt az illúziót veszi el most és a jövőben mindörökre.

„Miért kell nekünk örökké mindenről lemondani? A magyarság ilyen megalkuvó, a magyarságot megszégyenítő szerződést mindig vissza fog utasítani. [...] Nekünk most új módon kell gondolkodnunk. Nemcsak a joglemondás lehetősége áll fenn, hanem a tárgyalás, a megoldás keresésének a lehetősége is.”⁹⁶

Ezért tárgyaljuk újra nemcsak az elmúlt évtizedeket, de a kifogásolt cikket is. Annál is inkább mert „olyan megállapodást nem érdemes kötni, hogy én elismerem a határokat, te pedig autonómiát adsz a kisebbségeknek”.⁹⁷ A határra vonatkozó kitétel tehát bartelüzletként sem fogadható el. A joglemondásnak minősítést visszautasította a külügyminiszter: „mivel a területi követelések erőszakos kielégítését a Briand–Kellog-paktum óta tiltja a nemzetközi jog, tehát az ukrán–magyar szerződéssel ebben a tekintetben nem joglemondás történt, hanem egy, a szóban forgó szerződéstől függetlenül is fennálló nemzetközi jogi kötelezettség megerősítése”.⁹⁸ A joglemondást egyben az Ukrajnában élő nemzetrészek fizikai, illetve lelki elvesztésének is nevezték.

„A miniszterelnök úr eddig azt hirdette, hogy ő 15 millió magyarnak a miniszterelnöke. Ha ezt a szerződést ratifikáljuk, akkor tessék rögtön módosítani, mert ezek után már nem 15 millió magyar, hanem csak 14 millió 800 ezer magyar miniszterelnöke

⁹² Antall József, uo., 1993. május 10.

⁹³ Zacsék Gyula (MDF), uo., 1993. május 4.

⁹⁴ Katona Tamás (MDF), uo.

⁹⁵ Szent-Iványi István (SZDSZ), uo., 1993. május 3.

⁹⁶ Torgyán József (FKgP), uo., 1993. május 4.

⁹⁷ Zacsék Gyula (MDF), uo.

⁹⁸ Jeszenszky Géza, uo., 1993. május 11.

lesz. A kisebbségi sorban élő magyar ember legnagyobb bátorsága a remény. Ha a parlament ezt a szerződést ratifikálja, a reményt öli meg.”⁹⁹

Két szempontból polarizálódtak a vélemények a vitában: (1) a szakmai, nemzetközi jogi alapon állók reális követelésekkel, apránként tágitják a határon túli közösségek megmaradásának lehetőségeit; (2) az érzelmi alapon, elsősorban a korábbi sérelmek, illetve a mai kisebbségi sors gondjai alapján politizálók kijelentéseikkel megsértik a partnereket, és ezzel is elveszik az esélyt a tárgyalások, a megállapodás elől, amelynek eredményét szintén érzelmi okokból nem is képesek megfelelően értékelni. Nyilvánvalóan ezért olyan kevés a közös találkozási pont a két tábor között, ezért végletesek a reakciók: „Némileg leegyszerűsítve, két alternatíva kínálkozik a magyar–ukrán alapszerződés ratifikálásával vagy elvetésével: előrenézünk-e a XXI. századba, vagy visszamegyünk a múltba?”¹⁰⁰ A vitában ezért nem elsősorban az számított, melyik felszólaló milyen párthoz tartozik, a törésvonalak nem pártok között, hanem párton belül húzódtak. „Abszurd az, hogy a legnagyobb kormánypárt dühödten támadja saját kormányát.”¹⁰¹

Mindkét alapszerződéssel kapcsolatosan felvetették az ellenzéki képviselők, hogy ki köti a szerződést, és mi a folyamatban a parlament szerepe. Ettől aligha választható el, hogy miként kellett volna előkészíteni az alapszerződéseket. Az ellenzék az alapszerződések létrehozására vonatkozó alkotmányos hatáskör tiszteletben tartását kérte számon, éppen a rendszerváltás vívmányát, amikor a parlament már nincs kiszolgáltatva a kormánynak.¹⁰²

A támadás másik iránya: miért nem vonták be a parlamenti pártokat és a határon túli magyarok szervezeteit a szerződés kimunkálásába, illetve miért nem vették figyelembe véleményüket. „Ennek a szerződésnek a tervezetét előzetesen nem egyeztetette a koalíciós pártokkal és frakcióval ..., ezért a politikai felelősség kérdését a kormánynak mindenképpen viselnie kell.”¹⁰³ A külügyminiszter az ukrán alapszerződés vitájában ugyanakkor kiemelte: „Csak olyan szerződést tudok elképzelni, amely összhangban áll az ott élő magyarok legitim szervezeteinek és választott képviselőinek kívánságával, programjával.”¹⁰⁴ Rögtön hozzátéve, hogy „mi nem fogunk a kisebbségek nevében nyilatkozni, mert ők hivatottak arra ... [...] ... a magyar kisebbségeknek van szólásszabadságuk, van parlamenti képviselőjük, a legtöbb országban vannak legitim szervezetek, és nincsen jogunk helyettük beszélni”.¹⁰⁵ A román alapszerződés vitájában a külügyminiszter kikérte magának ezeket a vádakokat, mert 1992 óta 27 esetben konzultáltak az RMDSZ-szel, és többször a parlamenti pártokkal.

„De mindez sem az ellenzéknek, sem a kisebbségi szervezeteknek – sem de jure, sem de facto – vétőjogot nem biztosíthat. Hiszen ha ezt tennénk, akkor a választók többségének akaratát rendelnénk a választók kisebbsége akaratára alá, és ebben a kérdés-

⁹⁹ Zacsék Gyula (MDF), uo.

¹⁰⁰ Király Zoltán (független), uo.

¹⁰¹ Annus József (MSZP), uo., 1993. május 4.

¹⁰² Az Országgyűlés „megkötö a Magyar Köztársaság külkapcsolatai szempontjából kiemelkedő fontosságú nemzetközi szerződéseket” [Alkotmány 19. § (3) bek. f. pontja].

¹⁰³ Rott Nándor (KDNP), *Országgyűlési Napló*, 1993. május 11.

¹⁰⁴ Jeszenszky Géza, uo.

¹⁰⁵ Uő, uo., 1993. május 4.

ben átruháznánk a kormányzás felelősségét az ellenzékre vagy a határon túli magyar szervezetekre.”¹⁰⁶

Mindezek alapján tehát „szükségtelennek tartjuk az előzetes parlamenti jóváhagyást is”.¹⁰⁷ Azaz a nemzetközi szerződéseket a kormány politikai, kormányzási felelőssége alapján köti meg, és az Országgyűlés jogilag megerősíti vagy elveti azokat, függetlenül az 1989-ben módosított alkotmányos munkamegosztástól¹⁰⁸ – a választók akarata ugyebár szent.

Az alapszerződés tervezetét a diaszpóra sem üdvözölte, és az előkészítésben való részvételük konfliktusok forrásává vált. Zacsek Gyula (MDF) például kérte a parlamenti jegyzőkönyvhöz csatolni a Kárpátaljai Ruszinok Társaságának levelét, a Kárpátaljai Magyarok Kulturális Szövetsége (KMKSZ) nyugdíjas választmányának állásfoglalását, amelyben jelzik, hogy nem vonták be őket az előkészítésbe. Ugyanígy idézték a Magyarok Világszövetsége választmányának véleményét (1993. április 18.), Fodó Sándor (KMKSZ) nyilatkozatát (1993. május 11.): „A magyar kormányzat nagy hibát követett el, amikor 1990-ben, a magyar–ukrán alapszerződés kidolgozásakor nem kérte ki a kárpátaljai magyarok véleményét a vitatott 2. cikkely kérdéséről.”

A diaszpórapolitika alapkérdése a vitában az volt, hogy milyen hatással lesz a magyar kisebbségre a szerződés. Ehhez persze nem szociológiai felmérések, hanem történelmi példák, logikai képletek, a hozzászólók politikai ízlése, szubjektív értesülések, sajtóhírek és a határon túli szervezetek levelei nyújtottak támpontot. Ezért hosszan idéztek társadalmi szervezetek, közéleti szereplők írásából vagy éppen a napilapokból. („Itt előfordulhat, hogy a mai Népszabadságban buta irredentának nevezik a parlamenti képviselők közül azt, aki a magyarság mellett kiáll.”¹⁰⁹) További szemponttá vált a Romániával kötendő szerződés vitájában, hogy az ukrán, a szlovák alapszerződés megszületése óta egyáltalán nem javult a viszony, s ha mégis, annak oka az ottani kormányváltásban keresendő, nem pedig az alapszerződésben vállaltak teljesítésében. A felszólalók zöme a történelmi eseményekből, a közelmúlt tapasztalataiból indult ki.

„Miért kell javítani a román és a magyar viszonyt? [...] ... azért, mert két rossz és igazságtalan békediktátummal idegen, vagyis román fennhatóság alá helyeztek több mint kétmillió magyart. Ez a békediktátum azonban valóságos, életbe vágó konzekvenciákkal járt a magyarság számára. [...] Ez azt jelenti számunkra, hogy alapszerződést kötni éppen ezért csak akkor szabad, ha a Romániában élő magyarságnak a békeszerződésekből előállott hátrányos helyzetét a szerződés képes ugyanolyan valóságosan javítani, mint amilyen mértékben a békediktátumok rontották. Az alapszerződés, amelyik

¹⁰⁶ Kovács László, uo. 1996. szeptember 3.

¹⁰⁷ Uő, uo.

¹⁰⁸ A kormány „közreműködik a külpolitika meghatározásában, a Magyar Köztársaság nevében nemzetközi szerződéseket köt” [Alkotmány 35. § (1) bek. j. pontja]. Az Országgyűlés pedig megerősíti a nemzetközi kapcsolatok szempontjából kiemelkedő vagy törvényhozási tárgykörű szerződéseket (1982. évi 27. törvényerejű rendelet, 10. §). Érezhetően ellentmondásos a hatályos szabályozás, amelynek egy része még a rendszerváltás előtti.

¹⁰⁹ Torgyán József (FKGP), *Országgyűlési Napló*, 1993. május 11.

nem tudja ezt a mércét teljesíteni, értelmetlen, és nem fogja szolgálni a két ország kapcsolatainak javulását.”¹¹⁰

Ebből kiindulva hiányosnak találták a kisebbségi nyelv, a kulturális emlékek megőrzésének, a nyelvhasználatnak a szabályozását, továbbá a Magyarországon biztosított tanulási lehetőségek, különösen a pedagógusképzés körét a határon túli magyarok számára. A legfőbb vitapont azonban az autonómia elvetése, megkerülése volt. Csoportjogok, közösen gyakorolható jogok vagy a határon túli szervezetek által kidolgozott formájú (területi/személyi/kulturális) autonómia? A kormány tartózkodott az autonómia követelésétől taktikai okokból, bár

„autonómia legalább tíz helyen van, kulturális vagy területi. Európában. Az európai gyakorlattól, szellemtől, normáktól az autonómia nem idegen. [...] ... olyan szerződést, amely a Székelyföld autonómiáját kifejezetten kizárja – és ez a szerződés kifejezetten kizárja – nem szabad megkötni, mert nem egyezik megítélésem szerint Magyarország külpolitikával.”¹¹¹

Sokan erre hivatkoztak a szerződés elutasítói között, mások felvázolták a kisebbség asszimilációját és a megmaradás esélyének a megszűnését. Ugyanakkor a szerződés létrehozását támogatók a kisebbségek túlélési esélyét a szerződés aláírásában látták.

A vita felerősítette a politikai értékvilágok közötti ellentéteket, vádolták egymást a képviselők és pártok választási kampányra kacsingatással, hazafiatlansággal és a határon túliak cserbenhagyásával.

„Ha nem szavazzuk meg, akkor a kárpátaljai magyarok attól félnek, hogy elveszítik azt is, amit eddig kaptak. Ha megszavazzuk, attól félnek, hogy lemondanak arról, hogy valaha visszakerüljenek az anyaországhoz.”¹¹²

„Helytelen úton jár a Horn-kormány, amikor minden idegen akarat előtt fejet hajt. Nincs semmiféle szerződéskötési kényszer, ez a nemzetközi közvélemény becsapását jelenti, mert nem stabilitást, hanem instabilitást hoz. Az FKgP választási győzelme esetén felül fogja vizsgálni ezeket a nemzetáruló szerződéseket.”¹¹³

„Nemcsak a miniszterelnök úrra és a külügyminiszter úrra mondtam, hogy hazáruulók, hanem azokra is, akik jóváhagyják a szerződést.”¹¹⁴

„Ki árulja el ezt a hazát? Az, aki nem törődve a szomszédságban élő magyarság érdekeivel, annak nehézségeit csak fokozni kívánja felesleges konfliktusok keltésével, vagy

¹¹⁰ Orbán Viktor (Fidesz), uő., 1996. szeptember 3.

¹¹¹ Uő. uő.

¹¹² Mizsei Béla (MDF), uő., 1993. május 11.

¹¹³ Torgyán József (FKgP), uő., 1996. szeptember 3.

¹¹⁴ Maczó Ágnes, uő., 1993. május 11.

az, aki akár csak kis lépések politikájával, kis eredményekkel is, de láthatóan, bizonyíthatóan javított a helyzetükön.”¹¹⁵

Az ellenzék egy része a kormány lemondását emlegette, sőt ígéretet tett kormányra jutása esetén az alapszerződések felülvizsgálatára. Mára ez a párt – koalíciós tagként – felülvizsgálta saját álláspontját. Az ellenzék másik része pedig nemzetietlennek, a határon túl élőkkel szemben érzéketlennek minősítette a kormányt, amely csupán emberi jogi problémává silányította a sorközösség, a nemzetben gondolkodás követelményét. Valójában az a kérdés: „lelkileg egyek vagyunk-e a határon túli magyarsággal”,¹¹⁶ vagy sem. „A mostani kormány nem tekinti a határon túli magyarokat a magyarság szerves részének”,¹¹⁷ ezért

„eljött az ideje, hogy Magyarország ne jogi problémaként vagy integrációnkat zavaró tényezőként, azaz ne koloncként tekintsen a határon túli magyarokra. [...] A Fidesz szerint a határon túli magyarok növelik Magyarország erejét. A nemzeti érdek és a politikai racionalitás egyaránt azt diktálja, hogy a magyar állam használja fel a határon túli magyarok érdekérvényesítő képességét, támaszkodjon szervezeti erejükre saját céljainak megvalósítása során.”¹¹⁸

Az ukrán alapszerződés feletti vita jórészt a területi klauzula és az állami szuverenitás körül forgott, és ez alapvetően megosztotta a kormánypártot. Ugyanakkor a román–magyar alapszerződés megerősítése kapcsán sokkal inkább a hármas külpolitikai prioritás – jószomszédi viszony, integráció és a határon túli magyarok érdekeinek védelme – fenntarthatóságáról, és annak a kormány és az ellenzék szempontjából eltérő hangsúlyáról szólt.

„Nehezítette a megállapodást az ellenzék jól látható törekvése a kérdés belpolitikai, pártpolitikai célokra történő kihasználására, akár eszközként is felhasználva ezt céljai érdekében” – olvasta a külügyminiszter a képviselők fejére a tankönyvi igazságot a politizálásáról.¹¹⁹

Ugyancsak megfogalmazták a parlamentben, hogy a kormánynak konzultálni kell a határon túli legitim szervezetekkel az őket érintő kérdések eldöntése előtt. Abban eltérés volt a pártok között, hogy ez vétőjogot ad-e számukra, áthárítva rájuk a döntés felelősségét is, vagy „csupán” az eszmecserére korlátozódik, avagy a konszenzus megelégsére irányul. Az 1996 júliusában a magyar–magyar csúcstalálkozón elfogadott nyilatkozat hiába rögzítette a nemzeti érdekek érvényesítésének kérdéseit, az autonómiatörekvéseket, az anyaországbeli anyagi és politikai támogatás elveit, valamint az intézményesített párbeszéd kialakítását. 1999 februárjáig kellett várni az újabb csúcstalálkozóra.

Az európai integráció egyre közelebb kerülésével felszínre kerülnek az eddig elfedett ellentmondások a pártok között, különösen azért, mert nem tisztázott a csatlakozás eszköz vagy cél jellege a társadalom egésze és a politikai döntéshozók számára. (Amennyiben

¹¹⁵ Szent-Iványi István (SZDSZ) .uo., 1993. május 4.

¹¹⁶ Lezsák Sándor (MDF).uo., 1996. szeptember 3.

¹¹⁷ Orbán Viktor (Fidesz).uo.

¹¹⁸ Németh Zsolt (Fidesz).uo.

¹¹⁹ Kovács László.uo.

politikai vagy egyéb – önmagában vett – cél a csatlakozás, akkor azon kellene gondolkodni, hogyan tudunk befogadni minél több olyan magyart, aki szülőföldjén jó darabig nem tud boldogulni. Ehelyett azonban úgy merült fel a kérdés: ha csatlakozunk, elszigeteljük a nem csatlakozó országokban élő diaszpórát. Ha nem csatlakozunk, a nyugati magyarságon kívül minden más magyar kimarad az integráció előnyeiből. A magyarság egésze szempontjából tehát nincs egyetlen, mindenki számára kedvező, egyidejű megoldás a boldoguláshoz, csak a minden magyarlakta ország integrálódása.) Ebben a tisztázatlan helyzetben vált érvvé, hogy az alapszerződés megkötése nélkül veszélybe kerül az ország felvétele az integrációs szervezetekbe. Aki tehát az alapszerződést támadta, az egyszersmind megkérdőjelezte az integrációs politikát, a békét, a stabilitást, amelyet persze a nemzetközi közvélemény majd nem néz jó szemmel. Pedig többször elhangzott: „Az Európai Unióhoz vagy a NATO-hoz való csatlakozás feltételeként egyetlen nemzetközi jogszabály sem írja elő az alapszerződés-kötési kötelezettséget. Megalapozatlan bármilyen külföldi nyomásra történő hivatkozás.”¹²⁰ Másként fogalmazva:

„Az alapszerződések nem segítik elő az integrációt. Sőt, a rosszul megkötött alapszerződések Magyarország európai integrációját hátráltatják. Abban az esetben, ha a NATO és az EU bővíteni akarja saját magát, abban elég komoly világpolitikai, stratégiai megfontolások szerepelnek majd, és nagyságrendi tévedés lenne azt hinni, hogy egy román–magyar alapszerződés léte vagy nemléte ezt befolyásolhatja. [...] ... alapszerződés nélkül is felvesznek, ha nem akarnak, akkor pedig azzal sem.”¹²¹

A határon túli magyarokkal kapcsolatos politikai értékválasztás kényszere, hogy Magyarország mikor, miért és milyen áron kapcsolódjon be az európai integrációba.

„Ami a két stratégiai főirány, az euroatlanti integrálódás és a kisebbségvédelem ügyének egymáshoz való viszonyát illeti, itt azok egyensúlyára, helyes arányokra kell törekednünk. Nem lehet »vagy-vagy«-ban fogalmazni, csak »is-is«-ben lehet fogalmazni.”¹²²

Az SZDSZ szerint a határon túli magyarság helyzetét „érdemben nem lehet javítani az európai struktúrákhoz való csatlakozás és az erdélyi magyarságnak és érdek-képviselői szervezeteinek sikeres, szívós és nagyon kemény harca nélkül”.¹²³

A pártok közötti eltérés abban is megmutatkozott, miként kellene a kisebbségben (diaszpórában) élők jog- és érdekvédelmét biztosítani: inkább a nemzetközi fórumokra, politikai és jogi dokumentumokra hivatkozva („Miért nem elég erős a magyar külpolitika és kormányzat abban, hogy az EBEÉ dokumentumait számon kérje a román kormányon a kisebbségi jogok gyakorlásában?”¹²⁴), vagy valamiféle reciprocitás alapján nyújtott „példás hazai kisebbségi politika” erejével („Megtettünk-e mindent a hazai románo-

¹²⁰ Isépy Tamás (KDNP), uo.

¹²¹ Orbán Viktor (Fidesz), uo.

¹²² Tabajdi Csaba (MSZP), uo.

¹²³ Nádori László (SZDSZ), uo.

¹²⁴ Varga László (KDNP), uo.

kért?”¹²⁵). Ehhez kapcsolódik, hogy az autonómia, a kollektív jogok különböző változatainak támogatásában minden párt európai standardokat követel, változó értelmezés szerint, valamiféle uniós és európai mítoszokat hirdetve. Mintha a NATO-, az OECD- és az EU-csatlakozás szinte automatikusan biztosítékot jelentene a múltbeli sérelmek feledésére, a regionális stabilitásra, az emberi és a kisebbségi jogok tiszteletére, az identitás megőrzésére. Például a román–magyar alapszerződésben „a határok sérthetetlenségének elismerésével, a területi követelések kizárásával egyszer s mindenkorra sikerült hiteltelenné tenni a revizionizmus hamis vádját”.¹²⁶ Így „ez az alapszerződés – csakúgy, mint a másik – beépül az európai stabilitási egyezménybe. Tehát az Európai Közösség jelenti a garanciát.”¹²⁷ E gondolatmenet alapján – bár kellemetlen kimondani – de arra a történelmileg kis időre, amíg minden, magyarok által is lakott ország csatlakozik e szervezetekhez, az átmeneti kellemetlenséget a diaszpóra tagjainak vállalniuk kell, mert majd „az Európai Unióban a kisebbségek az autonómia valamilyen fokát élvezhetik”.¹²⁸ Ám az ellenzék szerint „a magyar diplomáciának még sokat kell tanulnia az önérdék érvényesítéséből. Ugyanis az Európai Unió az önérdékek ütközésének a terepe. Itt igazodási kényszerrel csak nemzeti tragédiát lehet létrehozni. Mi egy igazodási kényszerrel látunk ebben az anyagban.”¹²⁹ Pedig „az Európai Unió öntudatos és felemelt tekintetű nemzetek közössége”.¹³⁰

Az alapszerződések megítélésében meglévő különbségeket nagyban meghatározza, milyen elvárása, célkitűzése volt az értékelőnek az adott országgal kötendő alapszerződéssel kapcsolatosan.

„Meggyőződésem szerint a magyar politika elsődleges szándéka az alapszerződések megkötésével Magyarország imázsának javítása volt, annak a gondolkodásmódnak a jegyében, hogy a magyar kisebbségek stabilizáló tényezők Közép-Európában. Természetesen amennyiben egy szerződést komolyan vesznek a felek, és az adott politikai kultúra, a belpolitikai helyzet lehetővé teszi, azt végre kell hajtani. Ez hosszú folyamat, amit az alapszerződések elősegíthetnek, ... azonban a végrehajtás garanciái és eszközei tekintetében súlyos problémák vannak.”¹³¹

Más megítélés szerint¹³² az alapszerződések nélkül nem lennének benne sem a NATO-ban, sem az EU első bővítési körében. Sőt a román és a szlovák kormányba sem vállalt volna szerepet az ottani magyar párt, hiszen a politikai elit a hazaárulás vádját kockáztatta volna az alapszerződések nélkül a koalícióra lépéssel. Tehát az alapszerződések igazolta az idő. Különösen, ha az volt a cél, hogy „a Kis-Antant újraszerveződési tendenciáit megakadályozza”.¹³³ Akadtak többen, akik szerint hiába volt jó gondolat a szomszédokkal a kapcsolatok javítása, a kiindulópontot rosszul választotta meg az aktuális kormány, mert

¹²⁵ Vitányi Iván (MSZP), uo.

¹²⁶ Kovács László külügyminiszter, uo.

¹²⁷ Uő, uo.

¹²⁸ Eörsi Mátyás (SZDSZ), uo.

¹²⁹ Surján László (KDNP), uo.

¹³⁰ Lezsák Sándor (MDF), uo.

¹³¹ Interjú Törzsök Erikával, egykori államtitkárral (1999. április 28.).

¹³² Interjú Tabajdi Csabával, egykori államtitkárral (1999. május 4.).

¹³³ Interjú Halz Józseffel, az Illyés Közalapítvány kuratóriumi elnökével (1999. április 16.).

odaát a kormányok magyarsággal kapcsolatos politikájában sem következett be igazi fordulat.

„Én annak idején azért nem szavaztam meg a román és a szlovák alapszerződést, mert úgy láttam, hogy nem ezzel kellene kezdeni a kapcsolatok javítását, új alapokra helyezését. Én úgy gondoltam, hogy lépésről lépésre célszerű a kapcsolatunkat fejleszteni, és amikor eljön az ideje, akkor egy jószomszédi deklarációval vagy alapszerződéssel megkoronázni ezt. Tehát az akkori kormány fordítva ült fel a lóra.”¹³⁴

Szintén a fordított gondolkodást bírálja, aki így fogalmaz: „Nem helyeseltük az alapszerződéseket, mégpedig azért nem, mert azokat – főleg a román és a szlovákot – az akkori kormányzat nem eszköznek, hanem célnak tekintette.”¹³⁵

Volt-e különbség a három egymást váltó kormány között az alapszerződésekkel kapcsolatosan? Az Antall-kormány elkezdte az alapszerződések sorát a magyar–ukrán megállapodással. A Horn-kormány hatalmas belpolitikai viták közepette folytatta a sort, és ratifikálta azokat. Végül az Orbán-kormány – a tagjai által korábban nemzetárulásnak nevezett – alapszerződéseket adottságként elfogadta, a felülvizsgálat emlegetése nélkül.

ÖSSZEGRZÉS

Korszak volt-e az elmúlt tíz év a diaszpórapolitika szempontjából? Egyedül abban van egyetértés pártok, politikai személyiségek, elemzők között, hogy 1989-től a kerekasztaltárgyalásokon, a Nemzetiségi Kollégiumon és az Alkotmány módosításán át, „a hivatalos politika normaadó tézisévé vált”¹³⁶ a határon túli magyarokkal kapcsolatos politizálás, felelősségvállalás, a róluk szóló vélekedések, a nekik adandó támogatások. Ugyanakkor a „nagypolitika szintjére emelkedő” úgy döntően csak a Kárpát-medencében kisebbségben élő magyarokkal, nem pedig a nemzet egészével foglalkozott; a nemzethez tartozó emigránsok és közösségeik nem váltak e politika érdemi, legfeljebb alkalmi szereplőivé.

A Németh-kormány, majd a demokratikus Magyarország három kormánya együtt építette ki a diaszpórapolitika terminológiáját, szabályait, igazgatási, közalapítványi, költségvetési, támogatási rendszerét, egy szóval az *intézményesítés* a korszak meghatározója. A diaszpórapolitika a nemzet egészét azonban nem tudta átfogni, kívül maradt az emigráció és a hazai lakosság jelentős része. Az egymásrautaltság felismerése, valamint a szolidaritás hiányában lényegében a Kárpát-medencében kisebbségként élőkre terjedt ki. A „támogató” szerepének erősítése nyomán a „támogatottat” az elmúlt évtizedben arra szocializálta, hogy „jön a segítség, még ha semmit sem teszel” akkor is, azaz „nem igazán partneri viszony alakult ki ebben a vonatkozásban”.¹³⁷

A vizsgált időszakban, az egymást váltó kormányok értékelése – az eltéréseket nem számítva – így foglalható össze: az Antall-kormány „erősen érzelmi alapokon felépített

¹³⁴ Interjú Szűrös Mátyással (MSZP, 1999. április 1.).

¹³⁵ Interjú Csapody Miklóssal (MDF, 1999. április 22.).

¹³⁶ Interjú Szűrös Mátyással (MSZP, 1999. április 1.).

¹³⁷ Interjú Méder Zsolttal, a Sulyok István Református Főiskola igazgatójával (1999).

kormányzati politizálást folytatott”; a Horn-kormány „munkájában hangsúlyeltolódás figyelhető meg, az Európai Unióhoz, a NATO-hoz való csatlakozás, az európai integráció mintha fölébe kerülne a határon túli magyarság ügye szolgálatának”; az Orbán-kormány pedig, úgy tűnik, „pragmatikusabb megközelítésben, erőteljesebb hangsúlyt ad a határon túli magyarság támogatásának, erőteljesebben politizál, és előtérbe került a magyar–magyar csúcs”.¹³⁸

Az elmúlt évtized diaszpórapolitikája – különböző aspektusokból vizsgálva – több fejlődési szakaszra osztható. Az első szakaszban, az évtizedes elhallgatás után a hivatalos politika felvállalja a kisebbségi ügyként kezelt határon túli magyarok képviselését, védelmét. Fokozatosan jut el oda egy újabb szakaszban, hogy a bel- és külpolitikába általánosságban beillesse a határon túli magyarokkal kapcsolatos politizálást. 1990-től megindul a diaszpórapolitika intézményesítése, néhány év alatt kialakul a politikát formáló, koordináló és végrehajtó intézmények egymásra épülő, bár inkább foghíjas rendje, megteremtődnek a jog, a közigazgatás és a költségvetési támogatás alapvető intézményei. Kissé megkésve, nem ezzel párhuzamosan, de megindult a diaszpóra képviselőivel, tagjaival a párbeszéd, amely csak a Kárpát-medencében élő közösségekkel kapcsolatosan vált a politika intézményes szereplőjévé. Az emigrációs közösségek csak a protokoll szintjén kaptak időnként bebecsátást a politikába. A vizsgált időszak végére jut a diaszpórapolitika oda, hogy kritikusan szemléli eddigi lépéseit, viták, kisebb kutatások indulnak, de ez nem jut el a kormányzati politikát, a parlamenti pártok közötti konszenzust legitimáló „hipotetikus nemzeti egység” megkérdőjelezéséig, vizsgálatáig. Továbbá érintetlen marad a „szülőföldön boldogulás elve” is.

És mi lehet a jövő útja? Két fejlődési irány erősödhet meg: egyfelől a szakpolitikákba (egészségügyi, foglalkoztatási, oktatási stb. politikákba) érdembe beillesztik a diaszpórapolitikát, hogy legyenek prioritások, amelyek végrehajtását érdemben koordinálni kell kormányzati szinten. Másfelől növekedhet az alapszerződésekkel megindult regionális differenciálás, az eltérő eszközök és célok meghatározása, a „globális diaszpórapolitika” elvei mellett a speciális, az „ahány diaszpóráközség, annyiféle politika” kimunkálása.

Úgy tűnik, a diaszpórapolitika olyan szimbolikus erővel bír, hogy rövid távon része marad a mindenkori kormányok és parlamentek politizálásának. Különösen Magyarország Európai Unióhoz való csatlakozása biztosítja a diaszpórapolitika napirenden tartását, hiszen sokkal látványosabb gond a politikusok számára a határon való átlépés, a vízumok beszerzésének megnehezülése, mint a diaszpóra lassú asszimilációja vagy nyelvvesztése. Ma még nem látszik, hogy ebbe bekapcsolják-e a nyugati magyarságot, alkalmi szereplőből stratégiai szereplővé teszik-e a diaszpóra- (és az integrációs) politikában. Másfelől, a diaszpóra tagjainak és közösségeinek Magyarországgal szemben nagyon erőteljes a politikai, erkölcsi, szellemi, anyagi elvárása, amelynek eddig egyetlen kormányzat sem tudott másként, legfeljebb töredékesen megfelelni. Ez a felfokozott várakozás a közeli jövőben sem fog lankadni.

Hosszabb távon pedig talán szakmai szempontból közelítenek a diaszpóra kérdéseihez, ám ezzel a diaszpóra ügye a nagypolitika perifériájára szorulhat, különösen akkor, ha az EU-bővítésből kimaradt szomszédok is utóbb integrálódnak. Ez a távoli jövő, amely egyben a diaszpórapolitika új korszakát jelentheti, ha lesz még akkor diaszpóránk.

¹³⁸ Interjú Halzl Józseffel, az Illyés Közalapítvány kuratóriumi elnökével (1999. április 16.).

Európai integráció vagy/és kisebbségpolitika?

A román–magyar alapszerződés sajtóvitája

ELŐZMÉNYEK, A ROMÁN–MAGYAR ALAPSZERZŐDÉS HÁTTERE

A román–magyar alapszerződésről¹ szóló vita előzményei 1993-ra, az ukrán–magyar alapszerződés vitájára nyúlnak vissza. Ekkor történt először, hogy egy szomszédos országgal kötendő alapszerződés valóban jelentős nyilvános vitát keltett. A Szlovéniával és Horvátországgal létrejött alapszerződéseket különösebb visszhang nélkül fogadta a magyar nyilvánosság. Az ukrán alapszerződés körül kialakult politikai vitának két alapvető okát látjuk. Az egyik az aktuális belpolitikai helyzet, melyben az MDF szélsőjobboldali szárnya szembefordult a párttal. Ez kétségtelenül kiélezte a vitát, a kirobbantó ok mégis máshol keresendő: abban, hogy Ukrajna volt az alapszerződést kötő első olyan ország, ahol jelentős létszámú magyar kisebbség él. A vita három pólusát a szélsőségesek, az integrációpártiak és a mindkét oldalra nyitott jobbközép jelentette, témáját pedig az első világháborút lezáró békeszerződésekben meghatározott országhatárok megváltoztatásáról való lemondás adta. Az ukrán–magyar alapszerződést követte a szlovák–magyar megállapodás, ez azonban csak utólag, Mečiar hatalmi visszaélései kapcsán vált skandallummá. A sajtóviták alapján látható, hogy az *alapszerződések elsődlegesen kisebbségpolitikai kérdésként jelennek meg*. Az ukrán–magyar alapszerződés körül kibontakozó polémiaért azért tekinthetjük a román–magyar előzményének, mert a szélsőjobboldal ekkor, 1993-ban használta először azt radikális nemzeti retorikát és szimbólumrendszert, amelyet a későbbiekben a mérsékelt jobboldali pártok is magukévá tettek.

A román–magyar alapszerződésről szóló diskurzus közvetlen előzménye 1995 márciusa, mikor a Horn-kormány Párizsban aláírta a magyar–szlovák alapszerződést. Az akkor kialakult törésvonalak nagyjából ugyanolyan formában jelennek meg 1996 augusztusában, a magyar–román alapszerződés vitájában. A vita tehát ismert terepen zajlik 1996. augusztus 12-étől. Bár e keretet itt nem elemezzük, három fontos, egymással összefüggő jellemzőjét megemlítjük. Ekkorra

- megszűnik az az ambivalencia, amelyet az Antall-kormány alatt tapasztalhattunk a kisebbségvédelmi és az európai integrációs célok egyidejű képviselése körül. A Horn-kormány számára az integráció a domináns;

¹ Az elemzésben ezt a köznyelvi megnevezést használjuk. Az államközi szerződés pontos címe: A Magyar Köztársaság és Románia között a megértésről, az együttműködésről és a jószomszédságról szóló szerződés kihirdetéséről szóló szerződés (1996. szeptember 16., kihirdette az 1997. évi XLIV. törvény). Az írásban említett többi államközi szerződés is jószomszédságról, baráti együttműködésről rendelkezik, de a köznyelvben egyaránt az alapszerződés használatos.

• elhalványul az a különbség, amely az Antall-kormány alatt a mérsékelt és radikális jobboldali szereplők között látszott, hiszen e szereplők mindegyike ellenzékbe kerül. A mérsékelt jobboldal tehát átveszi a korábban a radikálisok által használt nemzeti retorikát;

• eltűnik az a hármastagolás, amely az ukrán alapszerződés vitáját jellemezte (1. szélsőjobb, 2. jobbközép, két oldalra nyitott, 3. ellenzéki integrációs retorika), és a vita polarizálódik a nemzeti-integrációs dimenzió mentén. Természetesen létezik néhány olyan szereplő, aki nem köteleződik el, *nem létezik azonban olyan „harmadik pozíció”, amely egy strukturált „el nem kötelezett” véleményt jelenítené meg*, a távolságtartás csak egyfajta „hezítálásként” lehetséges: a szereplő egyszerre használja mindkét oldal érveit, és egymáshoz viszonyítja őket.

MÓDSZEREK

E tanulmányban a magyar–román alapszerződés nyilvános vitáját elemezzük 1996. augusztus 12-e, azaz a vita kirobbanása, és szeptember 30-a között. Az adatbázist az öt legnagyobb országos napilapnak (*Magyar Nemzet, Magyar Hírlap, Népszabadság, Népszava, Új Magyarország*) a témával kapcsolatos teljes cikkanyaga képezte (600 cikk). A nyilvános vita elemzésekor nemcsak a diskurzus tartami jellemzőit, hanem a különböző újságok által követett stratégiákat is vizsgáltuk. Terjedelmi korlátok miatt most csak az előbbivel foglalkozunk.²

A diskurzust olyan mezőként fogjuk fel, amelynek szereplői egymástól eltérő tudásformákat termelnek a vita tárgyát képező problémakörökről.³ A szereplők azonban – politikai és intézményes elkötelezettségeik miatt – nem beszélhetnek akármiről és akárhogyan, megszólalásaikat a politikai mező többi tagja ellenőrzi, korlátozza. A politikai diskurzus szereplői tehát néhány jól elkülöníthető csoportba rendeződnek, azaz néhány meghatározható „szimbolikus pozícióból” szólnak meg. Az elemzés célja, hogy szisztematikusan leírjuk e pozíciókat, és azt, hogy mely szereplők töltik be azokat, továbbá, hogy milyen eltérő tudásformákat jelenítenek meg a vita tárgyról.

Módszerünk relacionista, a szereplőket mindig a többi szereplőhöz mérve jellemzi. A diskurzusban megjelenő különböző tudásformák csak egymáshoz viszonyítva kaphatnak értelmet, vagyis abból, hogy az őket megjelenítő szereplők egymáshoz képest miképp válogatnak a megtehető kijelentések és szimbólumok halmazából.

A cél az eljárás során az egész diskurzív mező struktúrájának leírása, annak bemutatása, hogy a diskurzusban milyen alternatív tudásformák jelennek meg, és ezek milyen kijelentésekből és tematikus kijelentéscsoportokból állnak, milyen kimondatlan előfelte-

² A lapok által követett tájékoztatási-manipulációs stratégiák elemzése megtalálható kéziratos formában a Teleki László Alapítvány könyvtárában. (Csigó Péter–Kovács Éva: *Európai integráció vagy/és kisebbségpolitika? A román–magyar alapszerződés sajtóvitája*. Kézirat. 1999.)

³ A metodológiáról lásd Emirbayer, M.: Manifesto for a Relational Sociology. *American Journal of Sociology*. 1997, no. 2, 281–317. o.; Foucault, M.: A diskurzus rendje. *Holmi*. 1991, 7. sz., 868–889. o.; van Dijk, T. A. (ed.): *Handbook of Discourse Analysis*. Vol. IV. Academic Press, London, 1985. A módszert alkalmaztuk az alábbi tanulmányokban: Csigó Péter: A gazdasági stabilizációs diskurzus – a konszolidációs diskurzusa. *Szociológiai Szemle*. 1998, 3. sz., 121–152. o.; Kovács Éva: 2000. Határváltó diskurzusok: Komárom 1918–23, 1938. In *A Közép-Európa Intézet Évkönyve*. Budapest, 78–93. o.

véseket hordoznak, mely szereplők termelik és érvényesítik őket és milyen stratégiák segítségével. Az összes, objektíve megjelenő szöveganyagot vizsgálva megpróbáltuk feltérképezni a szövegek által alkotott mező egészét, a meggyőzés teljes eszköztárszerét. Így tárt fel a társadalom számára felkínált versengő tudások, „szimbolikus pozíciók” tere, a társadalom feletti szimbolikus hatalomgyakorlás versengő eszköztárszeréi.

Tanulmányunkban a következő sorrendben foglaljuk össze eredményeinket:

1. Témacsoportok szerint bemutatjuk a politikai szereplők által használt kijelentéseket.
2. Megvizsgáljuk, hogy az egyes szereplők milyen arányban és módon használják a különböző témákat, s vázoljuk a hasonló témahasználattal jellemezhető csoportokat. Ezzel láthatóvá válnak a témahasználat különböző mintázatai, a diskurzusban fellelhető „szimbolikus pozíciók”, amelyekből egymástól eltérő tudásformák tárulnak fel. E tudásformákat az őket jellemző témaminták alapján írjuk le.
3. Mivel kutatásunk alapkérdése a kisebbségpolitika magyarországi irányzatainak feltárása volt, külön fejezetben mutatjuk be az alapszerződés vitája kapcsán megjelenő álláspontokat.
4. Tanulmányunk végén összefoglaljuk az integrációs és a nemzeti beszédmód alapvető sajátosságait.

AZ ALAPSZERZŐDÉS KÖRÜLI VITÁBAN MEGJELENŐ TÉMÁK

Az 1. táblázatban összefoglalt témák tehát úgy jöttek létre, hogy a cikkekben előforduló kijelentéseket tematikusan csoportosítottuk. Elemzésünk alapján elmondható, hogy a kormány és az ellenzék markánsan eltérő álláspontot foglalt el a vitában, egyúttal e két politikai csoport jelenítette meg az integrációs és a nemzeti beszédmódot, táblázatunkban tehát e két oldalt külön jelenítjük meg.

A kormányzati oldal témái

1. témakör. *Az alapszerződés elősegítheti a két nemzet megbékélését, illetve a két ország viszonyának normalizálását*

Ez a téma a kormányoldal tisztán ideologikus témája, és az alapszerződést mint megbékélést, kiegyezést jeleníti meg. A történelmi sérelmek félretételének, a népek közötti megbékélésnek a szimbólumrendszere részben a nyugati politikai szereplők retorikáján alapul, részben azonban a magyar liberális hagyományban gyökerezik. A modernitás értékeit megjelenítő szimbólumrendszerrel van szó, amelynek lényege a faji ellentétek és előítéletek meghaladása az ész, a humanizmus, a tolerancia, a nyitottság jegyében. Képviselői nem érzékenyek sem a nemzeti problematikára, sem pedig a konkrét jogi kifogásokra. Radikálisan elzárkóznak attól, hogy kollektív jogokról beszéljenek. A vitát egy haladó lépés támogatói és ellenzői közti küzdelemnek fogják fel. Két tipikus megközelítésmód tartozik ide.

Az egyik szerint az alapszerződés a „megbékélés, a nemzetek közötti konfliktusok oldása”. Ez a megközelítés a „rendezni közös dolgainkat”, a „közép-európai Svájc”, a „két nép történelmi megbékélése”, a „nacionalista indulatok legyűrése” szimbólumrendszerét

Összefoglaló a vitában megjelenő témákról

Témakör	A kormányzati oldal megfogalmazása	Az ellenzéki oldal megfogalmazása
Megbékélés vagy elnyomás?	I. Az alapszerződés elősegítheti a két nemzet megbékélését, illetve a két ország viszonyának normalizálását	I. A kisebbségi magyarság elnyomott helyzetben van
A jog- érvényesítés esélye	II. Az alapszerződés keret a további együttműködéshez, a lehetséges maximum II.a A kényszerítéses külpolitika nem reális lehetőség II.b A kisebbségi magyarság csak maga vívhatja ki a jogait Romániában	II. A román kisebbségpolitika elnyomó, magyarellen, csak a felszínen egyezkedik
Az alap- szerződés lényege	III. Az alapszerződés egyértelműen és kedvezően szabályozza a román–magyar viszonyt III.a Az alapszerződés a legfontosabb kisebbségi érdekeket, egyéni alapú jogokat szavatolja III.b Az alapszerződés garantálja, hogy nemzetközi politikai ajánlásokat jogszabályokká változtassák III.c A szerződéshez fűzött lábjegyzet értelmű, nem kizáró III.d Az alapszerződés nem zárja ki a kollektív jogokat III.e Az etnikai autonómia mint igény nem fogalmazható meg	III. Az alapszerződés zavarosan és hátrányosan szabályozza a román–magyar viszonyt III.a Az alapszerződés nem szavatol egy sor egyéni alapú jogot III.b Az alapszerződésbe foglalt garanciák elégtelenek, a szlovákok is becsapták a magyar szerződő felet III.c A lábjegyzet kizárja a kollektív jogokat és az etnikai autonómiát III.d A kollektív jogok és a területi autonómia kizárása általános jogvesztéshez vezet III.e Etnikai autonómiát az erdélyi magyarságnak! III.f Az alapszerződés nem felel meg a magyar kisebbség igényeinek III.g Az aláírás helyszíne rossz választás III.h Általános kritikák a szerződésről
A vita szereplői	IV. Az alapszerződés ellenzőinek negatív minősítése IV.a Az alapszerződés ellenfelei irreálisan gondolkoznak, ábrándokat követnek IV.b Az alapszerződés ellenfelei irredenták, nem képviselik sem a magyarországi, sem a romániai magyarság véleményét	IV. A kormány érzéketlen a kisebbségi és a nemzeti problémákra, kiszolgáltatja magát a Nyugatnak és a románoknak, az ellenzék pedig a magyar–magyar csúcs feje fölött állapodik meg IV.a A kormány antidemokratikus IV.b A kormány gyenge IV.c A kormány nemzetietlen IV.d A kormány bolsevik IV.e A kormány a Nyugatnak akar megfelelni
A „Nyugat” szerepe	V. A Nyugat mérvadó V.a Az integráció érdekében meg kell felelnünk a Nyugat elvárásainak, hogy „normalizáljuk” a viszonyt V.b Az alapszerződés megfelel a nyugati normáknak és elvárásoknak	V. A Nyugat nem mérvadó V.a A nyugati szereplők nem eléggé érzékenyek, nem mérvadók V.b Az alapszerződés nem felel meg a nyugati kisebbségi jogi normáknak

mozgósítja. A magyar kisebbségek sérelmei nem jelennek meg, sőt a románság történelmi eredetű félelmeinek és fenntartásainak figyelembevételét hangsúlyozzák (főleg az autonómiatörekvésekkel kapcsolatban). Fontos érv a kisebbségi magyarok „megbékélésvágya”. Az alapszerződés megkötésének hívei és ellenzői közötti különbség tehát a modern, felvilágosult, ésszerű, racionális, nyitott erők és a múltba néző, nacionalista, irracionális, bezárkózó erők közötti különbségre redukálódik. Ez a megközelítés gyakran jár együtt az a később bemutatásra kerülő témával, amely az ellenzéki erők nacionalista, irredenta, érzelmi, bezárkózó, irracionális stb. mivoltát tartalmazza.

A másik megközelítésben a megbékélés kevésbé ideologikusan, „*államok, illetve országok viszonyának normalizálásaként*” jelenik meg. A kelet-európai államok hasonló geopolitikai helyzete, azonos integrációs érdekei és az együttműködés szükségessége a fő érvek ebben az előbbinél kevésbé ideologikus beszédmódban. Itt mutatható ki törekvés arra, hogy az alapszerződés ügyét ne csupán kisebbségi kérdésként ábrázolják, hanem az országok közötti sokrétű viszonyrendszerrel beszéljenek. A „térsg stabilitása”, az „országok együttműködése” és a „közös helyzetünk és érdekeink” a mozgósító szimbólumok. Ennek megfelelően gyakran kapcsolódik az integrációs tematikához, azon belül is azokhoz az érvekhez, amelyek a Nyugat elvárásainak való megfelelés kényszerét hangsúlyozzák. Az integráció hangsúlyozása így a kisebbségpolitikai szempontok háttérbe szorításával jár együtt.

Azok a szereplők, akik ezt a témakört jelenítik meg, a „stabilizáció” szimbólumait mozgósítják. Az alapszerződést mint egy küszöbön álló, fenyegető káosz, etnikai konfliktus elhárítását mutatják be, az alapszerződés ellenzőit pedig mint e konfliktus szítóit. Az alapszerződés kérdése tehát a legyen/ne legyen kérdésévé redukálódik, a konkrét szabályozás problémáinak megvitatása e témából kimarad.

II. témakör. *Az alapszerződés keret a további együttműködéshez, a lehetséges maximum*

Ez a témakör pragmatikus, egyrészt a kisebbségi jogérvényesítés lehetőségeit, másrészt a követendő külpolitikát jeleníti meg. Eszerint különíthetjük el két témáját is.

II.a *A kényszerítőes külpolitika nem reális lehetőség.* Szükségszerű a kompromisszumkeresés, a kis lépések „reálpolitikája”, hisz a kényszerítőes külpolitikához nincsenek jogi eszközeink, sem nemzetközi támogatottságunk. A nemzetközi támogatás természetesen csak a „túlzott” igények esetén hiányzik, egy kisebb igényű alapszerződés azonban, mint jogi eszköz, már alkalmas a kisebbségi jogérvényesítésre. Az alapszerződés ennek megfelelően nem mint szimbolikus jelentőségű aktus, hanem mint jogi eszköz, „keret” jelenik meg, amellyel már nyomás gyakorolható a román államra. Az érvelés alkalmas arra, hogy a megszólaló a konkrét problémák megvitatásától elzárkózzon, és általában mint „túlzott igényről” beszéljen róluk, minden kifogást a „most csak ennyit lehet” általános kijelentéssel szereljen le. Alkalmazói kizárják magát az alapszerződést a vitából, egy *a priori* helyesnek nyilvánított döntés politikai körülményeiről beszélnek.

II.b *A kisebbségi magyarság csak maga vitathatja ki a jogait Romániában.* Ez szakítást jelent a „kisebbségek gondoskodó anyaországa” képpel, és a kisebbségi problémák megoldását Románia belső viszonyainak alakulásától teszi függővé, nem pedig a magyar állam jogérvényesítési törekvéseitől. A kisebbségi szervezeteknek tehát integrálódniuk kell a román belpolitikai életbe, és érvényesíteni az érdekeiket, ami feltételezi a romániai viszonyok demokratizálódását. (A kisebbségi probléma tehát alapvetően nem nemzetiségi

kérdés, hanem az önkormányzatiság elfogadottságának és a központi hatalom korlátozásának kérdése.) Az alapszerződés mint jogi eszköz egyaránt fontos a kisebbségi szervezetek integrálódása és a politikai viszonyok demokratizálódása szempontjából. Valódi hatékonysága azonban nem kérdőjeleződhet meg, hiszen a romániai belpolitikai viszonyok antidemokratikus mivoltáról kormányoldalon igazából nincs szó.

Ebben a témakörben a romániai többségi politika antidemokratizmusa csak korlátozott, „távoli” formában jelenik meg, nem pedig egy elnyomás közvetlen tapasztalataként, mint az ellenzéki diskurzusban.

III. témakör. *Az alapszerződés egyértelműen és kedvezően szabályozza a román–magyar viszonyt*

Ez a témakör szintén pragmatikus kijelentésekből áll, és szimmetrikus ellentétpárja az ellenzéki oldal hasonló témájának („az alapszerződés nem szavatol egy sor egyéni alapú jogot”). Itt próbálja bizonyítani a kormány, hogy az alapszerződés megfelel a kisebbségi érdekeknek. E témakör a pragmatikus kormányzati szereplők legfontosabb „terepe”. Bármilyen furcsa, a kormányzati oldalon – bár a vita az alapszerződésről szól – mégsem ez a téma jelenik meg a legnagyobb súllyal. Jól látható az átmenet az első ideologikus témából a harmadikba. Az ideologikus témában a kisebbségi problematika nem is jelenik meg, az alapszerződés megbékéléséről, illetve kiegyezésről szól, nem kisebbségi kérdésről. A második, pragmatikus politikai témában már előkerül a kisebbségi kérdés, de „zárójelbe téve”. Az alapszerződés kisebbségekkel foglalkozó része nem kérdőjeleződik meg, csak a kisebbségpolitika kényszerű határai („most ennyit lehetett”, „nem ezen múlik”, „a felelősség a kisebbségi szervezeteké”). A harmadik, pragmatikus-szakértői témában már konkrétan az alapszerződés kisebbségi cikkelyeiről van szó. Csak itt válhat tehát maga az alapszerződés a vita tárgyává. Ez a témakör is több témára bontható.

III.a A kormánypárti szereplők gyakran hivatkoznak arra, hogy a szerződés szavatol egy sor egyéni alapú kisebbségi jogot. A kormánypárti megszólalók úgy tüntetik fel az alapszerződést, mint ami megnyugtatóan garantálja az alapszerződésben elismert kisebbségi jogok széles körét: anyanyelvű oktatást minden szinten, szavatolt autonómiákat (autonóm szervezetek, csoportos joggyakorlás), kétnyelvű feliratokat, nyelvhasználatot általában a magán- és a közéletben, anyanyelvű névhasználatot, pártok, szervezetek alapítását. E jogok közé tartoznak olyanok is, amelyek közösségben gyakorolhatók (például vallás, nyelvhasználat). A kormányoldalon állítják, hogy az egyéni alapú kisebbségi jogok biztosításához szükséges konkrét intézkedések szabályozása megfelelő.

III.b *Az alapszerződés garantálja, hogy a nemzetközi politikai ajánlásokat jogszabályokká változtassák.* A jogi garanciát a jogszabályba iktatás és a nemzetközi jogérvényesítés jelenti. Eszerint tehát az lehet az egyetlen alapja a kisebbségi jogok számonkérésének, hogy az alapszerződés az addig politikai ajánlásként létező előírásokat jogszabályokká változtatta. Ez egyszerre jelenti azt, hogy a magyar állam számon kérheti e jogokat, de azt is, hogy a magyar kisebbségi szervezetek számára biztosít jogi hivatkozási alapot. Nem merül fel az a tény, hogy Románia nem tart be több európai kisebbségi ajánlást, bár ratifikálta őket, tehát azok jogszabályként léteznek. A kormánypárti szereplők elzárkóznak ama probléma megvitatásától, hogy a politikai ajánlásból jogszabállyá való változtatás nem jelent gyakorlati garanciát annak betartására. Az ellenzéki oldalon felmerülő többi garanciális lehetőséget, illetve azok hiányát sem hozzák szóba.

III.c-d Az Európa Tanács parlamenti közgyűlése *1201-es ajánlásához fűzött lábjegyzet értelmező, nem kizáró, az alapszerződés nem zárja ki a kollektív jogokat.*⁴ Ezt a témát, ahogyan az előzőt is, az ellenzék kényszeríti a kormánypárti szereplőkre. Ellenzéki oldalon a „lábjegyzet” válik a szerződésről szóló vita egyik alapotívumává. Kormányzati oldalon elsősorban azzal érvelnek, hogy az 1201-es ajánlás valójában nem kodifikál kollektív jogokat és etnikai alapú területi autonómiát. A másik legfontosabb érvük az előzőre épül: a vitatott lábjegyzet nem szűkíti az ajánlásban garantált jogokat, hanem tényeket rögzít. A harmadik leggyakrabban használt érv: ez a lábjegyzet volt az ára annak, hogy jogszabállyá váljon az 1201-es ajánlás, amely egyéni kisebbségi jogokat ír elő. Ez a három, egymásra épülő érv garantálja az 1201-es ajánlással kapcsolatos kormányzati érvelés koherenciáját, amely rögtön megtörik, ha az adott szereplő vállalja, hogy reagáljon arra az ellenzéki ellenvetésre, mely szerint a kollektív jogok fogalma alá a közösségben gyakorolható egyéni jogok is beletartoz(hat)nak. Ezt az érvet a kormányszereplők nem tudják explicité cáfolni (meg sem kísérlik), emiatt viszont ellentmondásos helyzetbe kerülnek.

Ennek oka a kollektív jogok fogalmának definiálatlansága. A kollektív jogok fogalma alatt egyszerre érthetnek két dolgot:

- az elszakadási jogot, illetve a saját közigazgatás, törvényhozás, adórendszer stb. bevezetésének jogát, azaz olyan jogokat, amelyek a kisebbség egészét illetik, és nem csak az azt alkotó személyeket mint individuumokat. (A kormánypárti szereplők egyetlen alkalommal sem definiálják, miről van szó, és hogyan viszonyulnak a kollektív jogok az etnikai területi autonómia fogalmához);
- az egyén közösségben gyakorolható, de személyi alapú kisebbségi jogait értik alatta (mint nyelvhasználat, anyanyelvi oktatás, a kulturális identitás őrzése stb.).

E tisztázatlanság miatt a kormányzati diskurzus eleve ellentmondásos. A kormánypárti szereplőknek ugyanis mindenképp bizonyítaniuk kell, hogy az 1201-es ajánláshoz fűzött lábjegyzet korrekt, tényrögzítő és nem értelmező, hiszen az 1201-es ajánlás valójában nem is hivatkozik kollektív jogokra. Nem tisztázzák azonban, hogy kollektív jogon csakis az elszakadás, a szeparatizmus, az autonómia valamiféle szabályozása értendő. Viszont ebben az esetben az „ajánlás nem hivatkozik kollektív jogokra” kitétel a második definícióra, az egyén közösségben gyakorolható jogaira is vonatkozhat. Így pedig nem védhető ki az az ellenzéki érv, hogy a lábjegyzet alapján elképzelhető a jogsűkítés, vagyis az egyéni alapú, de közösségben érvényesített jogok elvétele is. A problémát egyik kormányoldali szereplőnek sem sikerül feloldania.

III.e Az alapszerződés alapján *az etnikai autonómia mint igény nem fogalmazható meg.* Ez a téma elsősorban védekező kijelentéseket tartalmaz, mivel az ellenzéki oldal kényszeríti – központi problémává téve az autonómia kérdését – állásfoglalásra a kormánypárti szereplőket. Két fő ellenérvvel lép fel a kormány: az egyik arra hivatkozik,

⁴ A sajtóvita egyik nagy témáját az ET 1201-es ajánlásának utólagos értelmezése adta. A magyar kormány, miután az ajánlást sikerült bevennie az alapszerződésbe, engedve a román nyomásnak, lábjegyzettel látta el, melyben rögzítette, hogy az nem tartalmaz kollektív jogokat és nem ismeri el az etnikai autonómiát. A jogalkotásban amúgy is szokatlan megoldás heves vitát váltott ki a politikai szereplők között, különösen annak fényében, hogy a néhány hónappal korábbi magyar–magyar csűcstalálkozón a kormány ellenkező értelmű nyilatkozatot tett. Az ellenzéki oldalon megszólaló politikai elemzők és jogszakértők egyaránt azon a véleményen voltak, hogy a lábjegyzet fölösleges. Értelmezését a Velencei Bizottság már megtette, ebben a formájában pedig a románoknak tett egyoldalú engedmény.

hogy az alapszerződés nem zár ki jövőbeli jogbővítést az autonómia felé, a másik pedig arra, hogy az RMDSZ sem kíván etnikai alapú autonómiát. A kormányt támogató szereplőknek nincs világos autonómiakonceptiója, e területen elsősorban védekező magatartást folytatnak.

IV. témakör. Az alapszerződés ellenzőinek negatív minősítése

Az ellenfeleket mind ideológiai, mind pragmatikus alapokon minősítik a kormányoldalon. A kritika két fő célpontja mindkét esetben az RMDSZ és a hazai ellenzék. Mindkét „változatban” megjelenik az az állítás, hogy az ellenzék, illetve az RMDSZ nem a társadalom véleményét (vagy érdekeit) képviseli, hatalomvágyó, demagóg. E kijelentések kétféle témához kapcsolódhatnak.

IV.a Az alapszerződés ellenzői irreálisan gondolkoznak, ábrándokat követnek, és nem látják be a megegyezéssel a politika kényszerét. Ez az ellenfélkép elsősorban a pragmatikus kormányzati szereplőkhöz köthető.

IV.b Az alapszerződés ellenfelei irredenták, nem képviselik sem a magyarországi, sem a romániai magyarság véleményét. Az ellenzők irredentizmusára általában azok a kormányzati szereplők utalnak, akik ideologikus szövegekkel lépnek fel, és az alapszerződésről folyó vitára úgy tekintenek, mint egy összeccsapásra a „modern liberális gondolkodás képviselői” és a „múlt erői” közt.

V. témakör. A Nyugat mérvadó

A „Nyugat” általános hivatkozási alap a kormánypártok számára. Két téma tárgyakként jelenhet meg, amelyek közül az egyik inkább az ideologikus, a másik inkább a pragmatikus témákhoz kapcsolódik.

V.a A szereplők az integráció kényszeréről beszélnek. Itt nem annyira a nyugati kisebbségi normák a fontosak, sokkal inkább a nyugati politika Magyarországgal szemben támasztott elvárásai, melyek szerint meg kell egyeznünk, meg kell kötnünk az alapszerződést annak érdekében, hogy Magyarország integrációja problémamentes legyen. A Nyugat pedig azt várja tőlünk, hogy a szomszédos államokkal ne legyenek konfliktusaink. Bár ezek látszólag pragmatikus érvek, ideologikus témákkal együtt jelennek meg. Ennek oka az, hogy itt is és az ideologikus témákban is teljes mértékben háttérbe szorul a kisebbségi problematika. Az ideologikus álláspontra jellemző, hogy a kisebbségi problémák kérdését kiszorítva, a „megbékélés” vagy a „regionális stabilitás és együttműködés” szimbólumait használja, illetőleg az integrációs érdekekre hivatkozik. Bár az „integrációs” téma pragmatikus megszólalásokban is feltűnhet, azt tapasztaltuk, hogy sokkal többször kap ideologikus kontextust.

V.b Arra hivatkoznak a szereplők, hogy az alapszerződés megfelel a Nyugat-Európában érvényes kisebbségi normáknak és a nemzetközi kisebbségi egyezmények szellemének. Az érvelés pragmatikus, a Nyugaton létező kisebbségi normákra hivatkozik. A szereplők legfőbb érve az, hogy a nyugat-európai autonómiaformák sem etnikai alapúak, a kollektív jogokat ott sem ismerik el. Az államközi szerződésekben nem szokás kollektív jogokat előírni. E pragmatikus téma általában együtt jelenik meg az alapszerződés kisebbségvédelmi előírásait és a kisebbségi jogérvényesítés szerződéses útját legitimáló érvekkel.

I. témakör. *A kisebbségi magyarság elnyomott helyzetben van*

Ez az ellenzéki érvelés kiindulópontja. Az alapszerződés eszerint fordulópont az elnyomott romániai magyar kisebbség életében: rajta áll vagy bukik a magyarság jobb jövője. Tehát nem egyszerű jogi keret, hanem mindenható eszköz lehet az elnyomott helyzet megváltoztatására. A téma ideologikus metszetében sérelmi, nacionalista, szélsőséges esetekben irredenta szlogeneket találunk („jogfosztottság”, „nincs megbékélés”, „a magyarság holokausztja nem szűnt meg”), míg a pragmatikus érvelésben a romániai magyar kisebbség jogfejlődésének tendenciózus ábrázolását („a területi, kulturális, nyelvi önigazgatás érvényesítésében sincs előrelépés”, „a magyar egyetemet nem engedik újraindítani”, „gazdasági diszkriminációnak vannak kitéve a romániai magyarok”). Jellemzője a statikus, illetve a múltba néző beállítódás, az érvek azt sugallják, hogy 1920 óta nem történt változás a román–magyar politikában, illetve a kisebbség helyzetében.

A témának nincs megfelelője kormánypárti oldalon: a sajtóbeli vitából úgy tűnhet az átlagolvasó számára, hogy a romániai magyarság helyzetének értelmezésében vagy konszenzus van a két tábor között, vagy a kormánypárt igyekszik elhallgatni a magyar kisebbség sanyarú helyzetét. Mindez nem jelenti azt, hogy az ellenzéki oldal valóban lényegre törően ábrázolná a kisebbségi „sorsot”, a kijelentések többnyire megmaradnak a politikai szlogenek szintjén.

II. témakör. *A román kisebbségpolitika elnyomó, magyarelles, csak a felszínen egyezkedik*

Az előbbiekből logikusan következik, hogy az elnyomó felet hangsúlyosan ábrázolja az ellenzéki oldal. Ezzel egyfelől etnikai alapon dichotommá teszi a román belpolitikai helyzetet: az elnyomott kisebbséggel egy cinikus, hazug, jogkorlátozó, nacionalista hatalom áll szemben („a román fél minden esetben jogkorlátozó magatartást tanúsít a nemzetközi szervezetekben, és ilyen változtatásokat kísérel meg”, „a mindenkor román hatalom a magyarokat meg akarja fosztani a belső önrendelkezés lehetőségétől”, „a román kormány úgysem fogja végrehajtani a megállapodást”, „a román nacionalizmus régi kórkórozó”, „a kormánykoalíciót megfőzték a románok”). Másfelől az alapszerződést úgy jeleníti meg, mint amit eme hatalom a magyar kormány segítségével épp a kisebbség elnyomására hozna tető alá. A vita konfrontatív értelmezése és a dichotómia következtében az ellenzéki oldal egyneműsíti a román belpolitikai erőviszonyokat. Felfogásában nincs olyan román politikai erő, amelyre a magyar kisebbség támaszkodhatna („a román ellenzék ugyanolyan, mint a kormánypártok, a kollektív jogokat és az autonómiát elutasítja”, „aki támogatja az 1201-est, az is csak a saját román kisebbsége érdekében teszi”).

III. témakör. *Az alapszerződés zavarosan és hátrányosan szabályozza a román–magyar viszonyt*

Az alapszerződés kritikájában pragmatikus és ideologikus kijelentések is előfordulhatnak. A szerződés szövegéről folyó vita már a kezdetektől a kisebbségi cikkek néhány sarkalatos pontja körül kristályosodott ki, és terhelte az a tény, hogy a konkrét tervezetet a kormány csak néhány héttel a megkötés előtt hozta nyilvánosságra. Az ellenzők logikusan azokon a pontokon támadták a szöveget, amelyek szerintük hátrányosan érintették volna

a magyar kisebbséget. Nemigen méltatták azon részeit, melyekkel egyetértettek. A témakörön belül több téma körvonalazódik, az ellenzéki megszólalók tehát „több irányból támadnak”, mint a kormány. A legfontosabb témák azonban itt is az egyéni alapú kisebbségi jogok, a garanciák és a kollektív jogok köré épülnek.

III.a Az ellenzéki megszólalók gyakran kritizálják az *egyéni alapú kisebbségi jogokat szabályozó pontokat*, hiányolják azokat a konkrét intézkedéseket, amelyek az előbbi jogok érvényesülését segítenék elő. Itt található a legtöbb pragmatikus kijelentés. Az érvek a szerződés hiányosságait hangoztatják (például nincs benne az egyházi javak visszaadása, az oktatási rendszer teljes köre, magyar főkonzulátus létesítése Kolozsváron, a diplomák és tudományos fokozatok egyenértékűsége, a hátrányos törvények felülvizsgálata, nyelvhasználati jogok, magyar egyetem, kárpótlás és reprivatizáció). Orbán Viktor a Körösök és Marosok szennyezésének megakadályozását is elvárta volna. A kijelentések pragmatikus természetét csak az árnyékolta be, hogy gyakran olyan kontextusban hangzottak el, hogy amennyiben ezeket a hiányosságokat nem pótolja a szerződés, semmi haszna nem lesz. A trianoni határok sérthetetlenségét rögzítő cikkellyel kapcsolatban a kiszáradt és a MIÉP oldaláról irredenta kijelentések is megfogalmazódtak („fenn kell tartani a békés határmódosítás lehetőségét”, „a magyarság soha nem mondhat le a Szent István-i Magyarországról”).

III.b Az *alapszerződésbe foglalt garanciák elégtelenségére utaló* téma elsősorban a szakértői megnyilvánulásokban jelenik meg. Az ellenzék bizalmatlan mindkét kormánnyal szemben (a szerződés kisebbségi előírásait az országok belső jogrendjének vetik alá), és a nemzetközi szervezetek nagyobb fokú ellenőrzését rögzítené a szerződésben. A garanciális kérdések ellenzéki ábrázolásában alapvető helyet foglal el a román–magyar alapszerződés megkötése körüli időkre elmérgesedő szlovák–magyar külpolitika. A Mečiar-kormány, noha az alapszerződésbe minden szűkítés nélkül bevette az 1201-es ajánlást, ekkorra már sorozatosan megsérti a szlovákiai magyar kisebbség jogait. Az ellenzék megkérdőjelezhetetlen érve a románokkal kötendő szerződéssel szemben, hogy „a szlovákok is kijátsszák, és több magyarelles intézkedést vezetnek be” („a szlovák alapszerződés után a két ország viszonya kiéleződik, állóháború van”, „a kormány nem vonta le a szerződés tanulságait”). Nem meglepő, hogy kormányzati oldalról nem reagálnak a szlovák probléma felvetésére.

III.c Az ellenzéki szereplők számára talán a legfontosabb, hogy a szerződéshez fűzött *lábjegyzet kizárja a kollektív jogokat és az etnikai autonómiát*. A lábjegyzetben érintett jogosítványok körül két markáns álláspont alakult ki. A mérsékeltebb irányzat szerint a lábjegyzet a korábbi és jövőbeli struktúrák fennmaradását, illetve létrehozását lehetetleníti el. A radikális érvelés szerint a romániai magyarság etnikai autonómiájának jövőbeli megvalósulását zárja ki. A „lábjegyzet” szó az ideologikus ellenzéki szövegek metaforájává válik.

III.d A *kollektív jogok és a területi autonómia kizárása általános jogvesztéshez vezet*. A mérsékelt ellenzéki megszólalók azzal érvelnek, hogy a kollektív jogok fogalma értelmezhető úgy is, mint közösségben gyakorolható egyéni alapú jogok. A lábjegyzet – amely szerint az 1201-es ajánlás nem hivatkozik kollektív jogokra – felhasználható arra, hogy a román politika megtagadja az ilyen értelmű kollektív jogokat. Ez a pragmatikus ellenzéki szereplők egyik legfontosabb és leggyakrabban használt érve.

III.e A radikálisabb változat képviselői *etnikai autonómiát céloznak meg az erdélyi magyarság számára*. Ez a téma alapvetően az ideologikus mezőben helyezkedik el, és egy

régebbi – a határon túli magyarság körében sem egyöntetűen támogatott – törekvést testesít meg: az autonóm Székelyföldet. A téma tisztán ideologikus természetét az adja, hogy a politikai és jogi diskurzusból kiszakadva elevenít fel korábbi, azóta meghaladott kisebbségpolitikai eszményeket: az etnikai homogenitásra épülő nemzetképet. A határrevízió szlogenjéhez hasonlóan egyfajta „ugrassuk ki a nyulat a bokorból” jellegű stratégiával állunk szemben, melyet a megszólalók (MIÉP, radikális kisgazdák) gyakran hangoztatnak a politikai csatározásokban. (Hasonlóképpen jártak el ugyanezen politikai szereplők akkor is, amikor antiszemita szlogenekkel éltek például a taxisblokádn idején.) Van azonban egy pragmatikus változat is, amely az etnikai autonómia jövőbeni megvalósulásának lehetőségeit firtatja. Azt állítja, hogy a nyugat-európai jogfejlődés az ilyen autonómiák elismerése felé halad, s az alapszerződést ezt a jövőbeni esélyt vette el.

Az ellenzéki oldalon egy esetben sem merül fel az a tény, hogy a lábjegyzettel szemben áll a szerződés szövegében számos közösségben gyakorolható személyi alapú kisebbségi jog, amely hivatkozással szolgálhat a kisebbségi szervezeteknek, s amelyek érvényét jogilag nem semlegesíti a lábjegyzet.

III.f Ennek a témának nincs ellenpárja a kormányoldalon: *az alapszerződés nem felel meg a magyar kisebbség igényeinek*. E téma kapcsán az alapszerződés ellenzői úgy jelennek meg a vitában, mint a romániai és általában a kisebbségi sorban élő magyarság „szócsövei”, érdekeinek egyedüli képviselői. Ezzel az ellenzék saját diskurzusbeli pozícióját kívánja erősíteni. Ha a kijelentéseket az egyes megszólalókkal szembesítjük, akkor azt látjuk, hogy a kisebbségi politikusok csak részben teszik magukévá az ellenzék állításait. Az ellenzék azt az imázst alakítja ki magáról a sajtóvitában, mintha ő volna az erősebb, a konfrontatívabb. A romániai magyar kisebbség passzív elszenvedője az alapszerződésnek, mert nincs elegendő politikai kényszerítő eszköze, szemben az ellenzékkel, amely mindent kimondhat. A romániai magyar kisebbségi tematika kisajátítása az ellenzék számára belpolitikai tőkével is kecsegtet.

III.g Az ellenzéki kritika része *az aláírás helyszíne*. Az aláírás lehetséges helyszíneiről zajló vita erősen ritualizált diskurzust teremtett. Míg a kormány teljes érdektelenséggel viszonyult a helyszínek szimbolikus jelentéseihez, addig az ellenzék utolsó nagy „támadását” épp e téma körül robbantotta ki. Miközben az RMDSZ óvatosan kihátrált a nyilvánosságból, addig a magyarországi ellenzéki pártok épp a lehetséges helyszínekben látták megtestesülni a „tragédiát” („kapituláció”, „megalázó döntés”). Míg a szlovák–magyar alapszerződésnél nem emeltek kifogást a párizsi aláírás ellen, a román–magyar alapszerződésnél már sem Párizs, sem Bécs, sem a tényleges helyszín, Temesvár nem felelt meg számukra. Párizst Trianonnal, Bécsset a III. bécsi döntéssel, Temesvárt a szerintük elbukott romániai forradalommal kapcsolták össze. Több publicisztikában Világost ajánlották, Orbán pedig kijelentette, hogy „Temesvár különben is Tökés városa”. A ritualizált diskurzus a román–magyar alapszerződést a bukott magyar szerződések, a vereségek, a magyar történelem tragikus korszakainak kontextusába helyezte, azok egyfajta megismétlődéseként, beteljesedéseként dramatizálta.

III.h Végül beszéljünk az ellenzék által megjelenített *általános kritikákról*. Itt teljeseznek ki az ideológiai és emocionális természetű kritikák, a szimbolikus politika. Az általános kijelentések gyakran nem társulnak mással, különösen az *Új Magyarország* szerkeszti e témacsoport alapján híreit. Az emocionális töltetű megnyilvánulások fő vonulata: az alapszerződés mint a romániai magyar kisebbségre mért szimbolikus csapás („súlyos politikai

csapás”, „végveszély”, „újabb Trianon”, „rosszabb, mint Trianon”, „faji diszkrimináció”, „pogrom lesz a következménye”, „gettóba zárja a magyarságot” stb.). Az erdélyi magyarság a diskurzusban egyfelől áldozat (ehhez a zsidóüldözések fogalmait kölcsönzik a megszólalók), másfelől veszélyforrás („újabb menekülthullám indul el Romániából”). A populista demagógiában jól megfér mindkét gondolat. Az általános kritikákban gyakran élt az ellenzék a hasonlítás eszközeivel, a megkötendő együttműködést az 1948-as vagy az 1972-es román–magyar barátsági szerződéssel rokonította, és ezen az alapon ítélte el. Mindhárom szerződés erős szimbolikus üzenettel bír: azokban sem figyeltek a nemzeti kisebbségekre, azokat is a „nép”, a „nemzet” feje fölött kötötték meg kommunista államfők, azok is rosszak voltak. E szimbólumok nemcsak az alapszerződést, hanem az azt aláíró kormányokat is denúciálják.

A racionális ideológikus kijelentések a szerződés várható következményeit bírálják („jogokról való egyoldalú lemondás”, „felhatalmazás az elnyomásra”, „állóháború Románia és Magyarország között”), különös tekintettel az RMDSZ-re. Az ellenzék politikai elemzői szerint az alapszerződés rontja az RMDSZ választási pozícióit és lejáratja saját szavazói szemében. E kijelentésben jól látszik az ellenzéki érvelés autoriter természete: képviselői úgy vélik, az RMDSZ nem egy független, a román belpolitikában aktív fél, aki saját érdekeinek érvényesítésére hivatott, hanem a magyar kormány gyámolítására szoruló passzív társadalmi szereplő. Mindössze három tisztán pragmatikus kijelentés hangzik el az általános kritikák között, egy-egy megszólaló tollából. Ezek a bírálatok azonban nem találnak visszhangra a diskurzusban („módosításokat kell majd végrehajtani”, „legyen két-éves próbaidő”, „a vereség közelebb vihet a győzelemhez, fel kell függeszteni az autonómiatörekvéseket és minél több demokratikus reformot kiharcolni”).

IV. témakör. *A kormány érzéketlen a kisebbségi és nemzeti problémákra, kiszolgáltatja magát a Nyugatnak és a románoknak, az ellenzék, a magyar–magyar csúcs feje fölött állapodik meg*

Ez az ellenzék fő témája. A sajtóvita fő vonulata ellenzéki oldalról a kormány bírálata, ami egyáltalán nem meglepő. Ha a diskurzust dinamikájában szemléljük, akkor feltűnő, hogy valójában nem zajlott érdemi vita. A kormány ugyanis az első pillanattól kezdve faktumként kezelte a szerződést, és összes politikai, alkotmányos lehetőségével élve igyekezett kizárni a többi szereplőt a megállapodásból. Az egyenlőtlen tárgyalási pozíciók eltérő stratégiákat eredményeztek az alapszerződés ellenzőinek körében. Az RMDSZ, vélhetően felismerve, hogy komoly a tét, kiegyensúlyozottan lavírozott a két belpolitikai tábor között, míg az ellenzék egyre ingerültebben észlelte, hogy nincs befolyása a kormány döntésére. A romániai magyar kisebbség jó apropóul szolgált a kormányzattal szembeni általános kritika kifejtésére, ide kanalizálódtak a korábbi indulatok és frusztrációk.

A kritika öt pilléren nyugszik, és jelentése messze túlmutat az alapszerződésen: a kormány antidemokratikus, gyenge, nemzetietlen, bolsevik, a Nyugathoz dörgölődzik. Míg az első két témában még megjelennek pragmatikus elemek, addig a többiben az ideológikusak és az emocionálisak a dominánsak.

IV.a Az ellenzék legfájóbb pontja a *döntés antidemokratizmusa*. A kormány meglepetésszerűen hozta nyilvánosságra: alapszerződést fog kötni Romániával. A döntésből így kint rekedtek az ellenzéki erők és a határon túli magyar szervezetek is. A kormány kompetenciáját és hatáskörét az ellenzék megkérdőjelezte, ezzel azt sugallva, hogy egy alap-

szerződést nem a két kormány kellene, hogy megkössön, hanem legalábbis a „magyar nemzet tagjai” és a román állam. Szerintük magyar részről három szereplő: a kormány, az ellenzék és az RMDSZ egyenrangú félként ülne tárgyalóasztalhoz. A radikális felfogás szerint „csak az RMDSZ képes megítélni, jó-e a szerződés”. A mérsékeltek a konzultációt szorgalmazták. Szinte minden szereplő hangsúlyozta, hogy a kormány nem volt tisztességes, felrúgta a magyar–magyar csúcson kötött megállapodást és „elárulta az ellenzéket” („kisebbségek és ellenzéki erők történelmi kijátszottsága”, „szerződéspuccs”, „koalíciós úthenger”).

IV.b *A kormány gyengeségét* megjelenítő téma kifejezetten demagóg, semmilyen pragmatikus elemet nem tartalmaz, elsősorban politikai jelszóként értelmezhető. Az ellenzék szerint a magyar külpolitika gyenge, engedékeny, visszatáncoló partnerként viselkedik a szomszédos országokkal szemben („hintapolitika”), nem számolva a nemzetközi realitásokkal és a kormány külhoni pozícióival. „Kényszerítő külpolitikát” követeltek, ám a kényszerítés lehetséges módozatainak felvázolása nélkül. Magyarországot úgy állították be, mintha „nagyhatalmi” helyzetben volna a nemzetközi politikai porondon. A nacionalista érvelés ismert torzítása fedezhető fel a kijelentésekben. Mindössze két pragmatikus érvet találtunk, ezek azonban a vita perifériájára szorultak („ha a magyar–román államközi viszonyok jók, attól még a kisebbségek helyzete nem javul”, „Magyarország lehetőségei korlátozottak a magyar kisebbségek sorsának befolyásolására”).

IV.c Az ellenzék a nacionalizmus teljes arzenálját felvonultatta. Az érvelés lényege az etnikai alapú dichotomizálás: „*a kormány nemzetietlen, mi képviseljük a magyarságot*”. A mérsékeltabb kijelentések „csak” a határon túliakkal szembeni antiszolidaritást rótták fel („a kormány lelkiileg nem azonosul a határon túli magyarsággal”, „szándékos károkozás a kisebbségekkel szemben”, „a Horn-kormány feláldozza a határon túli magyarságot az euroatlanti integráció oltárán”). Az általános ellenzéki vélemény ennél szélsőségesebben hangzott („elemi nemzeti érdekeink szempontjából káros”, „nincs többé lelkiileg együvé tartozó egyetemes magyarság”, „a kormány nem kapott felhatalmazást magyarellenessé szerződések megkötésére”). A diskurzust domináló radikális kijelentések szerint a kormány „nem magyar” („a magyarságtudat nem jelenik meg történelmi élményként a kormány-nál”, „olyan fokú nemzeti érzéketlenség, ami már nemzetellenesség”, „meg kell szólalnia a »másik« Magyarországnak is”, „a Horn-kormány csak közjogi értelemben magyar kormány”, „a kormánynak nincs nemzeti öntudata”, „a parlamentben árulók és hazafiak ülnek”). A nacionalizmus egyes szélsőséges megnyilatkozásokban burkolt antiszemitizmussal párosult („Somló Tamások és Pető Ivánok telizsebb magyarellenessége”, „gyenge nemzeti identitású a kormány a szocializációja miatt”, „kiárusította a magyar érdekeket”, „lőkupec magatartás”, „a kormány cinikus”). A végpontot testesíti meg az a kijelentés, amely szerint „a szerződés megkötése hazaárulás, nemzetellenes cinkosság”. A vitában használt toposzok a magyar politikai és szellemi élet egyik évszázados, bevett irányzatát, a „nép-nemzetit” jelenítik meg. Nem meglepő, hogy a szereplők ezt a témát végképp nem fejtik ki, hiszen elegendők a hívószavak, és mindenki számára világos, kit és miért illet a bélyeg. Mindazonáltal 1990 óta csak ritkán jelentkezett teljes spektrumával a magyar nacionalizmus és szélsőséges formái, az antiszemitizmus és az irrendentizmus egyszerre a politikai diskurzusokban. Ez arra enged következtetni, hogy a román–magyar alapszerződés szimbolikus jelentése túlmutat a 15. §-ban foglalt konkrét kisebbségi megállapodások tartalmán, az erdélyi magyarság ügye politikai jelszó, mobilizációs eszköz az ellenzék számára.

IV.d Az ellenzék arra törekszik, hogy bemutassa: a *kormány bolsevik*. Az előbbiekből logikusan következik e téma, hiszen a nacionalista érvelést támasztja alá (így van ez már 1920 óta: a történelmi Magyarország szétdarabolásáért, Trianonért is az „internacionalista”, „nemzetietlen” kommunistákat (zsidókat) hibáztatták a korszak jobboldali politikusai (vö. „judeobolsevista plutokrata összeesküvés”), 1956-ban, sőt az 1956-ról szóló diskurzusban is együtt járt az antikommunista és a nemzeti retorika, az 1991-ben felelevenedő népi–urbánus vita fő vonulatát pedig szintén a baloldaliság és nemzetietlenség együttes vádja adta). Egyes kijelentések emblematikusak, történelmi folytonosságot tulajdonítanak Trianon „okozói” és a kormány között („a hazaáruló kormány Kun Béláék méltó utódja”).

A téma másik vonulata a jelen és a szocializmus évtizedei között von párhuzamot a kormány magatartása kapcsán („a román–magyar kormánykapcsolatok a szocialista múltat idézik”, „Kovács László tervutasításos módszerekkel dolgozik”, „internacionalista baráti segítségnyújtás”, „az aradi csúcs, Grósz Károly és Ceaușescu találkozója is jobb volt”), melynek tükrében az még elődein is túltesz. A bolsevizmus vádját megszemélyesíti az ellenzéki diskurzus, Horn és Kádár, Melescanu, a román tárgyalófél, illetve Iliescu és Ceaușescu közé egyenlőségjelet tesz. Az MSZP, tehát a kormánypárt amúgy is nemzetietlen és bolsevista, hiszen „az Internacionálét énekli a kongresszusán, nem a Himnusz”.

IV.e A nemzetietlenség és a bolsevizmus bélyege mellől nem hiányozhat a „nyugatoság” bélyege sem. Eszerint a *kormány a Nyugatnak akar megfelelni*. Itt azonban árnyaltabb az ellenzéki érvelés, és olyan pragmatikus kijelentésekkel is találkozhatunk, melyek kormányoldalon is elvéve megjelentek („az integrációnak nem feltétele az alapszerződés”). Szintén inkább pragmatikusnak tekinthetők azok az állítások, amelyek szerint a kormány „a kisebbségvédelmi célt feladta a nyugati integrációért”, vagy „a rossz alapszerződés integrációs céloknak sem használ”. A témában elhangzott többi állítás azonban határozottan emocionális („a Nyugatnak akarnak kényszeresen megfelelni”, „európaiságukat azzal akarják bizonyítani, hogy feláldozzák a határon túli magyarságot”, „Erdély nélkül Magyarország számára nem létezhet Európa”, „a romániai magyarság európaibb Európánál”, „elfogadhatatlan, hogy a Balkánnal kell szerződünk, hogy Európának megfeleljünk”). A szimbolikus politika egyik leghatékonyabb eszköze a helyzet megfordítása, a szerepcsere, a „csatlakozzon hozzánk a Nyugat” típusú érvelés.

V. témakör. A Nyugat nem mérvadó

A kormányzati szereplők törekvését, amely a „Nyugatot” a saját oldalukon állónak próbálja bemutatni, az ellenzék úgy reagál, hogy megpróbálja bebizonyítani: a nyugati szereplők álláspontja nem igazolja az alapszerződést. Ezt furcsamód két ellentétes stratégiával próbálják elérni. Az egyikben azt állítják, hogy a nyugatiak nem mérvadók, érzéketlenek, s így nem fontos, mit mondanak; a másik stratégiában viszont azt állítják, hogy a számunkra mérvadó Nyugat-Európában elfogadott kisebbségi jogi normáknak nem felel meg az alapszerződés. Az előbbi ideologikus, az utóbbi pragmatikus stratégia.

V.a A Nyugat-ellenesség egyik klasszikus toposza, hogy a Nyugat *nem eléggé érzékeny, nem mérvadó*, hogy „nem ért, nem becsül meg bennünket” (a vitában Illyés Gyula-, Németh László-idézetekkel alátámasztva). Az alapszerződés ezeket a klasszikus Nyugat–Kelet sztereotípiákat mobilizálja ellenzéki oldalon. Adott tehát a felszínes, Kelet-Európa problémái iránt érzéketlen Nyugat – amely persze gyakran hasonlóan sztereotip fogalmakat használ régiókra – és a sajátos fejlődésű, ezért rendkívüli figyelmet és érzékenységet

követelő Kelet. Másfelől, az érvelés egy olyan világgépet rejt, amely a felismert kényszerek súlya alatt igyekszik eltekinteni a kényszerítő féltől, annak szempontjait kizárni a diskurzusból. „A Nyugat normái nem érvényesek számunkra, hiszen a Nyugat nem ismeri helyzetünket” – hangzik a magyarázat. A Nyugatról jövő elvárások semmissé tételéhez az egyik leghangzatosabb érv, hogy ők amúgy sem törődnek a kelet-európai kisebbségi kérdéssel. A témára különösen jellemző az európai jogi normáknak az exkluzivitáson alapuló „lerázása”. Ilyenkor a romániai magyar kisebbség egyedülálló mivoltával érvel az ellenzék („Erdély egyedülálló”, a magyar nemzettest elszakított részei őshonosak, nem illik rájuk a nyugati kisebbségmeghatározás”, „a második legnagyobb kisebbségről van szó Európában”). A különbségek hangsúlyozására a legfontosabb érv a nyugati kisebbségek radikalizmusa. E kijelentés burkolt fenyegetést is tartalmazhat: majd ha Romániában is felüti a fejét a terrorizmus, mint szerte Európában, vagy kitör egy balkáni háborúhoz hasonló fegyveres konfliktus, akkor bánhatja a Nyugat, hogy egy ilyen alapszerződést kényszerített Magyarországra („a Nyugat csak akkor fog rájönni, hogy hibázott, amikor már késő lesz”).

V.b *Az alapszerződés nem felel meg a nyugati kisebbségi jogi normáknak* – mondják az ellenzék szakértői. Az állítások két csoportra oszthatók. Az elsőben azt vélelmezik a megszólalók, hogy az 1201-es ajánlás igenis tartalmaz kollektív jogokat és etnikai autonómiát. Szerintük a lábjegyzet egyenesen az európai normáknak mond ellent. A másik, mérsékeltbb csoport arra hivatkozik, hogy az 1201-es ajánlás a nemzetközi jog fejlődési tendenciáit mutatja, azaz a kisebbségi jogok bővülését. Bár nincsenek kodifikálva abban a kollektív jogok és az etnikai autonómia, azzal, hogy lehetőségként említik, a jogfejlődés irányait rajzolják meg. Felemlítik a területi autonómiára vonatkozó európai példákat, noha azt nemzetközi jogi értelemben nem szabályozták (Dél-Tirol, Skócia, Palesztina stb.).

A SZEREPLŐK POZÍCIÓI A DISKURZUSBAN

Az eddigiekben bemutattuk a diskurzus fő témáit, kormányzati és ellenzéki oldalon. A vita szereplői azonban nem csak egy témát, sokkal inkább „témakombinációkat” használnak. A következőkben azt mutatjuk be, hogy az állításokhoz milyen szereplők tartoznak, és az általuk kijelölt pozíciókra milyen témahasználat jellemző. E szimbolikus pozíciók jelentik azokat a versengő „tudásformákat”, amelyeket a szereplők a közönség számára megjelenítenek.

A szimbolikus pozíciókat két dimenzió mentén különíthetjük el. Az előző fejezetben láthattuk, hogy a témák egy része ideologikus, más része pragmatikus jellegű mind kormányzati, mind ellenzéki oldalon. Az „ideologikus–pragmatikus” dimenzió lesz a pozíciók elkülönítésének alapja.

Utaltunk arra is, hogy a fő dimenzió mellett még egy másik, kevésbé fontos dimenzió szerint is csoportosíthatjuk a szereplőket: a „politikus–szakértő/értelmségi” megosztás mentén. Így aszerint különíthetjük el a szereplőket, hogy megszólalásaikban fellelhető-e az állítások alátámasztásának igénye, szlogenszerű kijelentésekkel dolgoznak-e, és hogy reagálnak-e a politikai döntéshozatal összefüggéseire. A „politikus” végponton azok a szereplők állnak, akik nem támasztják alá kijelentéseiket, szlogenszerű kijelentéseket használnak, megszólalásaik koherenciájára törekszenek, és erőteljesen hangsúlyozzák, hogy ők hozzák a politikai döntéseket (döntéskényszer, ki hozza a döntést, mi az Országgyűlés

szerepe stb.). A „szakértő/értelmiségi” oldalon azok a szereplők vannak, akik alátámasztják állításait, nem használnak szlogeneket és a nem politikai kontextusra összpontosítanak. Ezen az oldalon jóval kevesebb szereplőt találunk, mint a politikai oldalon. „Szakértők” és „értelmiségiek” között a különbség az, hogy az előbbiek a pragmatikus oldalt képviselik, vagyis a politikai felelősség kérdését háttérbe szorító jogi, szakértői érvelést használnak, az utóbbiak pedig az ideológiai oldalon állnak, és a „nemzetek együttélése”, illetve a „nacionalizmus” témát jelenítik meg.

A kormányzati szereplők a diskurzusban

„Européer”

Az européer pozíció a megbékélés hangoztatásával és az ellenfelek diszkriminálásával jellemezhető a leginkább (lásd *I. táblázat*, I. és IV.b téma). Megjelenítői nem politikai megszólalásokban, hanem publicisztikákban lépnek fel, és alapvető jellegzetességük az, hogy az alapszerződést a nacionalista és az européer erők közötti küzdelem kontextusába helyezik. Pragmatikus kijelentéseket alig tesznek. Az alapszerződést minden reflexió nélkül a modern és a nacionalista erők közötti küzdelem egy újabb állomásaként ábrázolják. Megelégszenek azzal, hogy e küzdelemről beszélnek, és a nacionalizmus káros mivoltát bizonyítják be. Az alapszerződéssel kapcsolatban felmerülő konfliktusokat arra redukálják, hogy irredenta, szélsőséges nacionalista erők alaptalanul etnikai autonómiát követelnek. „Európa” és az „autonómia” fogalmai tehát elválnak egymástól, az autonómia követelése nemcsak az európai kisebbségjogi normákkal kerül szembe, hanem magával az „európaiság” fogalmával is. Erősen támaszkodnak a magyar antinacionalista tradíció szimbólumaira („Duna-menti népek konföderációja”, „közép-európai Svájc”).

Bár ez a pozíció tiszta formájában ritkán jelenik meg, nagyon fontos, hisz tipikus kijelentései gyakran hangzanak el a kormányzati oldal más ideologikus pozícióját felvevő szereplők megszólalásaiban is.

„Integrátor”

Az integrátorok a megbékélés hangoztatása mellett a nyugati normákra hivatkoznak (lásd *I. táblázat*, I. és V.b téma). Emellett egy koherens szimbólumrendszert képviselnek, amelyet a nyugati politika szereplőitől vesznek át („történelmi sérelmek félértétele”, „etnikai feszültségek oldása” stb.). Ugyanez mondható el a nyelvezetről, amely kisebbségi ügyekben teljesen távolságtartó és objektíváló (a kisebbségi problémákat mint „feszültségeket”, „nyitott kérdéseket”, „megoldatlan nehézségeket” ábrázolják). Nemcsak a nemzetek, de az államok közötti konfliktusokon is át kell lépni („euroatlanti integrációra való érettség”). A konfliktusok okai a nemzetek, illetve országok közt fennálló feszültségek, amelyeket megegyezéses úton kell feloldani. Az „irredentizmus elutasítását” (mint a többségi politika fő félelmének megszüntetését) ezért hangsúlyozzák annyiszor. A „feszültségek” távoli, szinte semleges dolgokat takarnak, sem azok oka, sem a szításukért való felelősség nem vetődik fel.

E pozíciót az európeérhez képest inkább politikusok használják, akik célja elsősorban egy koherens és közérthető (tehát egyszerű) álláspont megformálása. Míg a téma nagyjából ugyanaz a két ideologikus pozícióban, a forma más. Az integrátorok egyáltalán nem bocsátkoznak részletes magyarázatokba, hanem szlogeneket, szimbólumokat hangoztatnak.

Az idetartozó szereplők hivatkoznak pragmatikus témákra is, azonban ez néhány jól bevált jelszó szintjén marad („a kollektív jogok tartalmilag benn vannak a szerződésben”, „Európa nem támogat autonómiatörekvéseket”, „megegyezésre kell jutnunk a szomszédainkkal”). Ebből a pozícióból beszél az MSZP, az összes nyugati szereplő, a román kormány szereplők, néhány kormánypárti újságíró. A kisebbségi problematika háttérben marad, az alapszerződés elsősorban nem kisebbségi problémaként jelenik meg.

„Reálpolitikus”

A reálpolitikus pozícióban az alapszerződés és a követendő külpolitika konkrét kisebbségi vonatkozásairól van szó. A pragmatikus oldal szereplői tehát már „felveszik a kesztyűt”, hajlandók az alapszerződés kisebbségi vonatkozásairól beszélni. Politikai jellegű beszédmódról van szó, vagyis a külpolitikai mozgáster tematizálása e szereplőkre jellemző elsősorban. Ehhez kapcsolódik, hogy az ellenzéket mint „maximalistát” ábrázolják. A központban mégis az alapszerződés kisebbségi jogi passzusai és a nyugati elvárások állnak, hasonlóan a pragmatikus szakértői pozíciót megjelenítő szereplőkhöz. A különbség annyi, hogy ebben a pozícióban a szereplők nem töreksenek állításaik részletes dokumentálására, többször használnak szlogeneket és jelenítik meg a politikai kontextust. A másik, ugyancsak fontos eltérés az, hogy e pozíció megjelenítői gyakran használják az ideologikus témák kijelentéseit.

E pozícióból már arról beszélnek, hogy az alapszerződés hogyan hat a magyar kisebbség helyzetére. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ellenzéki oldal kifogásaira valóban reagálnának, tehát hogy egy racionális vita zajlana. A kijelentések nagy része valóban felhasználható lenne egy racionális vitában, itt azonban a cél egy koherens kép megjelenítése és az ellenfél érveinek elrejtése. A látszólag racionális tényállítások mögött az ellenfél „tényeinek” elhallgatása rejlik. Például a következő kijelentések esetén: „az 1201-es ajánlás nem hivatkozik kollektív jogokra”, „a szerződés rendezi az anyanyelvi oktatás kérdését”, „a szerződés megnyugtatóan garantál egy sor kisebbségi jogot”, „a szerződés behajtható jogi garanciát jelent”. A legtöbb esetben az ilyen kijelentések bizonyítása hiányzik, a lényeg, hogy egy összefüggő képpé álljanak össze.

„Szakértő”

A szakértő a racionális jogi érvelés pozíciója. A szereplők vagy publicisztikákat írnak, vagy hosszabb interjúban szólnak meg. Ezekben fedezhetünk fel törekvést arra, hogy szisztematikusan tárgyalják az alapszerződés kisebbségi jogi vonatkozásait. A jogi érvelés látszólag megalapozottabb, mint a pragmatikus politikai pozícióban, mégsem lehet tisztán jogászinak nevezni: felmerül a politikai felelősség kérdése és a politikai döntéshozatal kontextusa. Nincs olyan kormánypárti szakértő, aki számára az alapszerződés pusztán

mint kisebbségi jogi produktum érdekes, a jogi érvelés minden esetben a politikai kontextus megrajzolásával kap értelmet. Nem az a kérdés, hogy milyen a szerződésszöveg önmagában, hanem az, hogy az adott politikai helyzethez képest milyen. Ez a helyzet persze pontosabban megrajzolt, mint a pragmatikus politikai pozícióban (magyar–román viszony, magyar belpolitikai helyzet, román belpolitikai helyzet, magyar–román–nyugati viszonyrendszer).

A különbségek a két pragmatikus pozíció közt elsősorban formaiak. Részletes érvelés, szöveg szerinti idézetek, az ellenzéki pozíciókra való reflexió jellemzi e szövegeket.

Az alapszerződést ellenzők pozíciója a diskurzusban

Az alapszerződést ellenzők többsége politikus, pártjaik vezető ideológusai, s ez nemcsak a honi MDF, FKGP vagy a MIÉP esetén van így, hanem az RMDSZ és a szlovákiai magyar pártok esetében is. Minden politikai csoportosulás a „vezéreit állítja csatába” az alapszerződés megkötése ellen. Mivel az ellenzék a kezdetektől harcias állást vesz fel a vitában, bátran használhatjuk mi is szerepük ábrázolására e kifejezéseket. Az értelmiségi-szakértői oldal nem osztható úgy, mint a kormányzati szereplőknél, az ellenzék soraiban ugyanis a szakértők is pengethetnek ideologikus húrokat, illetve értelmiségiek is megnyilvánulhatnak pragmatikus szempontok követésével.

„Nacionalista”

A nacionalisták megnyilvánulásai nem a témák, hanem az általuk hordozott ideológiai tartalom és retorika alapján különíthetők el. E csoportot a nacionalizmus, illetve a múltba néző romantikus világkép jellemzi. Pragmatikus szempontok nem terhelik a szónoklatok szárnyalását, szereplőik többsége beéri a jól bevált nacionalista, irredenta, antiszemita jelszavakkal.

A nacionalista megszólalások két markáns csoportját adják a „militáns”, agresszív, fenyegető szélsőségesek, illetve a depresszív, szenvedő, lemondó „bús magyarok”. Mindkét csoport erős emocionális indíttatással vesz részt a diskurzusban, csak egyikük a „Nagy-Magyarország”, míg másuk a „nemzethalál” víziójával operál.

Másik közös jegyük az általános kormánykritika: az alapszerződés szerintük a kormány alkalmatlanságának bizonyítéka. E társaság igyekszik kihasználni minden lehetőséget arra, hogy a kezébe vehesse a kezdeményezést (parlamenti csatározások, aláírásgyűjtés, a parlament rendkívüli ülésének összehívása, magyar–magyar csúcs szervezése, tüntetéseken való részvétel), így a vita kiszélesedésével párhuzamosan egyre csökken a kisebbségi tematika, és nő a kormánnyal szemben megfogalmazódó elégedetlenség.

Ez a diskurzus mondhatni reflexből nacionalista. A megszólalók az általuk képviselt ideológiát nem fejtik ki. A szlogenek, a politikai érvek rendszerbe szervezésével egyetlen politikai szereplő, Orbán Viktor próbálkozik, sikerrel: a vita előrehaladtával a diskurzus kulcsfigurájává válik.

A Fidesz csak megkésve csatlakozott az alapszerződés-ellenes kezdeményezésekhez, ezt a hátrányt dolgozta le néhány hét alatt a párt elnöke. Már augusztus 22-én, a Szent István-napi megemlékezések után tartott zártkörű kisebbségi magyar szervezetek és a hazai ellenzéki pártok tárgyalása után azt nyilatkozta: dél-tiroli típusú autonómiára és kollektív jogokra van szüksége az erdélyi magyarságnak. A KDNP kezdeményezésére, szeptember 3-ára rendkívüli parlamenti ülést hívtak össze az alapszerződés tervezetéről. Orbán parlamenti felszólalása ekkorra már messze túlmutatott a korábbi ellenzéki követeléseken, a nacionalista szónoklat a kormány addigi egész tevékenysége ellen irányult.⁵

Klasszikus szónoki teljesítménnyel van dolgunk. Orbán indító kérdése: „Miért van, illetve lehet szükség alapszerződésre?” A válasz: a román–magyar viszony javítására. „De miért rossz ez a viszony?” A trianoni és a párizsi békediktátumok miatt, szögezi le, ki-játszva a nép-nemzeti „kártját”. A konklúzió reálpolitikai szinten nem értelmezhető: Orbán szerint csak akkor szabad szerződést kötni, ha az kompenzálja e diktátumokat, tehát ha elvesztett területeinkért és nemzetrészeinkért kompenzál bennünket a román kormány. Mit is állít Orbán? Az első lehetséges olvasat irreudenta: adják vissza a románok a területeket. A második: teremtsenek olyan politikai feltételeket, melyekben a magyar kisebbség hasonló pozícióba kerülhet, mint a magyarországi állampolgárok. Mindkét követelés reálpolitikai szempontból lehetetlen. Ezt nyilván Orbán is tudja, tehát kijelentéseinek indítékait máshol kell keresnünk. Az állítás inkább vitabeli pozícióját jelöli ki: vállalja, hogy nép-nemzeti alapon fog érvelni az alapszerződéssel szemben.

„Népéért, nemzetéért felelősséget érző kormány olyan állam kormányával megállapodni, ilyen fontos kérdésben, ahol két hónap múlva választások lesznek, nem szokott” – folytatja. Maradva tehát a nép-nemzeti logikában, az ellenfél megnevezését és kizárását látjuk: a magyar kormány nem érez felelősséget népéért, a román kormány percekben belül nincs. „Ez a szerződés nem más, mint egy internacionalista, baráti segítségnyújtás Iliescu politikai kampányához.” A magyar kormány tehát azért nem érzí ezt a felelősséget, mert internacionalista, vegyük észre, itt burkolt „kommunistázásról” van szó (a kifejezetten kádárista „baráti segítségnyújtás” szlogen felhasználása).

„Ilyen szerződést bármelyik magyar kormány csak akkor írhat alá, ha az erdélyi magyarság politikai képviselőinek hozzájárulását ehhez megszerezte.” Ez az állítás új dimenziót nyit a szónoklatban. Orbán világosan jelzi: a kormánnyal szemben ő az RMDSZ-szel szolidáris, a kormány antidemokratikus, „kétféle magyar közösséget foszt meg nehezen kivívott súlyától” azzal, hogy elveszi az RMDSZ-től a kompetenciát.

„Önökön kívül mindenki, ellenzéki képviselő, határon túli magyar, elemző, jogász, politológus, kivétel nélkül úgy értelmezi, hogy ez a lábjegyzet szűkítő” – folytatja. Itt sem hallat azonban pragmatikus érveket, a lényeg a dichotomizálás: a kormány egyedül marad a rossz véleményével, mindenki másképp gondolja, mint ő. Az egész tábor Orbán mögött áll, a kormánnyal szemben. A mennyiségi elv meggyőző erejét fitogtatja: mi vagyunk többen, nekünk van igazunk. A következő bekezdés ennek kvázibizonyítására szolgál: a román politikusok is így gondolják, vissza fognak élni a lábjegyzettel.

⁵ Csodafegyver. *Népszava*. 1996. szeptember 4.

„Olyan szerződést, amely Székelyföld autonómiáját kizárja, nem szabad kötni, mert nem egyezik, megítélésem szerint, Magyarország külpolitikai érdekeivel” – folytatja Orbán a kritikus pontok számbavételét. Azt azonban nem tárja fel, mik az ország külpolitikai érdekei. Első olvasatunk az általa kínált kontextusban a területi revízió valamilyen korszerűbb formája, ez azonban kizárja azt a külpolitikai törekvést, hogy szomszédainkkal békés viszonyt alakítsunk ki. Ez volt ugyanis a felszólalás nyitó állítása. Milyen külpolitikai érdeket szolgálna tehát Székelyföld autonómiája? (A választ a kézirat lezárásakor, 1999 februárjában, Orbán miniszterelnöksége alatt sem tudtuk megadni.)

Következő állítása szerint a szlovák–magyar alapszerződés is mutatja, hogy ezek a szerződések nem segítik elő az európai integrációt. Itt kezd Orbán a kormánnyal kommunikálni, annak érveit bírálva. A konkrétumok helyett jóslatokba bocsátkozik: az lesz a román–magyar alapszerződés következménye, ami a szlovák–magyaré. Retorikai fogással van dolgunk: Orbán ugyanis azt állítja, hogy nem a Mečiar-féle politika, hanem a szlovák–magyar alapszerződés, s ezáltal a magyar kormány a hibás abban, hogy a szlovákiai magyarok helyzete súlyosan megromlott.

„Ez a rossz alapszerződés Magyarországot eltávolítja az integrációtól” – ez Orbán utolsó állítása, ismét magyarázat nélkül. Az európai bővítés világpolitikai ügy, „nagyságrendi tévedés lenne azt hinni”, hogy az alapszerződés léte vagy nemléte befolyásolja. Kis nép vagyunk tehát, kis külpolitikai problémákkal, a Nyugatot nem ezek a dolgok mozgatják. Utolsó állítása többrétegű. Egyrészt, a kormány „rosszul hiszi”, amikor elhiszi a Nyugatnak, hogy alapszerződést kell kötnie. Másrészt, „ügysen rúghatunk labdába”, amikor Nyugaton a bővítésről döntenek, felesleges tehát erőlködnünk.

Jól látható, hogy Orbán már parlamenti beszédében igyekezett egységesíteni és ebből a szempontból korlátozni az ellenzéki diskurzust. A nép-nemzeti kontextust átvette, de valójában csak kulisszaként használta kormányellenes kritikájának megfogalmazásához. Ez a szöveg tehát még nem egyértelműen nacionalista.

Érvelési rendszere csak az alapszerződés megkötése előtti pillanatban teljeseedett ki. Írásában már a „vereségből” kiaknázható összes politikai tőkét igyekezett magának és pártjának megszerezni.⁶ A szöveg a politikai esszé stílusjegyeit hordozza. Orbán kissé átszerkesztve és részletesebben kifejtve ismétli meg parlamenti beszédét. Írásában azonban több az emóció és a pragmatikus elem. Mindent összevetve, az utolsó bekezdésig *déjà vu* érzésünk van, olybá tűnik, mintha Orbán a szónoklatának egy másik változatát adta volna le a *Magyar Nemzet* szerkesztőségében. Az utolsó hasábkon azonban általánosabb végkövetkeztetésekre jut, mint korábban. „A román–magyar alapszerződés körüli vita azonban – a látszattal ellentétben – nem csupán a Horn–Iliescu-paktum következményeinek kiszolgáltatott kétmillió magyar ember sorsáról szól. Ez a vita ... arról árulkodik, hogy az MSZP–SZDSZ koalíció képtelen a nemzet valós érdekeinek nemcsak a képviselésére, de a felismerésére és megfogalmazására is. [...] Ez a koalíció nem tud a nemzeti együvé tartozás és felelősségérzet követelményének megfelelni.” Az esszét a következő idézet zárja: „A kormányprogramot bemutató beszédében a miniszterelnök kijelentette: »közjogi értelemben tíz és fél millió magyar miniszterelnöke kívánok lenni«. S ez így igaz, a Horn-kormány *közjogi értelemben* valóban magyar kormány.”

⁶ Alapszerződés: Temesvár vagy Világos. *Magyar Nemzet*, 1996. szeptember 14.

A Fidesz elnökének esszéjében nem az az újszerű, hogy általános kritikát tartalmaz. Orbán korábban is gyakran élt a „kormánynak mennie kell” típusú szlogenekkel. Abban látjuk e szöveget fontos fordulópontnak, hogy ez az általános kritika a nacionalizmusba ágyazódik: a kormány azért rossz, mert nem elég nemzeti. Az Antall-parafrázis csak megerősíti az előző állítást (Antall „lélekben 15 millió magyar miniszterelnökének” tartotta magát). Orbán szerint ugyanis a Horn-kormány csak közjogi értelemben magyar kormány, lelkében nem az. Hétévi tartózkodás, távolmaradás után a Fidesz tehát mégis belép a népi-urbánus vitába, meghozza a népi oldalon, éppen a román-magyar alapszerződés apropóján. E fordulatban nem feltétlenül kell ideológiai változásokat sejtenuünk. Orbán alapszerződésbeli szerepvállalása inkább politikai fordulópont: ekkor kezdődik a jobboldal „bedarálása”, amely 1998-ra a párt választási győzelméhez vezet.

„Diplomata”

Az ellenző diplomata csoport valóságosan kommunikál a kormánypártiakkal, az alapszerződést egyfajta politikai alkuként fogja fel. Mégis hadvezér, államfő nélküli diplomaták ők, hiszen véleményüket nem képesek pártjuk általános álláspontjává tenni. A legnehezebb helyzetben Markó Béla (az RMDSZ elnöke) van a diskurzusban, hiszen ő mindvégig törekszik a konszenzusos megoldásra. A kormánnyal folyó tárgyalások után mérsékelt politikai nyilatkozatokat tesz, melyek a közös megoldásra irányulnak, míg az ellenzékkel folyó konzultációkról alig beszél, és akkor is kiegyensúlyozott középutas véleményt hangoztat. Pozícióját és ezáltal az RMDSZ médiaimázsát sajátosan színezi a vitában a szervezet tiszteletbeli elnöke, Tőkés László radikális fellépése, aki a nyílt konfrontációt választja mind a román, mind a magyar kormánnyal szemben, következetesen képviseli a nacionalista álláspontot. Kettejük sajtóbeli szereplése az RMDSZ megosztottságát sugallja. Mindazonáltal Markó nem zökken ki diplomataszerepéből, míg Tőkés a Bocskai Társaság Kossuth téri, „Jajkiáltás az elszakított nemzetrészekért!” jelszóval szervezett tüntetése után sajtó-helyreigazítási kérelemre kényszerül a tüntetésen elhangzott kormányellenes kijelentései miatt.

Diplomatikus szerepet vállal az alapszerződés vitájában Jeszenszky Géza, aki addigra már az MDF-ből kivált Magyar Demokrata Néppárt egyik vezetője. Jeszenszky az Antall-kormányban elfoglalt külügyminiszeri pozíciójának politikai tőkéjét próbálja mozgósítani, és a mérsékelt kritikai oldalt megszemélyesíteni. Antall követőjeként alapszerződés-párti, így ő a módosítások és a konzultáció mellett tör folyamatosan lándzsát.

A „diplomaták” az alapszerződés konkrét passzusaiival kapcsolatos témákat hangoztatják és a kormány antidemokratikus lépéseit nehezményezik, de a kormánnyal szemben nem használnak ideologikus vagy demagóg színezetű bírálatot. Csak a szerződéstervezet elkészítésének és benyújtásának módja ellen szólnak fel, és a teljes (kisebbségi magyarok-kormány-ellenzék) konszenzust követelik. Élesen bírálják azonban az alapszerződés egyes pontjait, érveik elsősorban politikai természetűek, de hosszú ideig bizakodnak a módosítások lehetőségében. Az alapszerződés megkötése után hamar igazodnak az új helyzethez, és tovább keresik a „diplomatikus” utakat az alapszerződés végrehajtásában.

A „nacionalisták” és a „diplomáták” megnyilvánulásai sem nélkülöztek szakértői elemeket, azonban ezek csak utalásszerűen fordulnak elő beszédeikben, esetenként részletebben kifejtve. Tisztán szakértői szöveg alig jelent meg az alapszerződés ellenzőinek az oldalán.

A szakértők általában a Külügyi Intézet soraiból kerülnek ki, és az Európa Tanács parlamenti közgyűlésének 1201-es ajánlásához fűzött lábjegyzet értelmezése körüli lehetőségeket veszik szemügyre. Ők sem egyértelműen alapszerződés-ellenesek, inkább a vitatott lábjegyzettel szemben van kifogásuk. Két téma felvetésével fejtik ki véleményüket: az egyik az alapszerződés lábjegyzete kapcsán felmerülő jogértelmezés (lásd *1. táblázat*, III.a, b, c téma), a másik a nemzetközi jog gyakorlatának bemutatása. A szakértői vélemények gyorsan beépülnek a teljes diskurzusba, a politikusok e véleményekből kiragadott érvekkel támasztják alá mondandójukat.

KISEBBSÉGPOLITIKAI IRÁNYZATOK A VITÁBAN

Kutatásunk egyik alapkérdése az volt, milyen kisebbség-, illetve diaszpórapolitika (politikák) irányítják a magyarországi diskurzusokat. Konkrétan: minek tekintik a „határokon túli magyarságot”, és milyen elvek, eszmék alapján integrálják ezeket a csoportokat a magyar kül- és belpolitikába.

A rendszerváltás utáni magyar kormányok diaszpórapolitikájáról mindmáig nem volt nyilvános diskurzus. A politikai szereplők felfogását erről más témákon keresztül és csak részleteiben ismerhette meg a közvélemény. Ilyen apropóul szolgált a román–magyar alapszerződés körüli sajtóvita is, mellyel azonban eltérő módon élt a kormány és ellenzéke, valamint a határon túli szervezetek. Úgy véljük, hogy a Horn-kormány nem ismerte fel: az alapszerződés kapcsán közrebocsáthatná a határon túli magyar kisebbségek körülményeinek javítását szolgáló addigi intézkedéseit. Vélhetően a pragmatizmus rabságába esett, „csinálta a dolgát”, és nem foglalkozott az ügyben rejlő pr-lehetőségekkel. Képviselői szinte soha nem szakadtak el az alapszerződés konkrét kérdéseitől, illetve a taktikai megfontolások hangoztatásától. Nem tették világossá azt sem, minek tekintik a romániai magyar kisebbséget és annak politikai képviseletét.

Az MSZP-s politikusok nem jelentek meg koherens kisebbségpolitikai koncepcióval a sajtóban. Nem így a koalíció kisebbik pártja, az SZDSZ, amely két markáns diaszpórapolitikai felfogást is kifejtett Szabó Miklós és Bauer Tamás révén. Szabó témánkban az egyik szélsőséget képviselte: határozottan leszögezte, hogy politikai értelemben a magyar nemzet és a határon túli magyarság nem alkot cselekvési közösséget, a szomszédságpolitika és a kisebbségpolitika egyenrangú a magyar diplomáciában. Másik súlyos állítása, hogy a határon túli magyarság nem homogén, tehát nem dolgozható ki rá egységes „nemzetpolitika”, általános autonómiakoncepció stb., sőt az káros lenne. Szabó egyúttal a határon túli magyar szervezetek vezetőinek legitimitását is megkérdőjelezte, szerinte egy „intranzingens” irányzat uralja a terepet. Ezzel felrúgta azt a korábbi konszenzust, mely szerint azokat a vezetőket kell támogatnunk, akikkel már sikerült megfelelő kapcsolatrendszer kialakítani. Szabó burkolt formában azt állította, hogy az RMDSZ vezetése a

magyar ellenzék bábja, és e nacionalista ellenzéknek éppen az az érdeke, hogy a határon túli magyarságról egy általánosító, egyneműsítő képet tartson fenn a köztudatban.

Szabó Miklós diaszpórapolitikája klasszikus liberális elemeket tartalmaz. A közös múlt, a kulturális azonosságok és identitások nem játszanak szerepet gondolatmenetében, publicisztikája azt sugallja: mindennemű kollektív jogot és etnikai alapú politizálást hibásnak tart. A kisebbségek tagjai éljenek a demokrácia nyújtotta egyéni szabadságjogaikkal. Szabó tehát nem tudja feloldani a liberális és a nemzeti kisebbségpolitika közötti ellentmondást, és meg sem kísérli átérezni a másik oldal emócióit.

Mérsékeltabb álláspont Bauer Tamásé, aki határozottan leszögezi: a kisebbségi kérdés nem Románia belügye. Mindazonáltal ő is a liberális irányzatot képviseli, az egyéni szabadságjogok és a demokratizálódás alapján kivívott jogokról beszél. Ahogy Szabó Miklós, úgy Bauer is az ellenzékkel szemben fejt ki álláspontját, és igyekszik denunciózni azok szempontjait. Szabó „leirredentázza” a megszólalókat, és revíziós politikával vádolja őket, Bauer pedig kifejezetten „szemtelenül” megfordítja Trianont: az addig elnyomott románok, szlovákok, szerbek stb. felszabadulásaként aposztrofálja.

Szemben az MSZP-vel, amely teljesen érzéketlennek és ebből fakadóan büntudatosnak és bizonytalanoknak mutatta magát a vitában (többek között ezzel magyarázható az állandó Nyugat felé mutogatás), az SZDSZ-es politikusok tántoríthatatlanul kitartanak liberális alapeszméik mellett. Míg az erősebb kormánypárt kisebbségpolitikája végül „titokban marad” a diskurzusban, az SZDSZ-é világosan megfogalmazódik: sokkal inkább vállalja az alapszerződés tartalmát, mint az MSZP.

Gyökeresen más az ellenzéki pártok diaszpórakoncepciója. Ők az erdélyi – és általában a határokon túli – magyarságra a magyar nemzet részeként tekintenek, ezzel a nemzet fogalmát területileg kiterjesztik minden magyarlakta vidékre. Az eltérő politikai érdekeket homogenizálják, és igyekeznek az „egyetemes magyarság közös érdekeiként” megfogalmazni. A kisebbségek így valójában nem is diaszpórában élő etnikumok, hanem a magyar nemzet azonos pozícióban levő tagjai. Amiben különböznek tőlünk, az is magyarságukból ered: e klasszikus paradoxon a tízes évek óta része a nacionalista érvelésnek, miszerint Erdélyben sokkal autentikusabban megőrződött a magyar kultúra, mint a belső ország-részekben. „Erdély európaibb Európánál” – hangzik most a szlogen.

E diaszpórafelfogás tehát egyfelől összemosza a különböző régiók magyar kisebbségei közötti kulturális, történeti stb. különbségeket, másfelől eszménnyé teszi a kisebbségeket az identitásteremtés, -vállalás számára. Különösen igaz ez az erdélyi magyarságra: a nacionalista diskurzus ugyanis hierarchizálta is a magyar diaszpórát. A „legigazibb” (legigazabb) az erdélyi magyarság volt, őket követték a felvidékiek, a kárpátaljaiak, s csak jóval utánuk a vajdasági magyarok.

Az ellenzéki kisebbségpolitika mereven ragaszkodik ideáljaihoz, és ettől a „harcmodora” sokban hasonlít két világháború közötti elődeihez (még akkor is, ha a területi revízió gondolata már nem bántja).

Ez a kisebbségpolitika sokkal nagyobb játékteret ad a határon túli magyar pártszervezeteknek, különösen, ha éppen ellenzékben van. Például a Fidesz ellenzéki pártként azt a képet alakítja ki magáról, hogy az RMDSZ-t és a többi pártot egyenrangú félként kezeli. Itt mutatkozik meg másik sajátos vonása: a határon túli magyar szervezeteket mintegy kiszakítja saját államaik belpolitikai struktúrájából, és a magyar politikai életbe emeli át őket. Ezzel egyfelől rontja tárgyalási pozícióikat hazájukban, másfelől azzal operál, hogy

így e pártok is nagyobbak, erősebbnek és határozottabbnak látszanak saját politikai porondjaikon.

Az ellenzék pragmatikusabb irányzatai (illetve egyes ellenzéki szereplők pragmatikusabb érvei) óvakodnak a szélsőségektől. E reálisabb kisebbségpolitika abból indul ki, hogy a határon túli magyar kisebbségek – mivel többnyire nacionalista államalakulatokban élnek – kollektív jogokat igényelnek, tehát egyfajta exkluzív megközelítést, „pozitív diszkriminációt”, hiszen még nem teljesedtek ki azok az egyéni szabadságjogok, amelyek kellő garanciákat biztosítanának számukra másáruk megéléséhez. A nemzetközi dokumentumokat tiszteletben tartják, azonban igyekeznek azokat a legkedvezőbben értelmezni. Mindazonáltal még rájuk is jellemző az autoriter felfogás: a határon túli magyarság jövője a magyarországi politika kezében van.

Hasonló kisebbségpolitikai felfogást mutatnak a határon túli magyar politikai szervezetek is, függetlenül attól, hogy mennyire pengetnek maguk is nacionalista húrokat. A vitabeli szerepükben igazodnak az ellenzék által kínált koreográfiához: az „anyaország” a főszereplő, a magyar kormánytól függ saját országukbeli politikai és társadalmi helyzetük. Az egyirányú lobbizást alig keresztezi a román kormánnyal való egyeztetési, kijárási politika, a román többség az ügy s ezáltal a magyar kisebbség ellensége. Az RMDSZ alárendeli magát az ellenzéki politikusoknak, abban bízva, hogy így nagyobb eredményeket érhet el a magyar kormánnyal szemben. A többi határon túli magyar szervezet bevonása a vitába, a saját pozíció általuk való megerősítése azt mutatja, hogy az RMDSZ elfogadja az ellenzék által kínált nemzetkonceptiót és kisebbségpolitikát. Egyedül az RMDSZ elnöke nem nyilatkozik meg arról, minek tekinti a romániai magyarságot. Minden esetben kisebbségről, kisebbségi jogokról beszél – a különbségeket nyilván taktikai okokból nem hangoztatja, minden politikai erővel konszenzusos viszonyra törekszik, ebben az értelemben kisebbségpolitikai felfogása pragmatikus természetű: igyekszik mindent elérni, amit csak lehet.

A politikai realitások teljes elhanyagolásával egyedülálló politikai koncepciót fogalmaz meg ellenzéki oldalon az Ausztriában menekülteket segítő Eva Maria Barki. A jogászasszony a magyar diaszpórát „kisebbségbe taszított államalkotó népként” definiálja, és ezzel a kisebbségpolitika szűkre szabott nemzetközi jogi kereteiből kiszabadulva az önrendelkezési jog mellett érvel. Koncepciójának lényege, hogy a magyar „kisebbségek” témájában egy teljesen új diskurzust kell nyitni, s ehhez részletes forгатókönyvet szolgáltat. A cél tehát precedens teremtése a nemzetközi jogban és politikában ahhoz, hogy más elbírálás alá kerülhessenek eme népcsoportok. Koncepciója egyfajta jogi reinkarnációja az ún. „Közép-Európa-álmoknak”, mely a nyolcvanas években hódított régiókban, éppen értelmiségi, emberi jogi aktivista körökben.

Szintén eredeti koncepció sejlik az Erdélyből Magyarországra áttelepült történész, Molnár Gusztáv publicisztikájában. A szerző szakít a kisebbségpolitikával, és azt írja, hogy a nem etnikai vagy nemzeti alapon szerveződő regionalizmus, illetve autonómia a megoldás az erdélyi magyarság problémáira. Az általa hangoztatott föderalista felfogás más szerzőknél, politikusoknál is felmerült, azonban azok nem állították szembe a föderalista törekvéseket a jelenlegi erdélyi magyar politikával. Molnár az RMDSZ fejére olvassa: hagyjanak már fel a nemzetpolitikával, és vívják ki Románián belül azt, amire szükségük van.

ÖSSZEGZÉS A VITÁBAN MEGJELENŐ KÉT BESZÉDMÓDRÓL

A kormányzati oldal szereplői által használt értelmezési rendszert nevezzük „*integráció- és megegyezésorientált*” beszédmódnak. Megjelenítői egy mérsékelt, döntéshozói, aktív pozícióból szólnak meg. A nemzeti-kisebbségi problematikára kevésbé érzékenyek, vagy lekicsinylik azt, ehelyett egyrészt pragmatikus beállítódás jellemző rájuk, másrészt pedig a nemzeti retorikával szemben a nemzetek közötti megbékélés szimbólumkészletét használják. Az integrációs tematika nagyobb szerepet kap a kisebbségénél. Az integrációról szóló beszéd túlsúlya egyfelől a kisebbségi kérdés „alárendeltségének” implicit megjelenítésében nyilvánul meg (például az egyik legfőbb érv a vitában az, hogy megegyezés nélkül Magyarország nem kerülhet be a nyugati szövetségi rendszerekbe), másfelől pedig abban, hogy a kisebbségi problémák kezelését az integrációs politika sikeréből vezetik le. A sikeres kisebbségi politika elsődleges feltétele tehát a célkitűzések „nyugati mintára szabása”. Csak ettől remélhetünk nyugati támogatást követeléseinkhez, és csak ettől várhatjuk nyugati „felvételünket”, amely számunkra is előnyösebb tárgyalási pozíciót biztosít.

Az ellenzéki szereplők által kialakított értelmezési rendszert nevezzük „*nemzeti orientáltságú*” beszédmódnak. Megjelenítői egy „autentikus nemzeti-kisebbségi tudás” pozíciójából szólnak meg, amely szorosan összefügg a „közvetlenül érintettséggel”, „passzív-elszenvedő” szereppel. A nemzeti retorika minden megszólalóra jellemző, ahogy a pragmatikus, konszenzusos, az ellenfél szempontjait is mérlegelő szerep elutasítása. Számukra a nemzeti-kisebbségi problematika, azaz részben a mindennapi kisebbségi léthelyzet, részben pedig a nemzet mint sorsközösség a kiindulópont. A kisebbségi magyarok az anyaország politikájára utaltak, s az „gondoskodik” a kisebbségeikről. Ennek megfelelően az ellenzéki szereplők az integrációs kérdéseket háttérbe szorítják, és elutasítják azt az alapvető kormányzati álláspontot, miszerint a kisebbségi politika célkitűzéseit – tekintettel a nyugati szereplőkre – korlátozni kellene. Egyszerre hivatkoznak a Nyugaton legitim autonómiaformákra, és az „érzetetlen, nem érintett” nyugati szereplők meggyőzésének lehetőségére. Megnyilvánulásaikban nagy szerepet kapnak a nép-nemzeti diskurzus szimbólumai.

A két beszédmód eltérő előfeltevésekre épít, és így eltérő módon integrálja ugyanazokat a kérdéseket. Ezt mutatja 2. táblázatunk.

Összességében elmondható: a kormánypárti táborra általában jellemző, hogy nem zavarja a kérdés „alulszabályozottsága”, amely jogos ellenzéki kritika tárgyaként jelenik meg nemcsak itteni témánkban, de a konkrét szabályok és a garanciális kérdések témájában is. Különösen jól látható ez az 1201-es lábjegyzet kérdésében, ahol épp a sokféle kormánypárti nyilatkozat ellentmondásossága bizonyítja, hogy hamis azon implicit állítás, amelyet viszont mindnyájuknál megtalálhatunk: a lábjegyzettel kapcsolatosan nincs gond.

Az ellenzéki táborra a kérdés „túlszabályozásának”, a romániai többségi politika „gúzsba kötésének” vágya jellemző, hogy a román fél semmilyen alkalmat ne találhasson számunkra kedvezőtlen lépések megtételére. Minden lehetséges negatív lépésére legyen előre rögzített válasz. A lábjegyzet kérdésében jól látható az, hogy az ellenzéki szereplők számára elegendő, ha felfedeznek valamiféle – kétségtelenül létező – ellentmondást, és ebből az egész szabályozás gyakorlati érvénytelenségét vezetik le.

Az alulszabályozásra, illetve a túlszabályozásra való hajlandóság alapvetően a politikai helyzetértékelésből fakad. Bourdieu írja: általános szabály, hogy minél nagyobb a potenciális

A két beszédmód sajátosságai

Témakör	Az integrációs beszédmód válaszai	A nemzeti beszédmód válaszai
A nemzet, a „magyarság” fogalma	Nyelvi-kulturális közösség	Sors- és eredetközösség
Magyarország viszonya a magyar kisebbségekhez	Disztingvált és pragmatikus	Az „anyaország”- „elszakított nemzetrészek” viszonya, az anyaország gondoskodó, védelmező
A környező országok „többségi” politikája	Nincs róla szó, vagy (kölcsönös) félelmekkel, feszültségekkel írják le, melyeket fel kell oldani	Ellenség, a kisebbségekkel szemben jogsértő, antidemokratikus, nacionalista
A kisebbségpolitika és az integrációs politika viszonya	Az integráció elsőbbsége	A kisebbségpolitika elsőbbsége
A magyar kisebbség helyzete	Felélős a helyzetéért, aktivizálnia kell magát, önálló tényező	Elnyomott, megbénított, passzív, szenved, segítségre szorul
A magyar kisebbség esélyei	Maguknak kell megoldaniuk problémáikat, integrálódva a többségi politikai rendszerekbe	A kisebbségek az anyaországtól várják érdekeik erőteljes támogatását
Az optimális külpolitika	Megegyezés kényszerítő, nincs mód nemzetközi kényszerítésre, nincs nemzetközi erő mögöttünk; a célkitűzések ideiglenes korlátozása	Kényszerítéses, keményebb külpolitika, „nemzetpolitika”, a kisebbségek érdekképviselője
Az alapszerződés jelentősége	Eszköz jellegű	„Mérföldkö”, „cezúra”
A nemzetközi jogérvényesítés lehetőségei	A jogérvényesítés alapfeltétele az aláírt alapszerződés	Lehetséges jogérvényesítés az alapszerződés aláírása nélkül
A kisebbségi autonómia nemzetközi elfogadottsága és alkalmazása, alkalmazhatósága	A Nyugat nem támogatja a kollektív jogokat és az etnikai autonómia megadását	Nyugaton bevett a kollektív jog és az etnikai autonómia, a jogfejlődés is ebben az irányban halad
Az alapszerződésnek mint jogi normának a konkrét román belpolitikában betöltött státusa és szerepe	Az alapszerződés eszköz a kisebbségek kezében a jogok érvényesítéséhez	Az alapszerződés eszköz lehet a többség kezében a kisebbségi jogok kijátszásához

veszély, annál nagyobb az egzakt szabályozásra való hajlandóság. Teljesen igaz ez a szemben álló felekre: álláspontjuk a szubjektív veszélyérzetből fakad. A kormány távolságtartó jogalkotói pozíciója mögött nincs veszélyérzet (illetve nem mutatható ki), az ellenzék közelítő, élethelyzetre épülő, gyakorlati – „jogalkalmazói” – álláspontja viszont épp egy szubjektív veszélyérzetet erősít fel. Nem válaszolhatjuk meg azt a kérdést, hogy a veszélyérzet különböző szintjei határozzák meg a két oldal cselekvését, vagy e stratégiai cselekvés része a veszélyérzet stimulálása, illetve tompítása.

A kormánypárti oldalon nem tematizálódik, hogy a román féltől tartani kellene, nem merül fel az „elnyomatás” élménye, amely e félelmet alátámasztaná. Nem merül fel a jogszabályok stratégiai felhasználhatósága. Ellenzéki oldalon ennek ellenkezője determinálja

a megszólalásokat. A két alapfeltevés jól láthatóan a két hagyományosan szemben álló szimbólumrendszerhez kötődik: a „nemzeti-konzervatív”, illetve az „integratív-moder-nista” szimbólum- és beállítódásrendszerhez.

A diskurzusban a lényegyet nem mondják ki: minden az integrációs kényszer és a kisebbségi helyzet viszonya körül forog, ez az alapvető kérdés. Ezt egyik fél sem akarja világosan kifejtett politikai témává tenni. Így aztán – a szakértői megszólalásokban is – csak a spekulációk szintjén marad az alapkérdés: a NATO-tagfelvételnek mennyiben volt része az alapszerződés megkötése (külső kényszer), és az adott külső körülmények közt mennyiben volt az elérhető maximum a végleges szöveg (belső – vagyis a két fél vélemény-különbségén és stratégiáin múló – kényszer).

A román–magyar alapszerződés vitájának egyik sajátossága, hogy míg az ellenzéki oldal teljes arzenálját felmutatta a Magyarországon honos nemzeti-nacionalista ideológiának, addig e téma közel sem mobilizálta ekkora mértékben a másik oldal ideológiai tudás-készletét. Nem jött létre egy, 1993-ból már jól ismert népi–urbánus vita, nota bene az integrációt alátámasztó „européer” eszmerendszer sem nyert újabb megalapozást e vita által. Utólag úgy látszik, hogy a kormány erőfőrlénye tudatában végighajtotta a szerződés aláírását, és „nem ereszkedett le” a demokratikus érdekegyeztetés sötét bugyraiba, hogy a többi felet is meghallgassa. Ebben az értelemben meglehetősen egyirányú politikai diskur-zus jött létre. A vita apropóját nem a kormány érveinek kifejtése, hanem azok megtáma-dása adta, az ellenzék szempontjai jelölték ki irányát és mélységét, nem pedig a kormány-oldalról elhangzottak. A kormányzati szereplők alapvetően kerültek a konfrontációt, amit azonban nem a vitától való félelmük, hanem erőpozícióik miatt tehettek meg.

Az országos napilapok – az *Új Magyarországot* kivéve – ettől a politikai diskurzustól mintha elbizonytalanodtak volna: az alapszerződés előtt sokkal kisebb horderejű döntések esetén is harsány, szimbolikus politizálásba kezdtek – bár mind a négy napilap igyekezett mérsékelni a politikai feszültségeket, még akkor is, ha elkötelezettsége egyik vagy másik oldal iránt egyértelműen kiderült.

Az alapszerződés vitája nem teremtett alapot újabb diskurzusok kialakulásához sem. Noha a szereplők a kisebbségi kérdésnek (a diaszpóramagyarságnak) a nemzetközi jogi és politikai vonatkozásait felvetették, e témák eltűntek az alapszerződés aláírásával. Lénye-gében minden maradt a régiben: a határon túli magyar szervezetek, ha lehet, még rövidebb pórázon vannak tartva, NATO-csatlakozásunk pedig csak elmélyíti a korábbi feszültségeket. A következő nagy összecsapásra vélhetőleg az EU-csatlakozáskor kerülhet sor.

A SOROZATBAN MEGJELENT

Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók (1992)

Útkeresők (1993)

Jönnek, mennek, maradnak? (1994)

Refugees and Migrants: Hungary at a Crossroads (1995)

Táborlakók, diaszpórák, politikák (1996)

Migráció és politika (1997)

**From Improvisation toward Awareness? Contemporary Migration
Politics in Hungary (1997)**

Idegenek Magyarországon (1998)

Átmenetek (1999)

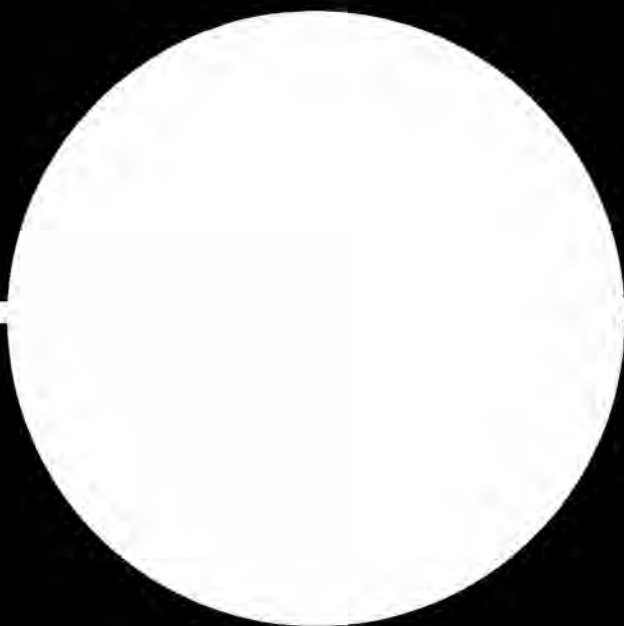
Diskurzusok a vándorlásról (2000)

A kötetet gondozta és terjeszti a Sík Kiadó
1064 Budapest, Podmaniczky u.65.
Tel./fax: 331-6332, e-mail: sik@mail.matav.hu

Felelős szerkesztő: Szilasi Éva
A borítót tervezte: Pap Klára

MSZH Nyomda – 00.200 Budapest, 2000
Felelős vezető: Nagy László ügyvezető igazgató

ISBN 963003869-2

9 799630 038699

1200 Ft